विशेष-सूचना ।

हमारे यहां हर तरह की संस्कृत पुस्तकें मै भाषा टीका के हरवक्त तैय्यार रहती हैं इसके अलावे हर तरह की छपाई तथा जिल्द के बंधाई का कार्य भी होता है ।

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 285.

क्रोडपत्रसंग्रहः ।

अत्र

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि
अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्याः
व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशि-
कायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ।

KRODAPATTRASANGRAHA

or Critical Notes

On Anumânajâgadîsî, Prâtyakshânumânagâdâdharî, Pratyakshânumânamathurî, Vyutpattivâda, Śaktivâda, Muktivâda, Śabdaśaktiprakâśikâ and Kusumanjali

By Kâlîśankara Siddhânta Vâgîśa.

Edited by

Mahamahopâdhyâya . . . Dvivedin,
LATE LIBRARIAN GOVT
Nyâyâchârya
Professor, Govt
and P Dhundiraj Shâstri, N U, K 1.

VOL II. FASCICULUS 1-

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES
AGENT ... THÂRAMA MUKUNDAJI BOMBAY
NY
DON
npta,
at the ... nes

1921.

॥ श्रीः ॥

—०—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽऽहृतभव्याभव्यातपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबक —२८५

अथ श्रीकृष्णम्भट्टविरचितम् ।

प्रामाण्यवादगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

हरिपादौ नमस्कृत्य कृष्णो नारायणानुजः ।
विवृणोत्यध्यक्षटीकां गदाधरपदाश्रयाम् ॥ १ ॥
प्रत्यक्षदीधितिप्रौढिप्रौढे गादाधरे मते ॥
प्रचारेच्छोराङ्कनाथैः साहसं क्षम्यतां बुधाः ॥ २ ॥

मूले अथेति । अत्र प्रमाणतत्त्वं विविच्यते इति योजना । अथ मङ्गलस्य कारणतानिरूपणानन्तरम् । *अत्र* कर्त्तव्यग्रन्थे । प्रतिपाद्यत्वं सप्तम्यर्थः तस्य प्रमाणतत्त्वेऽन्वयः । तस्य विविच्यते इत्यत्र धात्वर्थविवेचनघटकबोधेऽन्वयः । मयेत्यध्याहृतस्य गङ्गेशमिश्रेणेत्यर्थः । कृतिजन्यत्वं तृतीयार्थः तस्य धात्वर्थे विवेचनेऽन्वयः । विवेचनं परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापनम्, व्यवस्थापनञ्च प्रमाणवत्तया बोधनम् बोधद्वारकं विषयत्वं कर्मलकारार्थः । प्रमाणतत्त्वमिन्द्रियादिचतुष्कत्वसमनियतप्रमितिकरणत्वम् । तथा च गङ्गेशमिश्रवृत्तिकृतिजन्यतादृशस्वमतकथनविषयो निरुक्तं प्रमाणतत्त्वमिति वाक्यार्थः । परमकारुणिकः परैकविंशतिदुःखप्रहरणेच्छा उद्दिधीर्षा तदुपायेच्छा करुणा । सा च परमा सफला शास्त्रार्थज्ञानद्वारा मुक्तिसम्पादकत्वात् । स्थानं प्रभेदः । तथा चोक्तम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्याय एव च ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं च विज्ञेयं विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥ इति ।

एतद्विशेषणेन अध्ययनधर्मलाभः । दुःखस्य पङ्कसादृश्यकथनं

तदनुमधधारावत उद्भावबाधशङ्कावारणाय । गादाधर्यां नत्वेति । श्रीकृष्णाङ्घ्रिनमस्कारोत्तरकालीनगुरूच्चारितवाक्यार्थस्मरणोत्तरकालीनस्य दीधितिकृत्कर्तृक यत्प्रत्यक्षचिन्तामणिविवरण तद्विवरणस्य कर्त्ता गदाधर इति श्लोकार्थं । स्वविवरणे तार्किकसमवतद्बुद्धजनकत्वान्वय । गुर्विति । न च विनायकस्तवपाठादे पृथक्कृतिप्रत्यसहेतुत्वेपि गुरुपदोच्चारणस्य तथात्वमप्रमाणमिति वाच्यम् तद्धीमस्योत्कृष्टपदाजस्य मङ्गलत्वात् तस्यायुर्घृतमितिवन्मङ्गलम् । *तदुत्कर्पम्* यर्थस्यैतरापरिशीलितत्वादिना सम्बन्धसम्पादनम् तत्सम्पादितप्रयोजकव्यापार कर्त्ताऽर्जयः । स च प्रकृते आश्रय मात्रम् । पत्रमपि । *तत्सहकारित्व* गुरुवाक्यसहकारित्वम् । गुरुवाक्यजन्यशाब्दबोधस्याधीनत्वेन विवरणनिर्माणेऽनुपयोगाद्याचष्टे सहकारित्व चेति* । परम्परया* सहकारद्वारा । *फल* स्मरणम् । यद्यपि मनोनिष्ठताद्दशसहकारितानिर्वाहकव्यापारोत्तरत्वं विवरणनिर्माणे लभ्यते तथाप्युपयोगित्वान्तमोपयोगितावच्छेदकीभूतसंस्कारविशेषसाहित्य लभ्यत इति तदधीनार्थनिश्चयस्यैवोपयोगित्वमभिप्रेत्याह तथाचेति । संस्कार उद्बुद्धः । मनसेत्यस्य निश्चयेऽन्वय । ताद्दशमनोजन्यार्थनिश्चय स्मृतिर्मानसबोधो वा । समीचीनत्वरूपविशेषण तु अर्थे व्यञ्जनिकाविशेषणलाभार्थम् । तथार्थमनसोरसम्बन्ध न लभेतात· सम्बन्धश्चमुक्तम् । सम्बन्धश्च संस्कारोऽनुसन्धान वा । वस्तुतो निवद्धव्यमिति पाठः । सम्बद्धव्यमित्यस्य स एव वाऽर्थः । परिशीलन सम्यग्ज्ञानम् तच्च शास्त्र तन्नूनामर्थानां पोषणस्य पुष्टानां च तानघस्य । एत च मिश्रप्रभृतीनां ताद्दशसंस्कारानुद्बोधात्परिशीलने वैपरीत्यमिति सूचितम् । अश्रद्धार्थतात्पर्यव्यतिरेकेण तात्पर्यविषयत्व व्यङ्ग्यत्वम् । तदुक्तपान्तरमाह सिद्धान्तेति । सदापाद्दपि तु न जायते । सन्तापसन्तानोपशान्त सरोदर्शनाद्यहङ्कारकत्वाद्‌वगाहनेनेति । शान्तत्वेपि सरःसाद्दश्य तु पद्मसहेतुतया । सरसि अन्तः प्रवेशो द्वारम् । दार्ष्टान्तिके तदाह स चेति । निगूढत्वम् इतरापरिशीलितत्वम् । तत्त्वाकलन सिद्धान्तितार्थतावच्छेदकप्रकारकप्रमा । एतेन मिश्रप्रभृतीनामर्थतत्त्वे सिद्धान्ताविरोधो व्यञ्जित· । विधान व्यापारः । दृष्टान्ते कृति दार्ष्टान्तिके तदन्य. । यद्यपि सरोरूपसिद्धान्त-

विशेष्यकताद्दशार्थतावच्छेदकप्रमारूपान्तःप्रवेशानुकूलव्यापारोत्तरकालीनत्वमर्थः तथापि वाक्यार्थज्ञानस्यैव वाक्यप्रयोगोपयोगित्वात्तथाविधान्तःप्रवेशानन्तर्यमाह तदवगाहीति । अर्थसङ्क्षेपे न्यूनतेत्यतः साङ्क्षिप्तेत्कोति । प्रसिद्धमणेर्नाय किरणो तद्वाम ग्रन्थस्येति । अर्थे षष्ठ्यर्थान्वयः । प्रकाशान्वाय ज्ञानजन्यत्वं वा षष्ठ्यर्थः । एकवाक्यतानभिज्ञानां न स्वतो दुरूहचिन्तामणिग्रन्थतत्त्वार्थज्ञानसम्भव इत्यतो विवरणेति । तत्समानार्थकऋजुशब्दप्रयोगो विवरणम् । सम्बन्धे तृतीयार्थोधीनत्वान्वयः । करोति व्यापारो धात्वर्थः, चिन्तामणिग्रन्थतत्त्वार्थबोधो योऽल्पतरजनसम्बद्धस्तमित्यर्थतो लभ्यम् । एवं च तत्तज्जने तत्त्वार्थबोधाभावोच्छेदनिर्वाहको यस्तत्र तत्त्वार्थबोधोत्पादप्रयोजको विवरणरूपो व्यापारस्तन्निर्मातीत्यर्थः । निर्माणेनेति तृतीयान्तनिर्माणपदार्थलभ्यभेदस्य फलितत्वात् । चिन्तेति । बहुतरशिष्यसमवेतो यश्चिन्तामणिग्रन्थतत्त्वार्थबोधस्तदनुकूलविवरणकर्त्तेत्यर्थः । प्रवृत्त्यर्थमित्यस्य स्वीयग्रन्थस्य चेत्यस्य च त्रितयेऽन्वयः(१) अभिधेयत्वघटकप्रतिपत्त्यन्वाये जन्यत्वं षष्ठ्यर्थः इतरयोर्निरूपितत्वं तदर्थः ।

प्रयोजनवत्त्वायाभिधेयसम्बन्धावाहेत्यवतारणं शङ्कते यद्यपीति । तुल्यता कथनकर्मत्वेन सादृश्यम् । आन्वीक्षिकीप्रतिपाद्यमत्र प्रतिपाद्यते इत्यनुक्त्वा प्रमातत्त्वमत्र विविच्यत इति विशिष्याभिधेयप्रदर्शनबीजमाविष्कर्तुं दीधितिकृतां तथाभिधानमिति समाधत्ते । तथापीति । यदि ग्रन्थस्य प्रयोजनवत्ताज्ञाने विशिष्याभिधेयज्ञानं नापेक्षितम् तदा प्रयोजनवत्तायाः कथनेपि तज्ज्ञानं न स्यात्सम्बन्धघटकप्रतिपाद्याज्ञानादित्याशङ्कायां सामान्यतो घटकीभूताभिधेयज्ञानमादाय स्वजनकज्ञानजनकत्वसम्बन्धेन प्रयोजनवत्त्वमुपपादयति एतदिति । तृतीयार्थोऽभेदः सामान्यपदार्थेऽन्वेति एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्य सप्रयोजनज्ञानविषयः शास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् । यद्वा मुक्तिहेतुज्ञानविषयः एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यः आन्वीक्षिकीप्रतिपाद्यत्वादितिरीत्या एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यं सप्रयोजनज्ञानविषय इति मानसम् । स्वजनकज्ञानजनकत्वरूपसम्बन्धघटकीभूतं यन्मोक्षहेतुताद्दशप्रतिपाद्यत्व-

---

(१) प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धत्रितय इत्यर्थः ।

रूपसामान्यधर्मधर्मितावच्छेदकज्ञानं तज्ज्ञानस्य सम्भवात् ।
विशिष्य तदज्ञानेऽपि प्रयोजनवत्ताज्ञानाकुण्ठनाद्विशिष्य तज्ज्ञानस्य फलान्तरं व्यञ्जयितुं तुल्यतयोपादानमिति भावः। तत्र तस्य फलान्तरं स्फुटयति प्रतिपाद्यस्येति । सामान्यतः प्रतिपाद्यस्य ज्ञानं प्रयोजनवत्ताज्ञानोपयोग्यपि न प्रवृत्त्युपयोगि अन्यथा प्रतिपाद्यस्य मुक्तिहेतुज्ञानविषयत्वसंशये प्रमाणतत्त्वं न ज्ञातमिति प्रमाणतत्त्वे वेनाज्ञातत्वनिश्चयेऽपि ग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तिर्न स्यादतः फलतावच्छेदकरूपेणैव ज्ञातत्वज्ञानस्योपाये प्रवर्तकत्वम् । तच्च विशिष्य फलज्ञानाधीनं वाञ्छाविषयं तज्ज्ञानमपेक्षितम् । तथा च विशिष्य प्रमाणतत्त्वज्ञानमुक्तिप्रमाणतत्त्वज्ञानं ज्ञातत्वज्ञानविषयत्वसम्भवाद्विशिष्य तज्ज्ञानेच्छाधीना तत्र प्रवृत्तिरिति भावः । तज्ज्ञानज्ञानात्सुधावत्तदिच्छानिर्वाहार्थम् । यद्वा सामान्यतो मुक्तिहेतुज्ञानविषयताज्ञानेऽपि प्रमाणतत्त्वत्वेन तत्सन्देहे बाधकाभाव इत्याशयः। स च विशिष्य तज्ज्ञाने मोक्षजनकतासन्देहपर्यवसन्नः अतो न प्रवृत्तिः । न च विशिष्य ज्ञाततासन्देहे प्रवृत्त्युच्छेदभयेन विशिष्य ज्ञानप्रदर्शनव्यर्थम् तस्य तत्सन्देहानुच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । विशिष्य ज्ञातता निश्चयद्वारा तस्य तन्निवर्तकत्वात्। यद्वा सामान्यतः प्रतिपाद्यस्य मुक्तिहेतुज्ञानविषयतासन्देहे तज्ज्ञानस्य मोक्षजनकतासन्देहपर्यवसायी अतो विशिष्य तादृशविषयतानिश्चयार्थं विशिष्य तज्ज्ञानमित्यर्थः । मूलानुरोधेन दीधितौ विशिष्येत्यध्याहार्यम् अतो न शङ्कास्ति न्यायविरोधः । *पृथगिति* एव च फलवत्त्वाख्योपकरणत्वेनेत्यस्य प्रयोजनवत्त्वाख्यो पर्वान्वयोऽप्युपपद्यते ।

तस्या निरुक्तजनकतायाम् । सामान्यतः तद्वत्ताव्यावृत्तये उपलक्षणव्यावृत्तमिति । विशेषणत्वं तत्कालावच्छिन्नतद्वत्त्वरूपम् तस्यैवोत्तरकालीनोद्धारकउप्रयोजकत्वात् । न चेति । न च संसारविशेषणवैयर्थ्यमशक्यमेव तद्वत्त्वे दुःखितस्या पलक्षणत्वे मुक्तपुं उद्दिधीर्षाविषयत्वापत्तिः विशेषणत्वे स्वर्गिणा तदनुपपत्तिः संसारविशेषणत्वे च दुःखित्वस्योपलक्षणतया स्वर्गिणामपि सङ्ग्रह इति वाच्यम्। दुःखपङ्कनिमग्नत्वं तत्प्रागभाववत्त्वम् दुःखित्वमेव वा दुःखमेकविंशत्यपि तथा च तद्विशेषणमिति-शङ्कासङ्गते दुःखित्वं न जगत्पदार्थतावच्छेदकम् पृथग्दुःख·

त्यादिविशेषणात् इति तु बोध्यम्। क्रियेतेति। तदकरणाद्धेतोरित्यर्थः। दुःखि जगदुद्धृतं भवत्विति नेच्छा अदुःखिजगदुपगमापत्तेः किन्तु जगदुद्धृतमस्त्वित्येवेति तथा न कृतम्। धनी सुखीत्यादिवदुद्देश्योपविधेयत्वप्रयोजकत्वेन दुःखित्वं विवक्षति *यत इति। जगदिति* अवच्छेदकावच्छेदेनैव विधेयान्वय औत्सर्गिकः अन्यूनानतिप्रसक्तत्वनियतं च स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वम् तच्च संसारस्यैव न तु स्वार्थवृत्तिदुःखित्वस्य अतो योजनयापि तथा न कृतमिति भावः। लाभायेति। तेन संसारित्वस्याचेतनशरीरसाधारण्येनोद्धारबाधस्य निरासः। यत्किञ्चिदात्मोद्धारेच्छया महत्तरशास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यमत आह *लक्षणयापीति* अपिना शक्तिसङ्ग्रहो दृष्टान्तार्थः। जगद्वृत्तिसमूहत्वमात्रेणोद्धारेच्छाविषयत्वे प्रत्येकमुद्धारानुपपत्तेस्तेस्तत्तत्संसार्यवच्छिन्नपापलाभ आवश्यकः अत एव विशिष्य सकलजीवानामान्वीक्षिकीशास्त्राध्ययनद्वारोद्देश्यतानिर्वाहोऽभिधास्यते तथा चाशेषरूपार्थत्यागोऽयुक्त इत्यत आहेति। *तल्लाभाविति* जगत्पदार्थाभिन्ने उद्धारेच्छाशून्यत्वसहितजगदुद्धारेच्छाबोधेनार्थतस्तल्लाभादित्यर्थः। एवकारस्य यावदर्थकत्वं स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एवेत्यत्र मिश्रादिभिरुपगतम्। तथा च समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकसमानाधिकरणसकलतत्तद्धर्मावच्छिन्नरूपोऽशेष एवकारार्थः। तद्धर्मश्च विशिष्य संसाररूप एव ग्राह्यः न तु तत्तद्व्यक्तित्वरूपः मुक्तानामुद्धारेच्छाविषयत्वापत्तेः। ननु व्यासज्यवृत्तिजगत्पदार्थघटकसमूहत्वावच्छिन्नभेदः प्रत्येकं जगत्यपि। नापि जगत्त्वव्यापकत्वेनोद्धारेच्छाविषयता प्रत्येतुं शक्यते तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तद्विषयत्वेनैवोपपत्तेः। वस्तुतः जगत्पदात्संसारित्वसमानाधिकरणसकलतत्संसारित्वलाभेनैवोपपत्तेः समूहनिवेशनमनुचितमेवेत्यत आह। *अथवेति*।

अर्थविद्याख्यात्मविद्येति पाठः। शिल्पविद्याव्यावृत्तयेऽर्थपदम्। अर्थज्ञानेच्छा मोक्षोपायेच्छा। तादृशेति। शूद्राः शास्त्रार्थज्ञानवन्तो भवन्त्विति मुनीच्छायां शूद्रशरीरविशिष्टात्मनामभावादिति भावः। इच्छाया इच्छापूर्वकत्वविशिष्टस्य न शूद्राय मतिं प्रयच्छेदिति निषेधात्। शूद्रोपलक्षितविप्रादेरव्यापनस्य प्रत्यवायहेतुतापरया शूद्रपदेन शूद्रावच्छिन्न

स्यैव तत्र नियतत्वादिति भावः । दैवयशेनेति । फलादिपातेच्छ्व-यैषुप्रयोगात् द्विजादिमरणे याचनिकप्रायश्चित्तविधिवशात्प्रत्यवायान्तर-कल्पनेऽपीष्टं तादृशविध्यभावान्न तत्कल्पनमिति भावः । ब्राह्म-णादीति । तथापि दैवतदोनानधिकारिणामर्थज्ञानसम्भवादिति भावः । ब्राह्मणत्वादीति । तथा च तथाविधेच्छैव ब्राह्मणाद्यवच्छिन्ना-त्मधर्मिकेति भावः । शूद्रत्वविशिष्टशरीरं परिगृह्य तच्छास्त्रार्थज्ञानवा-न्भूयासमितीच्छा तु न मुनेरस्तीति भावः । ननु शूद्राः शास्त्रार्थज्ञान-वन्तो भवन्त्वितीच्छायां शूद्रशरीरोपलक्षितात्मभाने मानाभावः ज्ञानमात्रविषयेच्छायाः शरीरावच्छिन्नज्ञानविषयकत्वनियमादित्यत आह *अन्यथेति* कीटा अर्थज्ञानवन्तो भवन्त्वितीच्छायाः सर्वादि-त्वानुरोधेन कीटशरीरोपलक्षितात्मविषयत्वात्तत्रैव तन्नियमभङ्गादि-त्यर्थः । ढौकेति । बाधितप्रत्यवायस्वीकारोऽत्रतरम् ।

निश्चीयमानेति । प्राचीनमते निश्चितप्रामाण्यकस्यैव ज्ञान-स्य निश्चयकार्यकारित्वादिति भावः । प्रथमसूत्रेति । पदार्थ-तत्त्वज्ञानादिति पञ्चमी साधनत्वे शास्त्राधीनेति भाव । अर्ह-तीति । तथाच प्रवृत्त्यभावात्कुत्रापि न निःश्रेयसो भवतीति भावः । ननु प्रथमसूत्रार्थज्ञानेऽप्रमात्वव्यावर्त्तकं तथा शास्त्रस्य प्रमा-त्वनिश्चायकत्वमत आह *शास्त्राधीनेति* अनुमितिशाब्दबोधयद्विशेषद-र्शनाधीनमानसेऽपि परतस्त्वमिति भावः । एतन्मते शास्त्रजन्यत्वं न प्रमात्वे लिङ्गम् तत्प्रत्यक्षस्यैवाभिप्रेतत्वात् शास्त्रोपादानं च तत्र निः-श्रेयसवरत्वलाभाय । सम्यगिति इत्यनेनान्यथुक्तमन्यद्बुद्धमिति सूचित-म् । प्रवर्तकज्ञाने इति । तथाच स्वार्थिप्रवृत्तिजनकज्ञानधर्मिकप्रमात्व-निश्चयसम्पादकत्वम् । परम्परया स्वमुक्तिसम्पादकत्वं च तद्विषयी-भूतज्ञानजनकतावच्छेदकत्वम् । ननु परम्परापदे तादृशतात्पर्यभ्रमो दुर्घटः प्रमाणतरयेत्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेरतस्तत्सङ्गमयति *प्रमाणे ति* परम्परयेति । प्रथमतो मोक्षसाधनताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः ततः शास्त्रश्रवणस्य प्रमाणतत्त्वावधारणजनकताज्ञानम् ततस्तत्र प्रवृत्ति-रित्यर्थः । कथमिति । तथाच यदुक्तं तद्बुद्धम् न त्वन्यदुक्तम् अन्य-द्बुद्धमित्याशयः । समुखत एवेति । परम्परापदेन स्वजनकज्ञानजन-कत्वरूपसम्बन्धोक्तिसम्भवात् । मूले प्रवृत्तिसामान्यान्तःपातिवि-संवादिप्रवृत्तौ व्यभिचारमुक्त्वा संवादिप्रवृत्तावन्यथासिद्धिमाह *य-

ह्वीति* साधनतासंसर्गकफलनिश्चयासत्त्वे तद्धर्मिकप्रमात्वनिश्चयेऽपि प्रवृत्त्यनुदयात् नान्यथासिद्धिः । अर्थसन्देहस्य प्रवर्त्तकतानिरसनाय यद्धीति । यादाधर्यां भेदकोटिकसंशयामङ्गहमुक्त्वाऽत्यन्ताभावकोटिकतदसङ्ग्रहमाह एवमिति । व्याप्त्यभावाभावस्य व्याप्तिव्याप्यकत्वेन यत्संशयेत्येतावन्मात्राभिधाने वक्ष्यमाणसंशयासङ्ग्रहाभावात्प्रथमतो यत्संशयपदार्थं दर्शयति *यत्संशयादिपदमिति* किञ्चिद्रूपेण मेयत्वादिना । अत्रेदं सूचितम् । यत्संशयत्वव्यापकत्वमेव प्रतिबन्धकतायामुपादेयम् । न तु व्याप्तिसंशयरूपघटाभावनिश्चयमादाय घटवत्ताज्ञाने वक्ष्यमाणयत्संशयत्वावच्छिन्नत्वम् । व्याप्त्यभावाभावत्वेन व्याप्तिकोटिकव्याप्त्यभावसंशयसाधारण्यानुरोधेन व्याप्तित्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयत्वस्यैव स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । व्याप्तिकोटिकसंशयत्वस्य किञ्चिद्रूपेण व्याप्तिप्रकारकनानासंशयसाधारण्येनातिप्रसक्तत्वाच्च । एवञ्च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य हेतुघटकत्वमनिराकृत्याग्रे सामान्यविवक्षणे न्यूनत्वं न शङ्क्यम् । असङ्गतेरिति । न च व्याप्त्यभावाभावत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयासङ्ग्रहेऽपि न क्षतिः व्याप्तित्वावच्छिन्नकोटिकसंशयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेशसम्भवादिति वाच्यम् । व्यतिरेकज्ञानत्वेन पर्यवसानानुपपत्तेरेव तदर्थत्वात् । एकार्थेति । अन्यथा सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तिविरोधः । चरमेति । षष्ठ्यर्थस्य प्रथमविषयितायामन्वयसम्भवेऽपि पटस्य संशय इत्यादौ पटीयविषयिताविशिष्टविषयिताश्रय इति नानुभवः किन्तु विषयिताविशिष्टपटीयविषयिताश्रय इत्येव । किञ्च ससम्बन्धिकस्थले साक्षादन्वयितावच्छेदकेऽन्वयसम्भवे तत्कोटिप्रविष्टान्वयोऽव्युत्पन्न' इति संशयपदार्थतावच्छेदकचरमविषयितायामेव तत्स्वीकार उचितः । अत एव संशये, पटविषयित्वं नास्तीति बाधदशायामनुभवासिद्धः पटस्य संशय इति धुष्पत्नुत्पादोऽपि सङ्गच्छते । निरूप्यत्वस्येति । नव्यमते पटस्य न संशय इत्यादौ पटनिरूपितत्वाभावसौलभ्यात् । संशयपदार्थान्तरमनभ्युपेत्याऽपि प्रथमसंशयपदार्थे एकार्थपरतानिर्वाहं शङ्कते न चेति । उभयसाकाङ्क्षार्थत्वकल्पनागौरवमपि द्रष्टव्यम् । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् तद्वीजं च तात्पर्यग्रन्थे सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तेर्निराकार्यतया नाना-

धिपरत्वेऽपि न क्षतिरिति ।

प्रतिबध्येति सहायादिविशेषणम् । यद्रूपावच्छिन्नवत्तानिश्चय यद्रूपावच्छिन्नाभावज्ञानप्रतिबन्धकस्तद्रूपावच्छिन्ननिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककेत्यर्थ । यद्वा स्वप्रतिबध्यतया स्वसमानधर्मितावच्छेदकक इत्यर्थः । स्व साध्यघटकनिश्चय । एवं यद्रूपावच्छिन्नप्रकारितायां धर्मसम्बन्धावच्छिन्नत्व साध्यघटक तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुघटकता ग्राह्या । तथाच यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नाभावप्रकारकसहायत्वादिव्यापकप्रतिबन्धकताकतद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यानुमिति व्याप्तौ न दृष्टान्तस्वरूपासिद्धी । सहायादीति । सहायदल एव निश्चयदल एव वा इदं विशेषणीयम् एकतरदलस्य वैयर्थ्यात् । एतदर्थमेवादिपदम् तेनैकत्र तद्विपक्षण व्यभिचाराभावादपरत्र तद्विपक्षणं व्यर्थमिति न शङ्क्यम् । वस्तुतस्तु घटादिपदेन विषयविशेष उपादेय तथा च यादृशविषयकविशेषाभाव-निश्चयत्वनियत व्याप्यभावसहाय एव तन्नियत व्याप्यभावनिश्चय एव चेत्यत्र तात्पर्यम् । व्याप्यभावसंशयनिश्चयोभयस्य च न नियतत्वे मानाभाव इत्याशय । तद्घटकेति । यद्रूपावच्छिन्नकोटिकत्व सहायत्वघटकमितरपदं निश्चयपरम् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्व निश्चयत्वघटकमितरपदं सहायपरमिति क्रमेण बोध्यम् । तृतीयार्थं इति । तथा चाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकयज्ज्ञानेतरकज्ञानत्वव्यापकत्व प्रतिबन्धकतायां निवेश्यमित्यर्थ । अप्रामाण्यसंशयास्कन्दितव्याप्यभावसंशयादे प्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षति प्रतिबन्धकतायामप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकताया अव्याघातात् । तद्धीति । समुदायपर्याप्ते समुदायिनि वृत्तेर्ग्राह्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायो सहायाभावत्वस्याधिक्येऽपि ग्राह्यव्यतिरेकज्ञानत्वे तत्पर्याप्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथा प्रत्येकवृत्ति समुदायावृत्तित्वापत्तारिति व्यतिरेकज्ञानत्वत्वावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धो वाच्य । तत्राप्यवच्छेदकत्व यदि स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तदा अनवस्था अनतिरिक्तवृत्तित्व चेत्तदा गौरवात् किं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेनेत्यर्थ । यदि च प्रतिबन्धकताया तादृशधर्मघटकातिरिक्तानवच्छिन्नत्व यद्व्यतिरेका

यगाहित्वानिष्ठावच्छेदकत्वान्यज्ञानत्वनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकत्वानिरूपकत्वमिति यावत्, यद्वा तादृशधर्मघटकातिरिक्तावृत्त्यवच्छेदकताकत्वं यद्व्यतिरेकावगाहित्वातिरिक्तो यो ज्ञानत्वातिरिक्तः तदवृत्त्यवच्छेदकतानिरूपकत्वम् इति यावत्, निवेश्यते तदापि यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपयद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वात् । न चैवं स्वरूपसम्बन्धरूपानतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदकत्वद्वयप्रवेशमपेक्ष्य पर्याप्तिकल्प एव लाघवमिति वाच्यम् पर्याप्तिपर्यालोचनतार्थनिवेशे व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकान्यस्य व्याप्यमात्रज्ञानत्वस्य तत्र व्याप्तिनिश्चयस्याहेतुत्वात् । अस्माकन्त्वप्रामाण्यसंशयास्कन्दितव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानतत्संशययोरप्रतिबन्धकतयाऽदोषात् । यत्तु व्यापकत्वनिवेशकल्पे उक्तदोषवारणाय यद्व्यतिरेकज्ञानत्वं यत्प्रतिबन्धकत्वाऽव्यापकं तदन्यत्वं प्रतिबन्धकताविशेषणमिति तन्न महागौरवात् । केचित्तु अनिश्चिताप्रामाण्यकयद्धर्मधर्मितावच्छेदककयद्धर्मावच्छिन्नव्यतिरेकज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकताकं यत्तत्तद्धर्मधर्मितावच्छेदककतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञाननिष्ठतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताकमिति व्याप्तिः । अथ च तद्धर्मधर्मितावच्छेदककतद्धर्मावच्छिन्ननिश्चयस्योक्तौ तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञाननिष्ठत्वानुपादाने धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे वक्ष्यमाणरीत्या धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिनिश्चयत्वेनाहेतुत्वात् व्यभिचार इति तदुपादानम् । एवञ्च तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकत्वोपादानं जनकतायां तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वासिद्धिशङ्कावारणायैव न तु व्याप्तिशरीरप्रविष्टम् । ननु हेतौ पर्याप्तिनिवेशनमनर्थकम् ग्राह्याविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अप्रामाण्यज्ञानाभावस्यैव निवेशात् । इह तु अप्रामाण्यनिश्चयाभावस्येत्यत एव तद्बुद्धिवारणसम्भवादिति चेन्न अप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनां तद्व्यक्तित्वेनैव सर्वत्रोत्तेजकतया अप्रामाण्यनिश्चयव्यक्त्यभावानामपि ग्राह्याविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिनिवेशेन पर्याप्तिनिवेशं विना व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । अथैवमपि वास्तवयद्धर्मावच्छिन्नाभावज्ञानत्वं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं

भ्रमानुरोधात् । न च यद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्यतिरेकस्याव च्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वघटितं तथेति वाच्यम् । व्याप्तिघटकपदा र्थतावच्छेदकरूपेण भ्रमसम्भवात् यद्धर्मपदेन व्याप्त्यादेरुपादाना सम्भवादिति चेन्न यादृशरूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितयासम्बन्धा- वच्छिन्नप्रतियोगितयाविषयतानिरूपितामात्मत्वावच्छिन्नविषयताना लिङ्गज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकताक यत्तद्यादृशरूपावच्छि न्नत्वसत्त्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यत्वमिति व्या प्तिनिष्कर्षात् । तादृशं च रूपं भ्रमप्रमासाधारणव्याप्त्यादिवि षयताकत्वम् । यत्रप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टतादृशनिश्चयत्वेन का रणता निश्चयत्वेऽप्युक्तदूषणमिति ध्येयम् । अथानुमितौ व्याप्यत्वमात्रज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वपक्षे व्याप्तिज्ञानत्वेनैव तुल्यमुचितम् व्याप्तिसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वेनैव तत्कालेऽनुमिति वारणसम्भवादिति चेन्न धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयेऽपि रूपान्तरपुरस्कारेण व्याप्तिनिर्णयादनुमित्युत्पत्त्या धूमत्वावच्छिन्न लिङ्गकवह्न्यनुमितौ धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्यत्वमात्रज्ञानत्वे न प्रतिबन्धकत्वेन धूमो वह्निव्याप्यो न वेति, संशयसत्त्वे धूम त्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमित्यनुत्पादेऽपि धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिसा- मान्यवारणाय धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिसामान्यं प्रति धूमलिङ्गकवाह्न व्याप्तिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वादित्याहुः । यत्राभावेऽनुमिते । तथा च नै यायिकपरामर्शमुद्दिश्यैव तटस्थं प्रति प्रामाण्यनिश्चयोपयोगिता व्यवस्थापनप्रकारानुवाद दूषणविनिवेशावसर इति भावः । घटादीति । तथाच यद्भावत्वप्रकारकत्वानैयत्यविशेषणं व्यर्थमिति भावः । ननु प्राप्तसंशयस्य प्रतिबन्धकतामते तद्विशेषणमावश्यकमित्यत आह ●अन्यमतमिति* तथाच अस्मदीयपदोपादानेऽपि संशयादौ नैयत्यान्त विशेषणदानेऽपि च घटज्ञाने व्यभिचारो दुर्वार इति भावः ।

न त्विति । प्राप्तसंशयस्याप्रतिबन्धकतामत एव व्यभिचारज्ञानस्य स्वतन्त्रप्रतिबन्धकता सम्भवतीति घटादिव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्य धर्मादिनिश्चयजन्य घटादिविशिष्टज्ञाने अन्यसंशयपदेन व्यभिचारवार णम् व्यभिचारसंशयप्रतिबध्ये व्यभिचारनिश्चयाजन्ये व्याप्तिनि श्चय व्यतिरेकनिश्चयपदेन व्यभिचारवारणम् अव्यभिचारस शयप्रतिबध्ये व्यभिचारनिश्चयप्रतिबध्ये चाव्यभिचारनिश्चयाजन्ये

व्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणाय यदभावत्वप्रकारतानियतत्वावि-रोधनावश्यकत्वं चेति भावः । यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्ध(क)-ताकत्वनिवेशसम्भवेऽपि यथाश्रुतमूलानुरोधेन प्रतिबन्धकताघटिते-यत्नया निश्चयत्वोपादानम् अन्यथा संशयपदवैयर्थ्यं स्यात् । अत्र-यत्नाभावतया च न वैयर्थ्यम् यदभावत्वप्रकारतानियतो यदभावा-वगाहिताप्रयुक्तयत्प्रतिबन्धकताशालियद्व्यतिरेकनिश्चयः यदभावा-वगाहिताप्रयुक्तयत्प्रतिबन्धकताश्रययत्संशयश्च यदभावत्वप्रकारता-नियतः तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्येकहेतुता यदभावाभावप्रकारतानियतत्व-स्य द्वेधा निवेशं परित्यज्याह •इत्येति• तथा च स्वप्रतिबन्धकयत्सं-शयत्वव्यापकयदभावप्रकारताकत्वे सति यद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्य-त्वमेको हेतुः तेन यदभावत्वप्रकारक एव यत्संशयः यद्व्यतिरेकनि-श्चयश्च यत्र प्रतिबन्धकस्तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्यत्र न साध्यसाधन-विरोधः । न च पक्षसंशयप्रतिबध्यतामात्रनिवेशे संशयत्वानुपादाने साक्षिविषया यज्ज्ञानप्रतिबध्यायां तन्निश्चयाजन्यानुमितौ व्यभि-चारवारणाय संशयत्वनिवेशोऽर्थकः इवेति नास्वदानीमनुमिति-शाब्दबोधादिप्रतिबन्धके समानाकारकोसिद्धिशाब्दबोधादौ स्व-प्रतिबन्धकयज्ज्ञानत्वव्यापकयदभावत्वप्रकारताकत्वविरहादेवादोषा-दिति वाच्यम् पाक्षाविषयावच्छेदे अनादौ संसारे न कस्यापि सिषाधयिषाविरहमन्यवर्तिसिद्धिभ्रमासिद्धिर्जाता। तत्र बाधमात्रमा-दाय व्यभिचारवारणार्थं संशयत्वोपादानात् ॥ किञ्च यत्र विषय-विशेषे पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव समूहालम्बनात्मकोस-द्विबाधानियमः तत्र सामानाधिकरण्येनानुमितौ तादृशबाधत्वेना विरोधित्वेऽपि तादृशनिश्चयविरोधित्वोक्तरीत्या व्यभिचारवारणाय मनुपादानम् । किञ्च व्याप्तिप्रमात्वयोः संशये यदभावत्वप्रका-रकत्वानियमेऽपि तादृशयस्यातथात्वात् साधनाप्रसिद्धिरित्यतस्तदु-पादानम् । नच व्याप्त्यादिनिश्चयस्यानुमित्यादिप्रतिबन्धकत्वा-भावात् स्वप्रतिबन्धकयज्ज्ञानत्वव्यापकत्वाभावस्तत्रेति वाच्यम् । व्याप्त्याभाववति पक्षादिविषयकतत्समूहालम्बनस्य तथात्वात् । व्याप्त्यभावप्रकारकसंशयस्येव व्याप्त्यान्योन्याभावप्रकारकसंशय-स्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तत्र व्याप्त्यभावत्वप्रकारकत्वाभावात् दृष्टान्तासिद्धिस्तु न शङ्क्या व्याप्त्यान्योन्याभावप्रकारकव्याप्तिप्रकार-

कसंशयानुपगमात् "उपगमे वा मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नाभावांशे" प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वस्य निवेशनीयत्वात्। एवं च व्याप्यभेदव्याप्यभावयोरैक्यात्तत्र व्याप्यभावत्वं भासत इत्यनुपादेयम्। स्वप्रतिबन्धकव्यभिचारसंशयत्वव्यापकव्यभिचाराभावत्वप्रकारताकेऽव्यभिचारनिश्चयेऽव्यभिचारनिश्चयाजन्ये व्यभिचारवारणाय" व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वोपादानम्। अथैवमपि "स्वविरोधिविषयकसमूहालम्बनात्मकघटवत्तासंशयत्वव्यापकघटाभावत्वप्रकारताके तादृशसमूहालम्बनात्मकघटव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये घटवत्तानिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारः वक्ष्यमाणरीत्या स्वप्रतिबन्धकयद्रूपावच्छिन्नविषयकसंशयत्वव्यापकयद्रूपावच्छिन्नाभावत्वप्रकारताकत्वे सति यद्रूपावच्छिन्नाभावनिश्चयप्रतिबध्यतापर्यन्तोपादानेऽपि दुर्वारः "यद्रूपपदेन" घटत्वस्यैवोपादानादिति। अत्रेदं समाधानमवधातव्यम्। व्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकत्वं विवक्षितम्। अथ धूमालोकादिधर्मिकव्याप्यभावनिश्चयभेदेन प्रतिबन्धकताभेदात् कस्यामपि प्रतिबन्धकतायां यद्रूपावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वव्यापकतेति दृष्टान्तासिद्धिरिति चेन्न यद्रूपावच्छिन्नाभावधर्मितावच्छेदकत्वेन निश्चयस्य विशेषणीयत्वात्। यद्रूपावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वपर्याप्त्यधिकरणसंसर्गावच्छिन्नत्वेन व्यतिरेकिता विशेषणीया। न च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकत्वमेवास्तु किं व्यापकत्वोपादानेनेति वाच्यम् अनुमितिं प्रति व्याप्यभावनिश्चयत्वेन प्रवृत्तिं प्रति प्रमात्वाभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे व्याप्यभावसंशयादावतिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पनाप्रसङ्गभयेन व्याप्यभावाभिधानत्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनात्। यत्तु स्वप्रतिबन्धकव्यभिचारसंशयत्वव्यापकव्यभिचाराभावत्वप्रकारताके सिद्धिविधयाऽव्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताके च व्यभिचारनिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारप्रसङ्गात् न स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेश इति। तदयुक्तमेव व्यापकत्वोपादानेऽपि तद्दोषवारणासम्भवात्। वस्तुतस्तु अव्यभिचारविषयकप्रत्यक्षनिर्णय एव व्यभिचारसंशये प्रतिबन्धकः तत्र च न व्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयः प्रतिबन्धक इति न किञ्चिदेतत्। अथ स्वप्र-

निबन्धकयत्संशयत्वस्य यद्भाववत्त्वप्रकारकत्वव्याप्यताविवक्षणे अनुमितिप्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके प्रमेयमेयत्ववद्घटत्वादिना व्याप्तेः संशये व्याप्यत्वभाववत्त्वप्रकारकत्वाभावाद्दृष्टान्तासिद्धिः । न च तस्य व्याप्यत्वभावावगाहित्वं नास्तीति वाच्यम् घटाद्यभाववत्त्वेन व्याप्यत्वभावभानसम्भवात् । न च यदभाववत्त्वेनावगाहित्वं विवक्षणीयम् । तथा सति अव्यभिचारसंशयव्यभिचारनिश्चयोभयप्रतिबन्ध्येऽव्यभिचारनिश्चयाजन्ये व्यभिचारानुसारप्रसङ्गात् । व्यभिचारत्वावच्छिन्नसंशयस्य अव्यभिचाराभावत्वाभावावगाहित्वात् अव्यभिचाराभावत्वावच्छिन्नसंशय एव तादृशाभावत्वप्रकारतासत्त्वात् । न च प्रतिबन्धकतायां यदभावावगाहित्वप्रयुक्तत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् तथा सति संशये यदभावत्वप्रकारकतानिवेशकल्पे प्रतिबन्धकतायां यदभावावगाहित्वप्रयुक्तत्वं न निवेश्यत इति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गादिति चेत् यत्संशयपदेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकसंशयोपादानात् । एवञ्च समानधर्मिकयद्रूपावच्छिन्नाभावावगाहिज्ञानत्वरूपसंशयत्वनिवेशेन व्याप्तिप्रकारकव्याप्यभेदसंशयवारणं सम्भवतीत्यपरमनुकूलम् । अथेयमपि व्याप्तित्वावच्छिन्नविषयताके घटत्वादिना व्याप्तिसंशयेऽनुमितिप्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके व्याप्यत्वभाववत्त्वप्रकारकत्वाभावाद्दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारैवेति चेन्न मुख्यविशेष्यांशे प्रकारतापन्नाभावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारकतया यत्संशयपदेन सुघटत्वात् । अथ पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यनुमितौ वह्नितदभावविषयकसमुच्चयरूपप्रतिबन्धके वह्नित्वावच्छिन्नाभावत्वप्रकारताकत्वात् वह्न्यभावनिश्चयसामान्यप्रतिबन्धकताकत्वाच्च वह्निनिश्चयाजन्यायां व्यभिचारो दुर्वार इति मुख्यविशेष्ये प्रकारीभूताभावांशे तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतायाः स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकताविशिष्टत्वेन निवेशनीयत्वात् । अयञ्च दीधितिटिप्पण्यामभिप्रायवर्णनप्रकारः । मिश्रटिप्पण्यां तु स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितयत्संशयत्वस्य व्याप्यता विवक्षणीया नातो घटत्वादिना व्याप्तिसंशये प्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके व्याप्त्यभाववत्त्वप्रकारकत्वाभावेऽपि दृष्टान्तासिद्धिः । नापि व्यतिरेकनिश्चयपदोपादानव्यर्थत्वसङ्गतिर्यदभा-

धावगाहित्वाप्रयुक्तत्वानिवेशादित्युक्तम्। अत्र कल्पे यद्व्यतिरेकनिश्चय-
प्रतिबध्यत्वमात्रमेव गम्यमिति बोध्यम्। एवं स्वप्रतिबन्धकयद्व्यतिरे-
कनिश्चयत्वव्यापकयदभावत्वप्रकारताकत्वे सति यत्संशयप्रतिबध्य-
त्वं द्वितीयहेतुः। अत्र च स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकप्रमात्वाघट-
कविषयिताशालियद्व्यतिरेकनिश्चयत्वस्य व्याप्यता विवक्षणीया
तेन पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभावावगाहिन्यनुमितिप्रतिबन्धक-
निश्चये व्याप्यभावस्याप्रकारकत्वेऽपि दृष्टान्तासिद्धिः। निश्चये प्रमात्वं
निवेश्यमिति तु केचित्। अनियमादिति। व्याप्तिपदे व्याप्यभावव्य-
भिचारत्वावच्छिन्नविषयकौ संशयनिश्चयरूपौ द्विविधावपि ग्रहौ
प्रतिबन्धकौ। इदानीमुक्तव्याप्ती हेतुभेदेन यदभावावगाहिताप्रयु-
क्तत्वरूपविशेषणप्रवेशाप्रवेशौ सिद्धान्तविषयतामान्यतस्तत्प्रवे-
शाभावदर्शनस्य शङ्कते यद्यपीति। प्रमेयत्वादिनेति। यद्यपि
प्रमेयवान् धूमः पक्षावृत्तिरिति ज्ञानं न निरुक्तव्याप्यभावसं-
शयलक्षणाक्रान्तम् तथापि व्याप्तित्वावच्छिन्नाप्रकारकत्वगर्भव्याप्य-
भावप्रकारकत्वरूपयथाश्रुतनिश्चयत्वाक्रान्तं भवत्येव। संशयादा-
विति। अथ स्वप्रतिबन्धकयत्संशयत्वे यदभावत्वप्रकारताव्या-
पकत्वघटितहेतौ नेदृशी शङ्केति संशयपदोपादानमनर्थकमिति
चेत् प्रमेयत्वादिना व्याप्तेः संशये पक्षधर्मताविरहनिश्चयात्मके
व्याप्यभावत्वप्रकारकत्वाभावात् दृष्टान्तासिद्धेर्दुर्वारतया स्वप्रतिब-
न्धकताप्रयोजकयदभावविषयिताघटितयत्संशयत्वोपादानमित्याश-
यः। एवञ्चेदानीं विपर्ययोपादानमव्याकृत्य संगतिग्रहनिर्वाहः। व्य-
भिचाराभावेति। अव्यभिचाराभावावगाहिताप्रयुक्तो व्यभिचारा-
वगाहिताप्रयुक्तो वेत्यन्यदेतत्। तथापीति। तथा च यत्संशयः यद-
भावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालियदभावत्वप्रकारक एव यद्व्य-
तिरेकनिश्चयश्च यत्र प्रतिबन्धकस्तन्निश्चयस्तद्धेतुरिति व्याप्तिः पर्यव-
सिता। साध्यसाधनविरोधपरिहारो दर्शितः। एवमत्र स्वप्रतिबन्ध-
कताप्रयोजकघटाभावावगाहित्वघटितघटत्ववद्घटव्यतिरेकनिश्चयत्व-
व्यापकघटाभावत्वप्रकारताके घटवत्तानिश्चयाजन्ये सिद्धिविषया
घटवत्ताज्ञानप्रतिबध्ये आनुमानिकघटवत्ताज्ञाने व्यभिचार इत्यतः
संशयत्वघटितयत्संशयप्रतिबध्यत्वनिवेशः। एवं स्वप्रतिबन्धकताप्र-
योजकघटाभावावगाहित्वघटितघटव्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकघटाभा-

घटत्वप्रकारताके घटवत्तानिश्चयाजन्ये पटाभावनिश्चयात्मकघटवत्तासंशयप्रतिबध्ये घटपटोभयसमूहालम्बने व्यभिचारवारणाय यत्संशयत्वव्यापकप्रतिबध्यता निवेश्या। नत्वित्यादि। अथ स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकयद्भावविषयिताघटितयद्व्यतिरेकनिश्चयत्वस्यैव स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकयदभावविषयिताघटितयत्संशयत्वस्यैव व्याप्यतया विवक्षणमावश्यकम् उक्तयुक्तेः। तथा च व्यभिचारविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया व्यभिचारसंशयग्रहणाद्विपर्ययोपादानव्यावृत्तिर्न शक्यते सङ्गमयितुम्। न च संशयत्वघटकविषयितायां यदभावीयत्वानिवेशात् स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकव्यभिचारविषयितामादाय व्यभिचारसंशयोपग्रहसम्भवात्तद्व्यावृत्तिः सङ्गच्छत एवेति वाच्यम् निश्चयत्वघटकविषयितायां निश्चयजनकतया यदभावीयत्वानिवेशे यादृशविशेषणं निश्चयत्वे प्रविष्टं तादृशविशेषणस्यैव संशयत्वे प्रवेशापत्त्या नत्वित्यादिग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गात्। न च स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वं न निश्चयत्वे प्रवेश्यते किन्तु निश्चये यदभावावगाहित्वप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालित्वं तत्तु न संशये। तत्र संशयत्वे स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वस्यैवोक्तत्वादिति वाच्यम् यद्यप्युक्तज्ञानस्य पक्षधर्मत्वाभावावगाहित्वप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालितया दृष्टान्तासिद्धिप्रसङ्ग इति निश्चयविशेषणे यत्पदमुक्तम् तथापि पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभावावगाहिनिश्चयमादायासिद्धिवारणाय स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकयद्भावविषयिताशालित्वमप्युपेक्ष्य निश्चयत्वे प्रमाण्यघटितत्वेनाघटिततादृशयदभावविषयिताघटितत्वस्यावश्यकतया तत्र यदभावानिवेशात्। न च लाघवेन यदभावविषयितात्वावच्छिन्नप्रयोजकताकप्रतिबन्धकताशालित्वमस्त्विति वाच्यम् संशये तद्विशेषणाप्रवेशपक्षे यद्विशेषणान्तरं तत्रैव विषयितायां लाघवेन यदभावीयत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ विपर्ययस्थलवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादिति चेत्सत्यम् व्यभिचारावगाहित्वप्रयुक्तप्रतिबन्धकतावति व्यभिचारसंशय इत्यनेन प्रतिबन्धकतायां संशयत्वघटकविषयिताप्रयुक्तत्वरूपस्य विषयितायां यदभावीयत्वघटितस्य मिश्रटिप्पण्युक्तप्रकारस्य व्यञ्जनेऽपि यद्रूपावच्छिन्नविषयिताकसंशयोपादाने तत्प्रकारानावश्यकतायाः सम्भवात् तथासत्येव ननु संशये तद्विशेषणप्रवेशपक्षे इति

लिखनस्यारस्यात् । वस्तुतस्तु मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-पर्याप्तावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रकारताकत्वनिवेशेऽपि स-कलव्याप्तिप्रकारकव्याप्यभेदसंशयवारणं नास्ति प्रतियोगितया व्याप्तित्वेन - व्याप्तिविषयकतत्संशयावारणादित्यतो यद्रूपावच्छिन्न-प्रकारताकत्वादिकमावश्यकम् । तथाच मिश्रटिप्पण्युक्तविशे-षण, व्यर्थमेवेत्यन्यैरपरिशीलितः पन्थाः । इदं पुनरिहावधेयम् । संशये साध्येतरप्रवेशकल्पे प्रतिबन्धकतायां - यद्भावावगा-हित्वाप्रयुक्तत्वनिवेशेऽपि विपर्ययोपादानं सार्थकीकर्तुं शक्यत एव । तथाहि व्यभिचाराभावकालीनत्वविशिष्टधूमधर्मिकव्यभिचा-रसंशयप्रतिबन्धकताकेऽव्यभिचारनिश्चयं व्यभिचारवारणाय -वि-पर्ययपदोपादानम् । अन्यथा स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकधर्मितावच्छेद-कताकत्वव्यभिचाराभावविषयिताघटितत्वतया व्यभिचारावारणात् । नचैवं प्रमेयत्वादिना व्याप्यभावधर्मितावच्छेदकपक्षधर्मताविरहनि-श्चयात्मकधूमज्ञानप्रतिबन्धतया. दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारैवेति धर्मिताव-च्छेदकताव्याप्तावगाहित्वाप्रयुक्तत्वमावश्यकम् । तथा च मोक्षदीपा तत्सार्थक्यसम्भव - इति वाच्यम् अनुमितिसामान्यस्य दृष्टान्त-त्वासम्भवेऽपि शुद्धधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितेर्दृष्टान्तत्वसम्भवात् धर्मितावच्छेदकताव्याप्त्यन्तरविशेषणस्यानावश्यकतया तत्प्रयोजनस-क्तेः । वस्तुतस्तु व्यभिचाराभावाभावव्याप्यवच्छिन्नविषयितायाः प्र-तिबन्धकताप्रयोजकत्वे तदन्तर्गतव्यभिचाराभावविषयितायाः अपि -तथात्वात्तादृशसंशयप्रतिबन्धेऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणा-र्थमेव - विपर्ययपदोपादानमिति । व्याप्त्यादिसंशये -प्रागुक्त-दृष्टान्ते - दृष्टान्तासिद्ध्यादीति व्यभिचारो न व्याप्यभावः अपि तु अव्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरभावाद्भिन्न एवेति व्याप्तिसंशयादेर्यद्भावान्तप्रकारकत्वनैयत्यम् व्यभिचारी न वेति [illegible] संशयो नानुमितिप्रतिबन्धकः किन्तु व्याप्तिग्रह एवे-ति । एतेनाव्यभिचारो व्याप्तिस्तत्प्रकारकोक्तसंशयस्य व्याप्त्य-भावाप्रकारकतया दृष्टान्तासिद्धिरित्यपास्तम् । वस्तुतस्तु व्य-भिचाराद्यवगाहित्वाप्रयुक्तानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकाव्यभिचारसोऽप्य-नुमितिप्रतिबन्धकः । अनुमितौ व्याप्तिरित्येतद्दृष्टान्ते , व्याप्ति पदं दर्शितव्याप्तिपरम् । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपर-

मिति केचित् । यदि च तदनुमितिपदमव्यभिचारप्रत्यक्षनिश्चयपरम् अव्यभिचारानुमितौ तत्संशयस्याविरोधित्वादित्युच्यते तदा व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वमतेऽपि अविरोधादिकमिति तत्र विवेच इति । तथा च सति संशये तद्विशेषणप्रवेशपक्षे प्रतिबन्धकतायां तत्प्रयुक्तत्वादिनिवेशे एवकारेण यद्भावावगाहितेत्यादिविशेषणव्युदासः । यद्भावत्वप्रकारकतानियतो यद्भावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशाली यद्व्यतिरेकनिश्चयो यत्संशयश्च यद्भावत्वप्रकारकतानियतो यत्र प्रतिबन्धकस्तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्यत्र साध्यसाधनविरोध इत्यत आह यद्भावत्वेनेत्येके यथाश्रुतानुरोधिनः । उक्तरीत्या तत्परिहारेऽपि वैकल्पिकविशेषणप्रवेशादनन्वयनो हेतुभेदो दुर्वार इत्यत आह यद्भावस्येतीत्यन्ये मादृशाः । स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वेन घटितेऽघटिते वा स्वप्रतिबन्धकयत्संशयत्वव्यापकयद्भावत्वप्रकारकताकत्वघटितहेतौ घटपटोभयवत्तासमूहालम्बने व्यभिचारः पटाभाववान् घटवान् इति स्वप्रतिबन्धकघटाभावत्वप्रकारकत्वनियमघटसंशयप्रतिबन्धकत्वात् घटाभाववत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकत्वाच्च । न च स्वप्रतिबन्धकताव्यापकयत्संशयत्वोपादानान्न दोषः समूहालम्बनात्मकघटसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । तथा सत्यव्यभिचारसंशयव्यतिरेकज्ञानप्रतिबन्ध्ये तन्निश्चयजन्ये व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारो न सम्भवति व्यभिचाराव्यभिचाराभावकोटिकाव्यभिचारसंशययोर्व्यभिचारावगाहित्वेन प्रतिबन्धकतया मुख्यविशेष्यांशे प्रकारीभूताभावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन यः प्रकारस्तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः संशयत्वव्यापकताविवक्षणेनैव निर्वाहादिति यद्भावत्वप्रकारकतानैयत्यवैयर्थ्यम् । द्वितीयहेतौ व्यभिचारविषयकसंशयसामान्यप्रतिबन्ध्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचाराभावत्वप्रकारतानियतव्यभिचाराभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालियद्व्यतिरेकनिश्चयो अव्यभिचाराभावनिश्चयः तमादाय व्यभिचारः व्यभिचारप्रकारतावच्छेदकत्वात् । न च यज्ज्ञानसमानधर्मितावच्छेदकत्वप्रयोजकीभूतावगाहिताविशेषणम् अभावधर्मिकव्यभिचारसंशयप्रतिबन्ध्ये तद्धर्मिकाव्यभिचारनिश्चये तद्दोषसत्त्वात् । न च प्रतियोगितासम्बन्धानव-

च्छिन्नत्वं तद्विशेषणम् तथापि यद्भावत्वप्रकारकताव्याप्यव्यति-
रेकाद्यवगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकत्वमेवोचितं न तु निश्चयत्वमपीत्यत
आह यद्भावत्वेति तु मादृशाः । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्ध-
कत्वरूपहेतौ व्यभिचारवारणाय पृथग्विशेषणप्रकारीयमिति तु के-
चित् । घटव्यतिरेकनिश्चयसामान्यप्रतिबन्धे घटवत्ताज्ञानाजन्ये घ-
टवत्ताज्ञाने व्यभिचारवारणाय यत्संशयपदोपादानम् । तथापि घट-
पटोभयवत्ताज्ञाने घटाभाव वा पटाभाववद्वृत्त्यादिघटसंशयरूपघटा-
भावनिश्चयप्रतिबन्धे घटव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्धे व्यभिचारवारणाय
सामान्यपदम् व्यभिचारसंशयसामान्यप्रतिबन्धेऽव्यभिचारनिश्चये
व्यभिचारवारणाय यद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्ध्यत्वमुपात्तम् तत्रापि
व्यभिचारसंशयसामान्यप्रतिबन्ध्येऽव्यभिचारनिश्चयरूपघटवत्ताज्ञा-
नव्यक्तौ अव्यभिचाराविषयकघटाभावप्रकारकनिश्चयप्रतिबन्धे व्य-
भिचारवारणाय सामान्यपदम् । सत्यन्तोपादानप्रयोजनमाह अव्य-
भिचारीति । प्रमेयवान् धूमात् पक्षवृत्तिरिति ज्ञानमादाय दोषवारणाय
यद्भावावगाहितामयुक्तत्वमुक्तम् । तच्च स्वप्रयोजकसमवायघटकयद्-
भावविषयिताकत्वम् तेन पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभावावगाहि-
ज्ञानमादाय न दोषः । अथ घटत्वेन व्याप्तेः संशयं घटत्वेन व्याप्य
भावनिश्चये च प्रतिबन्धकताविरहात् दृष्टान्तासिद्धिरिति चेन्न
यद्विषयताघटितयोः संशयत्वनिश्चयत्वयोः प्रवेशात् समावस्य न-
सद्धाकित्वेन हेतुताया इव ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां विषयतया अ-
वच्छेदकताया अभ्युपगमादित्याह स्वति । तदाश्रितत्वाद्यवच्छिन्न
घटाभावादिविषयितासामान्यस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्संश
यविपर्यययोरुपादानम् अव्यभिचाराभावत्वावच्छिन्नव्यभिचाराभा-
वविषयताया यद्भावविषयतासामान्यान्तर्गताया अनुमितिप्रतिब-
न्धकतानवच्छेदकत्वात् दृष्टान्तासिद्धिरतोऽन्यावच्छिन्नान्तम् । यद्भाव-
निश्चायद्भावत्वानवच्छिन्नव्यभिचारविषयतासामान्यस्यानुमिति-
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः । वस्तुतस्तु पक्ष-
धर्मताविरहत्वेन व्याप्यभावविषयतायाः सामान्यान्तर्गतायाः स्व-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धिवारणाय समवायघटक-
त्वेन यद्भावविषयतोपादेया । एवञ्च व्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरुक्त
[illegible] विषयताया समवायघटकतया तदाश्रितत्वाद्यवच्छिन्नविष

यतामात्रयैव दोषवारणात्सङ्गतिरिति । प्रमेयत्वादिनाऽव्यभिचा-रामावरूपव्यभिचारविषयतायाः व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेद-त्वाद्व्यभिचारवारणाय सामान्यपदम् । व्यभिचारत्वावच्छिन्नव्य-भिचाररूपाव्यभिचारविषयतायाः व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेद-कत्वात्तद्व्युदास इति ।

अत्रेदमाकूतं । एवं सति यत्संशयप्रतिबन्धकत्वं व्यर्थं स्यात् घटाभावनिश्चयप्रतिबन्धे घटवत्ताज्ञाने घटाभाववत्ताज्ञानस्य अभावो घटीयो भूतलसमवायघटयोरित्यादिज्ञानसाधारण्येनैव प्रति-बन्धकतया घटाभावत्वानवच्छिन्नघटाभावविषयितायाः स्वप्रति-बन्धकतावच्छेदकत्वेनैव व्यभिचारवारणसम्भवात् । प्रतिबन्धक-तायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वं प्रवेश्य तदुपादानसार्थक्यस्य प्रक्षालनाद्धीतिन्यायग्रस्तत्वात् । किञ्च घटवत्ताज्ञाने घटवद्वृत्तिमा-निति घटवद्वृत्तित्वेन घटाभाववत्ताप्रदर्शनेऽपि विरोधितया यद्-भावत्वानवच्छिन्नयद्भावविषयतायाः सामान्यान्तर्गतायाः स्वप्रति-बन्धकतावच्छेदकतया व्यभिचार एव न प्रसज्यते । यदि च पक्ष-धर्मताविरहदशायां व्याप्यमात्रावगाहिज्ञानवारणाय प्रतिबन्धकतायां तदवच्छेदकविषयितायां वा भ्रमावृत्तित्वं प्रवेश्यते तथाच घटव-त्ताभावे व्यभिचारः तत्र घटवद्वृत्तिमानिति ज्ञानस्य भ्रमतया तादृशघटाभावविषयताया भ्रमावृत्तिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन स-त्त्वात्पर्यसत्त्वात् तादृशप्रतिबन्धकतायाः कामिनीजिज्ञासादौ प्रसि-द्धेरिति संशयपदमित्युच्यते तदा, भ्रमात्मकाव्यभिचारनिश्चये व्य-भिचारो दुर्वार एव अव्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचारवि-षयतासामान्यस्य भ्रमभिन्नवृत्तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । एवं सामान्यवृत्तित्वरूपतद्विशेषणेऽपि । न च यद्भावविषयिताशब्देन यन्नि-रूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविषयिता विवक्षिता घटवद्-वृत्तित्वं च न घटप्रतियोगितावच्छेदकमिति, संशयपदोपादानमिति वाच्यम् । व्याप्यभावत्वानवच्छिन्नतादृशविषयत्वाप्रसिद्धेर्दृष्टान्ता-सिद्धेः । नन्वाधेयत्वाभावत्वस्याव्यभिचरितसाध्यसामानाधिक-रण्यरूपव्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नविषयतामा-दाय न दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् तथा सति घटवद्वृत्तिद्रव्या-भाववानिति, ज्ञाने घटनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदको भूतद्रव्याभा-

धत्वावच्छिन्नघटाभावत्वानवच्छिन्नविषयताया सामान्यान्तर्गतायाः घटघटत्वाज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन संशयपदेनैवार्थात् । विषयतायाः तद्वद्वृत्तित्वानवच्छिन्नत्वेन प्रवेशे तत्सार्थक्यस्य प्रक्षालनाद्धीतिन्यायग्रस्तत्वात् । न च व्याप्तिमद्वृत्तिमानितिज्ञानीयव्याप्यभावत्वानवच्छिन्नव्याप्तिमद्वृत्तित्वावच्छिन्नव्याप्यभावविषयताया सामान्यान्तर्गतायाः प्रतियोगितावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धिवारणाय तद्वद्वृत्तित्वानवच्छिन्नविषयता निवेश्येति न प्रक्षालनाद्धीतिन्यायापात इति वाच्यम् व्याप्तिमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । तदभ्युपगमे तु तद्वद्वृत्तित्वानवच्छिन्नत्वोक्तावपि साध्यसामानाधिकरण्यवद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यापि तथात्वापत्त्या तद्विषयतायाः व्याप्यभावत्वव्याप्तिमद्वृत्तित्वावच्छिन्नायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन दृष्टान्तासिद्धितादवस्थ्यात् वस्तुतस्तु व्याप्यत्वस्य तद्घटकपदार्थांशे वा भ्रमात्मकस्य व्याप्यभाववत्ताज्ञानस्य व्याप्यभावत्वानवच्छिन्नत्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकतया दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारैवेति ।

अत्रेदं समाधानमाकलयाम । स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकयद्धर्मनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नयद्भावत्वानवच्छिन्नयद्भावविषयतासामान्यकत्वं संशयत्वार्थं । तद्वत्त्वभाववानिति ज्ञानीयघटाभावविषयितायां यद्भावत्वानवच्छिन्नघटाभावनिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकतद्वृत्तित्वावच्छिन्नत्वप्रसिद्धेः संशयपदमर्थवत् दृष्टान्तासिद्ध्यादिपरिहारस्त्वनया दिशोह्य इति । यद्भाववत्त्वानवच्छिन्नत्वं च यद्भावत्वाविषयतानिरूपितत्वम् भ्रमप्रमासाधारणयद्भाववत्त्वविषयतात्वेन वास्तवयद्भाववत्त्वविषयताया निरूपकतया न दोष इति । तद्व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति । स्वत सिद्धतद्व्यतिरेकज्ञानाभावस्थले प्रवृत्तिसत्त्वादिति भावः । अर्थः फलसाधनता । तदसत्त्वेनेति । प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयसम्पादकत्वेनार्थनिश्चयविरहप्रयोजकत्वादिति भावः । प्रामाण्यसंशयसामग्र्याः अर्थनिश्चयविरोधित्वेऽप्याह तन्निर्णायकक्षणेवेति । अगृहीतेति । अर्थनिश्चये प्रमात्वस्य दोषात् प्रामाण्यनिश्चयं तु मन्दस्यापि संशयादेव प्रवृत्तिः व्यभिचारसंशयात् तद्व्याप्तिनिश्चयेऽनुमितिलिप्सनस्यानुभवानुरोधात् । न च व्याप्तिसंशयमेऽप्यप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमाव इतिविशेषाय । व्या

प्तिसंशयभेदस्येति सम्प्रदायमतेन तेनान्यमते व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यादिज्ञानहेतुत्वेऽपि न क्षतिः ।

उक्तयुक्त्या कारणत्वानिवेशेऽपि प्रयोजकत्वं निवेश्यम् तच्च अनन्यथासिद्धत्वागर्भं नियतपूर्ववर्तित्वमित्याशयेनाह अथवेति । पदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकसाधनत्वसंसर्गकमोक्षप्रकारकप्रवृत्तिम्प्रति पदार्थतत्त्वज्ञानविशेष्यकमुक्तिसाधनताज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयत्वेन हेतुतासाधनार्थं तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयविरहविशिष्टस्य तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानस्याभावे पदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकसाधनतासंसर्गकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तिनियताव्यवहितपूर्ववर्तिहेतुकृतम् तथा च स्वनियताव्यवहितपूर्ववर्त्तितादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयविरहविशिष्टतादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानाभावरूपपदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकमोक्षसंसर्गकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तित्वं हेतुः । स्वजनकतावच्छेदकतादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयकतादृशप्रवृत्तित्वं साध्यमिति फलितम् । अत्र निश्चयविरहविशिष्टत्वं व्यतिरेकज्ञानविशेषणं न स्वरूपासिद्धिवारकं किन्तु दृष्टान्तासिद्धिवारकमित्यग्रे स्फुटम् । पदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकमोक्षप्रकारकप्रवृत्तेरव्यवहितपूर्वं काशीमरणधर्मिकमुक्तिप्रकारकज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानाभावसम्भवात्तादृशज्ञानप्रमात्वनिश्चयस्य तत्राजनकतया सामान्यतो व्याप्तौ व्यभिचार इति तत्र नियतत्वनिवेशः । तादृशव्यतिरेकज्ञानोत्तरकाशीमरणादिधर्मिकमुक्तिप्रवृत्तेः सुखादिप्रकारकपदार्थतत्त्वज्ञानप्रवृत्तेश्चोदयाद्धेत्वसिद्धिरतो हेतौ प्रकारकान्तम् । तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयविरहेऽपि काशीमरणादौ मुक्तिप्रकारकप्रवृत्तेः पदार्थतत्त्वज्ञाने सुखप्रवृत्तेश्चोदयान्नियतपूर्ववर्तिताघटितसाध्यं न सिध्येदतः साध्ये प्रकारकान्तम् । अत्र प्रकारताविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभावनिवेशात्फले उभये । अत्र समूहालम्बनप्रवृत्तिनिष्ठपदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तिकार्यतात्वेन यागधर्मिकसुखादिकार्यतामादायार्थान्तरं न शङ्क्यम् तादृशकार्यतायाः साध्यत्वात् । एवमेव यागपाकादिविशेष्यकस्वर्गौदनादिप्रकारकप्रवृत्तावपि विशिष्य यागपाकादिरूपकारणस्वर्गौदनादिरूपकार्यघटिततत्तत्साध्यसाधनमुन्नेयम् । दृष्टान्तासिद्धिवारणाय सामान्यमुखीं व्याप्तिमाह यन्निश्चयेति । जलविशेष्यकतृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने ओदने तृप्तिप्रवृत्तेः ओदनविशे-

ष्यकतृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने जले तृप्तिप्रवृत्तेश्च तृप्ति
प्रवृत्तिसामान्ये, एवमोदनधर्मिकस्वर्गसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभा-
वज्ञाने ओदने तृप्तिप्रवृत्तेस्तद्धर्मिकतृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभाव-
ज्ञाने ओदने स्वर्गप्रवृत्तेश्चोदनविशेष्यकत्वयत्प्रकारकत्वयो-
रुपादानम् । ओदनादिविशेष्यकतृप्त्यादिप्रकारकानुमित्यादि-
कमादाय तद्दोषवारणाय यज्जातीयेति । न च तद्विशे-
ष्यकधर्मिप्रकारकानुमितौ धूमविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वे-
न च हेतुना आलोकादिविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयमादाय
व्यभिचारादिति वाच्यम् धूमलिङ्गकत्वादिसहिततादृशानुमितौ
तादृशनिश्चयत्वेन हेतुतया जातिपदेन धूमलिङ्गकानुमितेरुपादाना-
भावेपि कार्यपदोपादानाद्धेतुसाध्ययोरेकाधिकरण्यतागर्भनियतत्वप्र-
वेशलाभेनादोषात् । धूमलिङ्गकतादृशानुमितौ आलोको व्याप्य इति
निश्चयविरहविशिष्टमालोको न व्याप्य इति ज्ञानमिति रीत्या विशि-
ष्य पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकता इति न काप्यनुपपत्तिः तृप्तिसाधनता-
ज्ञाने प्रमात्वसंशये तत्र प्रमात्वनिश्चयेपि प्रमात्वसंशयनाशेन तृप्ति-
प्रवृत्त्यनुदयोऽतो यन्निश्चयविरहविशिष्टपदस्य प्रयोजनमाह व्याप्य-
भावेति । तस्य कारणत्वमप्यनपवादमिति । न च यत्रार्थनिश्चये प्रा-
माण्यसंशयोत्तर प्रामाण्यनिश्चयस्तत्र प्रवृत्तिं सम्भवति अत एव य-
न्निश्चयविरहविशिष्टत्व इति कृतं तथा च कथं कारणत्वमिति वा-
च्यम् तत्र प्रामाण्यसंशयनाशे सत्येव प्रवृत्तिस्वीकारात् ।

स्वरूपासिद्ध्यादिरिति । आदिनोद्देश्यासिद्धिपरिग्रहः ।

नन्वित्यादिभाष्यमिथ्याक्षेपमन्यथा बुध्वा कृतायाः अथ कि-
मित्याशङ्कायाः स्वाक्षेपाभिप्रायप्रकटनेनैव निरासेतु शक्यत्वा-
त्तत्प्रकटनमेव किमिति न कृतमित्याशङ्क्याह अथवेति ।
स्वीकृत्यैवेति । तथा च मदभिप्रायमबुध्वा त्वया
अथ किमित्याशङ्कनेपि मन्मताभिप्रायप्रकाशने न कापि क्षतिः
त्वदभिप्रेतस्य प्रकृतावपेक्षणीयस्य प्रमात्वनिश्चयस्य स्वतः परतो
वाऽसम्भवादेवाप्याक्षेपसङ्गतेरिति ।

मिथस्तयोरेवेति । तेन तदीयप्रामाण्यत्वे इत्येतत्सङ्गतिः ।

सर्वेषामिति । प्राथमिकज्ञानग्रहविषयत्वं मीमांसकत्रयसा-
ध्यम् तत्र प्राथमिकेतिज्ञानग्रहविशेषणम् । तच्च स्वसमाना-

धिकरणत्वस्य ध्वंसयत्कालत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानग्रहध्वंस्यत्वम् । स्येति । तथा च स्वविषयकज्ञानाजन्यस्वाश्रयाश्रयविषयकमानसाविषयत्वमर्थः । तादृशमानसं च बाधप्रतिबध्यतानवच्छेदकस्वविषयताशालीत्यग्रे स्फुटम् एवं च भावत्वमप्रामाण्याविषयकत्वं वाऽनावश्यकम् एतच्च स्वत एवेत्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वरूपसाध्यान्तरसूचकत्वेन वर्णनं तद्वैयर्थ्यवारणाय दीधितावपि स्वप्रकाशतयाऽनुव्यवसायेनेत्यनेन तद्वैयर्थ्यवारणमेवाभिप्रेतम् । अत्र नैयायिकमते वक्ष्यमाणरीत्या धूमत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्ताज्ञानाधीनाया अनुमितेः प्रामाण्याविषयकत्वात्सिद्धसाधनम् । तादृशस्वाश्रयग्रहत्वव्यापकाविषयिताप्रतियोगित्वोक्तौ स्वविषयकज्ञानाजन्यत्वं व्यर्थमिति मानसपदम् । अत्र स्वाश्रयाविषयकज्ञानं स्वाश्रयभिन्नं ग्राह्यम् अन्यथा स्वाश्रयविषयकं यत्स्वाश्रयं समूहालम्बनं तदादाय गुरुसाध्येन कृतार्थत्वापत्तेः । गुरूणां सम्भव इत्यपि न मिश्रसाध्यं ज्ञाननिवेशोऽनुचितगौरवापत्तेरित्याशयेनाह स्वाश्रयेति । तेनेति । प्राथमिकज्ञानग्राह्यतायामेव विवादेनेत्यर्थः । अप्रयोजकतया ज्ञानस्यैन्द्रियकत्वेऽप्यनुमितिग्राह्यत्वसम्भवाद् घटादिवत् । प्रत्यक्षेति । तथा च प्रत्यक्षग्राह्यबाधिविशिष्टानुमितिग्राह्यत्वं भट्टसाध्यम् तन्मतेऽपि द्वितीयप्रत्यक्षग्राह्यता मिश्रादिभिन्नकेऽपि न सिद्धसाधनं स्वविषयकज्ञानाजन्यानुमितिग्राह्यत्वसाध्ये तथाविधप्रकारान्तरानुमित्यप्रसिद्धत्वाद्बाधशङ्कावारणाय ज्ञाततालिङ्गकत्वप्रदर्शनम् । एतेन व्याख्यानेन । अस्य शब्दलभ्यमेवैतेतीत्यस्य च परिहारेऽन्वयः । जिज्ञासेति । संदेहादु च ततस्तत्प्रद्वेषः ततस्तज्जिज्ञासेच्छा ततः एकतरकोटिनिर्णयेच्छा ततः किं स्वतो ग्राह्यमिति प्रश्नः ततः प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यमित्युत्तरं सैव प्रतिज्ञा । अन्योऽपि विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वरूपोऽपि तस्य प्रतियोगिग्राहकसामग्र्याधिको न स्वतस्त्वबाध इति अनाश्रितात्पर्यविलम्बः याथार्थ्यरूपप्रकर्ष एव स्वतस्त्वविवादात् । ज्ञानन्यायप्रवेशाभयेनाह ज्ञानमात्रेति । तत्परत्वभ्रमेति । वक्ष्यमाणमते तत्कनिरूपत्वे बाधशङ्का स्यात् । वस्तुतस्तु स्वतस्त्वसाधनार्हं प्रामाण्यमुपेत्य तदनर्हं प्रमाकरणत्वमात्रं पर्यवसितमिति भ्रमेण निग्रहविशेषशङ्का स्यात् आधिक्याय सा आपत्युदोऽनुक्तिभ्रमात् । एवं च करणलुडन्तव्युत्पादनं भ्रमजनकदोष वक्तुम आपल्युदन्त-

व्युत्पादनं तन्निरासायेति प्रष्टव्यम् । निरास इति । ज्ञानपदश्रवणमा त्रात्प्रमाकरणार्थकपदसमभिव्याहारेण ज्ञानकरणार्थकं पदमयं न ब्रू यात् पौनरुक्त्यादिति तत्र ज्ञानपदस्यौत्सर्गिकार्थतात्पर्यग्रहे तद न्वितपदार्थान्वयानुरोधेन भावल्युडन्तत्वग्रहद्वारा प्रामाण्यपद प्रमाकरणत्वप्रतीतीच्छया नोच्चारितमिति बाधग्रहो जायते ततस्ता दृशभ्रमनिरास इति भावः । स्वमते प्रमात्वत्वेनैव पक्षता ज्ञानपद तूत्तरार्धोच्छेदकम् ।

ये तु ज्ञानविप्रामाण्यपदार्थस्य पक्षत्वेन ज्ञानस्य पक्षा न्तर्भावं मन्यन्ते तन्मतमुत्थापयति यदि त्विति । प्रमाकरणस्यानां भिन्नभिन्नतया न परामर्शानिष्पत्तिरव्याप्तिरित्यतो ज्ञानान्येति । पक्ष- विशेषणप्रयोजनमाह प्रमाकरणत्वस्येति । प्रामाण्यपदार्थेऽन्तसामाना- धिकरण्येन स्वतन्त्रस्य न साध्यम् तदवच्छेदेन परतस्त्वस्य प्रतिवा द्यननुमततयाद्दतोऽसात इति । तथासति । प्रामाण्यस्य ज्ञानमात्रवृत्ति- प्रामाण्यपदार्थत्वेन पक्षत्वे सति । असम्भवेनेति । उक्तपक्षयोः प्रथमप दे प्रामाण्यपदं प्रथमं ज्ञानपदं तु ज्ञानकरणरूपैकार्थमिति भ्रम स्य शङ्कितुमसम्भवात् तथासति भूरिप्रयोगमालस्य तात्पर्ये नीति समाधानासङ्गतेः तन्मते शक्तिरूपार्थान्तराभावात् । ननु प्रामाण्यप दस्य प्रामाण्यपदार्थे इव ज्ञानपदस्य ज्ञानपदार्थे लक्षणा उभयो रपि प्रथयात् पद च ज्ञानकरण लक्ष्यतावच्छेदकत्वानिर्वाहस्य करणव्युत्पादनात् शङ्का सम्भवेत् तादृशाशङ्का भूरिप्रयोगमाल स्य परीहर्तुं तादृशशक्तिकावतारः इष्यतः प्रयोजनवती हि लक्षणा तदभावादत्र न लक्षणेत्याह ज्ञानेति । भ्रमात इति । ज्ञानत्वेन ज्ञानवि शेषाद्येव तत्करणतायाः पक्षबहिर्भावादिति भावः । लक्षणोपगमे बाधकमप्याह ज्ञानेति । ज्ञानपदार्थत्वानपायेनेति । ज्ञानकरणस्येति शेषः तथाच तद्विशेषणस्य ज्ञानकरणव्यावर्तकत्वं नास्तीति भावः ।

प्रकृतवाक्यतात्पर्याभिज्ञपरतया ज्ञानपदप्रयोजनमुक्त्वा तादृशो भ्रान्त स्यान्यस्तु नार्हतीति मनसि कृत्य तदभिज्ञपरतया तत्प्रयोजनम वतारयति प्रसङ्गेति । निर्वाहयति । मिथ्यादिमतसिद्धयेति यावत् । सा च तद्गुरु भूयादितीच्छादिसामग्रीरूपानुव्यवसायविरोधिस द्धिः । अनुव्यवसायपदं ज्ञानमालिङ्गकानुमितेरप्युपलक्षकम् । गुरुम ते प्रगृहीतप्रामाण्यसादिमाह गुरुमते इति । स्वप्रकाशसामग्र्यपि

क्वचिन्न साध्यघटिकेत्याशङ्कते नचेति । नान्यदेति । मिश्राणामदिशासामग्र्यसम्भवेपि यद्धर्मप्रकारकज्ञानमेव जायते न तु सज्ञानग्रहः तै. स्वप्रकाश्यानुपपत्तादिति द्रष्टव्यम् । तादृशो धर्म इति । यद्धर्मप्रकारकमित्यनुवर्तते तद्धर्मघटितप्रामाण्यग्रहस्य तत्प्रकारकज्ञानरूप धर्मिसमानकालोत्पत्तिकत्वं सुवचमाह तद्धर्मेति । भाविन्यतीते वा तद्धर्मप्रकारकग्रहे भ्रमत्वग्रहस्थले तदप्रामाण्याग्राहकतज्ज्ञानग्राहकसामग्री प्रसिद्धैवेत्यालोच्य तत्यागः । तद्धर्मघटितभ्रमत्वग्रहः तत्प्रकारकज्ञानोत्तरः अन्यथा भ्रमत्वस्यैवासिद्धेः । अप्रामाण्य प्रामाण्यविरोधीति वक्ष्यते । एवञ्च तद्धर्मप्रकारकज्ञानानुत्तर प्रामाण्यविरोधिग्रहसामग्रीं सम्भाव्य निराकरोति , वर्तमानेति । लौकिकत्वनियामकसन्निकर्षादिघटितसामग्र्या ज्ञानत्वादिविपरीतविषयिताप्रयोजकतद्दोषसवलनमप्रसिद्धमिति वक्तु वर्तमानपदम् । माध्यमिकनैय्यायिकमतेपि , तादृशसामग्र्यास्तथाविधदोषसवलनं नास्ति किमु मीमांसकमते इति वक्तुमग्रे सर्वपदम् । विपरीत तदभावतदङ्कं शौ । अग्रिमोत्तरस्याप्रामाणिकत्वशङ्काच्छित्तये शङ्कितुः समत दृष्टान्तं प्रथमतो दर्शयति यथेति । दार्ष्टान्तिके सविषयकत्वोपादान चान्यथेत्याद्यग्रिमयुक्तिलापनार्थम् । दोष इति । दोषस्य प्रमाविरोधित्वात्सप्रकारकत्वग्रहविरोधित्वं तद्विशेषणम् । तत्प्रकारकग्रहप्रतिबन्धकस्यान्तु विरुणद्धि च सामान्याभावबोधोपि सामान्यघटितविशेषवत्ताबुद्धिमिति न्यायात् । गुरूणामेव तादृशसामग्र्यस्तित्वमत आह अन्यथेति । निर्विषयकत्वेत्युपलक्षण निष्प्रकारकत्वादीनाम् परन्तु तत्रैवाशङ्क्यमानतया तदनुपादानम् । यदि गुरुमते विषयो भासते, तदा प्रकारो न भासते इति वक्तुमनर्हमित्याशयः ।

तदङ्कुरप्रकारप्रकारकज्ञानसमवेतमादायैव साध्यसत्त्वमित्यतस्तदङ्कुरप्रकारकज्ञानमन्तरेणापीति । ज्ञानद्वयमपि तदङ्कुरविशेष्यकमिति भावः । गुरुमते इच्छाद्यधिकरणप्रकारिका नास्ति । उपस्थितयेत्यस्य सम्भव इत्यनेनान्वयः । नियमत इति । अनियमे त्वप्रामाण्याग्राहकसाध्यघटकसामग्री प्रसिद्धा स्यात् । साकाङ्क्षत्वं धर्मिविशेषणम् । आकाङ्क्षा च धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशेष्यभावः । असंसर्गग्रहकालीनधर्मधर्मिसमुदायलम्बनस्य

वास्तवधर्मधर्मिभावापन्नविशेष्यविशेषणविषयकस्य विशिष्टज्ञान-कार्यकारित्ववारणाय तादृशाकाङ्क्षानिरूपकस्यैव तत्कार्यकारित्वमुपेयत इति सामान्यलक्षणायां निर्दोषपुरुषीयागृह्यमाणासंसर्गकत्तु-क्तिरजतत्वादिविषयकज्ञानद्वयस्य न भ्रमत्वमिति स्वयं वक्तव्यम् तथा च साकाङ्क्षत्वकथन भ्रमत्वनिर्वाहकासंसर्गाग्रहलाभायेति बोध्यम्। ग्राह्यं नहानि तत्प्रकारकत्वम्। न च गुरूणां तादृशभ्रमस्य प्रामाण्यावगाहित्वेपि तत्सामग्र्याः कथं प्रामाण्याग्राहकत्वम्। अप्रि-मयत्तुकारमते प्रामाण्यविरोधित्वस्य प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वरूपत्वात्। न च दीधितिकृन्मते तत्प्रामाण्यावच्छेदकावच्छेदेन तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वरूपं प्रामाण्यविरोधित्वं तद्वद्ग्राहकत्वमप्रामाण्याग्राहकत्वम् तथा च तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञाने यदवच्छेदेन प्रामाण्यं तदवच्छेदेन भ्रमत्वस्यासत्त्वादेव विरोधित्वमनपवादमिति वाच्यम् तन्मते प्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्रहकत्वेन मदभिमतसिद्धिमिष्टत्वरूपतत्सत्त्वात्।

[1]प्रतियोगितया प्रामाण्यविषयकतायाः ईश्वरज्ञानविषयत्वाद्बाह निर्वाच्येति। अज्ञान समापदप्रवृत्तिनिमित्ते घटज्ञानादिप्रामाण्ये।[2] वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यम्। अत्र पक्षे ज्ञानपदासत्त्वे साध्यस्वज्ञानपदस्वाश्रयमात्रपरम् तत्सत्त्वे तु स्वाश्रयज्ञानपरमिति। अगत्या मापदार्थपरित्यागादिति मतेपि ज्ञानपदस्य ज्ञानार्थत्वात्। घटितत्वे-त्यतितुच्छत्वे हेतुः। पक्षनिष्ठेति। न च न्यायमते घटत्वप्रकारिताभिन्ने तादृशग्राह्यत्वे कथं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम् पक्षावृत्तित्वे ॥ तात्पर्यात् तस्यापि बाधतया तद्व्याप्यवत्त्वतस्त्वस्य प्रतिरोधित्वाच्च। अप्रसिद्धिर्बाधश्चेति। तथा च विधिनिषेधाभिप्रायो वाकारः सिद्धान्तेपि सम्मत एवेति भावः। द्वितीयपक्षे प्रतियोगिमत्त्वस्य बाधसिद्धसाधनादिकमेवेति सिद्धेः समूहालम्बनरूपत्वात्। आदिना उद्देश्यासिद्धिपरिग्रहः। ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेन प्राथमिकज्ञानग्राहकसमभिव्याहाराः साध्ये अनन्तभावात् यथासन्निवेशो न वैयर्थ्यमिति ज्ञानग्रहत्वव्यापकत्वात्तादृशजन्यग्रहत्वव्यापकत्वस्यान्यत्वादिस्यर्थः। इदं तु चिन्त्यम्। स्वाश्रयज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकं स्वाश्रयज्ञानग्रहत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-

स्य लघुनस्तत्समनियतत्वात् । तथा च तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽप्रसिद्ध एव । न च गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वमतमङ्गीकृत्येदमिति वाच्यम् तथासति ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वव्यापकेत्यत्र सामग्रीत्वनिवेशवैयर्थ्याभिधानस्यासङ्गतिः उक्तरीत्या अखण्डाभावघटकत्वासम्भवादिति । अत्राहुः । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्वेन निवेशे तन्निष्ठाभावप्रतियोगिता विशिष्योपादाय तत्तदनवच्छेदकत्वकूटस्य साध्यत्वेऽवैयर्थ्यम् तादृशज्ञानग्रहत्वेनैव प्रवेशे तु सामान्याभाव एवैको लभ्यते इति साध्यभेदनिर्वाहः । नचैवमाभासासङ्गतिः ज्ञानग्रहोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकरूपव्यापकतायाऽविशिष्य प्रतियोगिताघटितायाः निवेशसम्भवादिति वाच्यम् तदाभासस्य तादृशप्रयोजकत्वव्यापकताभिधानैवोपपत्तावनुचितगौरवपरत्वात् तत्प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन भट्टमतसिद्धाभिन्नो ज्ञानविषयको यावान् ग्रह इत्यादिना दीधितिकृतैव सामग्रीजन्यग्रहत्वेन निवेशेऽनुचितगौरवस्याभिधानीयतया इदानीमवैयर्थ्योक्तेरिति । तदुज्ज्ञानव्यक्तिविषयितावच्छिन्नेति भिन्नान्ते हेतुगर्भविशेषणम् ।

विशिष्टस्य प्रामाण्यविषयित्वस्य व्यापकतायां विषयितांशेऽहं न प्रविष्टमित्याशयेनोहंद्व्यासिद्धिमाह गुरुमते इति । ननु मिथ्याद्विमते ज्ञानग्रहे प्रामाण्याधिकरणत्वं दुर्वारम् घटमहं जानामीत्येवतदाकारात् तत्र विषयितांशे घटत्वविशिष्टस्य भानात् । न च तत्र घटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वभाने प्रकारितानिरूपकस्येव विशेष्यितानिरूपकस्य ज्ञानतेरपि स्वरूपतो भानम् अन्यथा न्यायमते व्यवसायो घटत्वप्रकारको घटविशेष्यकश्चेत्यनुव्यवसाये प्रामाण्याधिकरणतापत्तेः इष्टापत्तौ प्रामाण्ये मीमांसकस्वारस्यानिर्वाहापत्तिरिति वाच्यम् एवमपि प्रामाण्यस्य घटत्वविशिष्टगर्भत्वात्तदधिकरणतायाः दुर्वारत्वात् प्रामाण्यस्य घटत्वविशिष्टगर्भत्वाद्घटादेः स्वरूपतो भान मानाभावाच्च । सत्यम् मिश्रादिमते घटांशे घटत्वाभानेपि प्रामाण्यरूपेणैव ज्ञानमानोपगमात् न्यायमते विशेष्यितांशे पुरोवर्तित्वादिना घटस्य मानेन प्रामाण्याधिकरणताया उक्तसम्भवात् । अथवा इतरविशेषणतानापन्नविषयाविशेष्यितागर्भे प्रामाण्य पक्षस्तद्वत्ता च न गुरुभिन्नमते इत्याशयेन गुरुपदम् एतच्च तादृशग्रहत्व-

व्यापकविषयिताप्रतियोगित्वमिति । लिखनक्रमादुगुरुणा विषयितासाधनमप्यर्थमित्याशयेन । यदि चानुमानान्तरेण . . . या व्यवसाय गुरूणामपि विषयितासिद्धिसम्भव । किञ्च मिश्रादीनां प्राथमिकज्ञानग्रहे विषयिनामादायैव निरूपितत्वसम्बन्धेन अधिकरणताविषयित्वयोर्निरूपकताभेदात् द्विजातीयनिरूपितत्वसम्बन्धेन चाऽत्र साध्यविशिष्टसत्त्वात्तदनुगमेन तादृशस्य गुरूणामप्यनायासेन उद्देश्यसिद्धिरित्यतो दूषणान्तरमाह तादृशप्रेति । न च साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगितायामाधेयतानिष्ठायां निरूपितत्वसम्बन्धेनावच्छेदकत्वमित्यनुमानपण्डलिखनमाद्विषयितानिष्ठायास्तादृशप्रदनिष्ठाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वमित्युक्तावपि प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तविषयितात्वान्तर्भावेन वाच्यतया गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन केवलविषयस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतया विषयविशिष्टविषयितात्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् अधिकरणताविषयितयोर्निरूपकत्वस्य भिन्नजातीयतया प्रतियोगितायां विषयितानिष्ठत्वस्य निरूपकत्वविशेषनिवेशार्थत्वात् तु उपलक्षणतया वाधेयत्वावच्छेदकत्वस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताया प्रकारतया साध्यघटकता प्रयोजनाभावात् ।

विशेषणान्तर्भावेनेत्यस्य विशेषणे विशेष्ये चेत्यर्थः । किञ्च विशेषणावच्छेदेन विशेष्ये इत्यर्थ । आद्य दूषयति अनुमानादिति । द्वितीय शङ्कते नचेत । तादृशेति । घटप्रकारस्य घटविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वनिष्ठसमुदायत्वस्यैव तादृशावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् तत्समुदायानिरूपिताखण्डविषयिताया एव न्यायमतेऽभ्युपगमात् । एतेन विशिष्टानतिरिक्तत्वेन । केवलघटत्वप्रकारकत्वानिरूपितविशिष्टविषयितात्व व्यापकतावच्छेदकताया न्यायमतसिद्धत्वेनावच्छिन्नत्वविशिष्टनिरूपितत्वविशिष्टविषयितात्वे तत्साधनेऽपि सिद्धसाधनात् घटत्वप्रकारकत्वस्य वस्तुनोऽवच्छिन्नत्वाश्रयत्वात् । न्वेति । तत्र प्रामाण्य पक्षप्रामाण्यमिति द्वितीयान्तपाठे पक्षाङ्केत्यनुवर्तते । विधौ बाधवारणाय प्रामाण्यविषयतानिवेश । न्यायमते अप्रसिद्धिवारणाय घटत्वविषयितानिवेशः व्यापक व्यर्थविशेषणत्वस्य दूषणत्वात् । न्यायमते घटत्वप्रकारकत्वविषयितात्व व्यापकतावच्छेदकत्वस्य निर्विवादतया विशिष्टानति

रिक्ततया विशिष्टप्रामाण्यविषयित्वेऽपि मानेऽन्यतरानुधावने सिद्धसाधनमिति भावः । शरीरविशेषादेरप्रामाण्यादाह शरीरेन्द्रियादेः । गुरुमतेति । गुरुमते स्वप्रकाशे ज्ञाने सर्वत्रैव जीवात्मनः प्रकाशाच्चाहमाकारावद्ग्राहकप्रसिद्धेरात्मत्वे सत्त्वात् ज्ञाततेत्यादि । गुरूणां स्वसिद्धव्यवसायात्मकज्ञानग्रहादन्यथैव भट्टमतसिद्धज्ञाततालिङ्गकानुमितिस्वीकारप्रसङ्गादिति । एवं मिथ्याज्ञानेऽपि । एकरूपेणेति । यद्रूपेण ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य तद्रूपेण तस्य प्रामाण्यग्राहकत्वाभ्युपगमस्तद्रूपावच्छिन्नाभिन्नत्वं सामग्रीविशेषणम् तथा च ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्रीत्वेन ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य तेन ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य तेन प्रामाण्यग्राहकत्वाभ्युपगमो न भट्टस्य व्यवसायादिसामग्रीत्वेन तदभ्युपगमो भट्टस्य तेन ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो न तस्येति भावः । शब्दाजन्येति । तथा च शाब्दयोग्यताज्ञानसाधारणसमुदायस्य न कार्यताज्ञानग्राहकतावच्छेदकत्वेन भट्टाभ्युपगतमिति भावः । सामग्रीनिवेशपक्षे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकतन्निष्ठत्वाङ्गीकारेणैवोपपत्तेः, कथञ्चिदिति । नैयायिकादीति । आदीति । आदिना भट्टादिपरिग्रहः । गुणाभिन्नामिति । न च तद्वति तत्प्रकारकत्वग्राहकत्वोपादानेऽपि घटत्वप्रकारकत्वमात्रेण ज्ञानग्राहकसामग्रीव्यावर्तनाज्ज्ञानत्वे प्रसिद्धिसम्भवाज्ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वविवक्षावैयर्थ्यशङ्काऽवतरत्येवेति वाच्यम् तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रेण ज्ञान ग्रहे ज्ञानत्वाभानसम्भवात् । नैयायिकमतसिद्धप्रथमिकज्ञानग्राहकसामग्र्याश्च ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धतया साध्यघटकत्वेन परतस्त्वसाधनसम्भवात् । तथा चेति । घटत्वप्रकारतामात्रे चक्षुर्ज्ञानग्राहकसामग्र्या न प्रत्यक्षसामग्रीत्व, ज्ञानत्वभावप्रसङ्गात् । अन्यसामग्र्यास्तु भट्टमतासिद्धत्वात्तेन वारणादिति भावः । अप्रमापदोपस्थापितप्रामाण्यस्य शाब्दबोधविषयत्वस्यापि सम्भवादाह विशेषैरिति । घटत्वज्ञानत्वविशेष्यकमित्यादिभिरित्यर्थः । तावतैवेति । यथाश्रुततत्प्रामाण्यग्राहकत्वनिवेशपक्षे घटत्वप्रकारकमात्रेण घटविशेष्यकत्वानवच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वमात्रेण च ज्ञानग्रहस्य साध्यघटकतया बाधः

स्यादिति ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वपर्यन्तविवक्षाऽऽवश्यकीति ज्ञानत्वे विधिप्रसिद्धिः स्यात् कथितविशेषणोपादानपक्षे च तादृशज्ञानग्रहयोः साध्याघटकतया बाधस्यैवासत्त्वात्तद्विवक्षावैयर्थ्यम् । नापि ज्ञानत्वे विधिप्रसिद्धिसम्पादनार्थं तादृति सुवचम् । तदविवक्षणेऽपि घटत्वादौ विधिप्रसिद्धिसम्भवादिति भावः । ननु ग्राहात्वपुरोवर्तिविशेष्यकत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकताकमेव साध्यमिति सिद्धान्तात्र घटत्वादौ विधिप्रसिद्धिरस्ति । किञ्च तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वग्राहकत्वघटितकथितविशेषणोपादाने ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वाविवक्षणेऽपि ज्ञानत्वे प्रसिद्धे दीधितिकृता ज्ञानत्वविशिष्टेत्यादिलिखनस्यानवधानमूलकत्वप्रसङ्ग इत्यत आह वस्तुतस्त्विति । स्वतोऽग्राह्यतया प्राथमिकज्ञानग्रहाविषयतया । बाधादिति । अथ तादृशप्रामाण्यत्वविशिष्टप्रामाण्यत्वाश्रयमवेति कथमेतत् ? अनुव्यवसायादौ स्वरूपतो ज्ञानत्वमानेन तत्र स्वतोग्राह्यत्वानपायात् अनुमानात्पक्षतावच्छेदके साध्यसिद्धेर्दूषितत्वादिति चेन्न तद्वति तत्प्रकारकत्वविशिष्टज्ञाननिष्ठप्रतियोगिकविषयितासाधारणरूपेणापि प्रामाण्यविषयिताघटिततादृशग्रहत्वव्यापकतासम्भवाद्यत्किंचित्घटत्वप्रकारकज्ञानत्वविषयित्वे अनुव्यवसायादिसामग्रीजन्यग्रहत्वाव्यापकत्वात् सिद्धसाधनस्य च वारणाय प्रामाण्यत्वावच्छिन्नग्राहत्वं विवक्षणीयम् । तत्र बाधभयेन ज्ञानत्वं न प्रवेश्यमित्याशयात् । न चैवं न्यायमते साध्याप्रसिद्धिरत्रैवेति वाच्यम् तादृशव्यापकतायाः घटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नविषयित्वावृत्तित्वसाधनेऽपि नैयायिकानामिष्टत्वात् मीमांसकसाध्ये वा तत्र तादृशविषयितावृत्तित्वप्रवेशेऽपि न कोऽपि दोषः । अथवा तादृशग्रहनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः विशिष्टप्रामाण्यविषयितात्वानवच्छिन्नस्य मीमांसकसाध्यस्याऽभिधानात्तत्परमिदम् । वस्तुतस्तु विशिष्टशुद्धयोर्भेदात् घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वविषयितात्वेन व्यापकतामादाय सिद्धसाधनवारणाय विशिष्टप्रामाण्यत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वसाधनमपि मीमांसकाभिप्रेतम् । न्यायमते शुद्धघटत्वप्रकारकत्वस्यैव पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वस्य वा प्रकारतावच्छेदकत्वात् सिद्धसाधनम् । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वे साध्ये एतत् । यदि तु पुरोवर्तिविशेष्यक-

त्वत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वं साध्यते तदापि न क्षतिः पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नीयत्वविशिष्टीयविषयितायाः अव्यापकत्वे तु धर्मितावच्छेदकप्रकारभावापन्नघटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वपुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वोभयत्रैव तत्साधनाच्च सिद्धसाधनम् । तथाविधतद्वतितत्प्रकारकत्वत्वज्ञानत्वयोरन्यतरसाधने तु बाध इति । वस्तुतस्तु गुर्वादिमते तादृशसामग्रीजन्यग्रहे ज्ञानस्वत्वाभानेन पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयित्वाभावसत्वाद्बाधः उभयाभावादिकमादाय व्यापकताभङ्गवारणाय स्वविषयितात्वावच्छेदेन व्यापकतायाः साध्यघटकत्वात्, प्रामाण्यविषयितात्वस्य चानुगतत्वात् । धर्मितावच्छेदकप्रकारभावापन्नस्वरूपतो ज्ञानस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वोभयं प्रामाण्यम् तद्ग्राहिका च तद्वति *तत्प्रकारकगुणाभिन्नं ज्ञानमिति ज्ञानं प्रमेति तद्रीत्या बाधा-*सम्भवाज्ज्ञानत्वत्वस्य परतो ग्राह्यत्वानुधावनमिति सकलग्रन्थसङ्गतिः । तद्वति तत्प्रकारकगुणाभिन्नमित्यादावेतद्रीत्या बाधासत्वादाह तथात्वेनेति । प्रामाण्यत्वेन पक्षतापक्षे यथाश्रुतार्थत्वमाविष्कर्तुं तद्वतीत्यादि दीर्घाभिधानम् । अगत्येति । न च तद्वति तत्प्रकारकत्वविशिष्टत्वेन रूपेण ज्ञानत्वस्य विशिष्टप्रामाण्यघटकतां निर्वहेत् ज्ञानत्वस्याप्रवेशादिति प्रमापदार्थत्यागोऽनुचित इति वाच्यम् ज्ञानत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वस्यानिविष्टत्वात् ज्ञानत्वानवच्छिन्नविशेषणतापन्नप्रमापदार्थतावच्छेदकस्य पक्षत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । अग्राहकत्वेनेत्यभिधानस्थले ग्राहकत्वेत्यभिधानमाहुरित्यस्वरसः । ननु विरोधित्वं तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वं तथाग्रे दूषणीयमतो व्याचष्टे तत्प्रामाण्येति । तत्प्रामाण्यावच्छेदकावच्छिन्न यत्तत्प्रामाण्याधिकरणवृत्तित्वं तदभावः तेन प्रमात्वाभावभ्रमत्वनिष्प्रकारकत्वाद्यनुगततत्प्रामाण्यावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमवच्छिन्नत्वान्तार्थः तेन जातित्ववति जातित्वप्रकारत्वनिष्प्रकारकत्वयोर्घटत्वरूपैकावच्छेदेन इति सत्त्वेपि न क्षतिः जातित्वविशिष्टे प्रामाण्यावच्छेदकतायाः स्वरूपतो घटत्वे निष्प्रकारकत्वावच्छेदकतायाश्चोपगमात् । अथ दूषितायां तत्प्रामाण्याधिकरणीयत्वं किमर्थम् । शृणु पटत्वेन घटावगाहिभ्रमात्मकं पटत्वेन घटस्य घटत्वेन च पटस्यावगाहिनि

घटावच्छेदेन घटत्वप्रकारके भ्रमे घटत्वप्रकारकत्वाभावस्य प्रामाण्याभावस्य च घटावच्छेदेन वृत्तितया प्रामाण्यविरोधितापत्तिरतस्तदावश्यकम् । घटत्वगर्भप्रामाण्यवद्वृत्तित्वात्तत्र तत्पदञ्च । तथैव घटस्य घटत्वघटितप्रामाण्यानवच्छेदकतया घटत्वघटितभ्रमत्वादिस्थलीयाभिव्याप्त्यनुपपत्तिरतः प्रथमदलत्वम् । केवलभ्रमभिन्नभ्रमत्वाद्यधिकरणतायाः उभयाभावत्वाक्रमत्वादि प्रामाण्यविरोधित्वापत्तिरस्तादृशभ्रमत्वाद्यधिकरणता न क्वचिदपि प्रमायां तादृशभ्रमत्वादौ तदापत्तिरिति प्रमात्वमपि । प्रमापदमपि तत्प्रामाण्याश्रयपरम् अन्यथा घटत्वादिगर्भप्रामाण्याश्रयभिन्नप्रकृतभ्रमत्वाद्यधिकरणतायास्तादृशोभयाभावत्वाक्रमत्वादौ प्रामाण्यविरोधित्वापत्तेः । न च प्रमात्वात्मकप्रमात्वनिष्ठप्रमात्वाधिकरणतापि न निरवच्छिन्ना तत्र घटत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभावसत्त्वेन तस्याः विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात् निरवच्छिन्नत्वमादाय विहायोभयाभावनिवेश । एवञ्च घटत्वादेरपि प्रामाण्यविरोधित्वं सम्पद्यते । यद्यपि तत्प्रमात्वभिन्नत्वे सति निरवच्छिन्नप्रमात्वनिष्ठाधिकरणताकान्यत्वप्रमात्वविरोधित्वं सुवचम् घटत्वादिना घटपटादिविषयकज्ञाने भ्रमत्वाधिकरणतायाः प्रमात्वनिष्ठत्वाद्दोष इति निरवच्छिन्नत्वनिवेशः । प्रमापदं च प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरम् तेन घटत्वादिप्रमा-

[illegible]

[illegible] तादृशाधिकरणतापत्तिरतः सत्यन्तम् । तथापि घटविशेष्यकत्व घटावच्छेदेन न तु घटत्वावच्छेदेनेति प्रत्ययात्तदधिकरणताया अवच्छिन्नतया तस्य प्रमात्वविरोधितापत्तिरतस्तत्त्यागः । सिद्धान्ते च तदधिकरणतायामुभयाभावत्वाप्रदाय । यद्घटविशेष्यक वाधिकरणताप्रमाभ्रमोभयसमूहालम्बन एव तत्र तस्यास्तदभावाधिकरणतावद्व्याप्यवृत्तितयाऽवच्छिन्नत्वात्तद्घटविशेष्यकत्वस्य प्रमात्वविरोधितापत्तिरिति वा तत्त्यागः इति शिवम् । घटमहं जानामीति ज्ञानत्वाविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या एव साक्षात्कारत्वे स्यात् गुरु इति । वस्तुतः पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्ने ज्ञानत्वैविशिष्ट्यग्राहकसामग्र्या साध्यफलकल्प्यतया बाधदयप्रदर्शनाय तदुभयोपादानम् । पृथगेव तदुभयभेदनिवेशाच्च दोष

इति चेदत्र यत्कल्पनापत्ते ।

सिद्धान्तोपरि शङ्कते नन्विति । ननु भवतु मिश्रमते लौकिकविषयताया प्रतिबध्यतावच्छेदकतयोपपत्तिः । गुरुमते व्यवसायोत्पादकसामग्रीकाले ज्ञानत्वावच्छेदेन तद्वृत्ति तत्प्र-कारकत्वाभावज्ञानसत्त्वे व्यवसायात्मकज्ञानत्वज्ञानस्य भट्टमते ज्ञा-ततालिङ्गकानुमितिसामग्रीकाले तज्ज्ञानसत्त्व तादृशानुमितिरूप ज्ञानत्वग्रहस्य च लौकिकान्यप्रामाण्यविषयताविरहतया नोपप-त्ति लौकिकप्रामाण्यमात्रप्रयोजिकाया मनःसंयुक्तात्मसमवेतनि-ष्ठावणताया व्यवसायानुदयेन गुरूणामसम्भवात् नुमतौ सन्निक-र्षस्यान्यथासिद्धश्च याशङ्कायाम् इ मिश्रमतारकाले । या-दृशस्थले प्रामाण्यस्य मिश्राणां भानमभानं वा तादृ-शस्थले गुरूणां भट्टानां च तज्ज्ञानाभाने । यादृशञ्च प्रयोजक लौकिकप्रामाण्यविषयित्व मिश्रैरुपेयम्, गुरुभिर्भट्टैरपि तत्सम तत्र प्रयोजकमुपेयम् अन्यथा फलसाम्यानुपपत्त । एवं च यदि मिश्र-स्य लौकिकत्वं लौकिकसन्निकर्षाधीनत्वं तदा गुरोर्व्यवसायसा-मग्र्यधीनत्वं भट्टस्य च ज्ञाततापरामर्शाधीनत्वम् यदि मिश्राणां वि-षयताविशेषत्वरूपम् तदा गुरूणां भट्टानां च तद्घटते ।। स्वप्रका-शत्वादिकं पुनरेषामत विशेष विषयनिरूपकत्वमर्यादोपस्थिताया सा-मान्यलौकिकप्रामाण्यमानसामग्रीतुल्यताति मिश्रोदितपक्षमग्राह्यसुत्तम् । भ्रमत्वेति । प्राह्यप्रमात्वाभावग्रहकाले चानुव्यवसायादेर्लौकिकप्रामा-ण्यावगाहिता नेत्यादाय । भ्रमत्वादिग्रहकाले इत्यादिपदघटितपाठः क्वचित् स च प्रमात्वाभाव ऐन्द्रियक भ्रमत्वमतीन्द्रियमिति म-तेऽशुद्ध । यदि चेत्यादिवाक्य याथार्थ्यमेवाङ्गीकृत्य तदप्रामाण्य ग्राहकत्वस्य कृत्यमाह भ्रमेति । अनुभवानुरोधेन धर्मितावच्छे-दक लौकिकत्वादिक वा निवेश्यासाधारणधर्मविशेषज्ञाने दोष घटितसामग्र्या दोषस्य वा विरोधित्वमुपेयमिति भाव । सा-धारणस्येदं रजतमिति ज्ञाने भानादसाधारणेति । अथ शङ्ख पीत इत्यादौ पुरोवर्तित्वशङ्खत्वयो साधारणत्वेऽप्येतच्छङ्खत्वभा-नाद्विशेषेति । दोषघटितारोपसामग्र्या एव इह प्रतिबन्धकत्वमि-त्यस्य फलमाह अविरोधीति । तथाच भवता ज्ञानत्वादिभेदनि-वेशे विशेषणपूरणापत्तिरिति भाव । अतीन्द्रियत्वेति । रजतज्ञान

धानहमिति भ्रमानुव्यवसाये तदभाववतीति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वं न प्रत्यक्षम् तदभावरूपविशेषणग्राहकसामग्रीविरहात् । तथाचेति । न केवलं दोषघटितसामग्र्या एव भ्रमत्वलौकिकज्ञानविरोधिता किन्तु साक्षात्कारित्वग्रहजनिकाया एवेत्यर्थः । यादृशेति । पीतः शङ्ख इत्यादौ पीतत्वादिलौकिकभानवारणाय साक्षात्कारित्वग्रहप्रयोजकदोषविशेषघटितसामग्र्या एव लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वस्य 'सत्प्रतिपक्षे साक्षात्कारिणि भ्रमे' इति पङ्क्तौ च दीधितिकृद्भिर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । सम्भवतीति । शुक्तित्वादिधर्मितावच्छेदककरजतत्वादिसंशयवारणाय लौकिकसन्निकर्षादिव दोषविशेषात्र कोऽपि संशयः तस्य विपरीतभानाविरोधित्वादिति दोषसामान्यस्यैवासाधारणधर्मभानविरोधित्वमास्थेयमिति भावः । एवं विपर्ययजनकदोषेऽपि । अत्र मीमांसकानां प्रामाण्यसंशयानुरोधेन संशयजनकदोषस्य प्रमात्वलौकिकमानविरोधित्वमावश्यकम् स च दोषः प्रमात्वलौकिकमानं स्वोत्पत्तिसमयेऽपि प्रतिबध्नाति अन्यथा तेषां प्रमात्वनिश्चयस्यैवापत्त्या तत्संशयोच्छेदापत्तेरिति । विपर्ययेति शुक्तित्वादिधर्मितावच्छेदककरजतत्वादिविपर्ययवारणाय । अत्र भ्रमत्वग्राहकसामग्र्या प्रमात्वग्राहकस्य न कापि क्षतिः भावद्वयकोटिकज्ञानस्य संशयत्वाभावात् भ्रमत्वस्य स्वतोऽविरोधित्वाच्च । वस्तुतस्तु स्मर्यमाणारोप एव दोषः असाधारणधर्मज्ञानविरोधी न त्वनुभूयमानारोपो तदानीं शुक्तौ रजतमिति ज्ञानस्यैव तादृशत्वादित्याशयेनाह वस्तुत इति । प्रमात्वघटकप्रकारताविशेष्यतयोरिव भ्रमत्वघटकतदुभयस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वेऽपि तद्वति घटघटत्वयोरिव घटत्वतदभावयोरपि उपनीतभानं वाच्यम् तत्राहार्ये भ्रमे तदभावज्ञानासम्भवाद्भ्रमत्वाग्रहेऽपि आहार्येण तदभावाधिकरणरूपविशेष्यज्ञानसम्पादनात्तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसम्भवादेव सामग्रीवशाद्वा मनःसंयुक्तसमवेतविशेषणतासन्निकर्षेणाहार्ये भ्रमत्वलौकिकप्रत्यक्षमङ्गीकुर्वन्ति वस्तुतस्त्विति । तथा च भ्रमत्वभ्रमजनकदोषः साक्षात्कारित्वग्रहप्रयोजकः सम्भवत्येवेति भावः । तद्विशेष्यकज्ञानेति । पुरोवर्तिविशेष्यकज्ञानेत्यर्थः । प्रमापदेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञानस्य लभ्यत इत्युक्त्या तथाविधज्ञानवृत्तितत्प्रकारकत्वलाभः तेन ज्ञानेत्यस्य त्यागेऽपि न क्षतिः । तद्विशेष्यकत्वेति । आहार्यतया पुरोव

तिविशेष्यकत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकताकत्व विशेषणम् तेन निर्धर्मि-
तावच्छेदकप्रामाण्यमानसामग्र्या न साध्यघटकत्वम् । घटत्वादि-
कमिति । घटत्वाद्युक्तेव तादृशविशेषणनिवेशव्यञ्जिकेति भावः ।
अनियमादिति । ज्ञानत्वमात्रस्य पुरोवर्तिविशेष्यकत्वमात्रस्य एकत्र
द्वयमितिरीत्या तदुभयस्य वा भानसम्भवादिति भाव । तदिति ।
पुरोवर्तिविशेष्यकत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपितसमवायसम्ब-
न्धावच्छिन्नज्ञानत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वनैकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्य
ग्राहकसामग्र्या एवेत्यर्थ । साक्षादिति । प्रमात्वनिश्चयव्यापक
प्रतिबन्धकताकत्वमथ । न च प्रमात्वनिश्चयप्रतिबन्धकत्वमेव
सम्यक् घटत्वादिमत्ताज्ञान प्रति घटत्वाभावावच्छेदेन गृहीतप्रमा-
त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् घटत्वादे सङ्ग्रहापातात् । वस्तुतस्तु प्रमा-
त्वज्ञान प्रति तदभावावच्छेदकविधर्मदर्शनतया घटत्वादिज्ञानस्य
प्रतिबन्धकत्वेपि तद्रूपावच्छिन्नत्वस्यैव साक्षात्त्वदलस्यतया घटत्वा
दिवारणं कार्यम । एतेन प्रमात्वव्यापकाभावेऽस्यापरिग्रहापत्ति तज्-
ज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयाप्रतिबन्ध्यत्वादिति समाहितम् । उक्तयुक्त्येति ।
अत्र प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकताया यदि ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्व नि-
वेश्यते तदा आरोपसामग्र्या भ्रमत्वारोपविषयनिष्ठासाधारणधर्म-
लौकिकमानविरोधितामतेपि न भ्रमत्वापरिग्रह भ्रमत्वविषयिताव
च्छिन्नत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वाभयाभावस्यैव तेनोक्तत्वात् ।
प्रमात्वव्यापकाभावघटज्ञानस्य व्याप्त्यनुगमग्रन्थे ज्ञानवैशिष्ट्यान-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वव्यञ्जनादिति द्रष्टव्यम । निष्प्रकारत्वादे स-
कलप्रामाण्यविरोधित्वेपि व्यवसायादौ तज्ज्ञानस्य प्राङ्निराकरणादाह
तादृशीति । प्रमात्वस्य सामान्यघटितविशेषतया निष्प्रकारकत्वादे
तद्विरोधत्वम् प्रतिबन्धकताघटितविरोधित्वस्य दीधितितात्पर्ये प्रो-
क्तदूषणासङ्गतिः आरोपसामग्र्या आरोपविषये असाधारणधर्म-
लौकिकमानविरोधितया भ्रमत्वापरिग्रहप्रसङ्गश्चेत्यत आह प्रमा
त्वेति । मीमांसकैर्निर्विकल्पकानुपगमान्निष्प्रकारकत्वस्य ना-
नावृत्तित्वाधिकव्याप्यत्वमाह घटइति । निष्प्रकारकत्वादीत्यादिपद-
ग्राह्यमाह तत्सम्बन्धेति । तदीयत्वम् । पक्षघटकज्ञानीयत्वम् । नि-
ष्प्रकारकत्वादे सकलप्रामाण्यविरोधित्वेति ।

अथैवमपि घटत्वादे कथं त्याग ? अथ मिथैस्तदप्रामाण्याप्रा-

हकं च प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकज्ञानाजन्यत्वमेवोपेयं न तु ग्रन्थदारो क्तम् तथासति यत्र वास्तवे घटे रजते घटत्वप्रकारकत्वे घटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकत्वमारोपितं न तु ज्ञानेऽप्रामाण्यम् तत्र तथाविधवास्तवभ्रमत्वाग्राहकतया तत्सामग्रीसङ्घट्टेन बाधापत्तेरिति चेन्न भ्रमत्वज्ञानस्यापि प्रमा वा भ्रमो वेत्याद्यविशिष्टस्यैव प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतया तादृशभ्रमज्ञानसमवहितभ्रमत्वारोपसामग्र्या ज्ञानग्राहिकया दोषघटितया प्रामाण्याग्रहणे बाधापत्तेः । अथैतन्नयेन प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयविषयकग्रहजनकसामान्यसमवहितत्वम-प्रामाण्याग्राहकं च यदाह । एवञ्च केवलभ्रमत्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि भ्रमत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभावग्रहादिविशिष्टकालीनदोषप्रतिबन्धकज्ञानाविषयभ्रमविषयकत्वेन तत्सामग्रीसहितसामग्र्या साध्यावच्छेदकत्वान्न दोषः । प्रतिबन्धकग्रहविषयविषयकत्वं च तत्प्रकारकत्वेन प्रामाण्यग्रहविरोधिताज्ञानांशे तत्प्रकारकत्वम् तेन घटे घटाभाववत्तीत्यादिभ्रमत्वज्ञानप्रामाण्यग्रहं प्रति या तादृशभ्रमघटितप्रामाण्यग्रहस्य प्रतिबन्धकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टप्रकारताश्रयघटत्वाभावादिग्राहकत्वेऽपि न तत्सामग्र्या असङ्घट्ट इति चेन्न एवमपि तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नस्य तत्प्रकारकत्वस्य तद्भावधर्मावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वेन या प्रकारता तस्याः अपि प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया प्रामाण्यग्रहमात्रस्यैव तादृशप्रकारताश्रयप्रकारकतया अप्रसिद्धदुर्वारत्वात् । न च यद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताप्रतिबन्धकतावच्छेदिका ज्ञानांशे तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकग्रहनिवेशमात्र एव इति वाच्यम् । यत्र तद्वति तदभावारोपरूपं तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वावगाहि तदभाववति तत्प्रकारकमिदमिति भ्रमस्तत्र तदभावविशिष्टतद्वतोऽप्रसिद्ध्या तद्घटितप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्याश्रयाप्रसिद्धेर्यत्तच्छब्दनोपादानासम्भवात् तत्स्थलीयसामग्र्यप्रामाण्याय बाधापत्तेः । तस्मात् मिथ्याज्ञानमपि एकावच्छेदेनैकत्रावर्तमानत्वमेव विरोधित्वम् तच्च घटत्वादिसाधारणमिति चासत्यम् यद्रूपावच्छिन्नस्य प्रमात्वेन सहानवस्थानं तद्रूपावच्छिन्नाप्रकारकत्वं न तत् उक्तदोषात् । किन्तु ग्रहप्रामाण्यभाने नियमतो यत्र यद्भासते तदंशे तद्विरोध्यवगाही

ग्रह एवाप्रामाण्यग्रहपदार्थः । विरोधश्च सहानवस्थानम् तावतैव च दर्शितसकलारोपसामग्र्यव्यावृत्तिः । एवञ्च यदि प्रकृतप्रामाण्यभाने नियमतो यद्यद्भासते तद्विरोधित्वं तद्घटकवस्त्वभावरूपं निवेश्य तदवगाहित्वं निवेश्यते तदा घटत्वस्य धारणासम्भवात्तदुपेक्षा घटत्वाभावनिष्प्रकारत्वादिग्रहदशा । भ्रमत्वज्ञानस्य तु नासङ्ग्रहः तत्र विशेष्यतानिरूपके घटत्वाभावरूपविरोधिविषयकत्वादित्याशयः । तदीयप्रामाण्यविरोधिज्ञानवृत्तिधर्मग्राहकत्वपक्षे घटत्वनिरासे वा उक्तदोषः । निष्प्रकारकत्वघटितप्रामाण्यपक्षके साध्यानिर्वाहः । लुप्तेति । अत्र प्रकृतप्रामाण्यभाने नियमतो यत्र यद्भासते तदंशे तद्विरोध्यवगाहित्वमप्रामाण्यग्राहकत्वमिति मिश्रटिप्पणीमते तत्प्रामाण्यावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावविशिष्टप्रामाण्यघटकतत्तदधिकरणनिष्ठाधिकरणताकान्यत्वं तत्प्रामाण्यविरोधित्वम् घटत्वाभावाधिकरणता न प्रामाण्यघटके घटरूपेऽधिकरणे, घटत्वाभावविशेष्यकत्वावच्छिन्नाधिकरणता च न तादृशघटत्वप्रकारकत्वरूपाधिकरणे इति तयोरनवच्छिन्नत्वेन, एवं भ्रमत्वाद्यधिकरणता तत्घटकप्रमारूपाधिकरणे तदुभयवत्त्वेनेति तेषां प्रामाण्यविरोधित्वम् । एवं प्रामाण्यविरोधित्वं निरुच्य तत्तदंशे तद्ग्राहकत्वं निवेद्यम् । दीधितिटिप्पणीमते च यादृशांशेनाप्रामाण्यघटकघटे घटत्वाभावो घटत्वप्रकारकत्वे तद्विशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वम् आरोप्यते तादृशांशेऽवगाहकाभावात्तत्र विशिष्टभ्रमत्वस्याप्यारोप उपेक्ष्य इति दीधितिकाराणां तत्पदं यथाश्रुतमेव सम्यक् । यद्यपि च घटपटयोर्घटाविति व्यवसाये घटमहं जानामीति प्रत्यक्षसामग्री घटांशे प्रामाण्यग्राहकतयाऽवश्यं साध्यघटिका वाच्या तस्याश्च पटांशे घटत्वघटितभ्रमत्वारोपजनकतया तदनुपपत्तिः तद्व्यवसायांशे एव भ्रमत्वग्राहकत्वादिति प्रकृतप्रामाण्यावच्छेदकयत्किञ्चिदंशावच्छिन्नस्यावगाहितया प्रकृतप्रामाण्यविरोधिग्रहाजनकत्वपर्यन्तं लब्धव्यमिति तत्पदमंशपरमिति मिश्राणां मतम् । तदप्यनुपादेयम् तादृशसामग्र्याः साध्याघटकत्वेऽप्यक्षतेः असङ्कीर्णव्यवसायघटितसामग्र्या एव साध्यघटकतया स्वतस्त्वनिर्वाहसम्भवादिति परैरपरिशीलितः पन्थाः ।

जनकत्वेन ग्रहनिवेशं दूषयति एतेनेति । व्यवहारजनकत्वं यदि

शक्तिभ्रमाधजन्यतज्जन्यबोधसमानाकारकत्वगर्भं तदाप्याह अप्रमा-
शङ्केति । ज्ञानत्वेन ग्रहानिवेशमतमाह केचित्त्विति । स्वतन्त्रेति ।
स्वातन्त्र्यं च नेतरविशेषणत्वं किन्त्वनुभवविशेषणत्वम् । सत्वेत्या-
दिलिखनमिजमाह एतेनेति । तदप्रामाण्यग्राहकपदस्याप्रामाण्य
निरूपिततद्विषयताकाग्रहार्थकत्वेनेत्यर्थः । समवधानविवक्षाबीजम-
नुपपत्तेरिति यन्तम् । स्वयं तद्विशेष्यकाप्रामाण्यप्रकारकग्रहस्य गुरुमते-
ऽप्रसिद्ध्याऽप्रामाण्यसाक्षात्कृतद्विशेष्यकग्रहपरत्वेन तदप्रामाण्यग्रह
पद व्याख्यातम् । मिश्रास्तु असंसर्गाग्रहघटिताप्रामाण्यग्रहान्तार्थपर-
त्वेनेति विशेषः उपस्थितज्ञानरूपधर्मिनिष्ठतात्संसर्गावच्छिन्ना-
भावप्रतियोगितया तदाऽगृह्यमाणस्वतन्त्राप्रामाण्येत्याद्यर्थः । स्वा-
तन्त्र्यमप्रामाण्यस्य कालभ्च गृह्यमाणत्वाभावस्य विशेषणम् । अनु-
पादेयत्वे गौरव बीज मत्यसम्भव इत्याशयेनाह मिश्रमतेचेति ।
समवहितत्व तदुक्षणद्वयवृत्तित्वम् स्वप्रतियोगित्वस्वप्रवृत्तिप्रतियो-
गिकत्वसवस्रोभयसम्बन्धेन ध्वसवत्त्वस्य क्षणद्वयानुगमकम् । तद्ल-
क्षणवृत्तित्व तु न समवहितत्वमित्याह क्रमिकेति ।

विशेष्यांशे इति द्वितीयप्रकारेऽप्ययि, स्वविशेष्यनिष्ठवै
शिष्ट्यप्रतियोगितावगाहीत्यर्थः । एतन्मते विशेष्यताप्रकारते
वैशिष्ट्यानुयोगित्वप्रतियोगित्वे न तु विषयत्वे । उक्तप्र
कारेण संसर्गविषयताद्वारा पुरोवर्तिनिष्ठस्वविषयतानिरूपितघट-
त्वात्मकप्रकारनिष्ठप्रतियोगितावगाहित्वरूपेण । एतन्मते धर्मि-
निष्ठप्रकारवैशिष्ट्यविषयकत्वं प्रमात्वम् आपाततः इति प्र
तियोगितायां संसर्गविधया स्वविषयत्वमनुपादाय पुरोवर्तिनि
घटत्वप्रकारकमिदमिति ज्ञानेन प्रामाण्याग्रहाद्बाधताद्वशस्य
मनापाद्य दीधितिकृता प्रकारतालक्षणद्वयमयुक्तमित्याशङ्कते तन्न
चेति । [illegible]
ति । [illegible]
वच्छिन्न [illegible] धामतावच्छेदकीभूतघटत्वप्रकारिता-
त्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितायाः असत्त्वादित्यर्थः । उक्तप्रामाण्यस्य
प्र पक्षान्तरमभिमानमुपगम्याप्याह एवमिति । प्रामाण्ये
ति । धर्मिनिष्ठप्रकारवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपेत्यादि । न तत्प्रती-
कार इति । तावताप्युपज्ञानेन सत्त्वाग्रहेण सद्वैशिष्ट्यगर्भे

प्रामाण्याग्रहेण बाधस्य दुर्वारत्वादिति भावः ।

सत्त्वद्वयोपलक्षणत्वेपि तादृशस्य पक्षतामेव दूषयति एवंचेदिति । तादृशस्य' एतद्वैशिष्ट्यधर्मिणि प्रतियोगित्वावगाहित्वात्मनः । प्रामाण्यग्रहादिति । घटत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमिति प्राथमिकज्ञानग्राहकसामग्र्या साध्यप्रवेशेन प्रकारताघटकतया धर्मिणि प्रकारवैशिष्ट्यांशेऽपि ग्राहित्वं प्रामाण्यं पक्ष इत्युपेत्य दीधितिकृद्दूषणं सङ्गमयति तथापीति । तत्रैतस्य संसर्गान्वयित्वखण्डनं मम कृतमित्याशङ्कायामाहेदन्त्वादिनेति । अनुव्यवसायेन प्राथमिकज्ञानग्रहेण । न्यायमते प्रथमतो घटे घटत्वप्रकारकमिति ज्ञानग्रहान्तरेऽपि पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकमिति ग्रहोपगमादिति भावः । प्रामाण्यग्रहस्थलस्थं प्रामाण्यविषयितायां ज्ञानग्रहत्वव्यापकत्वम् । इति मन्वान इति । अभिमानश्चायं न दुर्घट परेण तादृशस्य प्रामाण्यत्वोक्तेः । वस्तुतोऽन्यादृशस्यैव तथात्वेन तदनौचित्यात् । विशेष्ये इति । एवञ्चेदन्त्वादिना भासमानविशेष्यांशे घटत्वप्रकारकत्वस्य प्राथमिकज्ञानग्रहे भानेऽपि नोक्तप्रामाण्यभानमित्याशयः । वस्तुतस्तु न्यायनये घटत्वादिना भासमानविशेष्यांशे घटत्वप्रकारकत्वमेवानुव्यवसायेन न गृह्यते प्रमात्वं च तदेव न तु पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकत्वादिकम् अत एव दाहसमर्थवह्नित्वप्रकारकत्वं हेतूकरिष्यते इत्यादिकमित्यादिना प्रामाण्यघटकतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वविवक्षणे घटज्ञानं गुण इति शाब्दसामग्रीसङ्ग्रहापत्तिर्बोध्या । उपनीतेति । ज्ञातो घट इत्यादिः । ज्ञानधर्मिकेति । न च पर्वतो वह्न्यभाववानिति ज्ञानाभावस्य वह्निभानप्रयोजकत्ववत् ज्ञानं विषयतासम्बन्धावच्छिन्नघटाभाववदिति ज्ञानाभावस्य घटविषयताप्रयोजकत्वमेव न तु ज्ञानभानप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् ज्ञानभाननिरूपितघटभानप्रयोजकत्वे पुष्कलप्रज्ञानभानप्रयोजकत्वात् विनिगमनाविरहेण घटभाननिरूपितज्ञानभानं प्रत्यपि प्रयोजकत्वाच्च ।

तत्प्रयोजकेति । कारणकलापसामग्रीप्रयोजिकेति भावः । स्वतःप्रामाण्योपस्थितीति । अस्या प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकत्वात् ज्ञानकरणेऽपि घटज्ञानादिसाध्यकानुमित्यादिसामग्र्या अपि सङ्ग्रहापत्तिर्वध्यत इति भावः । धर्मिघटज्ञानं स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकमात्रनिवेशं निराकृत्यान्यादृशनिवेशं निराकरोति फलो-

ज्ञानरूपमिति । एकैकेति । यद्रूपेण कारणानां सामग्रीघटकत्व-
मेन तेन रूपेणाभासमानोपादानमिति व्यवस्थया घटपदज्ञानत्व-
ज्ञानपदज्ञानत्वादिना सामग्रीघटकतावच्छेदकरूपेणाभासमानप्रया-
जकत्वाभावाद्वारणमित्यर्थः । घटज्ञानत्वादिनेति परस्परघटज्ञानो-
त्पत्तावपि सन्निकर्षादिसत्त्वे घटज्ञानानुव्यवसायान्मत्वेन फलोपधान
रूपप्रयोजकत्वासम्भवादिति भावः । यद्यपीति । कारणतावच्छेदकी-
भूतभानस्य कार्यतावच्छेदकीभूतभाने प्रयोजकत्वे पृथक्कार्यकारणभा-
वोऽपेक्षित इत्याशयः । एकत्रैककारणमात्रव्यवच्छेदकीभूतभानमे-
वेन तदुपपादयति तथापीति । यत्र परामर्शे व्यापकत्वादिना घटा-
दिर्व्यापको भाति यत्र शक्तिग्रहे गोत्वादिनाऽऽश्रयो नात्र तत्र
प्रयोजकत्वमित्यवधारणाय विवक्षितायां प्रयोजकत्वं सूचयति व्यापक-
त्वमित्यादिना । सामान्यादरणात । आकृतौ पृथक् शक्ति, जातिग्रहे
भाक्तिनिर्णासाने किन्तु विशिष्ट्य भाव इत्यादावर्थेत्याशयः । नन्व
व्यापकस्य घटादेरपि वह्नित्वादिनाऽनुमितौ भाने तदसिद्धाम
इति व्याचष्टे व्यापकत्वेनेति । धर्मितावच्छेदकीयप्रकारतात्वयोः
प्रकारतात्वयोः प्रयोजनं स्फुटम् । जातिमान् गोपदार्थ इति ज्ञानस्य
स्वरूपतो गोत्वशाब्दबोधहेतुतापत्तिरतः स्वरूपत इति । तस्यैव
जातित्वेन गोत्वशाब्दबोधहेतुतापत्तेरत स्वरूपत इति । तदवच्छे-
देनेति । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वागमम् । गौरस्तीत्यादौ द्रव्य
गोपदशक्यमित्यादिग्रहाद् द्रव्यमस्तीति शाब्दबोध स्यादत इद-
मुक्तम् गोपदशक्यतायां द्रव्यत्वानवच्छिन्नत्वाग्रहे दोष । तत्रैव गो-
त्वावच्छिन्नगोपदशक्यताभ्रमाद् गौरस्तीति शाब्दबोधः स्यादत
उक्तमिति । गोत्वत्वावच्छिन्ना गोत्वप्रकारिताविषयकभानत्वस्य
ज्ञानविषयता । गोत्वशक्येति । गोधर्मितावच्छेदकत्वस्य विशे-
षणतायां ग्राह्यम् । गोत्वादि इति । गोपदशक्यत्वम् इति शक्ती
ताधर्मिकत्वविषयकनिरूपकतासम्बन्धेन विशेषणतापन्नो गोत्वादि-
धर्मस्तन्निष्ठशक्तिविषयतायाः अवच्छेदकत्वस्य बोध्य सत्त्वादिति
भाव । इतरांशेति । प्रकारितांशे विशेषणतया विषयत्वस्य प्रका-
रितावृत्तिविषयतानिरूपितविषयतारूपत्वादिति भाव । धर्म्यंश
इति । अन्यथा समवायितत्वविषयभानस्य शक्तिधीनियामकत्वप्रसङ्गाप-
त्त । एतद्धानभानसंसर्गताख्यविषयतायाः स्वांशे ज्ञानसङ्केतप्रयो-

ज्ञातानियत इति गतमपि छत्र शङ्कते नन्विति । नन्विति । यथा संयोगविप्रयोगादिवत् प्रकृतार्थबोधनियामकत्व तथैवाधुनिकसङ्केतोऽपीति भावः ।

विशेषणांशेऽपीति । सङ्केतविशेषणान्यविशेषणांशेऽप्ययमेव स्वरूपतो भानविरहादाशयः । गोत्वस्येति । विशेषणतयेति तृतीयान्तस्य तदवच्छेदेनास्य बोद्धव्यत्वेऽपि गोत्वेनैव सङ्केतविषयत्वादिति भावः । यद्वेति उक्ताधुनिकसङ्केतग्रहाधीनशाब्दबोधे गोत्वस्याभानेन तस्य तत्सङ्केतविषयत्वेऽपि बोधविषयतावच्छेदकत्वेन तद्विरहता नास्तीति भावः । सङ्केतस्याजानिकत्वाधुनिकत्वाभ्यां वैलक्षण्यादाधुनिके तत्र विशेषणांशे वाच्यत्वभानं प्रयोजकमाहतो ॥ स्याजानिके इति यत्तु शाब्दबोधेऽपि भासमानतां सामसङ्केतप्रयोज्यतामङ्गीकरोति यस्येयमिति । विशेषणतया वाच्यत्वं बोधविषयतावच्छेदकत्वेन भगवत्सङ्केतविषयत्वम् विशेष्यतया वाच्यत्वं बोधविषयत्वेन तादृशसङ्केतविषयत्वम् न्यायमते प्राथमिकज्ञानग्रहे प्रामाण्यस्य लौकिकभानासम्भवात्तत्र तदलौकिकभानं दर्शयति विशेष्यत्वेनेति । दीधितिकृतामग्रेऽनुव्यवसायस्य प्रामाण्यभानेऽसामर्थ्यव्युत्पादनं तदलौकिकभानाभिप्रायमिति न तद्विरोधः । घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन साध्यत्वे व्यभिचारभयेन घटत्वप्रकारकत्वं ज्ञाततारूपलिङ्गविशेषणम् । ज्ञाततालिङ्गकत्वं किं ज्ञातताविशेषलिङ्गकत्वं किं वा ज्ञाततासामान्यलिङ्गकत्वम् ? तत्राद्यं निराकृत्य द्वितीयं दूषयिष्यते ज्ञाततासामान्येत्यादिना, अत आद्यं विवृणोति लिङ्गविशेषणादीति । घटत्वप्रकारकज्ञाततावगाहीत्यर्थः । व्यभिचारादिनेति । घटत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वादेर्लिङ्गस्य विषयविशिष्टज्ञानव्याप्यत्वेन परामर्शस्थले इति शेषः । आदिनात्मनि विषयविशिष्टज्ञानानुमितिं प्रति ज्ञाततारूपलिङ्गासिद्धिपरिग्रहः । ज्ञाततासामान्यस्य लिङ्गत्वे घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन साध्यत्वं न संभवति व्यभिचारादतः शुद्धेति । शुद्धज्ञानसाध्यकज्ञाततापरामर्शाद्विषयावच्छिन्नज्ञानानुमितिस्वीकर्तारं मिश्रमाक्षेप्तुं बलपदम् इतरथा बललाघवज्ञानाभ्यां विना व्यापकतानवच्छेदकरूपेण साध्यमानासम्भवेन कुतो बलं भवेदिति भावः ।

साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तेः प्रायशः साधनभेदो तथैव पद

कार्यकारणभाव तथा च शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञातताव्याप्यवगा-
हिपरामर्शे यद्वज्ज्ञानविषयत्वादिलिङ्गकेषु विषयोपरक्तज्ञानानुमिति-
त्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवाच्छुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञात-
ताव्याप्यत्वावगाहिज्ञाततापरामर्शस्यापि तज्जन्यतावच्छेदकत्वं न घटते
इत्याशयादाह व्याप्यकेति । कथञ्चित्कार्यतावच्छेदकमभ्युपेत्य
कारणानन्तर्यं निवेश्य घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वादिपरामर्श-
धिस्येदमिति तु नार्थः । तथा सति कार्यतावच्छेदके विषयवि-
षयितानिवेशासम्भवात् ज्ञानादिसाधनप्रयोजकता व्यापकत्वादिना
विषयितया एव स्यात् अत एव ज्ञाततापरामर्शे कार्यतावच्छेदकमाह
तथात्वेति । यद्वा शुद्धज्ञानव्याप्यत्वावगाहिना लिङ्गान्तरपरामर्शोत्का-
लान्तरीणज्ञाततापरामर्शाच्च शुद्धज्ञानानुमितिनिर्वाहाय कारणता
पर्यन्तं निवेश्य तत्र विषयविषयितानिवेशाभावेऽपि न क्षतिः । एव
च तादृशज्ञाततापरामर्शस्य कार्यतावच्छेदकं दर्शयति तथात्वेति । व-
स्तुतस्तु ज्ञाततासामान्यपरामर्शस्येव घटत्वप्रकारकज्ञानत्वा-
दिपरामर्शानामपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितित्वस्य कार्यताव-
च्छेदकत्वे व्यभिचारः तथानायस्याऽन्यपरामर्शानां कारणानन्तर्य-
मेव तद्वारकम् ज्ञाततासामान्यपरामर्शस्य इत्यभिप्रायेणाह त-
थात्वेति । विषयोपरक्तेति । एतेन व्यभिचारोद्धाराय कारणाव्यवहि-
तोत्तरत्वनिवेशः अन्यपरामर्शे च न कार्यतावच्छेदके विषयविष-
यितानिवेश इति सूचितम् । विषयोपरक्तज्ञानव्याप्यत्वेन ज्ञातताप-
रामर्शेऽस्तु मद्वर्णितरीत्या तादृशारोपस्याप्रामाणिकत्वादिति न त-
मादाय व्यभिचारः शङ्क्यः । तत्कालावच्छिन्नज्ञानाव्यवहितानु-
मितिकारणतावच्छेदकम् तेन कालान्तरे शुद्धज्ञानव्याप्यत्वेन ज्ञात-
तापरामर्शान्न विषयोपरक्तज्ञानानुमित्यापत्तिः । शुद्धज्ञान-
त्वावच्छिन्नव्याप्यत्वेन ज्ञाततासामान्यपरामर्शघटितसामग्री
सत्त्वे साध्यघटिता तादृशपरामर्शस्यैव तत्र व्यापकताव-
च्छेदकत्वेन विषयस्याभानेनानायत्या ज्ञानविषयोभयभासक-
त्वात् । एवं च न विभिन्नप्रयोजकं वक्तुं शक्यम् शुद्धज्ञानत्वावच्छि-
न्नलिङ्गान्तरपरामर्शाद्विषयोपरक्तज्ञानानुमिते केनाप्यनुगमानात्तद-
वच्छेदार्थंपरः शुद्धज्ञानव्याप्यत्वेन कालान्तरीणज्ञाततापराम-
र्शाद्विषयोपरक्तज्ञानानुमितिवारणार्थमाह कालविशेषस्येति ।

तत्र तत्तत्कालानवच्छिन्नज्ञानान्यत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमप्रामाणिकमित्याशयेन प्रकारान्तरस्यादूषकत्वन्यायेन । यत्तु कालान्तरीणज्ञाततापरामर्शस्थले विषयोपरक्तज्ञानानुमितिवारणार्थं व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणस्यैव स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिव्यवसायवत्तासम्बन्धेन क्षणत्वेन हेतुतेति । तन्न ज्ञातताप्रत्यक्षद्वितीयक्षणे व्यभिचारस्मरणविलम्बेनानुमित्यनुत्पादेन तदनन्तरक्षणे व्याप्तिस्मृत्या तदुत्तरमेवानुमितेः स्वीकारेण व्यभिचारात् । अत्र शुद्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततापरामर्शस्य शुद्धज्ञानानुमितौ परमेव हेतुता विषयोपरक्तज्ञानानुमितौ व्यवसायस्य हेतुत्वान्तरम् उक्तस्थले च व्यवसायानन्तरतृतीयक्षणे व्यवसायान्तरं स्वीकृत्योपपत्तिः । व्यवसायत्वेन शुद्धज्ञानस्यैव भानं न विषयोपरक्तस्येति मतान्तरसाधारण्येनाह ज्ञानस्येति । ऐन्द्रियकतायाः एवेति । तावता भट्टानां स्वमतहानापत्तिरित्युपहासः मिश्राणां मत एव न च निर्भरः न भट्टमते इति व्यञ्जनात् । वस्तुतस्तु ज्ञानातीन्द्रियतावादिनां भट्टानामनायत्या गौरवस्य सोढत्वेन विशेषणोपपत्तिसंवलीमि बोध्यम् अन्यत्र तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमित्यादिगङ्गत्यादौ । प्रन्थलभ्यमिति । स्वरूपसम्बन्धात्मकं प्रयुक्तत्वं शतशो दूषितम् इदानीं व्यापकरूपं तद्दूष्यते इति भावः ।

अथात्र वदन्तीत्यादिकल्प ॥ मिश्रानुयायिनां एतादृशविशेषणोपरि सामग्रीविशेषासङ्ग्रहात्मकं दूषणमुद्धरति गुरुमते घटयतीति । योग्यतयेति । तस्या घटव्यवसाययोग्यत्वात् । परामर्शो घटज्ञानसाध्यके तद्घटितेति । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदानुपगमात् । स्वरूपयोग्यतेति । अनुपहितस्य जनकतावच्छेदकस्यैव स्वरूपयोग्यतावच्छेदकतया वारणीयसामग्रीवृत्तिसमुदायत्वस्य ज्ञानग्रहजनकतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । ज्ञायमानलिङ्गादिविषयेति । अयं घटः प्रमाकालीनतज्ज्ञानवान्घटपदज्ञानादित्यर्थः । तादृशसामग्र्या इति । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावानुपगमेनाग्राहकत्वासम्भवादिति भावः । लिङ्गज्ञानस्यैवानुमापकत्वेप्याह वस्तुत इति । लाघवादिति । तावतापि ज्ञायमानलिङ्गादिविषयेत्यादिकमणोक्तदोषस्य वारणसम्भवादिति भावः । व्यवसायादीति । आदिना अनुव्यवसायादिपरिग्रहः । प्रामाण्यविष-

८

यक्षायमानप्रयोजकत्वोक्तायुक्तदोषनिवृत्तिमाशङ्क्याह तादृशज्ञा-
नानुमितावेति । मतत्रये दोषमुक्त्वा लिङ्गज्ञानस्यैव ज्ञानमानप्रयो
जकतेति तदुद्धारमालोच्य मिश्रमते दोषमाह अनुव्यवसायेति।
तन्मते भट्टमते शाब्दबोधे केवलार्थस्यापि करणत्वात् । असिद्धिका
ले इत्यनेन तादृशपरोक्षसामग्रीभिन्नत्वासिद्धिरुक्ता । उक्तसाम-
ग्रीसिद्धावपीत्यनेन ज्ञाततायाः असिध्या परोक्षसामग्र्या अन्य
सिद्धिर्व्याजमात्र । ननु प्रामाण्यग्राहकान्तराभावाज्ज्ञातताlिङ्गका-
नुमितिसामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकत्वासिद्धिमुक्त्वैव साध्यं सि-
द्ध्येदित्यपरमनुकूलमित्याशङ्क्य तस्यास्तदसिद्ध्युद्धारो न प्रकृते
सम्भवति, प्रामाण्यग्राहकतया तन्मतसिद्धत्वमेवेति न भट्टस्योद्दे-
श्यासिद्धिरिति भाव. ।

आपश्यत इति नान्वयः ते प्राग्धातोरित्यनुशास-
नात् इमनिजपि न सम्भवति समासे श्वेतिमरूपमिति
श्वासे श्वेतिमानं रूपमिति प्रयोगात् तस्मादारूपमिति छेदः । ते
माग्धातोरित्यत्र गत्यादिसंज्ञानां प्रागेव प्रयोगोऽतथाभूतानां तु
व्यवहितेऽपीतिमते नानुपपत्तिगन्धोऽपि । अत एव धातोरीपदवि-
हेषाशब्दं न शृण्वत खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावती-
तिधीरित्यादिपदार्थः अदृश्यस्य धावनस्य चानुमानिकत्वलाभा-
य क्रमेण हेषाखुरविक्षेपध्वन्योराकर्णनमुक्तम् । यद्वा श्वेतरूपदर्शने
हेषाशब्दश्रवणेन गवादिद्रव्यासमर्गनिश्चये दृश्यताम् ? श्वेतत्वमश्व-
ससर्गं विनानुपपन्नमिति धीरदनत्वस्य भासिका खुरविक्षेपशब्दश्र
वणे च खुरविक्षेपशब्द उपलभ्यमान धावनकर्तृत्व विनाऽनु-
पपन्न इति धीर्धावनस्य श्वेतरूपस्याश्वान्यद्रव्यवृत्तित्ववाधधीस-
हिताऽश्ववृद्रव्यवृत्तित्ववाधधीमहिता च द्रव्यवृत्तित्वधीरश्वत्व-
धावनोभयमाहिकेति केचन् । श्वेताऽश्वो धावतीति ज्ञान न प्रत्य-
क्षम् अश्वत्वादिद्रव्यनिष्ठजात्यकाभावात् नाप्यनुमितिः श्वेत
रूपव्याप्त्यग्रहात् नाप्युपनीतमान चाक्षुषत्वप्रयोजकार्थेन्द्रियसन्नि-
कर्षविनाशात् बहिर्विषये मनसोऽसामर्थ्यात् । हेषादेरपदत्वाच्च न
पदं करणमित्यनायत्यार्थस्यापकरणमित्यभिप्रायः मानसोपनीतमाने
बहिरिति मप्पठम्रष्टरसः । कार्यान्वितशक्तिवादे च प्रथममयं श्वे-

तोऽश्वो हेषावत्त्वादित्यनुमानं ततोऽयं श्वेतोऽश्वो धावति खुरविक्षेपशब्दविशेष्यत्वादित्यपरम्। यत्त्वयं श्वेतो धावदश्वः हेषावत्त्वे सति खुरविक्षेपशब्दवत्त्वादिति तन्न तथासति श्वेतोऽश्वो धावतीत्याकारानुपपत्तेरिति मूलम्। पदजन्येति। घटादिध्वनिमाकर्णयतः घटमालोचयतः ज्ञानविषयः घटः पतित इत्यन्वयबोधः। मिश्रादिमतासिद्धयेति। तन्मते आकर्णतालोचनयोरन्वयबोधं प्रत्यजनकत्वात्। पदार्थोपस्थितिः प्रकृते घटज्ञानयोरुपस्थितिः। तुल्येति। ज्ञानविषयो घटः पतित इति ज्ञानस्य मिश्रेणापि मानसोपनीतत्वेनोपगमात् अन्वयबोधत्वेन तेषामुपपत्तिविरहात्।

दर्शितानुव्यवसायं यत्रचेत्यादिना विवरीतुं घटज्ञानवान् अहं पटज्ञानवांश्चेति ज्ञानभ्रमेण शङ्कते न चेति। तादृशस्यापीति। पुनः संयुक्तसमवायरूपलौकिकसन्निकर्षस्य भट्टमतेऽहेतुत्वात्। उपनीतेति। उपनयसन्निकर्षोभयघटितसामग्र्या भट्टमते नान्वयबोधसामग्रीत्वं सन्निकर्षप्रवेशात्। पटज्ञानेति। पटमानं शाब्दयामीत्यर्थः। घटादिज्ञानस्येच्छादेर्वेति क्रमेणान्वयः। अनयोरविद्यमानत्वे सामग्रीद्वयस्यापि अन्वयबोधसामग्रीत्वमिति तद्विद्यमानत्वानुधावनम्। तत्र पूरितविशेषणानुपादाने प्रथमदोषः भट्टमतसिद्धभिन्नत्वरूपविशेषणानुपादाने द्वितीयदोष इति विशेषणद्वयप्रवेशोपीत्यर्थः। मुख्येति। मानसत्वनियम इत्युक्तम्। कथञ्चिदिति। घटज्ञानवत्सोऽहं पटज्ञानवदिति ज्ञाने प्रायशोऽहं न स इति ज्ञानेपि कथञ्चित्स्वात्मनि परात्मासंसर्गाग्रहरूपं कारणमुपेत्येत्यर्थः। मुख्यविशेष्यतया इति। अथैवमीदृशरीत्या घटज्ञानवत्परात्मविशिष्टपटज्ञानवत्स्वात्ममानस्य परात्मनो मुख्यविशेष्यत्वाभावेन वारणेपि कथं पटज्ञानवत्स्वात्मविशिष्टघटज्ञानवत्परात्ममुख्यविशेष्यकमानससामग्रीवारणं तादृशसामग्र्याः पटज्ञानलौकिकप्रत्यक्षजनकतया भट्टैरनुपगमादिति चेन्न ज्ञानान्तरविशेष्यतापन्नस्य साक्षात्परम्परया वा ज्ञानान्तरविशेष्यतानापन्नत्वरूपत्वात्। यद्वा ज्ञानान्तरविशेष्यतानापन्नात्मनिष्ठमुख्यविशेष्यतायाः समानाधिकरणो यस्तन्निरूपितस्वात्मत्वप्रकारताकग्रहः स एव निवेशनीयः स्वात्मनिष्ठतादृशग्रहस्य परात्मनिष्ठविशेष्यतासामानाधिकरण्याभावान्न दोषः। एवं सति भट्टाचार्याणां मुख्यत्वनिवेश आपातत एव घटज्ञा-

नवत्पर्यात्मविशिष्टघटज्ञानवत्स्यात्मग्रहस्यापि विशेष्यतया आश्रये स्वात्मनि तन्निरूपितस्याश्रयवृत्तिप्रकारताकग्रहविरहादिति तत्तुच्छम्। उपनीतघटज्ञानसमानाधिकरणघटज्ञानत्वादिना आत्मनि ज्ञानसामानाधिकरण्यघटकत्वेनात्मनो विशेष्यतया तन्निरूपितस्याश्रयवृत्तिप्रकारताकग्रहस्य तद्व्यावृत्तित्वेन मुख्यत्वस्याक्षयकत्वात्। वस्तुतो जागरे नियमतः स्वात्मनि विजातीयमनःसंयोगसत्त्वेनाऽनुव्यवसायस्य स्वात्ममुख्यविशेष्यकत्वाच्च पूर्वपक्षावतार इति।

नन्वेव योग्यताया शाब्दबोधमानोपगमेपि बाधधारणसम्भवात्समाधानासङ्गतिरित्यत आह यथाविपक्षणेरिवेति। ज्ञाततादीतीति गर्हितत्वमाहत्य। ननु मिश्रमतासिद्धस्य ज्ञातु शक्यत एव व्यवसायानन्तरज्ञातताल्लिङ्गकज्ञानानुमितेर्विषयविशिष्टज्ञानानुमितिरूपाया ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन मिश्रमतेपि प्रामाण्यग्राहकस्यात् तदनुत्तरज्ञानानुमितेश्च मिश्राणां ज्ञानविषयतालिङ्गकानुमितित्वेन तत्सामग्र्या प्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च मिश्रमतसिद्धत्वादित्यत आह यथाश्रुतेति। तथाच मिश्रमतासिद्धरूपनिवेश आवश्यक स चेह नास्तीति भट्टमतासिद्धस्य सम्यगिति भाव। विषयेति हेतुगर्भम्। विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानविच्छेद्यो विषय इति व्याप्तिरित्यर्थ। विषयभाने तद्धर्मप्रामाण्यस्य न मानमित्याशङ्का तुष्टासाय विषयभानं साधितम्। तथेति। साक्षात्कार इति वैयाकरणाना प्रामाण्यस्य लौकिकभानं फलितम्। सन्निकर्षापेक्षया दोषप्राबल्यमालम्ब्याह यदि चेति। अभ्यासदशायामिष्टापत्तेरह। अनभ्यासेति। व्यवसायगमतज्ज्ञानसामग्र्या बलवत्त्वात्। तुल्येति। प्रामाण्यग्राहिका सामग्री लौकिकसन्निकर्षगर्भा अप्रामाण्यग्राहिका च दोषगर्भेति तुल्यत्वम्। लौकिकसामग्र्यपेक्षया दोषविशेषस्य प्राबल्ये विप्रकृते दोषविशेषानुपगमोऽनुपपत्त्युत्पादयिष्यते। धर्मिज्ञानस्येति। तदात्मकप्रामाण्यनिश्चयव्यावर्तनाय। तदनुरोधेन औत्तरकालिकप्रामाण्यसंशयानुरोधेन। तत्रानुव्यवसाये, अन्यथाऽनुव्यवसायस्य प्रामाण्यनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया तत्र प्रामाण्यसंशयो न स्यादिति भाव। अप्रामाण्येति। अत्रापि तस्मिन् प्रामाण्याविरोध्यग्राहकत्वमर्थः।

भ्रमत्वप्रमात्वाभावयोरनुगमः तादृशेति । अनुपस्थिततयाऽनुव्यव-सायस्याप्रामाण्यावगाहित्वासम्भवेन सामग्र्यास्तद्ग्राहकत्वा-कत्वादिति भावः । ननु धर्मिनाशे धर्मिभानं न स्यात्त-द्भासकसन्निकर्षाभावादत आह । तज्ज्ञानेति । प्रामाण्यविषयकस्म-रणरूपत्वे प्रामाण्यसंशयो न स्यादतः प्रामाण्याविषयकेति । मीमां-सकानां धर्मिज्ञानाकारणत्वस्योक्तत्वादाह । अनुपनीतेति । इत्थं चेति । मिश्रभट्टाभ्यामिति शेषः । पूर्वकल्पं निरस्यति । एतेनेति । नत्विति । अन्यथा इदंत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वादेर्ग्रहापत्तिः ।

अनुव्यवसायात्पूर्वमप्रामाण्योपस्थितौ दोषविशेषवशाच्च प्रामाण्य-भानम् । लौकिकसामग्रीतोऽपि दोषविशेषबलवत्त्वस्य सत्प्रतिपक्षादौ क्लृप्तत्वादिति शङ्कते पित्तादीति । अपीतस्यादेरिति । लौकिकसन्नि-कर्षस्य दौर्बल्यप्रापकम् आहार्येति । आहार्यभ्रमत्वस्य लौकिकताया व्यवस्थापनात् । प्रकारेति । विपरीतानुगमाय विरुद्धपदं तादृशधर्मा-नवच्छिन्नत्वेन विशेष्यता विवक्षणीयेत्यर्थः । अग्राहकत्वान्तं व्याख्याय पश्चाज्ज्ञानग्राहकत्वोपादानप्रयोजनकथने बीजमाह । एवमिति । तन्निरूपणेति । ज्ञाततामित्यक्षसामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकत्वेन ग्राह-कत्वेन च भट्टमतासिद्धतया वारणात् । मिश्रादीति । घटादिग्राहक-सामग्र्या मिश्रमतासिद्धत्वोक्तावपि सङ्ग्रहसम्भवेन तथोक्तेन ज्ञानग्राहकत्वप्रवेशस्य सुवचतया भट्टमतासिद्धत्वपर्यन्तं व्यर्थं स्यादिति भावः । सति च ज्ञानग्राहकत्वे मिश्रमतासिद्धत्वोक्तौ ज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इति ज्ञाततात्यक्षसामग्रीसङ्ग्रहेण भट्टमते बाधो दर्शितः । तन्मतासिद्धेति । तथा च मिश्रमतासिद्धत्वा-नुक्तावपि भट्टमतेन बाध इति भावः । गुरुणेति । गुरुमतासि-द्धिप्रदर्शनेऽपि अनुमितिसामग्रीमादाय भट्टमते बाधासम्भवेऽपि प्र-त्यक्षसामग्र्यनुधावनं मिश्रमतसिद्धान्तोक्तावपि बाधं वक्तुम् । ज्ञाततारूपेति । मिश्राणां ज्ञाततामानस्यैव मानसप्रत्यक्षता न तु ज्ञाततायाः इति भावः । अस्मदादीति । प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धत्वात् । ज्ञानविषयो घट इत्यादिज्ञा-नानुमितिसामग्रीणामस्मदादेरपि न क्षतिरित्यादि प्राक्सिद्धा-न्तितत्वेन घटज्ञानकालीनो घट इति ज्ञानादिसमुदायानो व्यर्थं एवेति न शङ्कनम् घटादिपदस्य घटवृत्तिविशेषोपलक्षणतया स-

स्वत्वस्याप्रसिद्धेः ज्ञानान्तराविषयकशाब्दबोधाप्रसिद्धेश्चोक्तशाब्दबोधमादायैव तत्प्रामाण्ये साध्यसत्ताया वाच्यत्वात् पटज्ञानविषयो घट इति शाब्दात्मकव्यवसायसामग्र्या सद्वृत्तस्य प्रहेतेः पादिपक्षे दर्शनीयतया स्वाश्रयज्ञानाविषयघटशाब्दबोधाप्र सद्वृत्तेर्यत्वस्य व्यक्तत्वाच्च । मिश्रमतेनेति । मिश्रमते लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि व्यवसायोपनीतघटत्वभानादिति भावः । वैकल्पिकत्वेति । विशेष्यतावच्छेदकीभूत धर्मितावच्छेदकीभूतस्य बाधग्रहस्य तद्धर्मितावच्छेदककतद्वत्ताज्ञानं प्रति विरोधित्वादिति भावः । ज्ञाने इति । ज्ञाने विषयबोधग्रहो विषयविशिष्टज्ञानभानं निवर्त्तयेत् विषयतायां तद्बाधग्रहस्य प्रामाण्यभानमित्याशयः । समाहृतमिति । सन्मते ज्ञाने तद्विषयतद्वति तत्प्रकारकत्वात्मकस्य द्वयमितिरीत्यैव भानोपगमादिति भावः । उक्तव्यवसायेति । न चैवं विषयविशेषपरतया प्राक् न प्रवेशावश्यकत्वविरोध तादृशविषये मानाभावात् तत्प्रामाण्य वा पश्चाद्ग्राह्यमायमिति भावः । तद्वृत्तिपक्षे ज्ञानत्वप्रकारकज्ञानग्रहसामग्र्याः सविषयकवृत्तिजातिप्रकारकत्वागर्भेन देयम् विशिष्यपक्षे च तत्र पक्षीकार्यमित्यर्थः । शब्दाजन्येति । कारणाकारणसाधारणतादृशसामग्र्यां ग्रहस्य सहमनःसन्निप्रसक्त्वेन ज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकत्वादिति भावः । शाब्दबोधव्यक्तिविशेषमादाय सहमयति यत्कालीनम् । पदजन्यतेन गृहीतज्ञानविषयनिष्ठटिकसामग्रीत्वात् पदाजन्यज्ञानोपस्थितिघटितसामग्रीस्वरूपसमुदायत्वमन्यदृश्यायेरपि तु यत्कालीनमित्यादि । नान्दामसमुदायत्व ज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकीभावेन न मद्ध्यस्य ज्ञानं पदाजन्यज्ञानोपस्थितौ ज्ञानग्रहोपधायकं यात्ज्ञानात्प्रतिबन्धकत्व तत्र ज्ञानग्रहानुपधायकत्वज्ञानस्यैव सत्त्वादित्यर्थ । विशेषदर्शनम् एतत्कालीनशाब्दसाधनताज्ञानोपस्थिति पदाजन्यतया न ज्ञानग्रहोपधायिकति बाधदर्शनम् । तादृशेति । उक्तसमुदायत्वस्योक्तप्रकारेण तदीयाभ्युपगमे मानाभावस्तस्यैव कालान्तरे तदीयाभ्युपगमे मानमिति न बाध इत्याशयः । अत एव यत्कालीन-तत्कालीनेति उपलक्षणम् । प्रकारान्तरेणापि बाधं निरस्यति उक्तेति । तद्दशायाम् उक्तविशेषदर्शनदशायाम् । व्यवसायेत्यनुव्यवसायोपलक्षणम् । सामान्यत इति । ज्ञानभासकसामग्री स्यान्तरा पत्रज्ञानाविषयकग्रहोपधा

विकेत्यभ्युपगमेत्यर्थः । गुरूणा सिसाधयिषिताया एव सामग्र्या नैय्यायिकानामनधात्व पदेन बाधसिद्धिराधराधादित्यालोच्य न्यायमते चेत्युक्तम् । तस्मात् व्यवसायसामग्र्या तु सङ्गतत्वात् । येन रूपेण स्वाश्रयग्रहोपधायकतावच्छेदकता दर्शिता तस्य निरुक्तभट्टाभ्युपगमविषयतानवच्छेदकत्वमाह पदजन्येति । तादृशयोग्यताज्ञान इयति । पदाजन्ययोग्यताज्ञानस्येत्यर्थः । योग्यताविषयकशाब्दबोधे अर्थाबाधरूपयोग्यताज्ञानस्य तादृशयोग्यताज्ञानकारणत्वस्य भट्टैनोपगमात् । अत्र यादृशशाब्दबोधे न तदनुप्रवेशस्तादृशसामग्री भट्टमतसिद्धाभिन्नापि न स्वाश्रयग्रहोपधायकप्रयोजिकेति सूचयित्वा यादृशशाब्दबोधे न तदनुप्रवेशस्तादृशसामग्रीं व्यावर्तयितुं नियतपदमित्याशयेन तादृशसामग्रीं स्फुटयति पदजन्येति । तथाच तादृशशाब्दबोधसामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वादेव व्यावृत्तिरिति भावः । कामनाविशिष्टस्येति । तत्र कामनावत् स्वधार्मिकेष्टसाधनताज्ञानोपयोगित्ववत् स्वधर्मिकवैधायोपधानित्ववत् स्वर्गकामकयाग कार्य इति बोधः । इष्टेति । यागः साक्षादिष्टसाधनत्वबाधितम् इष्टसाधनत्वपूर्वोपस्थित्यधानयागविषयक इति भावः । इतरेति । भट्टैरपि यद्धर्मविपरीतयद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकयद्धर्मावच्छिन्नाभावग्रहस्य तद्धर्मवद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकतत्प्रकारकशाब्दबोधहेतुत्वोपगमात् । ईदृशकार्यकारणभावबलेनैव पदानुपस्थिततदर्थस्य भानात् तथा च भट्टमतसिद्धत्वादेर्न बाध इति भावः । अध्याहारेति । यत्किञ्चित्पदाधीनपदार्थोपस्थितिपदानधीनापरपदार्थोपस्थितिद्वयघटितसामग्र्या गुरुमते शाब्दबोधजनकत्वादिति भावः । स्पष्टीकृतं चैतत्तद्वासस्तिमूलटिप्पण्याम् । यद्यपीति धीत्वात्समुदायप्रसिद्धये । गुरुमते इति । व्यवसायानुव्यवसायसामग्रीघटकानां भट्टमते ज्ञानग्राहकत्वासम्भवाज्ज्ञाने गुण इत्याक्षिप्तशाब्दबोधसामग्रीघटककारणनिष्ठरूपाणामेव यच्छब्देन धर्म्ये ग्राह्यत्वादिति भावः । गुरुमतसिद्धतादृशसामग्रीप्रयोज्यज्ञानग्राहकतावच्छेदकरूपस्य भट्टमते ज्ञानग्राहकतानवच्छेदकत्वादुक्तविवक्षायामपि यद्रूपशब्देन ज्ञाने गुण इति शाब्दबोधकारणगतानवच्छेदकत्वकारणान्तर्भावेण पर्याप्तत्व दुर्वारमित्याशङ्क्याधाराणांयानिवेशादित्यन्तम् तथाच पदजन्यत्वकामयसाधनताज्ञानोपस्थितिघटितसामग्र्यां सत्या भट्टमते तादृशशाब्दबोधो

शब्दशाब्दसामग्रीत्वमेव यद्यद्रूपावच्छिन्नेत्यादिक्रमेण भट्टमतसिद्धम् तत्तद्रूपशून्यं च गुरुमतेऽप्याहृतज्ञानग्राहक शाब्दसामग्रीघटककारणमिति न सोऽर्थः। विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्याकारणत्वेऽप्याह वस्तुत इति। तात्पर्यादिति। काव्यमात्यवनाज्ञानप्रकारकशाब्दप्रतीतिजनकत्वेनेष्टप्रकारकशाब्दज्ञानम् आदिना अर्थाबाधरूपयोग्यताज्ञानं पाक' काव्यमात्मनाज्ञानयोग्य' इत्यादावदं ग्राह्यम् तत्तद्रूपशून्यकारणपर्याप्तसमुदायस्य तदन्यसामग्र्या पर्याप्तत्वप्रयोजनमाह शाब्देनेति। भट्टमतेऽपीति। विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्यैव वस्तुतोऽयोग्यतारूपयोग्यताज्ञानत्वेनेति शेषः। तात्पर्यासत्त्वे इति। तात्पर्यभ्रमे गुरुमतेऽपि योग्यताज्ञानस्य पृथक्कारणत्वे मानाभावाद्भट्टमतसिद्धकारणं गुरुमते नैवास्तीति तत्सामग्रीघटनम्। पूर्ववत् शानजामासैयादौ गुरुमते सामान्यतोभट्टाभ्युपगमविषयशाब्दाभावाघारणमादाय निराकरोति ज्ञानेति। स्याद्वृत्तेति। ज्ञानमात्रस्य साममग्यधिपयचक्र विशेषणमित्यर्थः। तद्व्यक्तिभिन्नानीत्येवं। शाब्दान्यत्वं मानसत्वस्यापादाय समाधानान्तरमाह वस्तुतस्त्विति। परोक्षत्वमात्रप्रयोजक मानविषयकपरोक्षत्वनिवेशे च दोष दर्शयंश्च निरुक्तमानसे परोक्षत्वमादायमित्याह यद्यपीति। कल्पेति। अत्र स्वपक्षसमवायजन्य घटं जानामीति ज्ञान गुण इत्यनुमितिवारणेऽपि नाप्रोक्तानिमानाच्चरणात्। अमेव दीधित्युक्तेन दर्शितत्वात् इति। योग्यताया शाब्दबोधप्रयोजक अध्याहृतज्ञानग्राहकशाब्दसामग्रीकारकविवक्षायामपदप्रत्ययः। घटमिति। आदिना घटमात्रकान्तज्ञानत्वाभिव्यक्तिपरिग्रहः। तेनेत्यपीति। अपिना ज्ञानान्तरविशेषणज्ञानाभावप्रयोजकस्य वक्ष्यमाणस्य परिग्रहः। एतच्च एतन्मते घटज्ञानं गुण इत्यादिशाब्दबोधसामग्र्यावारणाय भट्टमतसिद्धभिन्नत्वमावश्यकं पताद्दशेन गुरुमताभ्युपगतस्यापि घटितसामग्रीघटितत्वेन। प्रामाण्यग्राहकसामग्रीघटितप्रामाण्यानिश्चयप्रयमचिन्तानिराकरणाय तद्रूपवत्ताज्ञानं शब्दोऽपि प्रकृते यद्यपीति। स्यात्तथानवसरे विरोधिप्रकारकत्वादाह यद्वेति। उभयथेति। तद्वति तत्प्रकारकत्वाभावनिश्चयसहितस्य प्रामाण्यग्रहत्वात्। शाब्दोत्पत्तौ विषयतया सामान्यतः प्रामाण्यग्रहे तु न तथात्वं इति भवम्। अन्यतमावच्छिन्नेति। अत्रास्य तत्पदार्थस्यान्योन्याभावच्छे-

दकव्यापकत्वस्यायोगपदार्थे समभिव्याहृतक्रियासम्बन्धाभावेनान्वयः । नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ नीलभवनसम्बन्धाभावे अन्वयितावच्छेदकीभूतसरोजत्वव्यापकत्वबाधात् । नापि तद्यवच्छेदे तदन्वय नीलभवनसम्बन्धाभावव्यवच्छेदेऽपि तद्बाधात् । किन्त्वयोगेऽत्यन्तपदार्थस्य व्यवच्छेदः स चान्वयितावच्छेदकाव्यापकत्वरूपः । नचैवमपि नीलभवनसम्बन्धाभावस्य सरोजत्वाव्यापकत्वं सरोजत्वाधिकरणे क चित्तद्यवच्छेदसत्त्व एवेति अत्राप्ययोगव्यवच्छेद एव पर्यवसानमिति वाच्यम् तथापि अन्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव तदन्वयपर्यवसानात्तत्रैवात्यन्तायोगव्यवच्छेद इति परिभाष्यते न त्वयोगव्यवच्छेद इति विशेषः । नीलेन सरोजेन भूयत एवेत्यादौ च यथा सरोजत्वसामानाधिकरण्येनैव नीलभवनायोगव्यवच्छेदो बुध्यते तद्वत्स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एवेत्यादौ स्वाश्रयविषयकग्रहत्वसामानाधिकरण्येनैव प्रामाण्यविषयित्वायोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यविषयितापर्यवसन्नः प्रतीयेत तथा च विधौ सिद्धसाधनादिरित्यर्थः । अत्यन्तायोगव्यवच्छेदप्रत्ययं निराकरोति ज्ञानमिति । एवञ्चेति । विशेष्ये कर्मणि आख्यातार्थायोगव्यवच्छेदभानासम्भवे चेत्यर्थः । विशेषणीभूते कर्तरि क्रियाकर्तृत्वायोगव्यवच्छेदप्रत्ययस्थले चायोगे विशेषणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं क्रियाकर्तृत्वान्वयि तद्व्यवच्छेदपर्यवसानमाह प्रकृतेपीति । नन्वेवकारस्य तादृशार्थे शक्तिविरहात्कथं तद्बोध इत्यत आह तद्बोध इति । एवकारस्याभावव्यवच्छेदयोः खण्डशक्तिः निष्ठत्वप्रतियोगित्वे संसर्गः अभावप्रतियोगित्वाभावे लक्षणा चेत्यभिप्रायः । याव्याद्यभावघटितत्वं भिन्नत्वे हेतुगर्भविशेषणम् । ज्ञानानुमित्यादिः ज्ञानवानिच्छावत्वादित्यादौ । तत्प्रत्यक्षं ज्ञातो घट इति घटस्य ज्ञाततेति वा । अनभिमतसिद्धिवदभिमतासिद्धिरप्यर्थान्तरमित्याह अर्थान्तरमित्यादि । नन्वन्यथाख्यात्यनुपगमेन कथं परतस्त्वाभ्युपगम आपाद्यः । एवं ज्ञानं गुण इत्यादि ओदनसाधनताज्ञानविषयपाक ओदनकामकर्तव्यताबोधविषय इत्यादिप्रामाण्याविषयकज्ञानान्युपादाय तत्सामग्र्यग्राह्य इत्यभ्युपगम्येत्यर्थः । तस्माद् गुरूणां मते परतस्त्वाभावादेव न केनापि रूपेण तदभ्युपगमसम्भवः नापि बोधोऽन्यथाख्यातिसामग्र्याः साध्याघटकत्वादिति ।

अर्थान्तरस्येति । अनुव्यवसायसामग्रीमादायोक्तपरतस्त्व

सत्त्वेन चारितार्थ्याद्गुरूणां मम विवादे प्राथमिकज्ञानग्राहकसा
मग्र्या प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धिरित्यर्थः । न्यायमतेऽनुव्यवसायसा
मग्र्या गुरुमतसिद्धत्वं शङ्कते यद्वेति । अस्त्येवेति । न्यायमते इति
शेषः । गुरोरिति । तावता ज्ञानप्रत्यक्षसामग्रीत्व धर्मितावच्छेदकीकृ
त्य प्रामाण्यग्राहकतानिश्चयेन गुरुनिष्ठेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायसाम
*ग्र्यां तत्त्वरूपेण प्रामाण्याग्राहकत्वनिश्चयो न्यायमतेन गुरोः सम्भ
वतीत्यर्थः । ज्ञानप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीत्वेनाभ्युपगतानामन्वयेऽपि
कालघटितकारणपर्याप्तसमुदायत्वेन तदुपादानसम्भवादनुव्यवसाय
सामग्रीवारणे शङ्कते । यदीति । विशाष्यवृत्त कथापि रूपेणाभावान
ङ्गीकारादिति भावः । शङ्कायां सर्वथा तुच्छत्ववारणाय ज्ञानसामग्री-
त्व इत्येति । आदिना ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वग्रहः । इदानीमभ्युपगमे
धर्मितावच्छेदक निवेदय शङ्का सङ्गमयति यद्वेति । सा
मग्रीत्वादिनेत्यादिना प्रामाण्याविषयकत्वाविषयकज्ञानकसामग्रीत्व
ग्रहः । पक्षान्तरेति । धर्मिज्ञानोत्पादकसामग्रीत्वस्य धर्मिज्ञान
घटिततया बोध्यस्मरणोत्पादकसामग्रीत्वस्य बाध्यस्मरणघटिततया
सत्त्वेन ज्ञान गुण इत्यादिनाऽप्रमाधम्याकमेव तज्ज्ञानपदेनोपा
दाय तदुत्पादकसामग्रीत्वनाभयमतसिद्धत्वमित्याशयादित्यर्थः । अन्यथा-
वधानिव्यक्तु पादकसामग्रीत्वं च गुरुमतसिद्धमेवेति भावः । व्य
वसायतया स्वांशज्ञानग्रहव्यक्तेति । इय तज्ज्ञानान्यतरपदार्थ
इति सूचनाय व्यक्तिपदम् तथात्र न्यायमतानुव्यवसायसामग्र्याः
प्रामाण्याग्राहकत्वेन गुरुमतासिद्धत्वमनवद्यमिति भावः ।

अत्र मिश्रेण मम विवादे आहत्य नैय्यायिकानामुद्देश्य सिद्धत्वेन
मन्वेनाथवा त्रिभिर्विवादे तेषामाहत्य सतिसिद्धिरावेदयन्ति । अहृन मम
विवादे ज्ञानतालिङ्गकानुमितिसामग्र्या प्रामाण्याग्राहकत्वस्य तु सा
धनत्वात् न्यायमते तादृशसामग्र्या पक्षाप्रसिद्ध्या तस्या ज्ञानविषयता
लिङ्गकत्वमुपगम्य तत्साधन ज्ञाननाया विवादपर्यवसानापत्त । एव
च गुरूणां मम विवादे साध्याघटकीभूताया व्यवसायसामग्र्या
प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धावपि न क्षति मन्वंयोरुद्देश्यासिद्धिविरहादि
त्याशयेन समाधत्ते अनुव्यवसायेति । यावदनुव्यवसायसामग्र्या
प्रामाण्यग्राहकत्वे साधनीये यत्किञ्चित्सामग्र्यास्तदग्राहकत्वस्य
विरोधित्वादिति भावः । तर्हि गुरूणां मम विवादे नैयायिकानां स

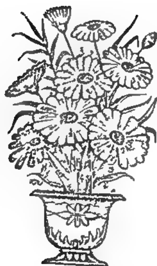
विधोद्देश्यं न सिद्धेदित्यत आह ज्ञानस्येति । न्यायमते व्यवसायानुव्यवसाययोर्मद्व्यवस्थाप्यज्ञानस्य स्वविषयकत्वखण्डनेन व्यवसायसामग्र्याः स्वाव्यवहितज्ञानग्राहकत्वखण्डनादेव प्रामाण्यग्राहकत्वरूपोद्देश्यसिद्धिरिति भावः । एवं भट्टेन समं विवादे ज्ञाततारूपपदार्थान्तरमस्तु मा वाऽनुमितिसामग्रीनलिङ्गकालस्थानिकवस्त्वन्तरलिङ्गका वा सर्वापि साध्यघटिकाऽस्तु ज्ञानस्यातीन्द्रियतां निराकृत्य प्राथमिकज्ञानग्राहकग्राह्यतानिराकरणादुद्देश्यसिद्धिर्बोध्या । वज्रलेपायितत्वादिति । भट्टमतासिद्धभिन्नसन्निवेशापीदं विशिष्टज्ञानसामग्र्या इति विशेषणज्ञानस्याकारणतया गुरुभिरुपगतभानानुपगमात् । एतन्मते इति । पूर्वमतेऽन्यथाबोधसामग्रीत्वेन भट्टमतसिद्धत्वात् । सकलेति । ज्ञानवानिच्छाया इत्यादौ । तत्तद्ग्रहेति । तज्ज्ञानोत्पादकसामग्रीत्वेनाधिकरणाधारमकाभावगर्भकारणानां प्रामाण्याग्राहकत्वादित्यर्थः । ज्ञानमिति । अन्यथाख्यातिमादाय तज्ज्ञानव्यक्त्युत्पादकसामग्रीत्वमप्रसिद्धम् धर्मिज्ञानबोध्यस्मरणैकतरव्यक्तिमुपादाय तत्प्रसिद्धावपि कचिदन्यथाख्यातिसामग्र्यां गुरुमतसिद्धभिन्नत्वमित्येकतरत्वेऽपि द्वयं नास्तीतिन्यायेन मतत्रयसिद्धान्यत्वमित्यर्थः । इत्यादिकमिति । उक्तरीत्या भट्टमते कथञ्चिज्ज्ञानग्राहकपदसार्थक्यम् गुर्वादिमते संपूर्णं व्यर्थम् । पूर्वमते च घटादिसामग्रीवारणाय ग्राहकपदसार्थक्यं ज्ञानपदं तु भट्टानुग्रहायेति । एवं ज्ञानजन्याज्ञाततेति प्रत्यक्षमादाय बाधवारणाय पूर्वोक्तविशेषणानुधावने च न्यायमतासिद्धत्वघटितविशेषणं व्यर्थमित्यस्वादिना परिग्रहः । श्रीरस्तु ॥

हरिचरणसरोजे हृद्गने पूजनीये
विविधकुसुमभाजांस्तान् प्रमाणान्निरस्य ।
मणिघृणिसुसमीक्षाकाशिकावर्णमन्त्रै-
र्प्रेमहरपरिपाटीपुष्पपूजां तनोमि ॥ १ ॥

इति श्रीरङ्गनाथसूरिसूनुनारायणानुजस्य कृष्णभट्टस्य स्वतस्त्वप्रथमविप्रतिपत्तिगादाधरीकाशिकाकृतिः(१) सम्पूर्णा ॥

---

(१) अतः परं प्रत्यक्षगादाधर्याः प्रामाण्यवादस्य काशीशङ्कर्यामयं क्रोडपत्रं यथोपलब्धं प्रकाश्यते ।

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

प्रामाण्यवादगादाधरीक्रोडपत्रम्।

न च यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ प्रवृत्तिप्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तद्धेतुरनुमितौ व्याप्तेरिवेति मूलम्। यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ—यद्व्यतिरेकसंशयनिश्चयौ इति शिरोमणिः। अत्र परेत्वित्यादिना घटस्य संशय इत्यादौ स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानं संशयपदार्थः। चरमविषयितायामेव षष्ठ्यर्थस्य निरूपकत्वस्य निरूप्यत्वस्य वाऽन्वय इत्युक्तम् भट्टाचार्येण।

ननु प्रथमविषयितायां षष्ठ्यर्थस्यान्वयः कथं न कृत इति। न च प्रथमविषयितायामन्वये एकदेशान्वयप्रसङ्गः, द्वितीयायामन्वये तु न तथा विषयिताविशिष्टविषयिताज्ञानोभयस्य संशयपदार्थत्वादिति वाच्यम् चैत्रस्य पुत्र इत्यादिवत् सप्रतियोगिकपदार्थतावच्छेदकेनेतरान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् पदार्थतावच्छेदकजात्या सहैवेतरान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इति चेन्न प्रथमविषयितायां षष्ठ्यर्थान्वये घटं सन्देग्धीतिशाब्दबोधस्य घटत्वावच्छिन्नविषयिताशालिज्ञानाभावप्रकारक-घटं न जानामीत्याकारकानिश्चयप्रतिबध्यतानुपपत्तेरिति ध्येयम्।

केचित्तु प्रथमविषयितायामन्वये घटसंशयो न घटीय इति व्यवहारस्य प्रामाण्यापत्तिः। चरमविषयितायां घटीयत्वाभावेनोक्तव्यवहारस्य घटीयत्वाभाववत् तादृशविषयिताशालित्वादित्याहुः। तन्न तादृशव्यवहारस्य संशयधर्मिकघटविषयितावदन्यत्वबोधकतया प्रामाण्यापत्तेरयोगात् अन्यथा चरमविषयितायामन्वयेऽपि घटसंशयो न घटाभावीय इत्यादिव्यवहारस्याप्रामाण्येन तस्य प्रामाण्यापत्तेर्दुरुद्धरत्वादिति ध्येयम्॥ १॥

अथ निरुक्तविषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानस्य संशयपदा-

र्यत्वे भूतलं घटवन्नवेत्यादिसंशयस्य भूतलसंशयत्वापत्तेः तादृशविषयिताविशिष्टभूतलविषयिताशत्त्वादिति । ननु प्रकारिताविशिष्टप्रकारिताशालिज्ञानत्वमेव संशयत्वम् प्रकारितायाश्च भूतलनिरूपितत्वाभावान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् वायौ रूपं नवेत्यादिसंशयस्य रूपसंशयत्वानुपपत्तेः असमानप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे धर्म्यवृत्तित्वसंशयत्वापत्तेश्चेति चेन्न प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन-एवं स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व-एतत्त्रितयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानस्य संशयपदार्थत्वान्नानुपपत्तिः । अथवा स्वनिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदताकविषयित्वावच्छिन्नं यत् स्वं तदन्यत्वस्य चरमविषयितायां निवेशान्न भूतलं घटवन्नवेत्यादिसंशयस्य भूतलसंशयत्वापत्तिः संशये उभयकोटितानिरूपितविशेष्यताद्वयस्योपगमेन भूतलविषयितायां तादृशान्यत्वविरहात् न वा वायौ रूपं नवेत्यादिसंशयस्य रूपसंशयत्वानुपपत्तिः रूपविषयितायां तादृशान्यत्वसत्त्वादिति ध्येयम् ॥ २ ॥

तेन व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता लभ्यत इति शिरोमणिः । व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति तृतीयार्थोऽनतिरिक्तवृत्तित्वं नतु स्वरूपसम्बन्धरूपम् तथासति ग्राह्याभावज्ञानत्वस्य ग्राह्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकग्राह्याभावनिश्चयत्वघटकत्वेन ग्राह्यनिश्चयस्य च ग्राह्यज्ञानाहेतुतया ग्राह्यविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । पर्याप्तिनिवेशे च तदर्थपर्यालोचने लाघवासम्भवादित्युक्तम् महाचार्येण ।

अथ व्यतिरेकघटकीभूताखण्डधर्मप्रकारेण पदार्थान्तरावगाहिभ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वानुरोधेन परस्परोपश्लेषावगाहिविषयिताशालिज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् तथाच व्यतिरेकग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वमेवासिद्धम् कुतोऽवच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे लाघवगौरवविवेचनमिति । न च यत्र विषयविशेषेऽनुमितेरितरसामग्रीसमवधानकाले व्याप्तिघटकपदार्थांशे भ्रमात्मकव्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानं कस्यापि न जातम् तत्र विशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकता कल्प्यते लाघवादिति तत्रैव पर्याप्तिनिवेशसम्भव इति वाच्यम् तादृशविषयस्य प्रामाणिकत्वे पर्याप्तिघटितनियमस्य सम्भवेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितनियमस्वीकारस्यानौचित्यात् । नचा-

वच्छेदकतायाः प्रत्येकपर्याप्तिनिवेशोऽप्रसिद्धभ्रमस्थलविशेषे विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणासम्भवात्तदतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वे सति तदवच्छिन्नत्वस्वरूपवै पर्याप्तिर्निवेश्या तथाच तदपेक्षयाऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेन गौरवमिति वाच्यम् व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वातिरिक्तप्रामाण्यज्ञानाभावादिनाऽवच्छेदात् दृष्टान्तासिद्ध्याद्यापत्तेः। अनतिरिक्तवृत्तित्वस्यापि स्वव्यापकतत्कत्वपर्यवसन्नतया व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वेन व्यापकत्वमनिवेश्य पर्याप्तिनिवेशलाघवानवकाशस्यासम्भवदुक्तिकत्वाच्च इति चेत्।

अत्र केचित् यद्धर्मावच्छिन्नव्यतिरेकज्ञानत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्य भ्रमसाधारणप्रतिबन्धकत्वानुरोधेनाशक्यत्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्यैव पर्याप्तिर्निवेशयितुं शक्यते तादृशनिवेश एव लाघवासम्भवः। तथाहि अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वव्यापकतादृशविषयत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वोपलक्षितविषयिताशालिज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतैव निवेश्यते। तथाच पर्याप्तिनिवेशे स्फुटतरगौरवम् जनकतायां निरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकतानिवेशात् व्याप्यभावविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकधर्मान्तरप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदककतिपयविषयतानां व्याप्यभावप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वेऽपि न क्षतिः। तादृशजनकतायां निरुक्तविषयित्वावच्छिन्नत्वानिवेशाच्च निरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकजनकतावच्छेदकीभूतानामुदासीनज्ञानीयव्याप्तिघटकपदार्थविषयितानां व्याप्यभावज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वेऽपि न क्षतिः। वस्तुतस्तु निरुक्तजनकतावच्छेदकविषयिताज्ञानत्वोभयपर्याप्ताभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नसाक्षादवच्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वमेव विवक्षणीयम्। तथाच भ्रमप्रमासाधारणव्याप्यभावज्ञानीयविषयतानां निरुक्तजनकतावच्छेदकत्वेन तादृशविषयिताज्ञानत्वे उभयस्मिन् अभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नाया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायाः पर्याप्तत्वादनुमितौ दृष्टान्तत्वनिर्वाहः। ईदृशी-

त्या पक्षे साधनत्वनिर्वाहोऽपि बोध्यः । साक्षादवच्छेदकतायामभावनिष्ठावच्छेदकताभेदानिवेशादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अप्रामाण्यनिश्चयाभावादीनां निवेशोऽपि न दर्शितरीत्या पर्याप्तिनिवेशासम्भवः । न च विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः ग्राह्याभावनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितायाः अभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नसाक्षादवच्छेदकतायाः निरुक्तविषयताक्रान्तत्वोभयस्मिन् पर्याप्तत्वादिति वाच्यम् विरोधिकोट्यप्रकारकत्वातिरिक्ताभावनिष्ठावच्छेदकताभेदस्य विवक्षणीयतया विरोधिकोट्यप्रकारकत्वातिरिक्ताभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वस्य विरोधिकोट्यप्रकारकत्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वेन तत्साधारण्यावच्छेदकत्वस्य निरुक्तविषयताक्रान्तत्वोभयपर्याप्तत्वात् विशिष्टबुद्धौ व्यभिचाराभावात् । एतेनाप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्टनिरुक्तविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव सामञ्जस्ये पर्याप्तिनिवेशस्यासङ्गतिः । विशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अप्रामाण्यनिश्चयाभावनिवेशेन तद्घटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकताभावादेव विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणसम्भवेन तन्मात्रप्रयोजनकस्य पर्याप्तिनिवेशस्यानर्थक्यं स्यादित्यपि परास्तम् । अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशापेक्षया पर्याप्तत्वनिवेशस्य निरुक्तजनकतावच्छेदकविषयतायां स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकतानिवेशेऽपि लाघवासम्भवादित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । यद्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमनिवेश्य यद्व्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकतावच्छेदकविषयिताविच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकतानिवेशस्यापि विशेषणत्वेन नासिकाग्रदोषतुल्यत्वात् । यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकत्वानिवेशाभ्युपगमेऽपि साम्यादिति ध्येयम् ।

केचित्तु यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वरूपेण यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिग्रहत्वावच्छिन्नत्वमेव विवक्षणीयम् । साध्याभावज्ञानत्वमपि तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितं ग्राह्यम् नातो धर्मभेदमादाय दोषः । न चैवमपि तादृशव्यतिरेकग्रहत्वस्यावच्छेदकताकत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशापेक्षया गुरुत्वव्यापकतानिवेशोऽनुचित इति वाच्यम् अप्रामाण्यज्ञानाभावादेरपि अनुमित्यादिनिरूपितस्य अन्यभावज्ञानादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रविष्टतया त-

त्प्रतिबन्धकतायामपि तादृशग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वस्य विशिष्टधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि तस्याभावरूपतया अभावावृत्तितादृशग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वस्य विशिष्टधीप्रतिबन्धकतायामपि सत्त्वेन विशिष्टव्यभिचारप्रसङ्गात् । विरोधिप्रकारत्वाभावातिरिक्ताभावावृत्त्यवच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशे चाभावद्वयघटिततादृशव्यतिरेकग्रहनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वनिवेशापेक्षयाऽभावत्रयघटितनिरुक्तावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणयद्व्यतिरेकग्रहत्वकत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे लाघवानवकाशः । एतेन व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटावपि पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकतया व्यापकतानिवेशापेक्षया पर्याप्तिनिवेशे लाघवानवकाशोऽस्मन्मतयुक्तिक इति प्राग् यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तम् । निरुक्तपर्याप्तिघटकाभावत्रयप्रतियोगितावच्छेदककोटावपि पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

एतदपि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ तत्तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगितासम्बन्धावगाहित्वनिवेशमतानुसारेण संसर्गांशे भ्रमानभ्युपगमेन च यथाकथञ्चित् सङ्गच्छते प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशमते प्रतियोगितासम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकस्य व्याप्तिघटकपदार्थांशे भ्रमात्मकव्याप्त्यभावज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतयाऽखण्डव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन यद्धर्मपदेन व्याप्तित्वस्य धर्तुमशक्यतया दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्गात् । एवं संसर्गांशे भ्रमोपगमे व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गघटकपर्याप्तिघटकपदार्थांशे भ्रमात्मकतादृशप्रतियोगित्वसम्बन्धावगाहिव्याप्त्यभावज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वेन वास्तवव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गकावगाहितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया यद्धर्मपदेन व्याप्तित्वादिरूपादानासम्भवेन तद्दोपप्रसङ्गाच्चेत्यवधेयम् ।

केचित्तु अप्रसिद्धभ्रमस्थले वक्रीत्याऽभावत्रयघटितपर्याप्तिनिवेश्य वास्तवव्यतिरेकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशोऽपि सम्यक् तत्र च व्यापकतानिवेशापेक्षया लाघवानवकाश इत्यभिप्रायेण ग्रन्थं सङ्गमयन्ति ॥ ३ ॥

अथ तथापि विरोधिप्रकारकत्वाभावनिष्ठावच्छे[illegible]निरूपक-

व्यतिरेकग्रह वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वनिवेशेनैव विशिष्टबुद्धो व्य-
भिचारवारण सम्भवति विरोध्यप्रकारकव्यतिरेकप्रकारकग्रहत्वरू-
पनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां विरोधिप्रकारत्वाभावनिरूप-
कत्वसत्त्वेन तस्या हेत्वघटकत्वात् इति किं गुरुतरव्यापकता-
निवेशेनेति चेन्न निश्चयत्व हि केषाञ्चिन्मते विरोधिप्रकारकत्वानव-
च्छिन्नतदभावप्रकारिताशालिज्ञानत्वरूपम्, केषाञ्चिन्मते विरोधि-
प्रकारकत्वानवच्छिन्नतदभावप्रकारत्व वावच्छिन्नकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्न-
विशेष्यकत्वरूपम्, केषाञ्चित् विरोध्यप्रकारकतदभावप्रकारकज्ञान-
त्वरूपमित्यादिनानामतानुसारेण विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणाय
विरोधिप्रकारित्वावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकतदभावप्र-
कारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका विरोधिप्रकारत्वावच्छिन्नाभाव-
निष्ठावच्छेदकत्वानिरूपककिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिष्ठावच्छे-
दकतानिरूपिका च सती विरोधिप्रकारकत्वाभावनिष्ठावच्छेदकत्वा-
निरूपिका या व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता तन्नियतापे-
क्षया व्यतिरेकग्रहव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेशस्यैव लघुत्वादिति
ध्येयम् ॥ ४ ॥

अथ व्यतिरेकज्ञानव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेशेऽपि तादृश-
व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञाने यद्धर्मावच्छिन्नांशे यद्धर्मावच्छिन्नस्य भासते
तद्धर्मावच्छिन्नांशे तद्धर्मावच्छिन्नव्यतिरेकावगाहि-अभावो हेतुस-
मानाधिकरण-इत्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकताया अपि व्याप्त्या-
दिव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकतया व्याप्त्यादिनिश्चयाजन्ये अभावो हे-
त्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाने व्यभिचारो दुर्वार इति । न च व्यति-
रेकज्ञानत्वसमनियतप्रतिबन्धकतानिवेशाभाव दोष इति वाच्यम्
प्रतिबन्धकताया भ्रमसाधारणत्वात्तादृशसमनैयत्याप्रसिद्धेः । न
चाभावांशे हेतुसामानाधिकरण्यादिसत्तायाः व्याप्त्यादिव्यतिरे-
कज्ञाने उक्तप्रतिबन्धकत्वाभावात्कथमाशङ्केति वाच्यम् प्रतियोगिविशे-
षिताभावज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानियमे विशेषणतावच्छे-
दकप्रकारकनिश्चयजन्यतादृशज्ञानाप्रसिद्धे । न च स्वव्यापकत्वस्व
भिन्नत्वोभयसम्बन्धेन व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावदन्य-
व्यतिरेकज्ञान त्वव्यापकप्रतिबन्धकता निवेशनीया व्याप्त्यादिव्यतिरे-
कज्ञानत्वादिमान् देश इत्यादिज्ञानीयतादृशहेत्वभावज्ञानप्रतिबन्धक·

तावदन्यत्वं व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामपि नास्तीति भेदप्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्तप्रतिबन्धकतायां यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकतानिवेशः। यदि च विशेष्यताप्रकारतानां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन प्रतिबन्धकता नानैव तथाच व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामपि न तादृशप्रतिबन्धकतावदन्यत्वमिति दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्ग इत्युच्यते तदा स्वव्यापकत्वस्वानाधिकरणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धकतावदन्यत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् एवमपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्धेतुमत्त्वाद्यभावग्रहत्वव्यापकीभूतव्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकतावदन्यतादृशप्रतिबन्धकताकानुमित्यादौ व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्धेत्वादिनिश्चयाजन्ये व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्धेतुव्यतिरेकानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशसंशयावृत्तित्वेन तादृशहेतुव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकत्वाभावेन स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात्। यद्व्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावदन्यव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतां निवेश्योक्तव्यभिचारवारणेऽपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां व्याप्त्यादिव्यतिरेकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावत्त्वेन तादृशप्रतिबन्धकत्ववदन्यत्वाभावाद्दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्गः। न च यद्व्यतिरेकग्रहत्वव्यापकयद्व्यतिरेकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वमेव निवेशनीयम् तथाचाभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकत्वेऽपि तादृशविषयित्वावच्छिन्नत्वाभावादेव न व्यभिचार इति वाच्यम् अभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायाम् 'एकत्र द्वयमिति' रीत्या हेतुसामानाधिकरण्यत्वव्याप्याभावत्वोभयावच्छिन्नप्रकारताकाभावविशेष्यकज्ञानीयतादृशप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वादिति।

मैवम् यद्व्यतिरेकग्रहत्वाव्यापकयद्व्यतिरेकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकं यद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताकमिति समुदितार्थस्य विवक्षणात् तथाचाभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकताया व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वाव्यापकत्वविरहेण व्युदासः। अनु-

निवेश एव लाघवादुचितः । निश्चयत्वस्य स्वव्यापकतत्कत्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वापेक्षया लघुशरीरत्वात् तावतैव च बाधप्रतिबन्धकतामादाय घटादिविशिष्टबुद्धौ, एवं विशेषणान्तरादानेऽपि अभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाने च व्यभिचारानवकाशः तत्तत्प्रतिबन्धकतया अप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्टव्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वानवच्छिन्नत्वात् इति तत्कथमुपेक्षितमिति चेदत्राहुः ।

निश्चयत्वस्य मतभेदेन भिन्नतायाः प्रागेवोक्ततया एकमतसिद्धनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावनिवेशे मतान्तरासङ्ग्रहः । एवमप्रामाण्यज्ञानस्याननुगमेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदककोटौ यद्यनुगतरूपेणाप्रामाण्यनिश्चयाभावो न निवेश्यते किन्तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावा एव गत्यन्तराभावात्तदाऽप्रामाण्यनिश्चयसामान्याभावस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्गः । तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य व्याप्तिघटकत्वे च बाधादिप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारतादवस्थ्यम् तत्तदप्रामाण्यनिश्चयाभावस्य बाधप्रतिबन्धकतायामनवच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । नच तथापि व्यतिरेकसंशयवृत्तिप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव बाधादिप्रतिबन्धकतावारणसम्भवात् व्यतिरेकग्रहत्वव्यापकतानिवेशनमफलमिति वाच्यम् पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन घटादिनिश्चयात्मकपर्वतत्वावच्छेदेन घटादिकोटिकपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन घटाभावादिकोटिकसंशयवृत्तिप्रतिबन्धकताके पर्वतावच्छेदेन घटाभावादिबोधकव्यभिचारवारकतया व्यापकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

अथ धूमत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकव्याप्त्यादिव्यतिरेकत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानस्य जातित्वादिना धूमत्वाद्यवगाहिजातिमान् व्याप्त्यभाववानित्याद्यप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणत्वात् सर्वत्रैव प्रतिबन्धकतायां व्यापकत्वं सम्भवतीति चेन्न स्वावच्छेदकीभूतविषयताशालिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकताया विवक्षितत्वात् स्वपदं प्रतिबन्धकतापरम् । संशयेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतासत्त्वात् न बाधादिप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः । वस्तुतस्तु व्यतिरेकप्रकारताख्यावच्छिन्नस्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकताश्रयमुख्यविशेष्यतानिरूपितयद्भावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वव्यापकतायाः स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकताख्यप्रकारताभिन्नमुख्य-

रूपेण व्याप्यत्वादिप्रतियोगितासम्बन्धेनाभावांशे व्याप्तित्वेन घटा-
घटत्वादिसंशये यद्भावत्वप्रकारतानैयत्यविरहेण दृष्टान्तासिद्धिः ।
एवंरीत्या प्रामाण्यसंशयविशेषे प्रामाण्याभावत्वप्रकारतानैयत्यविर-
हेण स्वरूपासिद्धिश्चेति । न च यत्संशयपदेन यन्निरूपितप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नकोटिकसंशयस्य विवक्षणान्नोक्तदोषः व्याप्य-
भावत्वस्यैव व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतयोक्तसंशयस्य
वास्तवव्याप्त्यभावत्वावच्छिन्नकोटिकत्वात् इति वाच्यम् एवमपि
व्याप्तिमानाधेयत्वाभाववान् वा धूम इत्याकारकसंशये इदं ज्ञानं प्रा-
माण्यप्रकारकत्वाभाववद्वा इत्याकारकसंशये च व्याप्यभावत्वा-
दिप्रकारकत्वाभावेनोक्तदोषतादवस्थ्यात् आधेयत्वाभावत्वादेरपि व्या-
प्त्यादिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति चेन्न यद्भावत्वप्रकार-
तानैयत्यपदेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताव्यापकीभूतरूपपर्याप्ताव-
च्छेदकताकनिरूपकताकाभावत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानात्मकविष-
यतानैयत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नसंशये विवक्षितत्वात् । व्याप्तित्वाव-
च्छिन्नप्रकारताव्यापकं स्वमहानीयनिरूप्यनिरूपकभावापन्नव्या-
प्तिप्रकारताकत्वमाधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतायाश्चेति तदवच्छिन्न-
निरूपकताकाभावत्वावच्छिन्नविषयतानैयत्यमुक्तसंशयेऽक्षतमेवेति
पर्याप्तिनिवेशात् अव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रकारताव्यापकीभूतद्वु-
द्धप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकतामादाय न व्यभिचारः । अवच्छेदक-
तानात्मकविषयतानिवेशादव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रकारताव्याप-
कीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकतामादायाभाव-
साध्यकस्थलेऽव्यभिचारविशिष्टबुद्धौ न व्यभिचारः । एतेन प्रतियो-
गितया समवायविशेषणीभूतव्याप्तिघटकपदार्थांशे स्वरूपव्याप्तिसं-
शये व्याप्यभावत्वप्रकारतात्वविरहेण दृष्टान्तासिद्धिरपि निरस्ता ।
वास्तवव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकस्वप्रमासाधारणनिरूप्य-
निरूपकभावापन्नप्रकारतात्वमादाय दृष्टान्तासिद्धिवारणादिति ॥ ८ ॥

अथ व्यतिरेकनिश्चये यदभावत्वप्रकारतानैयत्यनिवेशपक्षे स्व-
प्रतियोगिकत्वावच्छिन्नं यदभावावगाहिताप्रयुक्तत्वानिवेशेऽपि अक्रधर्म-
रत्वाभावेन व्याप्यभावावगाहित्वनियममादाय दृष्टान्तासिद्धितादव-
स्थ्यम् । न च यदभावावगाहित्वपदेन यन्निरूपितप्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नावगाहिताविवक्षणान्नोक्तदोष इति वाच्यम् पक्षध-

मित्वाभाववत्त्वस्यापि व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतयोक्तदो-
षतादवस्थ्यात् । पर्वतो वह्निमानिति विशिष्टबुद्धौ वह्निमदवृत्तित्व-
मेयत्वानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया वह्न्यधिकरणावृत्ति—आधेय-
त्वाभाववान् वह्न्यधिकरणावृत्तित्वाद्यसामानाधिकरण्याभाववान्
वा पर्वत इत्यादिनिश्चये व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नावगाहितामयुक्तप्रतिबन्धकताशालिनि यदभावत्वप्रका-
रतानैयत्यविरहेणासिद्धितादवस्थ्यादिति चेन्न यदभावावगाहि-
तापदेन यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वद्रूपाश्रयनिरूपि-
तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नावगाहित्वस्य विवक्षितत्वात् ।
तथा चाव्यभिचारत्वस्य यद्रूपपदेनोपादानस्थले व्यभिचाराभा-
वावगाहित्वमिव व्यभिचारावगाहित्वमपि तादृशमतो नाव्यभिचा-
रनिश्चये व्यभिचारः । पक्षधर्मं वाभावत्वेन व्याप्यत्वाभावावगाहिनि-
श्चयमादायासिद्धिवारणाय वृत्त्यन्तम् प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणम्
तद्व्यक्तिपदेन व्याप्यत्वाभावमादाय वह्न्यधिकरणावृत्तित्वव्यक्तिमानिति
निश्चयासिद्धिवारणाय यन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेष-
णमिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

ननु यत्समवाय इत्याद्यर्थत्वसमवायनिष्ठप्रतिबन्धकताधिकरणे वि-
भिन्नधर्मितावच्छेदककभूतलादौ घटाभावनिश्चयात्मकपर्वतादि-
विशिष्टघटसमवायनिष्ठप्रतिबन्धकताके घटविशिष्टबुद्धौ व्यभिचा-
रः । एवं सामानाधिकरण्येन घटाभावनिश्चयात्मकसामानाधिकर-
ण्येन घटकोटिकावच्छेदकावच्छेदेन घटाभावप्रकारिकसमवायनिष्ठप्र-
तिबन्धकताकेऽवच्छेदकावच्छेदेन घटविशिष्टबुद्धौ व्यभिचार इति
चेन्न किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नकोटिता-
शालिसमवायत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य विव-
क्षितत्वात् । नचैवं सत्यपि व्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणायो-
पात्तस्य यदभावत्वप्रकारतानैयत्यविशेषणस्य वैयर्थ्यम् सर्वासा-
मेव व्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धकतानामव्यभिचारि न वा व्यभि-
चारि नवेत्यादिसमवायवृत्तिविभिन्नरूपावच्छिन्नाना चालनीन्यायेन
तादृशसमवायत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानि-
रूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन वा
मीयविषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्ननिरूपितविषयतारूपसम्बन्धयापि

विशिष्टप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात्। संशयत्ववैशिष्ट्यञ्च व्यापकतासम्बन्धेन तथा चाव्यभिचारि नवा व्यभिचारिनवेत्यादिसंशयीयविषयभेदेन संशयत्वस्य भिन्नतया प्रतिबन्धकत्वस्य भिन्नत्वेऽपि व्यापकतासम्बन्धेन तादृशसंशयत्ववैशिष्ट्यमक्षतमेव। नच यदभावत्वप्रकारतानैयत्यविशेषणसार्थक्यार्थमेतादृशविवक्षाऽनुचितेति वाच्यम् धूमो वह्निव्याप्यो नवा वह्निव्याप्तिमानधेयत्वाभाववान् वा इत्याकारकसंशयसाधारणैकप्रतिबन्धकत्वाभावेनानुमित्यादिप्रतिबन्धकतानामपि तादृशसंशयत्वाव्यापकत्वेन दृष्टान्तासिद्ध्यादिवारणायैवैतादृशविवक्षाया आवश्यकत्वादिति ध्येयम् ॥ १० ॥

अथ तथापि घटाभाववद्भूतलकालीनपटवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशयत्वस्य व्यापकतासम्बन्धेन घटादिविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतायां सत्त्वात्तादृशविशिष्टबुद्धौ व्यभिचार। एवं घटाभाववद्भूतलकालीनपटवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशयत्वविशिष्टप्रतिबन्धके च घटविशिष्टबुद्धौ व्यभिचार इति। नैवम्। तादृशसंशयत्वविशिष्टप्रतिबन्धकतायां तादृशसंशयनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वस्य तादृशसंशयनिरूपितप्रकारतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वस्य च विशेषणतोपगमेन तद्दोषवारणादिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

अथ तथापि धूमो व्याप्यः अव्यभिचाराभाववांश्चेत्यादि समूहालम्बनबुद्धौ व्यभिचारसंशयप्रतिबध्यत्वस्य व्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वस्य च सत्त्वाद्व्यभिचार इति चेन्न संशयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे सति यद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वस्य हेतुताया विवक्षितत्वादिति। वस्तुतस्तु निश्चयीयविषयताया अभिन्नत्वमते स्वप्रतिबन्धकतायां यत्संशयत्वघटकविषयितावच्छिन्नत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ संशयत्वव्यापकत्वपर्यन्तमपि न निवेशनीयमिति सुधीभिरवधेयम् ॥ १२ ॥

अत्र च यदभावावगाहिताप्रयुक्तस्वप्रतिबन्धकताशालिव्यतिरेकज्ञाने यदभावत्वप्रकारतानैयत्यनिवेशेनैव सामञ्जस्ये निश्चयत्वघटकतद्भावाप्रकारकत्वमफलम्। यदभावत्वप्रकारतानियतयदभावावगाहिताप्रयुक्तस्वप्रतिबन्धकताकत्वस्यैव सम्यक्त्वे व्यतिरेकनिश्चयो-

पादानमेव वा किमर्थमिति चिन्त्यम् ।

एतत्कल्पे व्याप्तिमद्भेदादिकोटिकसंशयस्य प्रामाणिकत्वे तत्र व्याप्यभावत्वप्रकारकज्ञानेऽपि विरोधित्वासिद्धितादवस्थ्यमतः कल्पान्तरमाह यद्भावत्वप्रकारकज्ञानविषयद्भावावगाहित्वप्रयुक्त इत्यादि । कल्पान्तरमाह स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकयद्भावत्वानवच्छिन्नयद्भावावगाहितासामान्यकत्वे सतीति वा वक्तव्यमिति ।

अथात्र घटादिव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यघटादिविशिष्टज्ञाने घटाद्यभावत्वानवच्छिन्नघटाद्यभावविषयतासामान्यान्तर्गततया समवायानित्यादिनिश्चयकालीनसमवायानित्यादिनिश्चयीयाभावत्वावच्छिन्नविषयितायाः स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण सम्बन्धाभावेन व्यभिचाराप्रसक्त्या तद्वारकपरसंशयप्रतिबध्यत्वदलं व्यर्थमिति । एवं व्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचाराभावविषयितासामान्यान्तर्गततया समवायवान् व्यभिचारवानिति-निश्चयकालीनसमवायवानिति-निश्चयीयाभावत्वावच्छिन्नविषयतायाः अव्यभिचारधीप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण व्यभिचारज्ञाने व्यभिचाराभावव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वदलमपि व्यर्थमिति । न च स्वप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वानिवेशान्न दोष इति वाच्यम् एवमपि प्रतियोगितासम्बन्धेन घटाभाववांश्च घटत्वेन पदार्थान्तरावगाहिभ्रमीयघटाभावविषयताया एवं व्यभिचारत्वेनाव्यभिचारपदवृत्तित्वेन व्यभिचारावगाहिभ्रमीयाव्यभिचारविषयितायास्तादृशविषयितासामान्यान्तर्गततया स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण तद्दोषतादवस्थ्यात् । न च यद्भावत्वानवच्छिन्नयद्भावविषयतायां भ्रमान्यवृत्तित्वमपि निवेशयामीति वाच्यम् तथापि घटपदवृत्तित्वेन घटाभावावगाहिघटत्ववृत्तिमानिति—निश्चयीयघटाभावविषयतायास्तादृशविषयतासामान्यान्तर्गततया घटवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण घटसमवायप्रतिबध्यत्वदलवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् भ्रमात्मकाव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारप्रसक्तेश्चेति ।

मैवम् स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकयद्भावत्वानवच्छिन्नविषयितानिष्ठव्यापकनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसामान्यकस्य स्वत्वेन विवक्षणादेव सामञ्जस्यात् । तथा च व्याप्यभावत्वानवच्छिन्नविषयितानिष्ठस्य व्याप्तिनिरूपित-

तिबन्धकतां निवेश्य व्यभिचारादौ हेत्वाभासलक्षणसमन्वयकृतप्राची- नाः तद्वाच्येऽपि हेत्वाभासलक्षणं सङ्गमयन्ति । पक्षश्चाधे- यधर्माभाववान् व्याप्यभाववानिति—निश्चयकालीनाधेयत्वाभा- ववत्ताज्ञानीयाया व्याप्तिमद्वृत्तित्वेन व्याप्यभाववत्ताज्ञानीया- याश्च व्याप्यभावत्वावच्छिन्नविषयिताया अनुमितिप्रतिब- न्धकतावच्छेदकत्वेन दृष्टान्तासिद्धिरतः प्रतिबन्धकतायां ज्ञान- वैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वविशेषणस्योक्तविवक्षणस्य च सार्थक्यमित्यपि केचित् । तन्न पक्षधर्मत्वाभाववान् हेतुरिति ज्ञानीयव्याप्यत्वाभावत्वा- वच्छिन्नविषयितानिष्ठस्य व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूत- पक्षधर्मत्वाभावत्वावच्छिन्नत्वस्यानुमितिनिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानव- च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेः । यदभावत्वा- वच्छिन्नविषयितायां यदभावीयत्वनिवेशेऽपि पक्षधर्मत्वाभावत्वेन व्याप्यभाववत्ताज्ञानीयविषयितामादायोक्तदोषापत्तेरिति ध्येयम् ।

इदन्तु बोध्यम् । यद्रूपावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति- योगिताकाभाववत्त्वमवच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्ति- यद्रूपाश्रयनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविषयितासामान्ये ष्वनिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वं वि- वक्षणीयम् अतः पूर्वोक्तदोषाणामनवकाशः । न च व्याप्ति- त्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानवच्छिन्न- व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तिव्याप्तित्वाश्रयनिरूपितप्र- तियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविषयिताप्रसिद्ध्या यत्पदेन व्याप्तिपदार्थानुसरणतया दृष्टान्तासिद्धिः पर्यवसाने स्वरूपा- सिद्धिश्चेति वाच्यम् सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा- ववत्त्वावच्छिन्नविषयिताया एव तादृश्याः प्रसिद्धत्वादिति पक्ष- धर्मत्वाभाववत्त्वेन व्याप्यभाववत्ताज्ञानीयपक्षधर्मत्वाभावत्वावच्छिन्न- विषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धि- रतो द्वयगतं प्रतियोगिताविशेषणम् । व्याप्तिमद्वृत्तित्वेन व्याप्यभाववैशिष्ट्यतामादाय दृष्टान्तासिद्धिरतो यद्रूपाश्रयनिरूपि- तत्वं निवेशनम् । स्वरूपाभावावच्छेदकत्वेन गृहीतसम्बन्धा- न्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यभावविषयितामादाय दृष्टान्ता- सिद्धिवारणाय प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवे-

शः । निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमात्रावच्छिन्नत्वरूपं बोध्यम् नातः साध्यवदवृत्तित्वेन व्याप्तिमद्वृत्तित्वेन वा घटितसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यभावत्वोभयत्वावच्छिन्नविषयितामादाय दृष्टान्तासिद्धिः । एवं द्वितीयकल्पेऽपि यदभाववत्ताप्रकारकज्ञाननिष्ठयदभावावगाहितापदेन निरुक्तविषयितात्वमेव विवक्षणीयम् अतस्तत्कल्पे नोक्तदोषाणामवकाश इति ध्येयम् ।

अत्रेदं चिन्त्यते । यत्पदेनाव्यभिचारमुपादायाव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणाय। पृथक् सत्यन्तनिवेशाकल्पद्वये अव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारकव्यतिरेकनिश्चयोपादानमनर्थकम् निश्चयत्वघटकपदार्थमपहाय व्यतिरेकज्ञानसामान्यप्रतिबध्यत्वनिवेशेनैव यत्पदेन व्यभिचारमादायाव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणसम्भवात् । एवञ्च यत्पदेन घटादिकमादाय घटादिविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारकयत्सत्त्वप्रतिबध्यत्वदलमनर्थकम् घटादिविशिष्टबुद्धौ घटादिव्यतिरेकसामान्यप्रतिबध्यत्वादेव व्यभिचारानवकाशादिति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

अथवा यन्निश्चयविरहविशिष्टस्य यद्धर्मिकव्यतिरेकज्ञानस्याभावो यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयज्जातीयकार्यत्वानियताव्यवहितपूर्ववर्ती तद्धर्मिकतन्निश्चयस्तद्विशेष्यकतत्प्रकारकतज्जातीयकार्यजनक इति समुदितार्थः । व्याप्यभावसत्त्वद्वितीयक्षणोत्पन्नव्याप्तिनिश्चया यत्र तदनन्तरक्षणेऽनुमितिस्तत्र तत्पूर्वक्षणे विशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽस्त्येवेति न दृष्टान्तासिद्धिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् । यत्र प्रामाण्यनिश्चयो नास्ति किन्तु इष्टसाधनताज्ञानधर्मिकप्रामाण्यव्यतिरेकज्ञानमस्ति तत्र प्रामाण्यनिश्चयविरहविशिष्टस्य तद्व्यतिरेकज्ञानस्याभावे प्रवृत्तेर्नियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभावात् स्वरूपासिद्धिरतो व्यतिरेकज्ञाने यद्धर्मिकत्वनिवेशः । एवं प्रामाण्यनिश्चयविरहविशिष्टस्येष्टसाधनताज्ञानधर्मिकान्यप्रकारकज्ञानस्याभावस्य प्रवृत्तिनियताव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वाभावात्तद्दोष स्यादतो व्यतिरेकप्रकारकत्वनिवेशः । अथात्र यन्निश्चयविरहविशिष्टे इत्युक्तावपि दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारा धूमहेतौ व्याप्यभावज्ञानकालीनालोकादिहेतुकव्याप्तिनियमात् यत्र पर्वतविशेष्यकवह्न्यनुमितिस्त-

न व्याप्तिनिश्चयविरहविशिष्टस्य धूमधर्मिकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानस्याभावे पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकानुमितिनियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभावात् । न च प्रयोजनविरहेण यन्निश्चये यद्धर्मिकनिश्चयत्वानिवेशादुक्तस्थले आलोकादिधर्मिकव्याप्तिनिश्चयसत्त्वे । व्याप्तिनिश्चयविरहरूपविशेषणाभावादेव विशिष्टाभावोऽनुमितिपूर्वक्षणेऽक्षतः प्रसरति वाच्यम् , हेतुभेदेन व्याप्तेर्विभिन्नतया धूमालोकादिनानाहेतुकानुमितौ एकव्याप्त्यसत्त्वेन धूमहेतुकव्याप्त्यसत्त्वेन तद्रूपेण धूमहेतुकव्याप्तेरुपादेयतया तन्निश्चयविरहरूपविशेषणाभावस्योक्तस्थलीयानुमितिपूर्वक्षणे सत्त्वात् । अत एव हेतुभेदेनाभिन्नसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिरेवानुमितिप्रयोजिकेत्युक्तावपि न निरासः । साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धभेदेन भिन्नतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तिव्यतिरेकप्रकारकधूमविशेष्यकज्ञानानन्तरोत्पन्नसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तिज्ञानात् यत्र वह्न्यनुमितिस्तत्र तद्रूपेण संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्त्युपादाने दृष्टान्तासिद्धिनाशकस्य स्यात् इति । नच यन्निश्चयविरहविशिष्टस्य यद्धर्मिकयद्व्यतिरेकज्ञानस्याभावोऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तन्निश्चयविशिष्टस्य तादृशसम्बन्धेन तद्व्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यस्य वा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसजातीयकार्यस्य नियताव्यवहितपूर्ववर्तीति विवक्षणान्नोक्तदोष इत्युक्तस्थलीयानुमितौ व्याप्तिनिश्चयविशिष्टत्वाभावात् धूमहेतुकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टत्वाच्चेति वाच्यम् एवं सति घटादिनिश्चयविरहविशिष्टस्य घटादिव्यतिरेकज्ञानस्याभावेऽपि अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घटादिनिश्चयविशिष्टस्य तादृशसम्बन्धेन घटादिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यस्य घटादिप्रकारकज्ञानस्य नियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वसत्त्वेन व्यभिचारापत्तेः । द्वितीयकल्पे यन्निश्चयविरहविशिष्टत्वांशस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । व्याप्त्यभावसत्त्वाद्द्वितीयक्षणोत्पन्नव्याप्तिनिश्चयात्तत्र तदनन्तरक्षणेऽनुमितिस्तत्रत्यानुमितौ अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन व्याप्तिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यत्वाभावादेव दृष्टान्तासिद्ध्यनवकाशादिति विभावनीयम् । पत्रिका समुद्रिता ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
प्रामाण्यवादगादाधरीक्रोडपत्रम् ॥

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितम्

अनुमानगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

शिष्यावधानं च व्याप्तिविशिष्टे वादिप्रयुक्तशब्दस्य विशिष्य शुश्रूषा अनुमाननिरूपणत्वेन सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकज्ञानविषयत्वावगतावपि विशिष्य तादृशशब्दे शुश्रुत्सितार्थप्रतिपादकत्वाग्रहेण विशिष्य शुश्रूषा न सम्भवति इति अनुमानमिदानीं निरूप्यते इति प्रतिज्ञाया तादृशनिरूपणे च प्रकृतशब्देऽनुमानविषयकत्वग्रहेण विशिष्यशुश्रुत्सितप्रमाणतत्त्वप्रतिपादकत्वग्रहात् विशिष्य शुश्रूषा निर्वहतीति प्रतिज्ञायाः शिष्यावधानफलकत्वम् ।

अत्रायमभिप्रायः । विशिष्य शुश्रूषा तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नश्रवणेच्छा, सा च प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिरूपेष्टसाधनताज्ञानात् भवतीति प्रकृतस्थले यदनुमाननिरूपणं भवति तत्प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिजनकज्ञानविषयो भवतीति व्याप्त्या अनुमाननिरूपणत्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेण तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिरूपेष्टसाधनताज्ञानविषयत्वावगमेऽपि तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नशब्दश्रवणेच्छा न सम्भवतीति तादृशशब्देऽनुमाननिरूपणत्वसन्देहेन प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकत्वरूपव्यापकधर्मस्य सन्देहात् तादृशेष्टप्रयोजकत्वानिश्चयात् प्रतिज्ञायाञ्च सत्यां मत्कर्तव्यप्रकृतशब्दोऽनुमानविषयकत्वग्रहेण तादृशव्यापकधर्मग्रहात् तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नश्रवणेच्छा जायत इति केचित् । परेतु प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यत इति प्रतिज्ञया सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिजनकज्ञानविषयत्वावगमेऽपि अनुमानतत्त्वप्रतिपत्तिरूपविशेषफलार्थिनां प्रकृतशब्दे शुश्रू-

या न सम्भवतीत्यनुमानं निरूप्यत इति प्रतिज्ञायां सत्याञ्च प्रकृतनिरूपणेऽनुमानविषयकत्वग्रहेण अनुमानज्ञानजनकज्ञानविषयतया धर्ममात्र विशेषफलार्थिनां तादृशश्रवणेच्छा भवतीति प्रतिज्ञाया आवश्यकत्वम् । इत्थञ्च विशिष्य तादृशशब्दे बुभुत्सितेत्यादौ विशिष्येत्यस्य बुभुत्सितेत्यादौ अन्वय इति वदन्ति ॥ १ ॥

स्वनिरूपितकार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्याधिकरणे तत्कार्योपधायकव्यापाराव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तते यत् तद्वृत्तित्वविशिष्टं यत् कारणत्वं तत्करणत्वम् ।

नचैवं चक्षुरादेः संयोगादिव्यापारसम्बन्धेन कारणत्वानुपपत्तिः तादृशसंयोगरूपव्यापाराव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन संयोगादिसम्बन्धेनावर्तमानत्वात् इति वाच्यम् सामान्यतश्चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति स्वजनकादृष्टवत्वसम्बन्धेन चक्षुरादेः कारणत्व व्यापारस्य विशेषतः कारणत्वाद्वातिप्रसङ्गभङ्गात् ॥ २ ॥

तदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थस्तन्निरूपितसङ्गतिः ।

शब्दप्रयोगात्मकाभिधाने गुरोः कण्ठताल्वाद्यभिघातः कारणम् । तत्र च कण्ठक्रिया, तत्र कण्ठक्रियाप्रवृत्तिः, तत्र च वाक्येच्छा वाक्यसाधनताज्ञानं च, वाक्येच्छायाञ्च वाक्यार्थबुबोधयिषा वाक्यार्थज्ञानसाधनताज्ञानञ्च, वाक्यार्थबुबोधयिषायाञ्च शिष्यीयवाक्यार्थबोधे गुरोरसिद्धत्वज्ञानम्, तादृशासिद्धत्वज्ञाने प्रसिद्धत्वव्याप्येच्छाविषयत्वज्ञानं, तज्ज्ञाने च प्रश्नवाक्यज्ञानं, प्रश्नवाक्यज्ञाने च प्रश्नवाक्यप्रयोगः, प्रश्नवाक्यप्रयोगे च जिज्ञासाप्रत्यक्षम् जिज्ञासाप्रत्यक्षे च जिज्ञासा कारणम् इति जिज्ञासाया अनन्तराभिधानप्रयोजकता बोध्या ॥ ३ ॥

अथ प्रत्यक्षोपजीवकं किमिति जिज्ञासा यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरानुमानाभिधानप्रयोजिका तथाऽनुमानाभिधानानन्तरोपमानाभिधानप्रयोजिका परम्परया अनुमानज्ञानसम्पादनेन तस्यामपि प्रयोजकत्वादिति प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्यानुमाननिरूपितसङ्गतित्वापत्तिरिति चेन्न जिज्ञासामद्वारीकृत्य जिज्ञासायाः प्रयोजकत्वनियमात् । प्रकृते चोपमानाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाद्वारैव तादृशजिज्ञासाया उपमानाभिधानप्रयोजकत्वात् । अथ तथापि घट-

पटनिरूपणानन्तरं घटसम्बन्धज्ञानात् यत्र दण्डो निरूपितः तत्र दण्डधर्मस्य पटानिरूपितसङ्गतित्वापत्तिरिति चेन्न तदभिधानप्रयोजकत्वस्य तदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासायां निवेश्यत्वात्।

अत्रेदं बोध्यम् । जिज्ञासामद्वारीकृत्य इत्यादि विशेषणमफलम्, प्रत्यक्षोपजीवकं किमिति जिज्ञासया अनुमानाभिधानप्रयोज्यत्वाभावेनैवानुमानानिरूपितप्रसङ्गत्वापादनस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वेऽसम्भवात् । न च जिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वं निवेश्यमित्यादिपाठः प्रामादिक इति वाच्यम् तथा सति उक्तस्थले दण्डनिष्ठधर्मस्य पटसङ्गतित्वेऽनुभवविरोधात् तस्याः प्रसङ्गसङ्गतित्वे प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्यापि अनुमाननिरूपितत्वे को दोष इति तद्वारकविशेषणमफलम् तस्माज्जिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वानिवेशे जिज्ञासामद्वारीकृत्य इति विशेषणं नास्त्येवेति।

अत्र केचित् यथाऽनुमानं निरूपितं तदनन्तरमनुमानकरणं किमिति जिज्ञासा तदनन्तरं कार्यत्वेन विशेषानुमानजिज्ञासा तदनन्तरं तन्निरूपितम् । तत्र प्रत्यक्षकार्यत्वस्यानुमाननिरूपितसङ्गतित्वापत्तिवारणाय जिज्ञासामद्वारीकृत्य इति विशेषणमिष्टमिति प्रलपन्ति । तदसत् तत्रानुमानाभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकत्वाभावाद्विशेषजिज्ञासाया इति ॥ ४ ॥

व्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितव्याप्तिविशिष्टाभिन्नत्वेनोपलक्षितपक्षधर्मप्रतियोगिकत्वाविशिष्टसम्बन्धविषयताकज्ञानजन्यत्वस्य, विवक्षणेऽपि लक्षणवाक्यजन्यबोधे वैशिष्ट्यांशे व्याप्तेः सम्बन्धोऽपि भासते इति वैशिष्ट्यविषयतायां व्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि भासते एव, सम्बन्धांशे प्रतियोगिकत्वस्य सम्बन्धभानात् तदवच्छिन्नत्वमपि भासते उक्तनियमात् एवञ्च तत्सम्बन्धावच्छिन्नविषयताविरहेण परामर्शस्यासङ्ग्रह इति, चेन्न यस्य सम्बन्धो यत्र भासते तदीयसम्बन्धावच्छिन्नत्वं तन्निष्ठविषयतायां भासत एवेति नियमस्याप्रामाणिकत्वात् घट जानातीति शाब्दबोधे घटादिविषयतायां घटत्वसमवायावच्छिन्नत्वभानानियमात्, अत एव गुरुमते विशिष्टबुद्धौ विशेषणसम्बन्धभानानभ्युपगमे घटविषयतायां समवायावच्छिन्नत्वविरहेऽपि तादृशशब्देन घटत्वविशिष्टविषयकज्ञानलाभः परन्तु यत्र यद्विशेषणतया भासते तदवच्छिन्नत्वं तन्निष्ठविषयतायां भासत एवेति नि-

ग्यमः । एवञ्च व्याप्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकसम्बन्धविषयताकज्ञानजन्यत्वं तादृशवाक्यलभ्यमिति नानुपपत्तिरिति ॥ ६ ॥

व्याप्तिविशिष्टश्चासौ पक्षधर्मश्चेति कर्मधारयोत्तरतल्प्रत्ययेन व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधिकरणपक्षधर्मतालाभः । तत्र तल्प्रत्ययस्याधेयत्वविशिष्टमर्थः । प्रकृतार्थतावच्छेदकताघटकप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वञ्च प्रतियोगितानिरूपकत्वमेव । तदेकदेशप्रतियोगितायाञ्च पक्षधर्मपदार्थस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन पक्षानुयोगिकसम्बन्धविशिष्टस्यान्वयः । तादृशपक्षधर्मे च व्याप्तिविशिष्टस्याभेदेनान्वय व्याप्तिविशिष्टस्याभेदेनान्वये पारतन्त्र्येण व्याप्तिविशिष्टस्याप्यन्वयः । एवञ्चाभेदसम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टोपलक्षितव्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितपक्षधर्मत्वोपलक्षितधर्मनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकपक्षसम्बन्धावगाहिताशालिबोधजन्यत्वमर्थः । एतन्मते सम्बन्धस्यापि विशिष्टबुद्धौ भानाङ्गीकारात् वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञाने व्याप्तेः सम्बन्धतया भासमानस्य स्वरूपस्यानुयोगित्वं भासते हेतौ, तथा तत्प्रतियोगिकत्वमपि संयोगे भासत इति तादृशपरामर्शस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगिधूमप्रतियोगिकसंयोगावगाहित्वमक्षतम् । न च तादृशधूमप्रतियोगिकत्वस्य सम्बन्धोऽपि तादृशवाक्यार्थविषयीभूतवाक्यार्थ इति तदवगाहित्वालाभेन परामर्शासङ्ग्रहस्तत्र संयोगांशे धूमप्रतियोगिकत्वस्य संसर्गतया भानेऽपि तत्सम्बन्धभानास्वीकारादिति वाच्यम् तद्विशिष्टविषयकत्वपदेन तदवच्छिन्नविषयताकत्वलाभेन तादृशधूमप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नविषयताकत्वलाभात् । तादृशधूमप्रतियोगिकसंयोगस्य विषयतायामन्वये पारतन्त्र्येणावच्छिन्नसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिकत्वस्याप्यन्वयात् । एवञ्च विशेषणत्वं तादृशशाब्दबोधविषयीभूतविषयतावच्छेदकतया भासमानत्वम् । इत्थञ्च व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मत्वस्य धर्मांश उपलक्षणत्वमपि तादृशबोधविषयतावच्छेदकतयाऽभासमानत्वमेवेति व्याप्तिविशिष्टस्याभेदावगाहिपरामर्शस्य सङ्ग्रहः । न च व्याप्तिवैशिष्ट्यं इत्यत्र वैशिष्ट्यांशे व्याप्तेः शाब्दबोधे भाने व्याप्तिसम्बन्धो भासते इति परामर्शे च स्वरूपांशे व्याप्तिप्रतियोगिकत्वभानेऽपि तत्सम्ब-

न्धाभावात् असङ्ग इति वाच्यम् व्याप्तिसम्बन्धसम्बन्धांशे बोधविषयतावच्छेदकत्वाभावेन सामञ्जस्यात् । एतच्चापाततः शाब्दबोधाव्यवहितपरामर्शविषयांशे विशेषणस्य व्याप्त्यादेः पारतन्त्र्येण विषयतायां स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकधूमनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकस्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकताकसम्बन्धेनान्यथाऽभिमतपरामर्शलाभादनुपपत्त्यनवतारः । स्वयमेव तादृशप्रतियोगिकत्वस्य विशेषणत्वविवक्षणात् प्रकारान्तरेण विशेषणत्वनिरूपणासम्भवात् । उपलक्षणस्य तु तादृशपारतन्त्र्येणानन्वयात् । अत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वपदेन कीदृशशाब्दबोध इति चेत् व्याप्तिविशिष्टविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपिताभेदसंसर्गविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपिता या विषयता पक्षधर्मनिष्ठा व्याप्तिविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितवैशिष्ट्यविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्ना तन्निरूपितप्रकारतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितावगाहित्वेया या विषयता व्याप्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकानिरूपकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसंसर्गविषयतानिरूपिता तन्निरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितज्ञानविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितजन्यत्वविषयताशाली शाब्दबोधः ॥

धर्मिविशेष्यतानिष्ठ व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तन्निरूपितं यन्निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्व तन्निरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वेन निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानीयप्र-

कारतालाभात् साध्यव्याप्यत्वात् पक्ष इति ज्ञानसङ्ग्रहासम्भवात्ति । इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारग्रहे भ्रमप्रमासाधारणव्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्त्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशव्याप्तिप्रकारतात्वस्य तथाविधप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपस्य सङ्ग्रहः ।

अत्रेदं बोध्यम् । इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिष्ठ यत् भ्रमप्रमासाधारणं व्याप्तिप्रकारतात्वं तत्र निर्धर्मितावच्छेदककव्याप्तिज्ञानीयप्रकारतासाधारणं यत्र निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानीय तत्र न तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकमिति कथमुभयानुगम । न च तादृशव्याप्तिप्रकारतात्वमेकमेवेति वाच्यम् धूमत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधेयत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगितात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितधर्मिविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतानिरूपितधूमत्वविषयतात्वपर्यवसन्नस्य तादृशरूपस्य विलक्षणविषयतानिरूपितप्रकारत्वेन भिन्नत्वात् इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताया निरूपितत्वसम्बन्धेन यद्विशेषण प्रकारत्व तत्त्व विशेषणं यत् तादृशप्रकारता च तदनुगमाक्रान्तम् तच्च न निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानीयप्रकारतायामिति न तत्सङ्ग्रह इति चेत् ।

अत्र केचित् । तादृशव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपं तत्प्रकारत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपत्वेन तादृशरूपानुगम । तथा च तादृशव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वनि तादृशव्याप्तिप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतामादायैव तादृशरूपसङ्ग्रह इति न कोऽपि दोष इति वदन्ति । परन्त्वेतादृशाभिप्रायस्य महाचार्यीयत्वे सम्प्रदायविरोध व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन व्याप्तिप्रकारतां निवेश्य तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन तादृशव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपत्वेन प्रकारत्वेन प्रकारतां निवेश्य तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपत्वेन निवेशस्यानुचितत्वात् ।

वस्तुतः अप्रतिबन्धकज्ञानवृत्तित्वेपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववत् प्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकवृत्तित्वेपि तादृशानुगतव्याप्तिप्रकारतात्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वमक्षतमेवेति तादृशव्याप्तिप्रकारतात्वस्यानुगतरूपेण निरूपितत्वेन घटितस्यानुगतस्य लाभादननुगम इति पर्यवसितैव रीतिरेवं ग्रन्थे पञ्चमविषयताघटितकल्पे इति न तत्र प्रतिबन्धकतानुसरणप्रयास इति ध्येयम् ।

अधिकरणं 'धूमीयं वृत्तिरधिकरणीया अवच्छेदकत्वं प्रतियोगितावीयम्' इत्यादिरीत्या व्याप्तिघटकतावत्पदार्थज्ञानवारणाय विलक्षणविषयताशालित्वेन ज्ञाननिवेशः । अत्र चैकविशेष्यतापन्नस्यापरविशेषणतापन्नस्य वस्तुनो विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावो वैलक्षण्यम् ननु तयोरभेद इत्येकमतम् । तथा च धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधेयत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिरीत्या निवेशनीया । परे तु धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणप्रकारतानिरूपिताधेयत्वप्रकारतेत्यादिविषयतानिवेशो लाघवेन तादृशविशेष्यत्वप्रकारत्वयोरभेदात् । न चैतन्मते पुरुषाभाववान् दण्ड इति ज्ञानकालेऽपि रक्तदण्डवत् पुरुषवान् देश इति ज्ञानानुपपत्तिः पुरुषप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः तादृशबाधज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयतारूपायास्तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताया एव पुरुषाभाववान् दण्ड इति ज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् । उक्तज्ञाने च दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वाभावात् । एवञ्चैतन्मते तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धित्वेन प्रतिबन्धकत्वे महागौरवम् । पूर्वमते तु तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकबुद्धित्वेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने लाघवम् उक्तज्ञाने पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताविरहात् न तादृशबाधप्रतिबध्यत्वापत्तिः । न

श्चेयमपि-धूमविशिष्टधर्मिविशिष्टधर्मिविशिष्टधर्मिविशिष्टवान् देश इत्यादि यद्यपि धर्मान्तरा निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्य बाधप्रतिबध्यतया तदवच्छेदकशरीरे गौरवम् पूर्वमते दुष्परिहरमिति वाच्यम् तथापि तत्तद्वस्तुप्रकारकतत्तद्वस्तुविशेष्यकज्ञानोत्तरं तत्तद्वस्तुप्रकारकस्मरणे तत्तद्वस्तुविशेष्यकस्मरणे च तत्तद्वस्तुप्रकारकतत्तद्वस्तुविशेष्यकसंस्काराणां कारणतया तत्र विपरीतस्मरणवारणाय तत्तद्वस्तुप्रकारताख्यावच्छिन्ननिरूपिततत्तद्वस्तुविशेष्यताकसंस्कारत्वेन हेतुतायाः कल्प्यतया परमते महागौरवात्। वस्तुतस्तु पूर्वमतेऽपि तत्र धूमाद्यनिष्ठावच्छेदकताकावच्छेदकताकधर्मप्रकारताकज्ञानत्वेन प्रतिबध्यत्वादिकल्पनमाह्लाद्यमप्यस्तीति ह्यलं पल्लवितेन ॥

यत्तु व्याप्यविशिष्टधर्मिविशेष्यकत्वं विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकं बाधाभावजन्यतावच्छेदकञ्च तादृशधर्म्यविशेष्यकत्वम् अतो नाव्यवहितोत्तरत्वानिवेशप्रयुक्ताननुगम इति । तन्नम्यम् । तथापि करावच्छेदेन पुरुषत्वप्रकारविशिष्टकरादिग्रहोत्तरकालीने करादिमानयं पुरुष इति प्रत्यक्षे बाधज्ञानाभावस्य व्यभिचारापत्तेर्विनाऽव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं वारयितुमशक्यत्वात् । करावच्छिन्नविशेष्यकत्वस्यापि बाधाभावजन्यतावच्छेदके निवेशे करादिग्रहदशायाङ्कालीनकरादिमानयमिति ज्ञानस्य बाधकालेऽप्यापत्तेः तादृशज्ञानस्य बाधाभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् ।

अत्रेदमवधेयम् । पुरुषत्वावच्छेदकत्वेन गृह्यमाणधर्मावच्छिन्नाविशेष्यकत्वं यदि बाधाभावजन्यतावच्छेदकं तदा नोक्तदोषः । अथ किमिदं पुरुषत्वावच्छेदकत्वेन गृह्यमाणधर्मावच्छिन्नाविशेष्यकत्वम् ? यदि करावच्छेदेन पुरुषत्वप्रकारविशिष्टकरावच्छिन्नाविशेष्यत्वम् तदा करादिमान् पुरुषः करादिमांश्चायं पुरुष इति समूहालम्बने यस्य जातं तादृशज्ञानस्य बाधोत्तरमापत्तिः तादृशज्ञानस्य बाधाभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । यदि च करावच्छेदेन पुरुषत्ववत्त्वग्रहविशिष्टप्रकारकनिश्चयानुत्तरत्वं बाधाभावजन्यतावच्छेदकम् तदा अव्यवहितत्वानिवेशादननुगम इति चेन्न बाधग्रहकालीनो यः करावच्छेदेन पुरुषत्वनिश्चयस्तद्विशिष्टप्रकारकनिश्चयाविशिष्टकरावच्छिन्नधर्मिकपुरुषत्वप्रकारकम-

त्वक्त्वं प्रति करावच्छेदेन पुरुषत्वत्वग्रहविशिष्टकरप्रकारकनिश्चयो हेतुस्तादृशविशिष्टप्रत्यक्षान्यबुद्धिं प्रति बाधनिश्चयाभावो हेतुरिति तादृशहेतुविरहेणैव बाधोत्तरं तादृशसमूहालम्बनग्रहोत्पत्तिकालीनविशिष्टप्रत्यक्षापादनासम्भवात् । न च तथापि बाधग्रहकालीनत्वं यदि बाधाधिकरणकालवृत्तित्वं तदा स्थूलकालमादायाव्यापकम् यदि तादृशक्षणवृत्तित्वं तदा क्षणत्वस्याखण्डपदार्थनिवेशोऽननुगम इति वाच्यम् बाधवैशिष्ट्यावच्छेदेन बाधाधिकरणकालवृत्तित्वस्य विवक्षणाद्बाधसमानकालीनस्य बाधवैशिष्ट्यावच्छेदेन बाधाधिकरणवृत्तित्वानभ्युपगमादिति दिक् ।

लौकिकविषयतासम्बन्धेन तद्व्यक्तिप्रत्यक्षे तद्व्यक्तित्वादिना हेतुत्वानङ्गीकारे तत्तद्व्यक्तिभासकसामान्यलक्षणयेन तद्घटातद्रूपाभानेऽपि ज्ञानबलात् घटान्तरमात्रसन्निकर्षेऽपि तद्रूपवत्तया तद्घटस्य प्रत्यक्षापत्तिरिति । तादृशविशेषकारणतादरः । एवं च तद्व्यक्तिलौकिकविषयताप्रयोजकसामग्री तद्व्यक्तिवृत्तित्वावच्छिन्ना तद्व्यक्तिभासिका इति सामग्रीभेदः । अदृष्टभावनादिप्रत्यक्षवारणाय तेषां तादात्म्येन प्रतिबन्धकता इति भट्टाचार्यमतम् । मन्दमालोचनीयम् । तद्व्यक्तिलौकिकप्रत्यक्षे तद्व्यक्तेरीदृशकार्यकारणभावे मानाभाव । तद्व्यक्तित्वसमानाधिकरणलौकिकविषयत्वे लौकिकसन्निकर्षरूपसामान्यात्तद्व्यक्तित्वसामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वस्वीकारेणैवान्यसन्निकर्षे तद्व्यक्तिभानासम्भवात् । अत एव चैत्रनिर्मितघटत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वाप्रवेशेऽपि तादृशधर्मसमानाधिकरणलौकिकविषयत्वोपपत्तिः । यत्त्वदृष्टादेः प्रतिबन्धकत्वं कल्पितम् तन्न सम्यक् तत्तद्व्यक्तिरूपविशेषसामग्रीविरहादिति । परन्त्वितरत्वाविद्विशेषबाधस्य नियामकत्वे महत्त्वादावपि कारणत्वानुपपत्तिः तत्रोक्तरीत्या परमाण्वादेः प्रत्यक्षवारणासम्भवादिति ॥

व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालिज्ञानस्वरूपानुमितिलक्षणं विशिष्टस्मरणादावतिव्याप्तिवारणायादृतम् । अत्र व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वं वह्निव्याप्यधूमः पर्वतवान् वह्निव्याप्यधूमे पर्वत इति ज्ञानयोः

णाय 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः' 'वह्निव्याप्यधूमः पर्वते' इति ज्ञान-समुदाय च भट्टाचार्येण परिष्कृतम् । तथाहि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेन हेतुत्वम्, 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः' इत्यत्राधेयतानिरूपिताधारतैव सम्बन्धः 'वह्निव्याप्यधूमः पर्वते' इत्यत्राधारतानिरूपिताधेयत्वमेव सम्बन्धः, उक्तज्ञानद्वये लक्षणघटकमिति तयोरुदाहरणम् । अत्र निश्चयत्व पक्षाभावविषयतानिरूपितव्याप्यत्वविषयतानिरूपिताधारत्वविषयतानिरूपिताधारत्वविषयतानिरूपितव्याप्याभावनिष्ठविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालित्व तदुभयवैशिष्ट्यावगाहि निश्चयत्वम्, तत पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्न वा वह्नि व्याप्यो धूमः पर्वते न वेति संशयव्युदासायेति । तत्राप्रामाण्यज्ञानस्य ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेनाभाववैशिष्ट्य व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायाञ्च निवेशनीयम् । ज्ञानत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वविशेष्यज्ञाननिरूपितस्वीयप्रकारत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वम् । स्वीयविशेष्यतात्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायां तदप्रामाण्यज्ञानमादाय प्रकारतात्वेन द्वितीयरूप.। परामर्शमिश्राप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे तु तत्तत्सम्बन्धेन तादृशविषयतायां ज्ञानसत्त्वात् तत्सत्त्वे तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताभावसत्त्वादिति न एकविधाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वादपराप्रामाण्यज्ञानमादाय दोष इति बोध्यम् । स्वप्रघटकशरीरे वक्ष्यमाणे प्रकारतानियमे 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत' इति ज्ञानात् इदं ज्ञानं पर्वताभाववति पर्वतप्रकारकमिति ज्ञानास्कन्दितादनुमित्यापत्तेः । तथोक्तावच्छिन्नीयसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायामेतदप्रामाण्यज्ञानरूपज्ञानसत्त्वेन तदसङ्ग्रहात् । प्रकारत्व निवेशे च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतायां प्रकारतात्वविरहात् घटितसम्बन्धेन सामान्याभावसत्त्वे बाधकाभावात् ।

अत्रेदमनुपपत्तिः । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यत्र वह्निव्याप्यधूमाधेयतानिरूपिताधारतायाः सत्त्वोपगमे तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिः, आधेयतानिरूपिताधारताया धूमप्रतियोगित्वाभावेन च प्रतियोगिकसम्बन्धा-

मनुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्त्वाश्रितत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकार-
त्वादिति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वविष-
यतानिरूपिताधेयताविषयतानिरूपितपर्वतविषयताया उभयत्रैवास-
म्भवादिति चेन्न आधेयतानिरूपितत्वविषयतानिरूपितव्याप्यत्वाव-
च्छिन्नविषयताकनिश्चयत्वेन पक्षलिङ्गविशेष्यकपरामर्शसङ्ग्रहः पक्षो
व्याप्यवानित्यादौ आधेयत्वनिरूपिताधारत्वं, संसर्गः । व्याप्यः
पक्ष इत्यादौ आधारतानिरूपिताधेयत्वं संसर्गः, पर्वतवान्धूम इत्या-
दौ तु पर्वतविषयता नाधारतानिरूपिता विषयता इति तज्ज्ञानव्यु-
दासः । एवं धूमे पर्वत इत्यत्रापि तदुभयक्रमेण पर्वतधूमयोराधारत्व-
लाभात् । अथ व्याप्यवान्पर्वत इत्यादौ आधेयत्वस्य व्याप्यप्रति-
योगिभावेन तद्विषयताया व्याप्यव्यापकभावाननुगमः । यदि च
वृत्ति–आधेयनिरूपिताधारत्वमेव संसर्गः तत्र वृत्तित्वे व्याप्यप्रति-
योगिकत्वमस्त्वेवेति व्याप्यविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतेत्यादिरी-
त्यानुगम इत्युच्यते तदापि पर्वते व्याप्य इत्यसङ्ग्रहमयेन, वृत्त्याधेय-
ताविषयतानिरूपिताधेयत्वस्य संसर्गतया पर्वतविषयतानिरूपिताधे-
यत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतेत्यादिक्रमेणैव निरूप्यनिरूपक-
भाव इत्युभयपरामर्शस्यैव सङ्ग्रहः। व्याप्यविषयतानिरूपिताधेयत्वस्य
संसर्गविषयतानिरूपिताधारत्वनिरूपितत्वविषयतानिरूपिताधेयता-
विषयतानिरूपितपर्वतविषयताया उभयत्रैवासम्भवादिति चेन्न आ-
धेयतानिरूपिताधारत्वस्य वह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यत्र सम्बन्धः । तत्रा-
धेयत्वस्य संसर्गे आधेयत्वस्य तस्य व्याप्यप्रतियोगितया तद्वृत्तिभा-
धेयत्वस्य नासम्बन्धप्रतियोगित्वम् । एवं पर्वते व्याप्य इत्यादावपि
आधारताधेयत्वं संसर्ग इति नानुपपत्तिः । अत एव पुत्रादिकृतगया-
श्राद्धादिस्थले पितृनिष्ठफलजनने इष्टं प्रति श्राद्धस्य उद्देश्यता-
सम्बन्धेन पुत्रादिनिष्ठादृष्टकल्पने स्वर्गे अदृष्टस्य स्वजनकार्यो-
द्देश्यत्वसम्बन्धेन इति गौरवमानाङ्कयम् तत्राप्युद्देश्यत्वेनैव पुत्रादिनि-
ष्ठादृष्टस्य सम्बन्धः । तत्सम्बन्धता च स्वजनककर्मत्वस्येति । उभय-
संसर्गत्वसम्बन्ध इति मथुरानाथेन अपूर्ववादे तुल्यमिदितम् ॥

रक्तदण्डवानितिविशिष्टबुद्धौ रक्तत्वदण्डत्वपर्याप्तप्रकारताशा-
लित्वं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमिति मते रक्तत्वाभाववान् पुरुष
इत्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावारणाय इतरविशेषणतानवच्छिन्नत्वं महा-

धर्मेण निवेशितम् तच्च सम्यक् पुरुषेतरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वप्रकारत्वावच्छिन्नप्रकारतामादाय रक्तदण्डवानित्यस्य दण्डाभावनिश्चयप्रतिबध्यतया सङ्ग्रहापत्तेः । न च यद्रूपावच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धिः प्रतिबन्धिका तद्रूपावच्छिन्नेतरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वेन प्रतिबध्यता विवक्षणीयेति वाच्यम् प्रमेयाभाववान् घट इत्यादिभ्रमस्यासङ्ग्रहात् । न च प्रकारतावच्छेदकधर्मेतरधर्मानवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वं निवेश्यमिति वाच्यम् दण्डवत्त्ववान् घट इत्यस्यासङ्ग्रहात् । न च तादृशविशेष्यतायाः स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यमिति वाच्यम् दण्डवद्दण्डवान्दण्ड इत्यस्यासङ्ग्रहापत्तेः । यद्वा इतरविशेषणत्वानवच्छिन्नत्वं धर्मितरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वमुच्यते तदा द्वयोरेकमिति रीत्या दण्डवद्घटो रक्तत्वप्रकारकज्ञानस्य रक्तत्वाभावनिश्चयाप्रतिबध्यत्वम् । एवं दण्डवद्घटवद्दण्डवानिति ज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वं स्यात् दण्डेतरघटादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वात् ।

केचित्तु इतरविशेषणत्वानवच्छिन्नत्व इत्येतरनिष्ठविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वमित्यत्र रक्तत्वाभाववानिति ज्ञानस्य प्रतिबध्य न रक्तदण्डवानिति ज्ञानस्य तत्र रक्तत्वप्रकारतायां रक्तवद्दण्डादिक तन्निष्ठविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वात् । न च दण्डवान् रक्तपुरुष इत्यादिज्ञाने दण्डसामान्याभावविषयकज्ञानस्य प्रतिबध्यत्व स्वेतरनिष्ठविशेष्यताया स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वस्य विशेषणीयत्वात् । न च दण्डवत्घटवद्दण्डवान् पुरुष इत्यादि ज्ञानस्यापि न प्रतिबध्यत्वम् घटनिष्ठविशेष्यताया दण्डप्रकारतानिरूपितत्वादिति वाच्यम् इतरनिष्ठविशेष्यताया स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वस्यापि विशेषणीयत्वात् घटनिष्ठविशेष्यताया दण्डविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् । न च दण्डवद्घटवद्दण्डवान् पुरुष इति पुरुषांश एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने दण्डसामान्याभाववत्त्वज्ञानप्रतिबध्यत्वं न स्यात् दण्डनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्व-

त्वनिष्ठविशेष्यतानवच्छिन्नत्वस्य दण्डनिष्ठप्रकारतायामसत्त्वादिति वाच्यम् । एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने प्रकारताद्वयस्य परस्परावच्छेद्यावच्छेदकभावे मानाभावात् । न च यन्निष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदिका तन्निष्ठेतरविशेषणत्वानवच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्त्वेन तदभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

अथानुमानाप्रामाण्यवादिचार्वाकमते अत्र स्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीऽव्यापकव्यभिचारप्रकारकज्ञानसामग्रीकज्ञानवृत्तिधर्मस्वरूपहेतुमत्त्वात् हेत्वंशे व्यभिचारप्रकारकत्वाभावसामानाधिकरण्यसत्त्वेन साध्यासत्त्वाच्च तद्विचक्षणे न कोऽपि दोष इति भट्टाचार्येणोक्तम् । अथात्र यन्नाभावः पर्वतावृत्तिविशेषणतया हेतुः पर्वतभिन्नत्वं साध्यम् तत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन हेतौ अभावरूपे व्यभिचारप्रकारत्वे नैयत्यम् नैयायिकमतसिद्धव्याप्तिनिश्चयस्यापि इति सिद्धसाधनमतः प्रकृतहेत्वंशे स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वं तथासति स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वमंशोऽप्यताम् प्रकृतहेत्वंश इत्यभिधानेन । न च पर्वतो वह्निमान् वह्निमान् वह्निमद्वृत्तिधर्मशून्यत्वादित्यत्र स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वानियमात् सिद्धसाधनवारणाय प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नार्थस्य निवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् यत्र व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वं पक्षः तत्र स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वाभावसामानाधिकरण्यं नैयायिकसम्मतं व्याप्तिप्रकारान्यधर्मिकज्ञानेऽपि व्याप्तिज्ञानसत्त्वात् स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वाभावसत्त्वाच्चेति सिद्धसाधननिराकरणादिति हेत्वंशे इत्यभिधानमिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
सद्धेत्वनुमितिकाण्डपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्याप्तिपञ्चकक्रोडपत्रम् ।

साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वस्येति । अत्र च साध्याभावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । तेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावस्य कालिकेन साध्यतायां विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावमादाय महाकालत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

ननु वह्निमान् धूमादौ अव्याप्तिभिया साध्याभावाधिकरणतायां साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशादुक्तस्थले समवायस्यातथात्वान्नाव्याप्तिसङ्गमनमिति । न च सम्बन्धघटकसाध्यवत्तायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाप्रवेशेन तत्राव्याप्तिदानसङ्गतिः समवायस्य विशेषणतासम्बन्धेन साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य कालिकेन साध्यतायां महाकालत्वादिहेतावव्याप्तिवारणाय तस्यावश्यनिवेश्यत्वादित्यस्वरसो न श्रद्धेयः साध्यनिरूपितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वम् तेनैव सम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वमिति कल्पाभिप्रायेणैव सङ्गतिरिति । यत्तु द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वाभावाभावत्वेन स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिरिति मते प्रथमकल्पेऽपि तत्राव्याप्तिसङ्गतिरिति । तच्चिन्त्यम् ॥ १ ॥

साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमित्यस्य यादृशधर्मो तादृशासन्निविष्टप्रतियोगितावच्छेदकयत्सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाभावस्य तत्सम्बन्धेन तद्वद्वृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादिति साध्यवद्भिन्नवृत्तिताघटको यः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत् यत्किञ्चित्साध्यनिरूपितत्वविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभाववान् यः तदवृत्तित्वमर्थः । तथा च

कालिकसम्बन्धस्य साध्यवह्निप्रवृत्तित्वाघटकत्वात् न तेन सम्बन्धेन साध्याभाववत्तामादाय प्रमेयवान् कालत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भाव ।

अथैवमपि यत्र पृथिवीत्वविशिष्टस्य प्रमेयस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता पृथिवीत्वादिश्च हेतु तत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभावस्य साध्यवह्निप्र जन्यजलादौ हेतुमति च वृत्तेरव्याप्ति । न च साध्यवह्निप्रवृत्तिताघटकीभूतयत्साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवह्निप्रवृत्ति साध्याभाववत्त्वस्य तद्वृत्तित्वमेव विवक्षितम् तथा चोक्तस्थले तादृशाभावरूपप्रमेयस्य केवलान्वयितया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्धि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्यत्किञ्चित्साध्यपदेन धर्तुमशक्यतया तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वविवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्त । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन वृत्तित्वविवक्षणे समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि केवलान्वयितया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्ध । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवत्त्वस्य च विवक्षणे च तत्सम्बन्धेन तदधिकरणाप्रसिद्ध तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धस्य लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमत साध्याभाववत्त्वमादाय समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽव्याप्त्यभावात् घटत्वविशिष्टव्याप्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्याप्तेश्च तत्र तत्साध्यवह्निप्रवाप्रसिद्धे । यत्तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नवृत्तितानियामकेन तत्सम्बन्धेन साध्याभाववत्त्व विवक्षणीयम् तथा चोक्तस्थले कालिकसम्बन्धेन साध्यवह्निप्रनित्ये तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात् नाव्याप्तिरिति । तदतीव तुच्छम् । वह्निमान्धूमादित्यादौ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्यवत्त्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्त । कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जलान्य

स्वादिविशिष्टप्रमेयस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां तत्पृथिवीत्वे घटत्वादौ चाव्याप्त्यापत्तेः तत्र जलान्यत्वविशिष्टप्रमेयत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने जले तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वप्रसिद्ध्या तस्यापि लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्य हेतुमति जन्यपृथिव्यादौ च तत्सत्त्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वविवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेश्च। समवायसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतौ कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाप्रसिद्ध्या तस्य लक्षणाघटकत्वात् तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वमादायाव्याप्त्यसम्भवात्। न च साध्यवन्मात्रवृत्तिसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वविवक्षणात् नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नित्यवृत्तेरैक्येऽपि कालहेतौ भिन्नतया उक्तस्थलेऽव्याप्त्यसम्भवेऽपि क्रियाजन्यत्वविशिष्टप्रमेयत्ववान् पृथिवीत्वादित्याद्यव्याप्त्यापत्तेस्तथाप्यनुद्धारात् तत्र नित्यमात्रस्यैव साध्यत्वात् अव्याप्यवृत्तेरभावस्य लाघवेन वैलक्षण्यात्। यद्यपि स्वाभावात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्यावत्साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं विवक्षणीयम् स्वाभावात्मकत्वनिवेशात् समवायसम्बन्धेन मेयसाध्यकस्थले समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्यावन्निरूपितत्वविरहेऽपि स्वाभावात्मकतादृशयावत्साध्यनिरूपितत्वाक्षततया न तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिः। न च तस्यापि यावत्साध्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् तादृशयावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगितापदेन तादृशसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगिताया एव विवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाविवक्षायां स्वाभावात्मकसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति तन्निवेशः। आकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्वरूपेण साध्यतायामाकाशान्यत्वादिहेतौ स्वाभावात्मकता-

कालिकसम्बन्धस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाघटकत्वात् न तेन सम्बन्धेन साध्याभाववत्तामादाय प्रमेयवान् कालत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः ।

अथैवमपि यत्र पृथिवीत्वविशिष्टस्य प्रमेयस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता पृथिवीत्वादिकं हेतुः तत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमतः स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभावस्य साध्यवद्भिन्ने जलादौ हेतुमति च वृत्तेरव्याप्तिः । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तितासाघटकीभूतयत्साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवद्भिन्नवृत्ति साध्याभाववत्त्वं तद्वृत्तित्वमेव विवक्षितम् तथा चोक्तस्थले तादृशाभावरूपप्रमेयस्य केवलान्वयितया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्धिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं यत्किञ्चित्साध्यपदेन धर्तुमशक्यतया तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाविवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन वृत्तित्वविवक्षणे समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि केवलान्वयितया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्धेः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवत्त्वस्य च विवक्षणे च तत्सम्बन्धेन तदधिकरणाप्रसिद्धेः तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धस्य लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वमादाय समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽव्याप्त्यभावात् घटत्वविशिष्टव्याप्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्याप्तेश्च तत्र तत्साध्यवद्भिन्नत्वाप्रसिद्धेः । यत्तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नवृत्तितानियामकेन तत्सम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं विवक्षणीयम् तथा चोक्तस्थले कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने नित्ये तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात् नाव्याप्तिरिति । तदपीह तुच्छम् । वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्यवत्त्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः । कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जलान्य-

स्वादिविशिष्टप्रमेयस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां तत्पृथिवीत्वे
घटत्वादौ तथाप्यव्याप्त्यापत्तेः तत्र जलान्यत्वविशिष्टप्रमेयत्वाव-
च्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकसम्ब-
न्धेन योऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य प्रतियोगितावच्छे-
दककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने जले तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वप्रसि-
द्ध्या तस्यापि लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्य हेतुमति
जन्यपृथिव्यादौ च तत्सत्त्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्व-
विवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेश्च। समवायसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्न-
साध्यकद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतौ कालिकसम्बन्धेन
साध्यवद्भिन्ने तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाप्रसिद्ध्या तस्य लक्षणाघटकत्वात्
तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वमादायाव्याप्त्यसम्भवात्।
न च साध्यवन्मात्रवृत्तिसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववत्त्वविवक्षणात् नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशाभावी-
यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नित्यवृत्तेरैक्येऽपि कालहेतोर्भि-
न्नतया उक्तस्थलेऽव्याप्त्यसम्भवेऽपि क्रियाजन्यत्वविशिष्टप्रमेयत्व-
वान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेस्तथाप्यनुद्धारात् तत्र नित्य-
मात्रस्यैव साध्यवत्त्वात् अव्याप्यवृत्तेरभावस्य लाघवेन वैलक्षण्यात्।
यद्यपि स्वाभावात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्तयावत्सा-
ध्यनिरूपितस्वाभिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं
विवक्षणीयम् स्वाभावात्मकत्वनिवेशात् समवायसम्बन्धेन। मेय-
साध्यकस्थले समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभाव-
निष्ठप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यानि-
रूपितत्वविरहेऽपि स्वाभावात्मकतादृशाभावस्य साध्यनिरूपितत्वाक्षत-
तया न तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिः। न च तस्यापि यावत्साध्या-
प्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् तादृशयावत्साध्यनिरूपित-
प्रतियोगितापदेन तादृशसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियो-
गितायाः एव विवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ति-
मत्त्वाविवक्षायां स्वाभावात्मकसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरू-
पितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति तन्निवेशः।
आकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
स्य स्वरूपेण साध्यतायामाकाशत्वादिहेतौ स्वाभावात्मकता-

दृशाभावरूपसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितं यथा स्वनिष्ठं प्रतियोगित्वं तथा साध्यीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमपि इत्यतस्तदवच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन हेतुमत आकाशाभावात्मकसाध्याभावमादायाव्याप्तेर्वारकतया स्वनिष्ठत्वमपि सार्थकम् तथा च पृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयवान् पृथिवीत्वादित्यादौ तादृशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावान्यरूपानुयोगितायास्तादृशप्रमेयात्मकसाध्यत्वस्य प्रमेयान्तरवृत्तेर्व्यापकत्वविरहात् तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वेऽपि नाव्याप्तिरिति तदन्यतादेयमिति जलाघटकाभावरूपपृथिवीभाववृत्तितादृशप्रमेयेणैव पृथिवीभावस्य तादृशाभावत्वसिद्धौ गौरवात् प्रमेयभावस्य तादृशाभावत्वकल्पनात् । तादृशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव तथात्वकल्पने पृथिवीति मधिकरणतयोल्लेखितादृशप्रतीत्यसम्भवेऽपि भावत्वेनोल्लेखिप्रतीत्यापत्त्या तस्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकत्वेन जन्यनित्यसाधारणप्रमेयात्मकतया पृथिवीभावस्य तादृशाभावकत्वानिर्वाहकत्वेन च तादृशाभावस्य तथात्वकल्पनासम्भवाच्च तादृशाभावात्मकसाध्यात्मव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिस्तादवस्थ्यात् । साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वघटकसम्बन्धेन सार्द्धं साध्याभाववत्त्वघटकसम्बन्धस्यैक्यविवक्षया निष्प्रयोजनकत्वापत्तेश्च कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यककालिकादिहेतौ कालिकसम्बन्धस्य प्रमेयान्तरवृत्तितादृशसाध्याभावात्मकसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभावमादायाव्याप्त्यसम्भवात् । साध्यादौ यत्किञ्चिद्रूपनिवेशाभ्यामभावाभिन्नत्वापत्त्या न्यूनतापाताच्च । एतेन स्वानिरूपकसाध्याभावात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यकाभावप्रतियोगिकत्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन विवक्षणीयम् समवायेन प्रमेयसाध्यकस्थले तादृशप्रमेयाभावनिष्ठाया विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तादृशाभावीयकालिकसम्बन्धाभावादिरूपसाध्यानिरूपितत्वेन तादृशप्रतियोगिकत्वादव्याप्तिरत साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्ये वृत्तिमत्त्वम् एतद्बोधकस्थले तादृशाभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-

गिताया अपि तदीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावात्मकतादृशसाध्यनिरूपितत्वेन लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिरिति परास्तम् । पृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयत्ववान् पृथिवीत्वादित्याद्यव्याप्तेस्तथाप्यनुद्धाराच्च तादृशाभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तदीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावात्मकतादृशसाध्यानिरूपितत्वेन लक्षणाघटकत्वादिति चेत् ।

अत्रोच्यते साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्यत्किञ्चित्साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितापदेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वस्यैव विवक्षितत्वात् । समवायेन साध्यके साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तप्रमेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकवृत्तित्वं निवेशितम् । तथा तादृशसम्बन्धातिरिक्ततादृशसम्बन्धेन वृत्तिमत्प्रमेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्न साध्यवद्भिन्ननिष्ठं स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव तत्र प्रसिद्धम् तन्निरूपकतानवच्छेदकं सत्तानिष्ठानुयोगित्वमेव नतु तादृशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वरूपानुयोगित्वं तस्य साध्यवद्भिन्ननिष्ठतादृशाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वात् अतस्तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वमादायापि न तत्राऽव्याप्तिः । एवञ्च पृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयवान् पृथिवीत्वादित्यादौ तादृशप्रमेयाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वरूपानुयोगितायाः साध्यवद्भिन्ननिष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतया तन्निरूपितकालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात्तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वमादाय नाव्याप्तिः । न च प्रतियोगितायां स्वनिष्ठत्वनिवेशनमनर्थकमाकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वरूपानुयोगितायाः साध्यवद्भिन्ननिष्ठतादृशाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वविरहात् तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात् आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां आकाशत्वादिहेताव-

व्याप्यसम्भवात् इति वाच्यम् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया एव पारमार्थिकतया तादृशाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया एवाप्रसिद्ध्या तादृशानुयोगितायास्तादृशाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वस्याक्षतत्वात् । अन्यथाकाशादावपि आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावो नास्तीति प्रतीत्यापत्ति अत्रापि स्वरूपसम्बन्धेनाकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावात्मकस्य तादृशाभावस्य सत्त्वात् । तदभ्युपगमेऽपि कपालेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावो नास्तीत्यापत्तेः अत्रापि समवायसम्बन्धेन घटस्वरूपस्य तादृशाभावस्य सत्त्वात् । आकाशाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्वरूपस्य आकाशाभावस्य वैयधिकरण्यतया तादृशस्वरूपसम्बन्धेन कालेऽसत्त्वात् तादृशानुयोगितायास्तन्निष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्यात्यन्तमसम्भावितया साध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतावच्छेदकमहाकालान्य वृत्तिविशिष्टनित्याभावत्वरूपानुयोगितानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन हेतुमत साध्याभावप्रसिद्ध्या व्याप्तिवारकतया तत्साधर्म्योपपादनेऽपि प्रतियोगितायां साध्यनिरूपितत्वनिवेशनेनापि तादृशसम्बन्धवारणसम्भवात् ।

वस्तुतः साध्यवद्भिन्ननिष्ठाया साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नस्य आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावीयत्वउभयाभावविशिष्टाया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशनिरवत्वाभावनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया एव निरूपकतावच्छेदकत्वात् उक्तानुयोगिता [illegible]
युतस्[illegible]
मस्द [illegible]
लिङ्[illegible] । इत्थमपया साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धस्यैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन

वृत्तिमत्प्रमेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धेन तादृशसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिवारणाय सम्बन्धित्वनिवेशस्यावश्यकतया साध्यतावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नावृत्तिगगनादिनिष्ठायास्तादृशसम्बन्धानुयोगिताया गगनादितादात्म्यानुयोगिताया एव प्रसिद्धेः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वस्यानुयोगितायां निवेशे सत्तावान् द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तदुपेक्षितम्। यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्प्रतियोगिसाध्यनिरूपितत्वोभयाभाववत्साध्यवद्भिन्ननिष्ठ यदधिकरणत्व तन्निरूपकानुयोगितानिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगित्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन विवक्षणीयम् तथा च कालिकसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले गगनादिनिष्ठतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धित्वमेव तादृशं प्रसिद्धम् एवञ्च विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युपगमेऽपि न क्षतिरित्यवधेयम्। न च तथापि वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिवारणाय वृत्तिनियामकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया विषयताया अपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् यत्र नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टप्रमेयस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता जलत्वादिकं हेतुस्तत्राव्याप्तिर्दुर्वारा। एवं तादृशप्रमेयाभावस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपानुयोगितायाः साध्यवद्भिन्ननित्यज्ञाननिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशाधिकरणतानवच्छेदकतया तन्निरूपिततादृशाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकविषयितासम्बन्धस्यापि लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्यापि साध्यवद्भिन्ननित्यज्ञाने अन्यज्ञानादौ सत्त्वादिति वाच्यम् वृत्तिनियामकसम्बन्धेन व्याप्यमभ्युपगन्तृमतमवलम्ब्यैव तत्परिष्कारादिति तन्मते वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्यापि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। तदनभ्युपगन्तृमते तु तादृशसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयिसाध्यकसमशीलतया तादृशसाध्यकाव्याप्तेरिष्टत्वात्। वस्तुतस्तु साध्यवद्भिन्ननिष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदकत्वसाध्यवत्परिकीर्णभिन्ननिष्ठसाध्यतावच्छेदकस-

सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानवच्छेदकत्वोभयाभाववत्त्वे सति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसाध्यवत्त्वयत्किञ्चित्काम्यत्वे सति किञ्चित्सम्बन्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वे सति साध्यवद्भिन्ननिष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदिका याऽनुयोगिता तन्निरूपितप्रतियोगित्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन विवक्षणीयम् । तथा च नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टप्रमेयाभावस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वरूपानुयोगिताया साध्यवद्भिन्नीभूतेच्छानिष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य साध्यवद्भिन्ननित्यज्ञाननिष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य च द्वयो सत्त्वेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवत्किञ्चिद्वृत्तिकान्यत्वसत्त्वेन तस्य लक्षणघटकत्वात् नातिव्याप्त्यवकाश इति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तिकिञ्चिद्वृत्तिकसम्बन्धविशिष्टसामान्यकत्वे सति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यवद्भिन्नसम्बन्धत्वाभावात् स्वविशिष्टाभ्यसामान्यकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवद्किञ्चिद्वृत्तिकान्यत्वे सति साध्यवद्भिन्नावृत्तित्व साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यक साध्यवद्भिन्नावृत्तिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धीयान्यत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिकयत्किञ्चित्साध्यनिरूपितत्वोभयाभाववत्स्वावच्छिन्नसम्बन्धिताकभिन्ना या याऽनुयोगिता तन्निरूपितप्रतियोगित्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन विवक्षितमिति निष्कर्षं द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

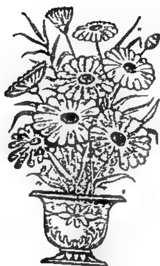
वस्तुतः साध्याभाववति चत्तुस्त्वा साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकः ग्राह्य इत्युक्तौ साध्याभावो वै त्वनेन सह साध्याभाववति साकल्यविशेषणस्यापि सान्निध्येन वै कल्पिकसदाय स्यात् स च न वै रक्षित अतस्साध्याभाववति वरयुक्तमिति गदाधरभट्टाचार्याः । अत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशापेक्षया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिन्यधिकरणाभावे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिवेशेन यद्यपि गु तथापि यथा सन्निवेशो न वैयर्थ्यम् । नच साध्याभाववत्सकलनिष्ठहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वापेक्षया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि

स्यानधिकरणत्वं साध्याभाववतः तद्धर्मवत्त्वरूपस्य तदपेक्षयाऽपि लाघवमिति वाच्यम् तथा सति व्याप्तेः प्रतियोगित्वरूपतानुपपत्तेः ॥३॥

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्रेदं बोध्यम् । समवायेन सत्तासाध्यकसंयोगेन प्रमेयहेतुकेऽव्याप्तिर्हेतुतावच्छेदकसंयोगातिरिक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यः संयोग एव तेन सम्बन्धेन जात्यादिनिरूपितवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धेन वृत्तित्वं विवक्षणीयम् तथा च तत्र तादृशसम्बन्धः कालिकसंयोगादिरेव न तु स्वरूपात्मकस्तस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तत्वेऽपि तादृशहेतुप्रतियोगिकत्वाभावादिति स्वरूपसम्बन्धोऽपि तदन्यः तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वप्रसिद्धेर्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् तथा सति सविषयकसाध्यकविषयविषयसम्बन्धेन प्रमेयहेतुकेऽप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् सकलसम्बन्धानामेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रतियोगिकत्वात् । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम् तावतापि सत्तावान् प्रमेयादित्यादौ साध्याभावाधिकरणनिरूपिततादृशोभयाभाववद्धेतुतावच्छेदकधर्मान्यधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वस्य हेतौ सत्त्वादव्याप्तितादवस्थ्यात् । अतो वक्ष्यते तादृशोभयाभाववदवृत्तितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव व्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
व्याप्तिपञ्चकगादाधरीक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सिंहव्याघ्रलक्षणक्रोडपत्रम् ।

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वमित्यत्र अधिकरणताद्वयमनतिप्रयोजनकमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्रेयमाशङ्का वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्तित्वाभावरूपव्याप्तिरव्याप्तिका साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकधूमत्वावच्छिन्ननिरूपितवृत्तित्वस्य सत्त्वात् । अधिकरणतानिवेशे साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्ति—अधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वाभावविवक्षयाऽव्याप्तिवारणात् साध्याधिकरणतापदसार्थक्यमिति ।

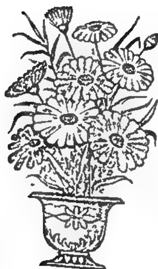
अत्रोच्यते । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतात्वसम्बन्धेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवदन्यत्वमित्यर्थकरणादधिकरणताद्वयमनतिप्रयोजनकमित्याशयः ॥ १ ॥

यत्तु हेतुपदं हेतुतापरमिति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगिनो यदधिकरणं तदनवच्छिन्ना या अधिकरणता तद्भिन्नं यत्साध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वादिकं तद्भिन्नत्वमर्थः तथा च धूमविशेषे वह्निमत्स्वावयवावच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वसत्त्वेऽपि तादृशाधिकरणत्वस्य निरुक्ताधिकरणत्वभिन्नत्वाभावात् वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति भावः । एवञ्चेति । तथा च कालविधया पर्वतस्य धूमविशिष्टवह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणतावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि तादृशावच्छेदकहेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः । नन्वेवं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य स्वानुयोग्यधिकरणतायां निवेशनमफलम् यतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमनिष्ठस्वावयवावच्छिन्नवह्निसंयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वस्य स्वानुयोगिनो यदधिकरणं धूमावयवादि तदभिन्नतया स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात् तादृशं यत्स्वं व्याप्यवृत्तितद्भ्यत्वाधिकरणत्वं तद्भिन्नत्वात् तद्भिन्नत्वस्य च हेतौ विरहात् अव्याप्तिवारणरूपं यत्प्रयोजनं तच्च

न सम्भवति धूमनिष्ठाधिकरणत्वस्य स्वानुयोगिनो यदधिकरण धूमावयवादि तन्निष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकता वच्छेदकत्वात् । न च स्वानुयोगि यदधिकरणं तन्निष्ठहेतुतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वानिरूपकं यत्तदन्यत्वस्य साध्यवद्वृत्तित्वाभावाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारकतया तत्सार्थक्यसम्भव इति वह्निमदवृत्तिघटादित्यादौ तु तादृशाधिकरणत्वस्य प्रसिद्धेः । तादृशवह्न्याद्यधिकरणीभूतत्वनिष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकताया गगनाद्यप्रसिद्ध्या च तादृशस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वादिति वाच्यम् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायां मेयत्ववान्धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय स्वानुयोगिनो यत्सम्बन्धि तन्निष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिरूपकत्वस्यानवच्छेदकतया सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय तत्सार्थक्यसम्भवात् अन्यथा गगनादेरपि स्वात्मकतापि सम्बन्धित्वस्य प्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः । अथ स्वविषयक घटादित्यादौ विषयतासम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः प्रकृतहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगिनो यदधिकरणं तन्निष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकं यदधिकरणत्वं तदन्यसाध्याभाववद्वृत्तित्वाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या विषयितासम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव सम्बन्धित्वात् । न च निजमतेऽप्येतद्दोषस्याव्याप्तिवारकत्वमिति वाच्यम् हेतुपदस्य हेतुभिन्नस्वानुयोगिकसद्धेतुपरतया विषयितासम्बन्धेन सम्बन्धि यत् तत्तद्घटविषयकं यज्ज्ञानं तदवच्छेद्यविषयकत्वात् सम्बन्धत्वाभावाधिकरणत्वस्य तज्ज्ञानत्वादेरेव प्रसिद्धेः । न च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन तदनभ्युपगमान्मत एव तत्सल्लक्षणकरणात् तत्राव्याप्तिर्न क्षतिकरीति वाच्यम् यतस्तन्मत एव परिष्कारः । अन्यथा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोग्यधिकरण विवक्षया निष्प्रयोजनकत्वापत्तेः । न च हेतुनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगिना यदधिकरणं तदनवच्छिन्नत्वमेव विवक्षणीयम् तथा चोक्तस्थले घटादेस्तादृशाधिकरणत्वं घटानिरूपितविषयितासम्बन्धेन सम्बन्धित्वाप्रसिद्ध्या घटादिनिष्ठाधिकरणत्वस्य स्वपदेन धर्तुमशक्यत्वात् अतो न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् प्रकृतहेतुरूपत्वे तथाप्यव्याप्तेरनुद्धारात् । प्रकृतनिरूपितविषयितासम्बन्धेन वृत्तिपदार्था

प्रसिद्धा हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यदधिकरणं तदनवच्छेद्यविलक्षणन्तु न सत् तावतापि तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यात् सर्वेषां प्रमेयानां तादृशसाध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणतावश्यत्वात् । नवैतद्दोषोऽप्येतन्मते इष्ट एवेति वाच्यम् अव्याप्तिसम्भवं तां विहाय चतुर्थमाणाव्याप्त्यसङ्गतिमात्रानुधावनेन न्यूनता इति चेदत्र केचित् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवेशो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोग्यधिकरणत्वं न विवक्षणीयम् तावतैव तात्पर्यात् एवञ्च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्यैव विवक्षणीयतया तत्सम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽत्रैव वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यकहेतावतिव्याप्तिविरहात् तथा च विषयतायां वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धमादायाव्याप्तिरेव नास्तीति का व्याप्तिरिति इत्याहुः ॥ २ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सिद्धव्याघ्रगादाधरीक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्यधिकरणगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

ॐ नमः शिवाय । हेतुसमानाधिकरणाभाववैशिष्ट्यानुयोगिताव्याप्यधर्मवत्त्वम् । अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्वस्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । अवच्छेदकत्वञ्च निरूपकतासम्बन्धेन वृत्तित्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकवृत्त्यधिकरणताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकत्वस्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकत्वस्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । अथवा अभाववैशिष्ट्यानुयोगिताव्याप्यधर्मवत्त्वम् । अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्वस्वाधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । शेषं पूर्ववत् । व्याप्यत्वं तदभाववदवृत्तित्वम् अत्र वृत्तित्वं स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् । अथवा साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकहेत्वधिकरणवृत्तियत्किञ्चिदभाववृत्तितावच्छेदकान्यहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव व्याप्तिः । वृत्तिता च स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभाववैशिष्ट्यानुयोगितावत्त्वसम्बन्धेन । अनुयोगितायामभाववैशिष्ट्यञ्च पूर्ववत् ।

केचित्तु हेत्वधिकरणवृत्तिसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभाववद्व्यापकाभाववत्त्वकत्वम् । अभाववत्त्वञ्च स्वविशिष्टाधिकरणतावद्वृत्तित्वस्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन । अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितप्रतियोगितावत्त्व-स्वविशिष्टहेतुव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वनिरूपितप्रतियोगितावत्त्वञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वाश्रयनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । हेतौ स्ववैशिष्ट्यञ्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । नच तथापि व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वालाभ इति वाच्यम् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकत्व-स्वसामानाधिकरण्य-

तन्निरूपितसम्बन्धेन साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगिताविशिष्टान्यप्रतियोगितायाः एव व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितापदेन विवक्षितत्वादित्याहुरिति ॥

जगदीशभट्टाचार्यस्य तु अभावविशिष्टानुयोगितावद्वृत्तिहेतुतावच्छेदकत्वमेव व्याप्तिः । अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व-स्वाधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तित्वतदुभयसम्बन्धेन । वृत्तित्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकवृत्त्यधिकरणताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपितत्वतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-किञ्चित्साध्याधिकरणनिरूपितवृत्तिताविशिष्टान्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदप्रतियोगितानिरूपकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । वृत्तितावैशिष्ट्यञ्च स्वानवच्छेदकत्वसम्बन्धेन ।

ननु सर्वत्र द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादायैव तल्लक्षणसम्भवात् अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमेऽपि क्षतिविरहेण तादृशाभावखण्डनमूलकताऽकिञ्चित्करतया लक्षणान्तरमाह हेतुसमानाधिकरणस्येति चक्रवर्तिद्वितीयलक्षणावतरणे भट्टाचार्याणां न सङ्गच्छते अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैवाऽव्याप्तिवारकत्वात्तु धारेविशेषणघटिततल्लक्षणस्य व्यर्थविशेषणघटितत्वानापत्त्यैव अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य खण्डित स्यात्। अत्र कश्चित्-हेत्वधिकरणवृत्तित्वं यादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं प्रति येन सम्बन्धेन स्वप्रकारकज्ञानं विरोधि तत्सम्बन्धावच्छिन्नम् साध्यतावच्छेदकपदं तत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं प्रति येन सम्बन्धेन स्वप्रकारकज्ञानं विरोधि तत्सम्बन्धावच्छिन्नं वा ग्राह्यम्। तत्र च प्रथमकल्पे गौरवेण द्वितीयकल्प एव भट्टाचार्यस्य निर्भरस्तत्र कल्पे साध्यप्रतियोगिताकत्वं न निवेश्यम् किन्तु तादृशसम्बन्धलाभाय साध्यपदम्, तथा च तादृश एव द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । यदि च साध्यतावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्ध

निवेशस्तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगम एव सङ्गच्छते अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदक-सम्बन्धनिवेशस्यैव युक्तत्वादिति सूक्ष्ममीक्ष्यते तदाऽव्याप्यवारक-तादृशसम्बन्धनिवेशस्य वैयर्थ्यमेव प्रथमकल्पपरित्यागे बीजमिति । न च द्वितीयकल्पे शेषनञर्थे गौरवमवगत्या स्वीकार्यम् न च तदेव गौरवं लक्षणान्तरकरणे बीजमत्रापि तदपरिहारादिति वाच्यम् वह्नित्वेन वह्निघटोभयं नास्तीति प्रत्ययस्य वह्नित्वमात्रेऽवच्छेदकत्वा-वलम्बनमते तादृशाभावमादायाव्याप्तेरेव प्रथमलक्षणपरित्यागे बीजत्वादिति । न च तादृशोभयाभावप्रतियोगितायां व्यासज्यवृत्ति-तया साध्यतावच्छेदकपर्याप्ताप्रतियोगितायाः साध्यपदेन लाभान्ना-व्याप्तिरिति वाच्यम् तथापि वह्नित्वेन तार्णघटान्यतरन्नास्तीति प्रती-तिसिद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याहुः तच्चिन्त्यम् । यत्तु अखण्डाभावघटकतया साध्यपदसार्थक्यम् । न च द्वितीयकल्पेऽपि सामानाधिकरण्यपदस्याखण्डाभावघटकतया सार्थ-क्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नानभ्युपगमे क्षतिविरहेण प्रतियोग्यवृ-त्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुपपत्तिरिति वाच्यम् अखण्डाभावघटकतया सा-र्थक्यस्य उभयत्र तुल्यत्वेऽपि न साध्यपदव्यावर्तनीयो व्यधिकरणधर्मा-वच्छिन्नाभावं विना न सम्भवतीति साध्यसामानाधिकरण्येनैतस्य व्यावर्तनीयश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि सम्भवतीति द्वितीयकल्पे तत्स्वीकारस्यावश्यकत्वादिति तन्न परमार्थविवेचनया साध्यपदसामानाधिकरण्यपदयोर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव व्यावृत्तिस्तत्र साध्यपदस्य यदि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं वि-नाप्युपपत्तिस्तदाऽपि सामानाधिकरण्यपदस्यापि तथोपपत्तिसम्भवे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमस्यानावश्यकत्वात् ।

परे तु समनियताभावयोरैक्य एव प्रथमलक्षणमन्यथा वह्नित्वेन घटाभावस्यापि साध्यप्रतियोगिकतयाऽव्याप्तिरिति समनियताभाव-भेदमते द्वितीयलक्षणमिति यत् महाचार्येणोक्तं तत्रैव तस्यैव निर्भर इति वदन्ति । तदत्यन्तमसत् । कल्पद्वयस्थले प्रथमकल्पे निर्भरस्य ग्रन्थकारोक्तिविरुद्धत्वात् । द्वितीयकल्पस्य मतद्वयसाधारणतया तत्रैव निर्भरस्योचितत्वाच्च ।

केचित्तु अखण्डाभावघटकतया साध्यपदसार्थक्यम् द्विती

कल्पे च गुरुधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽखण्डाभावघटकतयापि न सामानाधिकरण्यदलस्य सार्थक्यमत एव द्वितीयकल्प एव प्रतियोग्यवृत्तिविशेषणाविशिष्टस्योपस्थितिरित्याहुरिति ।

यादृशप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः साध्यवृत्तितथाविधप्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्या न पूर्वोक्तलक्षणे प्रतियोग्यनधिकरणत्वं निवेशितमिति । ननु तद्रूपघटोभयाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्याप्रसिद्ध्या तत्प्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वेऽपि रूपघटोभयाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य कपालादौ प्रसिद्ध्या तदीयसाध्यनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वस्य प्रसिद्धेः कथं न प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रथमलक्षणे निवेशितम् । न च रूपघटोभयं नास्तीति प्रतीतिस्तु घटमात्र एव प्रतियोगित्वमवगाहत इति वाच्यम् घटवति कपाले पाकदशायां रूपाभावादुभयाभावसत्त्वेन तादृशोभयं नास्तीति प्रतीतिविषयाभावस्य घटमात्रप्रतियोगिकाभावे कल्पयितुमशक्यत्वात् घटान्यत्वविशिष्टसाध्यरूपोभयं नास्तीति प्रतीतिविषयाभावस्य विशिष्टसाध्याभावे कल्पयितुमशक्यतया च तथासति वाच्यत्वादावपि तथा प्रतीतिः स्यादिति । न च वह्निरूपेण वह्निघटोभयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावमादाय प्रथमलक्षणेऽव्याप्तिवारणाय, साध्यमात्रनिष्ठत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनीयतया वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यमात्रप्रतियोगिकाभावसत्त्वेऽपि उक्तरूपेण साध्यमात्रनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरिति पूर्वपक्षे इति वाच्यम् सर्वत्र द्वित्वावच्छिन्नाभावमादाय द्वयाभावविरोधानुसरणत एव साध्यमात्रप्रतियोगिकोभयाभावाप्रसिद्धिः । न च गगनं वाच्यमित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायां घटगगनोभयत्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या द्रव्यघटोभयं नेति प्रतीतिविषयीभूताभावस्य घटमात्रप्रतियोगिकतया निरुक्तप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या प्रथमलक्षणे प्रतियोग्यनधिकरणत्वं [illegible] न

ज्ञानाधिकरणत्वस्य गगने प्रसिद्धतया तदीयप्रतियोगिताया एव निरुक्तप्रतियोगितात्वात् गगनातिरिक्तानि कानिचिद्द्रव्याणि गुणांश्चावगाहमानं यज्ज्ञानं विषयतया तत्तदभावोभयं नेति प्रतीतिविषयभेदस्य तज्ज्ञानमात्रप्रतियोगिकत्वं द्रव्यमात्रप्रतियोगिकत्वं वा कल्पयितुं न शक्यते गगने गुणादौ तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेः तज्ज्ञानवद्द्रव्यमात्रप्रतियोगितायामतथात्वस्य भट्टाचार्यसम्मतत्वात् अन्यथा घटभिन्नत्वेन धूमघटान्यतराभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युपगन्तॄणां स्वीकारस्यासङ्गतत्वापत्तेः तथाच तदीयाभावप्रतियोगिताया अपि तादृशत्वाच्च ।

अत्र केनचिदेवमुच्यते तथाहि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता न विशेषधर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्ध इत्यत्र किं नियामकम् न हि यद्धर्मावच्छिन्ना या प्रतियोगिता सा तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव सम्बन्ध इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिना वक्तुं शक्यते। न च सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य विशेषाभावापत्तिरेव नियामिका इति वाच्यम् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया विशेषधर्मावच्छिन्नसंसर्गतात्वेपि विशेषधर्मव्यभिचारितायामापत्त्यभावात् तत्तद्धर्मे तत्प्रतियोगितारूपत्वमेव तत्प्रतियोगितायास्तद्धर्मावच्छिन्नसंसर्गतानियामकं वाच्यम् तथाच गगनं शब्दादित्यादौ गुणत्वेन द्रव्यघटोभयं नेति प्रतीतिसिद्धभेदीयप्रतियोगिता द्रव्यात्मिकैवेति न तूभयात्मिका तत्संसर्गावच्छिन्नप्रमीयप्रकारतावच्छेदकत्वं द्रव्यत्वस्यैव तदवच्छिन्नाधिकरणतया गगनस्य न तद्भेदमादाय निरुक्तत्प्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्न वा निरुक्तज्ञानवद्द्रव्योभयाभावमादायापि साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वप्रसिद्धि तत्प्रतियोगितायास्तादृशज्ञानवद्द्रव्यमात्र एव सत्वात् घटभिन्नत्वेन धूमघटान्यतराभावस्थले धूममात्रनिष्ठप्रतियोगिताकत्वस्यानुभवविरुद्धतया उभयत्र प्रतियोगितास्वीकारः उक्तभेदस्थले तादृशज्ञानवद्द्रव्यमात्रप्रतियोगिकत्वस्य कल्पने तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतोभयत्वधर्मितावच्छेदकीभूतप्रत्येकधर्मावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायामव्याहतमेवेति ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वसमानाधिकरणसाध्याभाववत्त्वकत्वं व्याप्तिरिति दीधितिः। अत्र च मते विशिष्टाभाव- परम्पराविशिष्टाभावः उभयाभावः परम्परया द्वि-

त्वाभावः इति विशिष्टाभावादिर्न साध्यप्रतियोगिक इति वाच्यं द्रव्यत्वादित्यादौ न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विना लक्षणोपपत्तिः । संयोगी सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावे साध्यसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यभावात् । अत्र च विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः विशिष्टसत्त्वाभावस्य गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य च लक्षणाघटकत्वात् विशिष्टसत्तायां गुणवृत्तित्वसत्त्वात् । न च विशिष्टसत्ताया गुणावृत्तित्वमङ्गीकृत्यैतल्लक्षणमतो नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथा सति घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वादेरपि तुल्ययुक्त्या घटावृत्तितया तदवच्छिन्नाभावमादाय विनैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं लक्षणसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यादिग्रन्थासङ्गतिः । न च प्रकृतसाध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावः प्रवेश्य इति तादृशसम्बन्धेन गुणावृत्तित्वमङ्गीकृत्य भवत्येव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् संयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायेन संयोगस्य साध्यतायां नमाहेतावतिव्याप्तेः तत्र तादृशसम्बन्धेन गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यात् । न च विशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव एव लक्षणघटक इति सर्वत्र व्यभिचारिणि व्यभिचारिस्थलावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति वाच्यम् महाकालमेयत्वात् घटगगनसंयोगादित्यादावतिव्याप्तेः । तत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणत्वात्तस्य च साध्यसमानाधिकरणत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावद्वयव्यापक साध्यसामानाधिकरण्यविलक्षणाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । घटवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावस्य साध्यत्वे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति चेत् साध्यत्वानिरूपितविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्यैव लक्षणे निवेश्यतया कुत्राप्यदोषात् परन्तु विशेषणरूपेण संसर्गताऽननुगमापत्तिरिति किन्तु तादृशापादे न दोषः अपितु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावनिवेशेऽपि न क्षतिः । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावपि द्रव्यत्वेन प्रमेयाभावस्य प्रमेयमात्रप्रतियोगिताकस्याप्रसिद्ध्या निवारणसम्भवः । एवमन्यत्रापि वाच्यम् द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वेन प्रमेयसामान्याभा

धस्यापि यत्किञ्चित्प्रतियोगिव्यधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकतया सिद्धान्ताभिमतदलाङ्गीकारेण प्रतियोग्यवृत्तित्वादिप्र-
वेशसङ्गतिः। एवं द्रव्यत्वत्वेन द्रव्यत्वसत्तान्यतराभावेऽपि भट्टाचार्य-
सम्मत इति तमादायाप्यतिव्याप्तिवारणम्। एवमन्यत्रापि।

सार्वभौममतलक्षणे साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरण
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यवद्वृत्त्यभावभिन्नत्वम् अभावे निवे-
शितं भट्टाचार्येण। अत्रेयमाशङ्का वह्न्यादिरूपसाध्यगगनोभयाभा-
वस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणोभयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकतया साध्यवद्वृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे तद्भे-
दाभावाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः। न च प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यघटितसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्य निरुक्तोभयत्वेऽपि विरहान्नाव्या-
प्तिरिति वाच्यम् प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वनिवेशे
सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताद्रव्यत्वोभयाभावादिमादायोक्तदोषता-
दवस्थ्यादिति। अत एव साध्यतावच्छेदकसमानपदमप्यकिञ्चि-
त्करम्। न च साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वं वृत्तितावच्छेदकधर्मे निवे-
श्यम् तन्नैवोभयत्वाभाववारणं सम्भवतीति वाच्यम् वृत्तितावच्छेदकत्व-
विशेषणेनैव गगनत्वावच्छिन्नप्रमेयत्वसामान्याभाववारणसम्भवेन समा-
नाधिकरणधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणवैयर्थ्यापातात्।

अत्र केचित् साध्यवद्वृत्तितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मातिरि-
क्तस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मे विशेषणात्र
साध्यगगनोभयाभावमादायोक्तदोषप्रसक्तिः तादृशोभयत्वस्य सा-
ध्यवद्वृत्तितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मत्वात्। न च साध्यवद्वृत्ति-
तानवच्छेदकातिरिक्तत्वमेव विशेषणं दीयताम् तादृशवृत्तितानव-
च्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मातिरिक्तत्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम्
आत्मत्वाभावघटकतया [illegible] अतएव दीधितौ प्रतियोगितायां
साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणाय स्वप्रतियोगिसाध्यवद्वृत्तित्वा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मे साध्यनिष्ठत्वमपहाय
साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमपि सङ्गच्छते। न च साध्यवद्वृ-
त्तितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकव्यापकस-
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यवद्वृत्त्यभावप्रसिद्धिस्तु
वह्निमान् धूमादित्यादौ तार्णालोकोभयाभावमादायैव सम्भवति स-

यादि तत्तद्रूपवान् तत्तद्गमादित्यादौ तादृशाभावोऽप्रसिद्ध एवेति वाच्यम् समानाधिकरणसम्बन्धानिवेशपक्षे विषयितासम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावमादायैव प्रसिद्धेः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशपक्षे तु यद्यपि पूर्वलक्षणघटितत्वविशिष्टसाध्याभाव न साध्याधिकरणनिरवच्छिन्नवृत्तिकस्तथापि साध्यवद्वृत्तितानवच्छेदकत्वस्थले वृत्तितानवच्छेदकत्व निवेश्य रूपघटोभयाभावमादायैव प्रसिद्धिः कार्येत्याहु ।

तन्मन्दम् । तादात्म्यसम्बन्धेन गगनसाध्यकस्थले गगनवृत्तितादृशोभयाभावाप्रसिद्ध्यापत्तेः। न च गगनघटोभयत्वस्य वृत्तितानवच्छेदकत्वेऽपि द्रव्यघटोभयत्वस्य वृत्तितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभाव एव प्रसिद्ध इति वाच्यम् उभयत्वस्यैकमात्रावृत्तित्वनियमात् एकमात्रावृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य क्वचिदपि तादात्म्यसम्बन्धेनासत्वात् उभयत्वस्य तादात्म्यसम्बन्धानवच्छेदकत्वात् । न चोभयत्वातिरिक्तगगनत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गगने सत्त्वात्तुभयाभावावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वात् वृत्तितानवच्छेदकत्वाप्रयुक्तधर्मातिरिक्तत्वविशेषणानपेक्षेपि कथञ्चिदपि तत्र लक्षणं सङ्गमयितुं शक्यम् तस्मात् तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्यत्व न स्वीकार्यमिति वाच्यम् तादृशातिरिक्तत्वविशेषणालक्ष्ये प्रसिद्धस्योभयाभावस्य भेदोऽवश्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे स्वीकार्य उभयसद्भस्य व्याप्यवृत्तित्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च व्याप्यवृत्तित्वात् एकयानुपपत्तेः ।

परेतु साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वोभयाभावत्व साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितायाः विशेषणीयम् अतः न पूर्वोक्तदोष । साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वनिवेशो चाव्यवहाराभावघटकतया सार्थक्यम् अन्यथा व्यापकत्व परित्यज्य सामानाधिकरण्यनिवेशे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वनिवेशवैयर्थ्यापत्ते । न च द्रव्यत्वघटत्वोभयाभाववान् घटान्यद्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठोभयाभावाभावत्वावच्छिन्नानुयोगितायां साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वाभावेन उभयाभावस्य द्रव्यत्वाभावाभावमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्याभावत्वे-

नाधिकरणताविवक्षया द्रव्यत्वघटत्वोभयाभावाभावत्वेनाधिकरणत्वस्य द्रव्यत्वाधिकरणेऽपि द्रव्यत्वघटत्वोभयाभाववति पटादावसत्त्वात् अव्याप्तिविरहादिति वदन्ति ।

उत्तानास्तु साध्यवद्वृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वमित्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्त्यभावभिन्नत्वमेव तात्पर्यार्थः । अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासङ्ग्रह इति । तच्चिन्त्यम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
व्यधिकरणगादाधरीक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सिद्धान्तलक्षणक्रोडपत्रम् ।

ॐ नमः शिवाय । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदका ये ये धर्माः प्रत्येकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति मिश्रमतम् । न चानवच्छेदकानुसरणमफलम् तादृशी या या प्रतियोगिता तत्तदवच्छिन्नभेदकूटनिवेशादेवोपपत्तेरिति वाच्यम् । उभयाभावादिकमादायातिप्रसङ्गात् । एवमपि सत्ताद्येकव्यक्तिकसाध्यक विशिष्टाभावादिकमादायाव्याप्तिरतः तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वे गौरवमिति तदुपेक्ष्य तदवगाहकप्रतीतिविषयत्वं तद्भिन्नत्वं वा साध्यतावच्छेदके विशेषणं दत्तमिति उपाध्यायमतमवलम्ब्य दीधितिकृता व्याख्यातम् । यत्तु मिश्रमते तद्घटकालीनवह्निमान्धूमादित्यादौ घटत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकत्वं न घटकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतेरिति तत्राव्याप्तिरेव दोषः कथं गौरवाभिधानमिति । तन्नुच्छम् तद्धर्मावच्छिन्नविषयताभिन्नविषयतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वेनाव्याप्त्यभावात् ॥ १ ॥

अथ महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितामादायाव्याप्तिवारणाय पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकताकभेदो निवेश्यः एको न द्वावितिवत् वह्नित्वं महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकं नेति प्रतीतेः तादृशभेदसत्त्वात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन सम्बन्धभेदेन चावच्छेदकताभेदेन तत्तदवच्छेदकतायाः पर्याप्तिरपि वह्नित्वत्वावच्छेदेन वर्तत एवेति कथमव्याप्त्युद्धार इति वाच्यम् । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन या पर्याप्तिः सैव निवेश्या तादृशधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नभेदो वर्तत एव वह्नित्व इति दोषाभावात् । न च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्ना-

च्छेदकताकत्किञ्चिद्भेदनिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादौ घटाभावप्रतियोगितामादायातिव्याप्तिस्तादृशभेदकूटनिवेशे च दुर्ज्ञेयत्वम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदनिवेशे च तादृशावच्छेदकसाधारणसमुदायत्वमेव तादृशधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकमिति धूमत्वत्वावच्छेदेन तादृशभेदा वर्तन्त एवेति अतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वै यद्धर्मावच्छेदेन पर्याप्तिमत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतासाधारणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वेनापि तदवच्छेदेन पर्याप्तिः स्यान्नियते इमौ घटपटौ इति वत् इमौ द्वौ इति सामान्यरूपत्वावच्छिन्नपर्याप्ति द्वित्वविशेषावच्छेदेन वर्तत इत्यनुपपत्तेरभावात् । तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेद एवानुगमो निवेशनीय इति न दुर्ज्ञेयत्वम् । न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वह्नित्वत्वावच्छेदेन वर्तत इति कथमव्याप्त्युद्धार इति वाच्यम् वह्नित्व समवायेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतीतेरभावात् समवायसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यापि वह्नित्वत्वावच्छेदेनाङ्गीकारात् साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य निवेशनसम्भवाच्च ।

परेतु हेतुसमानाधिकरणाभावीयसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छेदकताकभेदकूटत्वम् तादृशभेदत्वव्यापकम् तच्च तादृशभेदत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् तच्चानुगतम्, अदुर्ज्ञेयञ्चेति । तादृशोभयावृत्तिधर्मश्च तत्तत्प्रतियोगितात्वमेव उभयावृत्तिपर्यन्तमुपलक्षणतयाऽनुगमकम् । न चोपलक्षणतयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ भानासम्भवेन कथं तादृशभेदकूटप्रसिद्धिरिति वाच्यम् प्रतियोगितासंसर्गकबुद्धेरेव तथा नियमात् प्रतियोगितावच्छेदकबुद्धौ तथा नियमाभावात् । अत्र चेत्तादृशप्रतियोगिताकभेदत्वविशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितायाश्च संसर्गविधया निवेश इति विरहात् । तादृशधर्मसमूहस्य तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकघटकतयोपलक्षणस्योपपत्तेश्च ॥ २ ॥

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् स्वविशिष्ट सम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेतादृशं स्व साध्यतावच्छेदकमित्यनवच्छेदकान्तपारिभाषिकबलाद्दण्डिमानित्यादौ तादृशं स्व न किमपि दण्डस्वरूपं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्दण्डस्य प्रत्येकं कस्य दण्डस्यापि स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरह इति परमगम्भीरपन्थानुधावनमिति भट्टाचार्येण विलिखितम् । तच्च न सम्यक् यादृशं साध्यतावच्छेदकं तत्र तादृशमेव स्वपदेन धर्तव्यम् अन्यथा महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकतास्थले व्यभिचारित्वापत्तिः स्यात् । तथापि दण्डत्वादिरूपेण दण्डस्योपादानसम्भवेन स्वस्यैव दण्डस्य दण्डत्वावच्छिन्ननिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य च सम्भवेनाव्याप्त्ययोग इति वस्तुतस्तु दण्डीत्यादिपाठः प्रामादिक इति वदन्ति ॥ ३ ॥

तद्वति धूमत्वादिकं वाति द्वितीयपक्षे धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमवद्धूमवान् पक्ष इति ज्ञाने हेतुना च स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं धूमवद्वान् पक्ष इत्याकारकम् तादृशज्ञानस्य धूमाभाववान् पक्ष इत्याकारकधूमत्वावच्छिन्नप्रकारकाभावज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् । एतन्मते हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्न साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वमेव विरोधो न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यासामानाधिकरण्यम् प्रदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदक धर्मितावच्छेदकीभूतस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवगाहित्वाद्विरोधविषयकज्ञानाप्रतिबध्यत्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम् । अयमनुपपन्नश्च । अन्यथा धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमाभाववद्धूमवान् पक्ष इत्याकारकज्ञानस्य कारणतायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यसामानाधिकरण्यरूपाविरोधस्य सम्भवात् कथं हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्न साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोध कल्प्यते कथं वा तादृशज्ञानस्य प्रतिबध्यत्ववारणार्थं जनकीभूतज्ञान कारणतावच्छेदककोटौ गुरुधूमत्वस्य प्रवेश धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशविरोधज्ञानस्य व्याप्तिज्ञाने प्रतिबध्यत्वसत्त्वात् । अत्र धूमवद्विशिष्टत्वमात्रस्य तात्पर्यं वन । न च व्याप्तित्वरूपेण व्याप्तिज्ञानं हेतु तथा च तादृशव्याप्तिज्ञानं धूमत्वस्याप्रवेशात् धूमत्वव्यापकव्याप्तिघटकेन स्व ।त

ज्ञानं न सम्भवतीति वाच्यम् आधेयतासम्बन्धेन धूमीयत्वस्यापि व्याप्तिस्वरूपत्वात् ॥ ५ ॥

ननु महानसीयवह्निभिन्नवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्नं पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छिन्नभेदाघटकत्वेऽपि रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः हेतुमन्निष्ठस्य विषयतया रूपवाद्भिन्नविशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छिन्नभेदस्य रूपवाद्यवृत्तित्वात् । न च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम् तथापि पर्याप्तिनिवेशेऽपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नाया हेतुमन्निष्ठमहानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तित्वविरहेण वह्न्यादौ तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणसम्भवादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना या हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छिन्नभेदस्य विवक्षणीयत्वात् । तथाच रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ रूपविशिष्टावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नतादृशावच्छेदकताया लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिः वा वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशस्कन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वमन्तरेण तदवच्छिन्नभेदस्य वह्न्यादौ सत्त्वादव्याप्तिरिति ध्येयम् । न चैवमनुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकीभूतदण्डत्वावच्छेदेन दण्डादौ हेतुमन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदसत्त्वात् दण्डादिमान् द्रव्यत्वादित्यव्याप्तिसिद्धानासत्त्वादिति वाच्यम् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् । न च यो यदनवच्छेदकः स तदभावावच्छेदक इति नियमात् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया अव्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकतावच्छेदसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् द्रव्यत्वावच्छेदेन दण्डादौ घटत्वस्य भावाभावप्रसक्तेः इति । इदमत्रावधेयम् । तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण ता

धानं न सम्भवतीति वाच्यम् आधेयतासम्बन्धेन धूमीयत्वस्यापि व्याप्तिस्वरूपत्वात् ॥ ४ ॥

ननु महानसीयवह्निभिन्नवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदावलम्बनेऽपि रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः हेतुमन्निष्ठस्य विषयतया रूपत्वादिविशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य रूपत्वाद्यवसत्त्वात्। न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम् तथात्वेऽपि पर्याप्तिनिवेशेऽपि साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाया हेतुमन्निष्ठमहानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तित्वाग्रहेण वह्न्यादौ तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना या हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य निवेशनीयत्वात् । तथाच रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ रूपत्वाद्यवच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नतादृशावच्छेदकताया लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिः वा वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्याप्यवृत्तित्वसत्त्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य वह्न्यादौ सत्त्वादव्याप्तिरिति ध्येयम् । न चैवमनुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकीभूतदण्डत्वावच्छेदेन दण्डादौ हेतुमन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छेदसत्त्वात् दण्डादिसाध्यकेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् । न च यो यदनवच्छेदकः स तदभावावच्छेदक इति नियमात् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकतावच्छेदसत्त्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् द्रव्यत्वावच्छेदेन दण्डादौ घटजनकत्वाभावप्रसङ्गात् इति । इदमत्रावधेयम् । तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण ता

दृशावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वमुपगम्य अवच्छेदकताया प-र्याप्तिनिवेशेऽपि न तादृशावच्छेदकतावावच्छिन्नानुगताभावनिवेशनि-र्वाहः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण त-थाविधधर्माणामनुगमात्र अनुगताभावनिवेशसम्भवेऽपि धूमवान्वह्नेरि-त्यादौ धूमत्वत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादृ-तिप्रसङ्गात् । अत्र केचित् हेतुसमानाधिकरणाभावत्वसामानाधि-करण्येनाप्रसिद्धिमद्धर्मघटितत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिक-रणाभिन्नार्थं वाच्यमतो व्यभिचारिणि नातिप्रसङ्गः ।

वस्तुतो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिभाषिकानव-च्छेदकत्वं निवेशनीयम् । तदुत्तरं च यादृशं रूपं प्रविष्टं तादृशा-भेदनिवेशः विशिष्टवह्न्यादिभेदासम्भवेन तादृशधर्माविषयकप्र-तीतिविषयत्वं निवेशनीयमतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशया-दृशरूपं स्वविशिष्टसम्बन्धितानिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्स्वरू-पं तत्तदतिरिक्तवृत्तितावमेवानवच्छेदकत्वेन विवक्षणीयम् । तथा च सर्वेषामेव दण्डादीनां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-वच्छेदकतया कस्याश्चिद्दण्डव्यक्तेर्न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकाति-रिक्तवृत्तित्वं स्वस्य स्वातिरिक्तत्वविरहादिति दण्डधर्मस्य व्या-पकतावच्छेदकत्वानुसरणमिति महाचार्येणाशय उपदर्शितः ।

अत्रेयमाशङ्का । पारिभाषिकातिरिक्तत्वनिवेशे महानसीयव-ह्निभिन्नत्ववत्त्वादिरूपप्रत्येकस्य स्वपदेन धर्तव्यतया तादृशस्व-विशिष्टसम्बन्धितानिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपातिरिक्तवृत्तितया-न् । ननु स्वपदस्य साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छे-दकरूपधर्मस्य स्वपदस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-दकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्माद्यवच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकतापर्या-प्त्यवच्छेदकधर्मविशिष्टावच्छिन्नसम्बन्धितानिष्ठाभावप्रतियोगिताव-च्छेदकताकत्वमतिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्यम् । तथा च महान-सीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नसम्बन्धितानिष्ठाभावप्रतियोगिता-वच्छेदकत्वाविरहान्न दोष इति वाच्यम् । सर्वस्यैव दण्डत्वाव-च्छिन्नतत्तद्दण्डादेर्दण्डत्वावच्छिन्नसम्बन्धितानिष्ठाभावप्रतियोगिताव-च्छेदकतया तादृशातिरिक्तवृत्तित्वात् दण्डवान्दण्डिसंयोगादित्या-दावव्याप्त्यापत्त्या अनुगमेऽर्थान्तरविरोधापत्तेश्च ।

अत्र समाधानम् साध्यानुयोगिकान्यविशिष्टसाध्यतावच्छेदक-तावच्छेदकसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्य तादृशसम्बन्धेन स्वविशिष्टस्य विधेयतया महानसादेर्निर्वहात् । न च महानसीयवह्निभिन्नवह्नि-त्वाभावरूपेण महानसीयवह्न्यनुमितौ भानात् तस्यापि साध्यतया महानसादेरप्युक्तमिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पर्याप्त्य-वच्छेदकधर्मविशिष्टानुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिकसा-ध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवैशिष्ट्यनिवेशादित्याहुः ।

परे तु महानसीयवह्नित्वादेः प्रत्येकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिरस्त्येव । न चोभयपदस्य अनुमितेरपेक्षया प्रत्येकमुभयत्वात्तिरिक्तमेव उभ-यावच्छिन्नविधेयकानुमितिप्रयोजकमित्युभयधर्मावच्छिन्नविधेयता-कानुमितिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति वाच्यम् । दण्डत्वावच्छिन्नानु-मितिवदुभयधर्मावच्छिन्नानुमितेरप्यनपायादित्याहुः ॥ ६ ॥

संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव निवेशनीयः सम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावव्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावव्यभिचारित्वं तुल्यन्यायेन सम्भाव्यते इति यत्त्वतश्च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानामपि व्याप्यत्वमाव । अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावहेतुना समवायसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्याभावसिद्धिरित्यादिना भट्टाचार्येण समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य व्यभिचारित्वस्य तत्त्वेन सम्बन्धनिवेश इत्युक्तम् ।

अत्रेदमाशङ्क्यते । समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य व्यभिचारित्वसम्भवे सामान्याभावव्यभिचारशङ्कैव न जायत इति तद्वारणाय कथं यत्त्वतस्त्वेन सम्बन्धविशेषणमिति । यथा संयोगाभाववान् संयोगीयपावद्विशेषाभाववत्त्वादित्यादौ व्यभिचारशङ्का भवति तथात्रापि समवायत्वादिना सम्बन्धनिवेशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावे समवायसम्बन्धावच्छिन्नतादृशसामान्याभावव्यभिचारशङ्कोत्पत्तौ बाधकाभावात् विशेषधर्मनिवेशेन यथा विशेषव्याभिचारवसानम् तथा सम्बन्धविशेषनिवेशेऽपि विशेषाभावव्यतिरेकतया विशेष व्यभिचारव-

सानाच्च ॥ ८ ॥

अथ संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेनाभावस्य हेतुत्वेऽप्रसिद्धिः तादृशप्रतियोगितावृत्तिप्रतियोगितात्वस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धयोग्यत्वावच्छिन्नाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वापेक्षया गुरुधर्मतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न च यत्किञ्चित्संयोगाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितात्वस्य तादृशतादृशगुरुतराभावत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितात्वव्याप्यत्वेन स धारणतादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितातो न्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वाप्रसक्त्या अभावस्य तादृशगुरुधर्मस्यैवावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् एवमपि तादृशाभावद्वयावृत्तिद्वित्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितात्वस्य तादृशप्रतियोगितासमनियततया तस्यैव लघुतया अवच्छेदकत्वप्रसक्त्या तादृशगुरुप्रतियोगितात्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितात्वसम्बन्धेन संयोगत्वस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकल्पनेनैवानुपपत्तेरभावात् अत्र गौरवाभावादिति । वस्तुतस्तु संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितापर्याप्त्यनधिकरणत्वमेव हेतुः । आधेयतासम्बन्धेन घटविशिष्टविषयताभेदमादायैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वासिद्धिरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

सामान्यमुखव्याप्तिस्थले उपाधिसाध्ययोः सामान्यव्याप्तिरादरणीया अन्यथा व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वं न सम्भवति सामान्यमुखव्याप्तिस्थले उपस्थितौ यावत्साधनसजातीयव्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुतया विशेषव्याप्त्यादरे उपाधिसजातीयानवच्छिन्नघटीयपात्रद्विशेषाभावाधिकरणत्वात् । प्रकृतसाध्यसजातीयस्य बहुशो व्यापकतागृहीततया व्यभिचारितासम्बन्धेन साधनसजातीये कुत्रचिद् साध्यसजातीयव्याप्त्यादेरपि न क्षतिरिति ग्रन्थकृतोक्तमिति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
सिद्धान्तलक्षणगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्याप्त्यनुगमगादाधरीक्रोडपत्रम्।

न च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना यावन्तो हेतुसमानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति शिरोमणिः । तथाज्ञायमानस्य तत्कालावच्छिन्नतज्ज्ञानाविषयस्याभावस्य तत्त्वम् ननु तत्कालीनतज्ज्ञानस्याविषयत्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां तत्कालीनतज्ज्ञानस्याप्रसिद्ध्याऽनुमित्यनुपपत्तिः । न च ज्ञानांशे तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया यादृशशरीरावच्छिन्नस्य पुंसः कदापि कचिदप्यभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहो न जातः तस्यानुमित्यनुपपत्तिः तदीयतज्ज्ञानाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् शरीरविशेषमन्तर्भाव्य तदात्मसमवेतत्वरूपतत्पुरुषीयत्वस्य निवेश्यतयाऽप्रसिद्धेरनवकाशादिति भट्टाचार्याः ॥ अथ तत्पुरुषीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य घटादौ प्रसिद्ध्या तद्विषयत्वाभावस्याभावे सत्त्वात् कथं तत्पुरुषीयानुमित्यनुपपत्तिरित्युक्तमिति । मैवम् घटादिनिष्ठतादृशज्ञानविषयत्वस्याभावोऽभावे व्याप्त्यक्षतिरिति तत्र तत्कालावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति केचित् ।

परे तु स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्येनाज्ञायमानत्वमित्यत्र स्वपदं न तादृशविषयत्वाभावानुयोगिपरम् किन्तु प्रतियोगिपरमेव तथा च स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमान यद्यत्स्व तत्कालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन तत्पुरुषीयज्ञानविषयत्वाभाववत्तत्त्वमर्थो वाच्यः अन्यथा स्वपदस्यानुयोगिपरत्वे वास्तवस्वप्रतियोगिसमानाधिकरणयादृशाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहः तत्पुरुषस्य कुत्रापि न जातः तत्पुरुषीयतादृशाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तादृशाभावस्य धर्तुमशक्यत्वात्तादृशाभावस्य तादृशाज्ञायमानत्वविरहेण निरुक्तयाघटनान्तर्गततया साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहसम्भवादनुमित्यापत्तेः । एवञ्च तत्पुरुषस्य क्वचि-

अवच्छेदकताख्यतादृशावच्छेदकतात्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनि तादृशावच्छेदकत्ववद्वह्नित्व घटाभाववद्वह्नित्याकारकज्ञानादनुमित्यापत्तेः । न च प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारतावच्छेदकत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततादृशोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्नवह्नि घटत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशावच्छेदकतायां अपि उक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वनाकप्रतिबध्यतायाः प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारत्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धत्वात् । न च तादृशप्रकारतायाः धर्मितावच्छेदकस्यानवच्छिन्नत्वं च निवेशनीयमिति वाच्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्या जायमाने वह्नित्वे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटोभयावगाहिज्ञाने तादृशोभयाभाववत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकताशालितादृशोभयाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानादनुमित्यापत्तेः । यद्यपि तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेऽप्युक्तदोषवारणसम्भवः तथापि तादृशावच्छेदकत्ववद्वह्नित्वमिति—ज्ञानीयतादृशप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनि तादृशावच्छेदकत्ववद्वह्नित्वमिति ज्ञानेऽतिप्रसङ्गः दुर्वारः । न चोक्तज्ञाने तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवक्ष्यमाणसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वविषयिताशालित्वाभावान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् वक्ष्यमाणरीत्या उक्तज्ञानवारणेऽपि तादृशावच्छेदकत्ववद्वह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानस्याशक्यवारणात् । यदि च तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्योक्तदोषो वार्यते तदा व्यापकत्वनिवेशापेक्षया लाघवानवकाश इति । केचित्तु यत्र स्थलविशेषे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाधेयत्वं यत्किञ्चिद्घटत्वादिकमवगाह्य व्यभिचारज्ञानं जायते न तु तदनवगाह्येति तत्र तादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारत्वाप्रसिद्ध्याऽनुगमो दुर्घटः स्यात् अतस्तादृशमहत्त्वव्यापकत्वनिवेश इत्याहुः ॥ २ ॥

अत्र तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्व्याप्यवह्नित्वमिति ज्ञानवारणाय तादृशावच्छेदकप्रकारकमहत्त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिब

ध्यतानवच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नेतरप्रतिबन्धकताशालिज्ञा
नत्वेन हेतुत्वमुक्तम् भट्टाचार्येण । अत्र तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वा
वच्छिन्नं प्रत्यवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपम् । प्रतिबन्धकता
च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्ना तेन तादृशावच्छेदकत्वाभावव्या-
प्यवद्धर्मवाचाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभाववान् ता
दृशावच्छेदकस्य वह्नित्वमिति ज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रति
बन्धकतामादाय व्याप्यवत्ताज्ञाने नातिप्रसङ्गः । न च तथापि ताद-
शावच्छेदकत्वाभावव्याप्यप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाभा
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानस्य सद्धेतो
दुर्वारः तज्ज्ञाननिष्ठाया तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्ध
ताकप्रतिबन्धकताया तादृशावच्छेदकत्वप्रकारताशालिहेतुमन्निष्ठ
प्रतियोगिव्यधिकरणधर्माभावाभावप्रतियोगितावच्छेदक वह्नि
त्वमित्याकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छे
दकीभूता या तादृशधर्माभावाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव
विषयिता तदवच्छिन्नान्यत्वादिति वाच्यम् तादृशावच्छेदकत्व
ग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापदेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठा
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारके सति तत्र
कारकत्वघटितविषयितावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षित
त्वात् । तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्ध
कतायश्च न तादृशविषयितावच्छिन्नत्वमिति ध्येयम् ॥

यत्तु तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापदेन ता
दृशावच्छेदकत्वविषयकव्यापकप्रतिबन्धकताविशेषणेनोक्तदोष
वारणसम्भवेऽनन्यतरे प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्न
त्वमनुपादेयमिति । तन्मन्दम् । प्रकृते व्यापकतानवच्छेदकत्वात्
वह्निमान् धूमप्रतियोगिकालीनधूमादित्यादौ घटाभाववद्वह्नित्व मि
त्यादिज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च ॥

यथाऽत्र तादृशावच्छेदकत्वविषयिताव्यवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरू
पितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयिताव्यवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशे
तादृशपदं व्यर्थम् प्रतिबन्धकतायां निरुक्तविषयितावच्छिन्नत्वनिवेशा
देव प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदक वह्नित्वमित्यादिज्ञानवारणसम्भवादिति । न च प्रति-

बन्धकतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वानिवेशेऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानस्य वारणायोगः । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानप्रतियोगिव्यधिकरणे हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानसाधारणनिश्चयत्वस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतद्धर्मविशेषानिवेश्य दुर्वारत्वे तथा तन्निवेशस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यावश्यकतयोक्तज्ञानस्यापि निरुक्तविपर्ययत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासत्त्वादिति वाच्यम् उक्तज्ञानघारकवक्ष्यमाणसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाव्यापकत्वनिवेशेऽपि तत्प्रतिबध्यतानिरूपितत्वनिवेशेऽपि तादृशप्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशे वैयर्थ्यादिति । न च व्यापकत्वानिवेशे तादृशावच्छेदकत्वसंशयादप्यनुमित्यापत्तिः संशयस्यापि तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वविपर्ययत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालित्वादिति वाच्यम् पक्षविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपित इत्यादिक्रमेण निरूप्यनिरूपकभावापन्ना या निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयता, तच्छालिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तादृशावच्छेदकत्वसंशयीयसाध्यतावच्छेदकविषयतायाः तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादिति ।

अत्र केचित् प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वानिवेशे प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतामते निरुक्तविपर्ययत्वावच्छिन्ना या प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालित्वादिति, तादृशसंशयादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वानिवेशे तु ग्राह्यसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यता न तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापिकेति नोक्तदोषः । न च प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वव्यापकत्वमनिवेश्य ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैवोक्तदोषवारणं युक्तमिति वाच्यम् प्रकारान्तरस्य प्रकारान्तरादूषकत्वादित्याहुः ।

यत्तु यत्र यत्साध्यतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगिव्यधिकरणय-

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयोत्तरं कदाचिदपि तादृशावच्छेदकत्वानुमितिर्न जायते तत्र तादृशानुमितिं प्रति तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं, वाच्यम् प्रयोजनविरहात् तादृशप्रतिबन्धकतायामिच्छायामप्युत्तेजकत्वं नास्ति। तथा च एतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वविधेयत्वाख्यविषयता तद्वच्छिन्ना तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालिनः प्रतियोग्यव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकम् इत्याकारकज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिरतस्तद्वारणाय तादृशावच्छेदकत्वमहत्त्वव्यापकत्वनिवेशः। तन्निवेशे तादृशावच्छेदकत्वविधेयताशाल्यनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायास्तादृशमहत्त्वव्यापकत्वविरहात् तदवच्छेदकविषयतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादायैव नातिप्रसङ्ग इति।

तत्र समीचीनम् तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपावच्छिन्नविषयितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिवेशेनैवोक्तदोषवारणसम्भवात्। सिद्धिनिरूपितानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकीभूतविधेयितारूपघटकधर्मस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् प्रकारितात्वघटितधर्मस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्।

परंतु यत्र स्थलविशेषे व्यभिचारनिश्चयात्मकज्ञानमभावाभावांशे घटादिकमवगाह्यैव जायते तत्र प्रतियोग्यव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्याकारकज्ञानसङ्ग्रहो दुर्वारस्तादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयितावच्छिन्नत्वसत्त्वात् तादृशमहत्त्वव्यापकत्वनिवेशे च तादृशमहत्त्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वमेव नास्तीति।

वस्तुतस्तु प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वमहत्त्वव्यापकत्वानिवेशे प्रतियोग्यव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमहत्त्वाभावबुद्धित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुमान् पक्ष इत्याकारकज्ञानादनुमित्यापत्तिरुपपद्यतैव निरूपितत्वसम्बन्धावच्छि-

प्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणाभाववत्ताबुद्धिं प्रति निरूपिततादृशसम्बन्धेन तादृशाधिकरणवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतयोक्तज्ञानेऽपि तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वविषयता तदवच्छिन्नतादृशाधिकरणाभाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकत्वाभावात् । न च तत्प्रतिबन्धकतायां तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वविशेषिता तदवच्छिन्नत्वाभावात् तादृशातिप्रसङ्गः तादृशाधिकरणवत्ताज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ वह्नित्वप्रकारितायाः एव निवेशितत्वादिति वाच्यम् । शुद्धतादृशाधिकरणवत्ताज्ञानतादृशावच्छेदकत्वतदभाववद्वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणवत्ताज्ञानसाधारणनिश्चयस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषानिवेश्य दुर्वचतया तद्विशेष्यशुद्धतादृशाधिकरणवत्तानिश्चयत्वेनैव तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणवत्तानिश्चयत्वेनापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतायामवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नतादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वविशेष्यतावच्छिन्नत्वस्याप्रसक्तत्वात् । प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकव्यापकत्वनिवेशे च तादृशावच्छेदकत्वंवह्नित्वमित्याकारकज्ञाने तादृशाधिकरणवत्ताज्ञानीयप्रतिबध्यताविरहादेव तादृशप्रतिबध्यतायां न तादृशप्रकारकव्यापकत्वमतो नोक्तातिप्रसङ्ग इति युक्तमुत्पश्यामः । न च तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावत्त्वे सति तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालित्वेनानुगमेनापि व्याप्यवत्तादिज्ञानवारणसम्भवे प्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् । वह्नित्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्व्याप्यवत् तादृशावच्छेदकभेदवच्च न वेत्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं न वेत्याकारकज्ञानाद्यनुमित्यापत्तिवारणाय च तत्सार्थक्या-

त् उक्तज्ञानस्यापि निरुक्तप्रतिबध्यतात्वे सति तादृशप्रतिबन्धकताशालित्वात् । तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितावच्छिन्नत्वनिवेशे च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकभेदविषयिता उक्तज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तदवच्छिन्नत्वाभावादेव नातिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । न च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतस्यावच्छेदकतादृशसाध्यतावच्छेदकविषयितावत्त्वनिवेशे नोक्तदोषः प्रतिबन्धकतायामुक्तविशेषणाविच्छिन्नत्वमफलम् इति वाच्यम् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक वह्नित्वमित्याकारकलौकिकदोषविशेषजन्यग्रहस्य सङ्ग्रहप्रसङ्गात् । न च निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितावच्छिन्नत्वेन तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणत्वेऽपि वह्निमान् घटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमादिमानित्यादौ तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यघटवद्वह्नित्वमिति ज्ञानादनुमित्यापत्तिरुक्तज्ञाननिष्ठतादृशावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकतायां घटाभाववद् अवच्छेदकत्ववदित्याकारकनिश्चयनिष्ठतादृशावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ना या घटवद्वह्नित्वमितिज्ञानीयप्रतिबन्धकता तन्निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या घटत्वावच्छिन्ना विषयिता तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोग्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिश्चयत्वस्य च विरहादेव न तत्प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशाल्युक्तज्ञानादनुमित्यापत्तिः । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितावच्छिन्नत्वस्यैव तादृशविषयितावच्छिन्नपदेन विवक्षितत्वादिति वाच्यम् । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसामान्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसाधारणनिश्चयत्वस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषानिवेशस्य दुर्वचतया तन्निवेशेन पृथक्पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्य ग्रन्थकृतैवोक्तत्वेन घटवद्वह्नित्वमिति ज्ञानं प्रति घटाभाववदवच्छेदकत्ववद्वह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वेनैव प्रतियोग्यधिकरणघटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक वह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वेनापि पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्या-

धर्मिकतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेण घटाभाववदवच्छेदकत्ववदित्याकारकनिश्चयवैशिष्ट्यानिवेशादिति । न च निरुक्तप्रतिबध्यतानवच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वपदेन तादृशप्रतिबध्यतानवच्छेदकविषयित्वानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् नोक्तदोषः, उक्तस्थानीयप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यतानवच्छेदकीभूतव्याप्यत्वविषयित्वावच्छिन्नत्वाभावादिति वाच्यम् । घटकालीनहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमित्यस्यासङ्ग्रहापत्तेः । उक्तरीत्या निश्चयत्वनिवेशानुरोधेन कालीनत्वादिविषयित्वस्याप्युक्तज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् तस्य तादृशप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात् ।

अत्र केचित् साधनभेदेन कार्यकारणभावभेदात् उक्तस्थले तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्व्याप्यघटवद्वह्नित्वमित्यादिज्ञाननिष्ठतत्प्रतिबन्धकताभिन्नत्वेनापि तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणीयत्वान्नोक्तातिप्रसङ्गः ।

एतेन भेदघटितत्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानसङ्ग्रहापत्तिरित्यपि निरस्तमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

वस्तुतस्तु वह्नित्वधर्मिकघटवत्ताबुद्धिम्प्रति घटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमवन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकवह्नित्वधर्मिकनिश्चयत्वेनैवावश्यं प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यम् । घटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमवन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमिति निश्चयधर्मिकघटाभाववति अवच्छेदकत्ववति घटाभावप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यग्रहकाले स्वतन्त्रघटाभाववदवच्छेदकवदिति निश्चयसत्त्वेऽपि तादृशज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वानुरोधात् । तथा चानुगतज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशाच्च दोषः ॥ ३ ॥

तदभावव्याप्यवत्तादिनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे, व्याप्तिधर्मितावच्छेदकीभूतविषयतानिवेशविरहसम्भवे तु तादृशसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयितानिरूपितमात्रविषयितानिरूपितत्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतात्वघटितोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धकतायाः कारणतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं प्रतिबध्यताऽपि च न निवेशनीया । ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकत्वे च ज्ञानवैशि-

र्यानवच्छिन्नज्ञानत्वेन धारणीयमिति भट्टाचार्याः । न च प्रतिब-
न्धकताया ज्ञानत्वाद्यनवच्छिन्नत्वनिवेशेऽवच्छेदकत्वाभावप्र
स्कालीनधूमादिहेतुकवह्न्यादिसाध्यकस्थले तादृशधूमवन्निष्ठाभाव
प्रतियोगितानवच्छेदक वह्निर्यमिति ज्ञानासत्त्वे तन्निष्ठप्रतिब-
न्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । तथा तत्प्रतिबन्धक
स्याप्युक्तज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वाभावस्य विरहितत्वादिति । अ-
याथ वह्निमान् घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववद्वह्नित्वकाली
नधूमादित्यादौ घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदक वह्निमानित्यादिज्ञा
नस्य सत्त्वदशायामपि उक्तज्ञानस्यापि तादृशावच्छेदकत्वग्रहव्यापक
प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशसाध्यतावच्छे
दकनिष्ठविषयतानिरूपितामात्रविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वविषयता
शालित्वादिति चेन्न हेतुतावच्छेदकावशिष्टग्रहत्वव्यापकत्वेन
तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताया विशेषणीयत्वात्
उक्तज्ञानीयप्रतिबध्यता च न हेतुतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वव्यापि
केति नोक्तदोष इति ध्येयम् ॥ ४॥

यदि च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादि-
ग्रहाद्यनुमितिस्तदा तादृशावच्छेदकत्वादिग्रहाविरोधित्वमपि नि-
वेशनीयमिति दीधितिः । तदविरोधित्वं च तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्य-
तानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वम् । निवेशनीयमिति । अत्र
निरुक्तव्याप्तिज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायामित्यादि ।
घटाभावप्रतियोगितावच्छेदक वह्निमानित्यादिज्ञानानिष्टप्रतिबध्यता च
वह्निर्धूमनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्धूमसमानाधिकर
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वव्यापकप्र
तिबध्यतात्वेन निवेशनीया न तु तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता
त्वेन भेदकूटनिवेशापत्त्या गौरवात् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुम
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानामपि
वृत्तिमदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहवृत्तित्वाप्रसिद्धिरतस्तादृश-
ग्रहनिष्ठत्वमपहाय तादृशग्रहत्वव्यापकत्वनिवेश इति भट्टाचार्याः ।
न च समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छे-
दकताकप्रकारताशालिग्रहवृत्तित्वनिवेशनैयायिकानां व्यापकतानिवे-
शो व्यर्थ इति वाच्यम् व्यभिचारग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतायाः, वह्निव

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं चेत्याकारकसमूहालम्बनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकताविषयतावच्छेदकताकप्रकारताशालिग्रहवृत्तितयाऽप्रसिद्धितादवस्थ्यात्। न चाधिकरणत्वविषयताभिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणविषयत्वानिरूपकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहवृत्तित्वनिवेशे उक्तसमूहालम्बनज्ञानमादाय नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् यादृशस्थलविशेषेऽधिकरणांशेऽन्यावगाहिसमूहालम्बनमेव तादृशज्ञानं जायते तत्र यादृशविषयताशालिनिरूपकज्ञानाप्रसिद्धेः। एतेन समूहालम्बनान्यज्ञानात्मकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमात्रावगाहियत्किञ्चिज्ज्ञानवृत्तित्वनिवेशेनापि सामञ्जस्ये व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि परास्तम्। अथैवमपि अवच्छेदकत्वसामान्याभावात्मकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्निमत्त्वमित्यादिग्रहासंग्रह इति चेन्न तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताभिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

वस्तुतस्तु तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां निवेशापेक्षया लाघवात्तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वमेव तादृशप्रतिबध्यताया निवेशनीयम् तावतैवाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानवारणसम्भवात्तदीयप्रतिबध्यतायास्तथाविधग्रहत्वव्यापकत्वादिति भट्टाचार्याः। अथ वह्निमानवच्छेदकत्वाभाववत्कालीनधूमादित्यादिव्यापकताज्ञानीयतादृशग्रहत्वाव्यापकप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या तथाऽनुगमो दुर्घटः। अवच्छेदकत्वप्रकारकवह्नित्वविशेष्यकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति अभावावच्छेदेनावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयविशिष्टाभावप्रकारकवह्नित्वविशेष्यकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकतया तत एवोपपत्तौ वह्नित्वविशेष्यकावच्छेदकत्वाभाववदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनादिति।

अत्र केचित्। समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाव्यापकप्रतिबध्यत्वपदेन तादृशग्रहत्वव्यापकत्वज्ञानवृत्तित्वावच्छि-

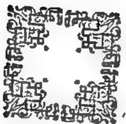
प्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रतिबध्यताविवक्षितत्वान्न दोषः । उक्तस्थले व्यापकताज्ञानीयप्रतिबध्यतायां तादृशग्रहत्वव्यापकत्वेऽपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वविरहादेव निरुक्तोभयाभावसत्त्वात् अभावप्रतियोगितानवच्छेदक वह्नित्वमिति ज्ञानीयप्रतिबध्यतायाश्च निरुक्तोभयाभावसत्त्वान्न तादृश ज्ञानादनुमित्यापत्तिः । एतेन हेतुविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितेत्यादिक्रमेण निरुक्तनिरूपकभावापन्नतादृशावच्छेदकत्वे प्रकारतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतिबध्यतानिवेशेनैव सामञ्जस्यं प्रतिबध्यतायां तादृशाव्यापकत्वनिवेशो गौरवग्रस्त इत्यपि समाहितम् । उक्तस्थले तादृश प्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबध्यतानिवेशस्यावश्यकत्वात् । तादृशग्रहत्वव्यापकत्वाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रविष्टतया गौरवानवकाशाच्च । न च तथापि तादृशावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्त्वादिज्ञानवारणाय तादृशप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिनिवेशनीयतयोक्तस्थले व्यभिचारज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रसिद्ध्याऽनुगमो दुर्घट एवेति वाच्यम् ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नयत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वानिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् । उक्तस्थले व्यापकताज्ञाननिष्ठव्यभिचारज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वानिरूपितत्वविरहादेव तादृशोभयाभावसत्त्वात् । न चैवमभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्त्वादिज्ञानादनुमित्यापत्तिर्दुर्वारा तज्ज्ञानीयप्रतिबध्यतायां तज्ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकतायां च प्रागुक्तोभयाभावसत्त्वादिति वाच्यम् । अगत्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्त्वादिज्ञाननिष्ठतत्प्रतिबन्धकताभिन्नत्वेनापि तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणत्वादित्याहुः ।

तत्र एवमुक्तस्थलेऽवच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनाभावप्रतियोगितानवच्छेदक वह्नि वह्निमानित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तेः । एतज्ज्ञानीयप्रतिबध्यतायां प्रागुक्तोभयाभावस्य तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वस्य च सत्त्वात् । न चैतज्ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकताभिन्नत्वेनापि

तादृशप्रतिबन्धकत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् । तथा सत्येतज्ज्ञान वृत्तिप्रतिबन्धकत्वस्य व्यापकताज्ञानसाधारणतया ऐक्येन प्रकृतव्यापकताग्रहस्यासम्भवापत्तेः । कारणीभूतज्ञानस्य तत्तज्ज्ञानान्यत्वेन विशेषणीयत्वे चानन्तभेदनिवेशे गौरवापत्तिरित्यलं पल्लवितेन ॥

ननु अवच्छेदकत्वसामान्याभावहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोभयवद्वृत्तित्वमिति ज्ञानस्यावच्छेदकत्वसामान्याभाववदवगाहिज्ञानसाधारणं प्रतिबन्धकत्वं दुर्वचम् । तत्तत्प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्माननिवेश्य निश्चयत्वस्य दुर्वचत्वेनाननुगतत्वात् । एवं धर्मितावच्छेदकावच्छेद्यत्वावगाहितादृशोभयवत्ताज्ञानस्यापि अवच्छेदकत्वसामान्याभाववदवगाहिज्ञानसाधारणावच्छेद्यत्वस्य दुर्वचतया पृथक्प्रतिबन्धकध्रौव्ये अवच्छेदकत्ववत्ताबुद्धित्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यम् तथा च तादृशप्रतिबध्यत्वे निरुक्तसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाव्यापकत्वविरहेण तादृशोभयवत्ताज्ञानयोरसङ्ग्रह इति चेन्न तादृशोभयवत्ताज्ञानेऽवच्छेदकत्वाभावांशेऽप्रामाण्यग्रहकालेऽवच्छेदकत्वबुद्ध्युदयेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्ध्यनुदयेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धित्वरूपेणैवावश्य तादृशोभयवत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वात् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
व्याप्त्यनुगमगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

अथ कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

पक्षतागादाधरीक्रोडपत्रम् ।

शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितशुद्धसंयोगसंसर्गावच्छिन्नशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंसर्गावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशाली संशयः पक्षता । अत्र तादृशनिश्चयत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिवेशे महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्यादिसंशयासङ्ग्रहः । एवं वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमानयमिति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिश्च । अतस्तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमपहाय स्वव्यापकत्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशनं भट्टाचार्येण कृतम् ।

अथ महानसीयवह्निसाध्यकानुमितौ महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिवेशेनैवोपपत्तिः महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारितया अपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन वह्न्यभाववत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति तत्र तादृशसंशयस्य नासङ्ग्रहः । एवं शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ तु वह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वं न महानसीयवह्निमानयमिति संशयस्येति न तत्र तस्य सङ्ग्रह इति साध्यतावच्छेदकताप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशेनैव सर्वत्र सामञ्जस्यात् इति । एवञ्चाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वादिनिवेशोऽपि विफल इति चेत् ।

अत्र केचित् वह्निव्याप्यसाध्यकानुमितौ वह्निव्याप्यधूमवानयमिति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया वह्निव्याप्यधूमाभावप्रत्यक्षं प्रति वह्न्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ

वह्निसाध्यत्वावच्छिन्नप्रकारिताया अपि निवेशेन स्वरूपसम्बन्ध रूपावच्छेदकत्वात् । व्यापकत्वप्रवेशे च बाधादिप्रतिबन्ध कसमानकालीनवह्निव्याप्यत्वनिश्चयेऽपि तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वेन तत्र सामग्रीत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वसत्त्वात् तादृशनिश्चयेऽपि प्रसङ्गः । न च सामग्रीप्रतिबध्यता भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिनि ष्ठावच्छिन्ना तथा च प्रकृतज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशादेव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् लाघवेनानुमित्यन्यज्ञानत्वेनैव तत्प्रतिब ध्यतायामवच्छेदात् । यदि च प्रत्यक्षेच्छाकाले ज्ञानान्तरवारणाय च्छाविशेषस्योत्तेजकत्वमङ्गीकृत्य विशिष्टप्रत्यक्षादिनैव प्रतिबध्यता तदा ज्ञानत्वावच्छिन्ननिवेशोऽप्युपपत्तिरिति ॥

परे तु वह्निमान् महानसीयवह्निमानित्यादिज्ञानकालीनवह्निमत्प र्वतविषयकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया वह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकता कप्रकारताभिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्य पर्वतो महानसीयवह्निमान् वेति संशयस्य वह्निसाधकस्थले पक्षतात्वापत्तिरतो व्यापकस्य निवे शितम् । यदि च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशादेव नैषः दोषः सम्भवतीति तावताऽप्रामाण्यज्ञाना स्कन्दितत्वानाहार्यत्वनिश्चयत्वानामनिवेशो लाघवमपायादिति वि भाव्यते तदा वह्निसाधकस्थले वह्निघटोभयप्रकारकसंशयस्य प क्षतात्वापत्तिः उभयाभावज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायामुभय त्वानवच्छिन्नायामपि एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निघटवान् इति ज्ञानीयवह्निप्रकारताप्रसरत्वेन वह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारता भिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकताकत्वात् । यदि च तादृशसंशयस्य प्र तिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वातिरिक्तप्रकार तायाः प्रकारताऽत्वेनानवच्छिन्नत्वमपि निवेशनीयमतो न दोष इति विभाव्यते तदा नैतत्कल्पेऽपि पर्याप्तिघटितत्वेन बहुलाघवमावह तीति सुधीभिर्भाव्यम् ॥ १ ॥

संशयत्वानिवेशे बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतस्वनिष्ठ विषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायां सा ध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व निवेशनम् म हाप्रार्थेन ॥

अत्र तादृशप्रतिबध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्ध-

कतानिरूपितत्वनिवेशे वह्नि पर्वतवृत्तिर्नवेति संशयासङ्ग्रहः । पर्वतवृत्तित्वाभावविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायाः बाधनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपर्वतवृत्तित्वावगाहित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितायाः साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वाभाववत्त्वादृशसंशये साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वनिवेशे च पर्वतत्वावच्छेदेन वह्नेः साध्यतास्थले पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावं महानसीयवह्निञ्च तदवच्छेदेन महानसीयवह्न्यभावकोटिमवगाहमानस्य वह्न्यभाववान् पर्वतः पर्वतो महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षताव्याप्तिः । वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यभावाभाववान्न वा पर्वतः पर्वतो वह्निमान्नवेति समूहालम्बनसंशयस्य पक्षताव्याप्तिः । अतः संशयत्वघटकप्रतिबध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः । अथ वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्याभाववान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्यादिसंशयस्य पक्षताव्याप्तिः तदीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयताया अपि वह्निव्याप्याभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् । साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या तादृशसंशयत्वघटकवह्निसामान्याभाववत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाच्च । न च स्वनिष्ठविषयतायां बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकता यद्रूपावच्छिन्ना तद्रूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् । उक्तस्थले च वह्निव्याप्याभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्व तेन रूपेण वह्निसामान्याभावज्ञानं प्रतिबन्धकतावच्छेदकमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् अभावव्याप्यवानित्यादौ अभावव्याप्याभावाभाववान् अभावसामान्याभाववान् वेत्यादिसंशयावारणात् तत्राभावत्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन बाधनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावाभावज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वयोभयसत्त्वात् । न च स्वनिष्ठविषयितानिष्ठा या बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण यद्रूपावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेन कल्पनीयम् । उक्तस्थले चाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ना स्वनिष्ठविषयित्वनिष्ठप्रतिबन्धकता नास्ति बाधनिश्च-

यत्प्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यदभावव्याप्याभावत्वा वच्छिन्नप्रकारिताकत्वं तदवच्छिन्नत्वाभावाभावनिश्चयत्वमिति वाच्य म् तथा सति महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् इत्यादिसंशयस्याप्युक्तापत्ते । तत्र बाध निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमहानसीयवह्नित्वाव च्छिन्नप्रकारताकत्वेन वह्निसामान्याभावग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदक- त्वाभावादिति चेत् ।

अत्र केचित् वह्निव्याप्याभावाभावात्मकवह्निमान्—वह्नि सामान्याभाववान् पर्वतादिसंशयस्य वह्निव्याप्याभावकोटिकत्व सम्भवात् तदवच्छिन्नाभावकोटिकसंशयस्य तदभावत्वावच्छि न्नप्रकारकत्वानङ्गीकारात् । एवञ्च तादृशसंशयस्य पक्षतात्वमिष्टमे व । न चैवं वह्निव्याप्यात्मकवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान्वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति वाच्यम् व्याप्यवत्ताग्राहकसामग्री- काले वह्न्यभावसंशयानङ्गीकारात् व्याप्याभावाप्रकारकव्याप्यवत्त्वा ग्रहमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वात् वह्निव्याप्याभाववांश्च वा पर्वत पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयसम्भवेऽपि न तत्रातिप्रसक्तिरिति वदन्ति ।

केचित्तु बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतानवच्छेदक यदव च्छेदकत्व तदनवच्छिन्नवृत्तिनिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेदकताकप्रति बन्धकता विशेषणीया वह्निव्याप्याभावाभावात्मकवह्निविषयता निष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया वह्निव्याप्याभावनिश्चयप्रति बध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वाभावावच्छिन्नत्वान्न दो ष । एवञ्च वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निसंशयवा रणाय साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वदलसार्थक्याभावेऽपि पर्वतत्वसा मानाधिकरण्येन वह्नेः साध्यतास्थले पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निपर्वत त्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावावगाहिमानस्य पक्षतात्ववारणा य तद्दलसार्थक्यं बोध्यम् । अभावव्याप्यसाध्यकस्थले तु अभा वव्याप्याभावाभाववान् अभावसामान्याभाववांश्च वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरपि नास्ति शुद्धाभावधर्मिताज्ञानीयाभावनिष्ठप्रकार- तानिष्ठ यदवच्छेदकत्व तस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतानव च्छेदकतया तदनवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया स

स्त्वादिति वदन्ति ।

तन्न सत् साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिवेशपर्यन्तस्य वैफल्यापत्तेः । साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वनिवेशेनैव पूर्वस्थले दोषविरहात् । महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववांश्च वेत्याकारकसंशयस्य सङ्ग्रहापत्तेश्च वह्निमानितिज्ञानीयप्रकारतानिष्ठ यदवच्छेद्यत्वं तस्य बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नत्वविरहात् ॥ २ ॥

अथ महानसीयवह्निमत्पर्वतकालीन पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन महानसीयवह्निसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः तस्यापि साध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकत्वात् । न चोद्देश्यतावच्छेदकातिरिक्तप्रकारतानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायां विशेषणं देयमिति वाच्यम् महानसीयवह्निमान्पर्वत इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकत्वस्यापि सत्त्वादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकत्वेन प्रतिबन्धकताविशेषणात् । न चैवं तथानिवेशे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशाक्लृप्त एव ज्यायान् कृतं व्यापकत्वनिवेशेन गौरवादिति वाच्यम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यधूमवान् नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति ॥ ३ ॥

अथ पर्वतो महानसीयवह्न्यभाववानित्यादौ पर्वतो महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति संशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तिरिति । महानसीयवह्निरूपबाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतवह्निसामान्याभावत्वावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्न—प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायाः महानसीयवह्न्यभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वाभावात् । न च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकताश्रयपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमवच्छिन्नत्वा-त्वेन विवक्षणीयमिति वाच्यम् तथा सति पर्वतीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति संशयस्यापि अत्र पक्षतात्वापत्तेः । स्वनिष्ठवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया महानसीयवह्न्यभावरूपसाध्यवत्तानिश्चयीय

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वघटकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञान वा
वच्छिन्नत्वात् । न च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतज्ञानि
ष्ठप्रकारत्वावच्छिन्नत्वरूपमेव तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नं च वक्तव्यम् उक्तसंशयनिष्ठवह्निसामान्याभावीयनिश्चयप्रतिबध्य
तायां वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन महानसीयवह्न्यभावरूपसाध्य
वत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रका
रतवाप्यवच्छिन्नत्वाभावात् संशयासङ्ग्रह, तन्निष्ठत्वविशेषणाद्व प
र्वतीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति न सङ्ग्रह इति वाच्यम्
तथा ऽपि महानसीयवह्निमत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमान् इत्यादौ
पर्वतत्वावच्छेदेन कालिकव्यावगाहिन पर्वतो महानसीयवह्निमान्
वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्ते । न च पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषय
कनिश्चयत्वव्यापकभिन्नसाध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकता
विवक्षणान्नात्र दोष इति वाच्यम् वह्निमत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्नि
मानित्यादौ पर्वतो वह्निमान्न वेत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वानुपपत्ते ।
उक्तसंशयनिष्ठवह्निमत्तानिश्चयीयप्रतिबध्यतायां पक्षतावच्छेदक
विशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतानि
रूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् । न च तादृशसं
शय पक्षतैव न साध्यतदभावान्यतरस्मिन् पक्षतावच्छेदकतापर्या
प्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसम्बन्धावगाहिसंशयस्यैव प्राचीनैः पक्षता
त्वोपगमादिति वाच्यम् तथा सति नीलपर्वतो वह्निमान् इत्यनु
मितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन कालिकव्यावगाहिन पर्वतो वह्निमान्नवेति
संशयस्य पक्षतात्वाभावप्रसङ्गात्, तस्य च निरुक्तकारणताव
च्छेदकाक्रान्तत्वेन ततोऽनुमित्यापत्तेरनुपपत्तेः । न च निरु
क्तसाध्यनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताया साध्यतावच्छेदकपर्या
प्त्यवच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नत्वं च निवेश्य निरुक्तमहानसीयव
ह्निमत्पर्वतघटितपक्षकस्थले निरुक्तसंशयस्य पक्षतात्वं वारणीय
मिति वाच्यम् एवमपि वह्निघटवत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमानि
त्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन कालिकव्यावगाहिन सामानाधिकरण्यसम्ब
न्धेन घटविशिष्टवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्ते । सामा
नाधिकरण्यसम्बन्धेन घटविशिष्टवह्न्यभाववत्ताबुद्धिं प्रति एतन्न
द्रूपमिति रीत्या वह्निघटोभयवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया न

दुक्तपक्षविशेष्यकसाध्यनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् निरुक्तसंशयनिष्ठाया निरुक्तप्रतिबध्यतायाः साध्यनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात् ।

अत्रेदं समाधीयते । पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापिका साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकप्रकृतपक्षविषयकनिश्चयत्वव्यापिका च या प्रतिबन्धकता तन्निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रकारत्वावच्छिन्नत्वमेव संशयत्वघटकप्रतिबध्यतायां निवेशनीयम् महानसीयवह्न्यभाववत्साध्यकस्थले महानसीयत्वावच्छिन्नवह्निसामान्याभावकोटिकसंशयस्य साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतायामपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन वह्निसामान्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वसत्त्वादसङ्ग्रहः महानसीयवह्निमत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमानित्यादौ महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य स्वनिष्ठविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायामसत्त्वेन सङ्ग्रहप्रसङ्गः । न च वह्निमत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयस्यासङ्ग्रह इति वाच्यम् साध्यसाधनभेदेन पक्षतायाः कारणभावादेतादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशस्थले पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वनिवेशनं निष्प्रयोजनम् प्रकृतसंशयासङ्ग्रहस्तु तादृशस्थले तादृशविशेषणाभावादेव समञ्जसः । न चानुगमस्यानुपादेयतया ग्रन्थकृतैव प्रतिपादितत्वात् । न च वह्निघटवत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशविशेषणदाने घटादिविशिष्टवह्निमान्नवेति संशयसङ्ग्रहप्रसङ्गः तादृशविशेषणादाने च पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयासङ्ग्रहप्रसङ्गः वह्निसामान्याभावज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम् अगत्या तत्र साध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्ननिष्ठप्रकारतात्वावच्छेदकताकान्यत्वं निवेश्य तद्दोषस्य वारणीयत्वात् घटविशिष्टवह्निमान्नवेति संशयप्रतिबन्धकताया वह्न्यावच्छि-

धप्रकारताभिन्ननिष्ठधर्मत्वावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वात् तादृशसंशयसङ्ग्रहासङ्गादिति सङ्क्षेपः ॥ ३ ॥

अथ बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि वह्निव्याप्याभावान् पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिर्दुर्वारा तादृशसंशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यत्व तस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वेन तादृशविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यभावत्वात् । बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताक यत्किञ्चिन्निष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्व तन्निरूपितप्रतिबध्यत्वनिवेशेन तदुद्धारणेऽपि महानसीयवह्निव्यापकस्थले पर्वतो महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा इत्याकारकसंशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तेः । बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदक यन्महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्व तदवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य तादृशसंशयेऽसत्त्वादिति चेन्न बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतायामुक्तप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्योक्तरीत्या । तथा च बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदक यत्किञ्चिन्निष्ठवह्निव्याप्याभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य तादृशसंशयेऽभावात् । अथ तथापि वह्निव्याप्याभावाभाववत्त्वेन वह्नित्वेन च वह्न्यवगाहि-वह्निव्याप्याभावाभाववान् वह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयेऽतिव्याप्तिः बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत यत् यन्निष्ठवह्निव्याप्याभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतावत्त्वात् । न च बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदक धर्मितावच्छेदकताभिन्न यत्किञ्चिन्निष्ठावच्छेदकत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्व विवक्षणीयम् तादृशसंशय बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदक यत्किञ्चिन्निष्ठवह्निव्याप्याभावाभावत्वानिष्ठावच्छेदकत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यत्वाभावात्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथानिर्धारितज्ञानेऽपि तथापि धूमाभावव्याप्यमात्रव्यापकस्थले धूमाभावान् धूमाभावव्याप्याभावाभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयेऽति

व्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशसंशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतं यत्स्वनिष्ठाभावत्वनिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावत्त्वादिति तु विभावनीयम् ॥

अन्ये तु वह्निव्याप्याभावाभाववह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयवारणाय विषयतानिष्ठबाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालित्वं विवक्षणीयम् । न च महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयासङ्ग्रहापत्तिः बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं यन्महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वं तदवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य तादृशसंशयेऽभावादिति वाच्यम् महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नं सद्वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नं यदवच्छेदकावच्छेदकत्वं तदनिरूपकं वह्निविषयत्वं तन्निरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति महानसीयत्ववह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य लाघवानुरोधेन वक्तव्यतया तादृशसंशये तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्याक्षतत्वात् । नचैवं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोक्तौ क लाघवमिति वाच्यम् वह्न्यभावप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतोक्तौ इदं ज्ञानं महानसीयवह्न्यभाववति महानसीयवह्निप्रकारकं चत्वरीयवह्न्यभाववति चत्वरीयवह्निप्रकारकमित्याद्यननुगतानन्तव्यक्तीनामुत्तेजकत्वापेक्षया तादृशप्रतिबन्धकतायां महानसीयवह्न्यभाववति महानसीयवह्निप्रकारकमित्यनुगताप्रामाण्यज्ञानत्वमात्रावच्छिन्नस्योत्तेजकत्वे महालाघवादित्याहुः ।

तन्न मनोरमम् । तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोक्तमहानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयसङ्ग्रहसत्त्वात् तादृशनिश्चयत्वस्यापकप्रतिबन्धकत्वनिवेशस्य सन्दर्भविरोधापत्तेरिति दिक् ।

केचित्तु बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतानवच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वनिवेशे तादृशसंशयवार-

जसम्भव तादृशसंशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतानवच्छेदक वह्निविशिष्टावच्छेदकत्व तद्वदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया सत्त्वादित्याहुः ।

तदसत् साध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयितावच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रतिबध्यताया निवेशस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्नेति संशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतानवच्छेदक यन्महानसीयत्वविशिष्टावच्छेदकत्व तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतात्वेन तद्वारणसम्भवात् महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयापत्तेश्चेति ।

यत्तु बाधनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायां स्वनिष्ठविषयिताघटित धर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकस्वनिष्ठविषयितात्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वोक्तौ वह्निव्याप्याभाववह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयवारणसम्भव वह्निव्याप्याभावनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकताया स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत यद्वह्न्यभावत्वावच्छिन्न विषयत्वं तदवच्छिन्नत्वाभावादिति ।

तन्तुच्छम् महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयासङ्ग्रहापत्तेः । महानसीयवह्न्यभावनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकताया स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत यत् स्वनिष्ठवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयित्व तदवच्छिन्नत्वाभावात् । न च महानसीयवह्निप्रकारकज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य वह्न्यभावविषयत्वावच्छिन्नत्वसम्भव इति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य वह्न्यभावप्रकारकनिश्चयेऽसत्त्वात् तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाप्रवेशे महानसीयवह्निसाध्यकस्थले वह्निमात्रेति संशयस्यासङ्ग्रहापत्तेरिति दिक् ।

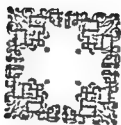
केचित्तु स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्व निवेशनीयम् अतो न तादृशसंशयेऽतिव्याप्ति । न च बाधनिश्चय

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं स्वनिष्ठविषयितायामनर्थकमिति वाच्यम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान् वह्निव्याप्याभावात्मकवह्न्यभाववान् वा पक्ष इत्यादिसंशयवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । न च तथापि तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमनर्थकमिति वाच्यम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्याभावाभावात्मकवह्निव्याप्याभाववान् वह्निव्याप्याभावव्याप्यवान् ,वा पक्ष इत्यादिसंशयवारणाय तन्निवेशादित्याहुः ।

तत्तुच्छम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्याभावाभाववह्निमान् वह्निव्याप्याभावव्याप्यात्मकवह्न्यभाववान् वा पक्ष इत्याकारकस्य च संशयस्य तथापि वारणासम्भवादिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
पक्षतागादाधरीकोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचित

परामर्शगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

इदानीमपि विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मीमांसकविप्रतिपत्त्यवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया तदुपपादकप्रमाणाकाङ्क्षाप्रसङ्गेन तदुपपादकत्वस्य पक्षतानिरूपितसङ्गतिरपीति भट्टाचार्येण व्याख्यानम् । तस्यायमाशय तथा च विशिष्टपरामर्शस्य कारणतावच्छेदकत्वोपपादकत्वरूपलक्षणोपपादकत्वम् उपोद्घातादिषट्कभिन्नत्वसङ्गतिलक्षणप्रसङ्गस्य सूचितम् । पक्षतानिरूपितत्वञ्च तन्निरूपितविषयताकज्ञानानुकूलव्यापारानन्तरार्थकत्वेन तदभिधानानन्तरेण घटितस्य सङ्गतिसामान्यलक्षणस्य घटकविषयितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन विशिष्टसङ्गतावपि तज्ज्ञेयम् ।

केचित्तु पक्षताशरीरप्रविष्टताङ्गीकारस्य तत्परामर्शस्यावच्छिन्नकारणताघटितार्थकतया पक्षतोपपादकत्वमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

पक्षताशरीरे कारणताप्रवेशस्याप्रामाणिकत्वाद्व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन परामर्शविशिष्टस्यैव निवेशादित्यप्युक्तम् ॥ १ ॥

अथ तादृशप्रमाऽसाधारणकारणस्य यदि स्मरणाद्युत्पत्तिनाशक-प्रमाद्युत्पत्तिकार्यतानिरूपकत्वं तदा स्मृतिजनकसंस्कारपरम्परा-निवेशवैयर्थ्यम् इति गादाधरी ।

अथ तादृशस्मरणाद्युत्पत्तिकार्यतानिरूपकत्वस्य तात्पर्यमाह यथा प्रमापदनाशकत्वमिति वाच्यम् तथात्वेऽपि प्रमात्व व्यवहारोपयोगिप्रमात्वशरीरे प्रमाया निवेशावश्यकत्वात् तथा चानुगमघटितधर्मस्यैव तादृशविषयताप्रयोजकताया वक्तव्यत्वे निरूपका तदनुरोधेन मूलस्मृत्यनुगमार्थं प्रमापदमुपात्तमिति भावः । न चैतदनुरोधेन प्रमापदमुपात्तमिति वाच्यम् तत्संस्कारस्य धारावाहिकस्थले प्रयोजकत्वात् परम्पराघटितया निर्वाहेण तत्कार णस्य निरूपणमध्येऽपि निष्प्रयोजनमिति भावः ॥ २ ॥

"न ह्यनुमितिं प्रति व्याप्यज्ञानमेवानुमितिहेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्चेति"मूलस्य लाघवादेवच्छेदकलाघवात् आवश्यकत्वात् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात्। क्वचित्तूपजीव्यत्वादित्यपि पाठः। उपजीव्यत्वञ्चात्र व्याप्तिज्ञान विना यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञान तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यासम्भवात्। एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताविषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु कारणान्तरं गौरवादेति भावः" इति दीधितिकृता निष्कृष्टोऽर्थः कृतः। तत्र "ननु व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेऽपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या नैयायिकानां नाभिमतसिद्धिरित्याशयं पूरयति एवञ्चेति। व्याप्तिज्ञाने व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताज्ञानशून्यकालेऽनुमितिवारणाय फलसकारणतायामेव पक्षधर्मताविषयकत्वमवच्छेदकमन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते। यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां पक्षधर्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वोपगमे प्रथमतमवच्छेदकलाघवादिति तथाप्यतिप्रसङ्गानवकाशदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात् प्रथमतोऽवच्छेदकत्वसिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकाभिवृद्धिश्च निष्प्रत्यूहैवेति" भट्टाचार्येण व्याख्यातः।

अथानुमितौ व्याप्तिज्ञानत्व वा पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वञ्च, तादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकं यच्च पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वादिकम् इत्थञ्च व्याप्तिज्ञानत्वपक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वयोर्भिन्नतया व्याप्तिज्ञानकारणतायां पक्षधर्मताविषयकत्वासम्भवात् फलसव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताया अवच्छेदकाभिवृद्धिकल्पनं दीधितिकृतमसङ्गतमेव। न च कारणताया अनतिरिक्तत्वमतेनेदमिति वाच्यम्। कल्पनालाघवस्यानतिरिक्तत्वेमतेऽसम्भवात्तदभिप्रायवर्णनाशक्यत्वात्।

अत्रेदं समाधानम्। तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्तिसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितया तादृशकारणतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्व्याप्तिज्ञानत्व-

धत्वमेव कारणत्वम् एवञ्च पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्याक्षततया तादृशकारणताभिप्रायेणावच्छेदकाभिधानाद्विरूपनादिति ॥ ४ ॥

यदसाधारणमित्यादिव्याप्तौ आपाद्य प्रमाणत्व प्रमाया असाधारणकारणत्वम् तच्च व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्व व्यापार निवेशात् प्रतीकान्तरवस्तूपनायकज्ञाने आपाताविरहनिर्वाहे असाधा
६ रण्यनिवेशादापादके शरीरादिवारकासाधारण्यविशेषणसार्थक्यमिति फलोपधाननिवेशात् व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमाकरणरूपयोग्यतामादाय तथापि अनुमित्युपधायकस्य तस्य पक्षत्वादिति गादाधरी । तत्र फलोपहितव्यापारवदसाधारणकारणत्वमयथार्थपदत्वनिरुक्तार्थं । अथ फलोपहितत्वरूपयोग्यत्वरूपकारणत्वघटितव्यापारत्वेनाप्रसक्तेर्व्यापारस्यात् । न च व्यापारशरीरे फलोपहितत्वनिवेशादेवापत्तिरिति वाच्यम् । तावता अनुमित्यनुपधायकव्याप्तिज्ञाने इष्टापत्तिवारणासम्भवात् पृथक्फलोपहितत्वस्य कारणतांशे निवेशावश्यकत्वादिति ध्येयम् । सामानाधिकरण्यनियमादृष्टाकाशावृत्तित्वादौ न तादृशकार्यकारणभावस्य व्यभिचार । न च तथापि घटासमवृत्तित्वेऽपि व्यभिचार इति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यघटकतदधिकरणत्वस्य उपलक्षणतया वृत्तित्वस्य विशेषणतया निवेशादुपलक्षणतया निरुक्ताभिन्नदण्डस्वपरामर्शमादाय न दोष इति ॥ ५ ॥

यदसाधारणं तत्कार्यमिति मनो बहिरिन्द्रियं प्रमा जनयति तदेव हि प्रमाणान्तरमित्यत्र प्रमाणान्तरस्य तद्भावेऽपि तदर्थप्रकारकमानसासाध्यप्रमाफलोपहितकारणत्वम् । अनुमितिकारणत्वमाद्यांशेऽत्राभिसारणाय विशाप्येऽर्थविशेष कृतः लिङ्गपरामर्शकारणत्वमाद्यपदार्थनिवारणाय व्यापारवत्त्वमर्थकारणत्वनिवेशः । न च मानसासाध्यत्व विशेषण व्यर्थम् मानसपरामर्शोपप्रमामादायेष्टापत्त्या व्यापारनिवेशेनैव वारणादिति वाच्यम् यत्र व्याप्तिस्मरणद्वितीयक्षणे नांशविकल्पस्य तदा तदनुव्यवसायात्मकः परामर्शः पश्चात् परानुमितिस्तत्र व्याप्तिस्मरणे इष्टापत्तिवारणाय तदर्थकत्वात् तत्र व्याप्तिस्मरणस्य परामर्शं प्रति निर्विकल्पकद्वारा कारणत्वम् फलोपधायकत्वाच्च । अथ तस्य पक्षधर्मत्वं इति वाच्यम् । तत्रा

पि गत्यन्तराभावेन व्याप्तिस्मरणं मानसं जनयित्वाऽनुमितिः स-
म्पादनीयेत्यस्य नैयायिकानुमततया तत्पक्षधर्मतावासम्भवात् ।
नच तथापि फलोपधाने विशेष्येऽर्थ इति वाच्यम् । यत्र व्याप्तिवि-
शिष्टे हेतुमत्त्वापक्षतापर्याप्तिकतत्पदस्मरणाज्जनकव्याप्तिस्मरणं ततो
मानसपरामर्शक्रमेणानुमितिस्तत्र व्याप्तिस्मरणस्य तत्पदार्थोपस्थि-
तिद्वारा शब्दात्मकपरामर्शरूपयोग्यतामादायैवोपपत्तिवारणायेत्यादि-
क बोध्यम् ।

व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वं व्याप्यतावच्छेदकप्र-
कारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वाल्पम् अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्व-
च्यते मीमांसकेन । अत्र व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वं
च व्याप्यतावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्यम् । तेन वह्निव्याप्य द्रव्यं द्रव्य-
त्ववान् ह्रद इत्यादिज्ञानोत्तरं ह्रदो वह्निमान् इत्याद्यनुमित्यापत्तेः भ-
ट्टाचार्यस्य व्याख्यायामियमनुपपत्तिः वह्निव्याप्यं द्रव्य द्रव्यत्ववानि-
त्यादिज्ञानात् ह्रदो वह्निमानित्यनुमितेरसम्भवे विषयबाधाभाव-
त्वेन विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्यपि हेतुत्वात् कथं तन्निराकरणाया-
वच्छेदकत्वावच्छेदेन तन्निश्चयत्वमूहनीयमिति कधिकाव्ये ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं परामर्श-
गादाधरीक्रोडपत्रम् ।

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितम्

अवयवगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

ॐ कालिकायै नमः । तादृशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपिता शाब्दज्ञाननिष्ठा या या जनकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वं न्यायत्वमिति भट्टाचार्याः । यत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशाब्दज्ञाननिष्ठा या यत्किञ्चिज्जनकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टप्रतिज्ञाद्येकैकमात्रविषयकज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकत्वं प्रतिज्ञाद्येकैकमात्रवृत्तिसमुदायत्वेऽप्यक्षतमिति प्रतिज्ञाद्येकैकावयवेऽतिव्याप्तिः न्यायवृत्तिसमुदायत्वे च तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वासत्त्वान्न्यायमात्रेऽसम्भवो वा स्यादतो या या जनकतानिवेशः । तथाच प्रत्येकवृत्तिसमुदायत्वस्य तावज्जनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वाव्यापकत्वान्न दोषः । ननु कस्या अपि विषयतायास्तावज्जनकतावच्छेदकत्वाभावादुक्तलक्षणासंभव इति चेन्न यत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशाब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्यापकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वे तात्पर्यात् । व्यापकत्वञ्च स्वनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

समानार्थकविभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिविषयकज्ञाननिष्ठजनकतामादाय व्यापकत्वानुपपत्तिरतः शाब्दबोधसमानानुपूर्वीकनानावाक्यविषयतानामनुगतैकरूपेणैव कारणतावच्छेदकत्वात्तादृशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशाब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्यापकज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकत्वं न न्यायवृत्तिसमुदायत्वस्येत्यसम्भवादतः शाब्दज्ञाने यत्किञ्चित्त्वं निवेशितम् भट्टाचार्येण । न चैवं यत्किञ्चित्त्वनिवेशादननुगम इति वाच्यम् तादृशशाब्दबोधविशिष्टज्ञानविशिष्टसमुदायत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रथमवैशिष्ट्यं व्यापकत्वसम्बन्धेन । व्याप्यताघटकसम्बन्धः स्वनिष्ठजन्य-

तानिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वम् । व्याप्यताघटकसम्बन्धश्च स्वानिरूपितविषयतावच्छेदकत्वम् । द्वितीयवाशद्वयमपि व्यापकत्वसम्बन्धेनैव । तत्र व्याप्यत्वं स्वनिरूपितवस्तुनिष्ठविषयतासम्बन्धेन, व्यापकता च स्वरूपसम्बन्धेनेति ध्येयम् ॥ १ ॥

अत्र शब्दज्ञाननिष्ठत्वानुक्तौ व्याप्यताज्ञानादिकारणतामादाय व्यापकताभङ्गेनासम्भवः । न च न्यायविषयकसमूहालम्बनयोग्यताज्ञानमादाय लक्षणं सङ्गमनीयमिति वाच्यम्, तन्न्यायविषयकसमूहालम्बनं न जातं तत्राव्याप्त्यपरिहारत्वात् । नन्वेवमपि समूहालम्बनस्थले योग्यतादिविषयकशब्दविषयकसमूहालम्बनज्ञाननिष्ठकारणतामादाय तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्, शब्दज्ञाननिष्ठ इत्यनेन शब्दत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताया विवक्षितत्वात् । नन्वेवमपि यत्र वस्तुत्वस्य साध्यत्वं तत्र न्यायेऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । शब्दज्ञाननिष्ठ इत्यत्र निश्चयत्वावच्छिन्नकारणताया उक्तत्वात् । योग्यताज्ञानस्य संशयसाधारणज्ञानत्वेनैव हेतुतया योग्यताज्ञानकारणताया अन्यथात्वात् । न च तथापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वस्तुविशिष्टवस्तुसाध्यकस्थले विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतामादायाव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्, शब्दत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वस्यापि जनकताया निवेशनीयत्वात् ॥ २ ॥

अत्रावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकतालाभाय कोटिद्वयमित्युक्तम् । अन्यथा शब्दज्ञाननिष्ठा तादृशी या या जनकता तदन्तर्गतानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया साक्षादवच्छेदकीभूतविषयत्वाप्रसिद्ध्या न्यायमात्रेऽसम्भवापत्तेः । यदि चावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वं न मन्यते तदा शब्दज्ञाननिष्ठजनकत्वं विषयत्वावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयम् इति ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतामादाय न दोषः । अथ तादृशी या या जनकता प्रत्येकं तत्तदवच्छेदकविषयतासमानाधिकरणवस्तुसमुदायत्वनिवेशेनैव एकदेशावृत्तिसमुदायत्वमादायातिप्रसङ्गवारणसम्भवे व्यर्थं व्यापकत्वनिवेशनमिति आनुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्यानुपूर्वीघटकतावद्वस्तुविषयताना निरूप्यनिरूपकभावापन्नाना विशेष्यविशेषणभावविनिगमकाभावेन प्रत्येकविषयतात्वेनैव कारणतावच्छेदकतया एक

देशवृत्तिसमुदायत्वस्य तादृशसकलकारणतावच्छेदकविषयतासामानाधिकरण्याभावादिति चेन्न अनन्तसामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया व्यापकतानिवेशस्यैव लघुत्वात् । अवच्छेदकतावच्छेदक्रमाधारणावच्छेदकत्वास्वीकारे निरुक्तसकलजनकतान्तर्गताया आनुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः पत्यादिनिष्ठनिरूप्यनिरूपकभावापन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नजनकतायाश्चावच्छेदकीभूतविषयत्वसामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वे सत्त्वादसम्भवापत्तेश्च । एतेन तादृशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्यापकसमुदायत्वमेव न्यायत्वमस्तु व्यापकता च स्वसमानाधिकरणविषयत्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेत्युक्तौ अनन्तसामानाधिकरण्यनिवेशकृतगौरवाभावात् द्विधाऽव्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि परास्तम् । न च वस्तुविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता इत्युक्तौ ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः पत्यादिनिष्ठावच्छेदकतावच्छिन्नजनकतायाश्च वारणसम्भव इति वाच्यम् एवमपि निरुक्तसकलजनकतान्तर्गताया आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना वस्त्ववगाहिप्रमीयवस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नजनकताया अवच्छेदकीभूतविषयतासामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वेऽसत्त्वादव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । अत एव जात्यवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता इत्युक्तौ आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना वस्त्ववगाहित्वावच्छिन्नजनकतावारणसम्भव इत्यपि समाहितम् तादृशध्वंसत्वादिना जातिमवगाह्य तादृशजात्युपरागेण वस्तुविषयकज्ञानीयजात्यवच्छिन्नवस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नजनकतामादायाव्याप्तितादवस्थ्यात् । न चोक्तप्रमीयवस्तुविषयत्वावच्छिन्नजनकताया निरुक्तजनकतान्तर्गतत्वेऽपि तदवच्छेदकीभूता या आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना न्यायघटकवस्त्ववगाहिप्रमीयविषयता तत्सामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वे सत्त्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् यत्र ध्वंसत्वादिना न्यायघटकवस्तुप्रमोऽप्रसिद्धस्तत्राव्याप्तितादवस्थ्यात् । स्वमते यत्किञ्चिज्ज्ञाने प्रमात्वविशिष्टस्यैव भवतापि निरुक्ता या या जनकता तदवच्छेदकीभूतविषयतायां प्रमानिरूपितत्वस्यावश्यं ग्राह्यतया प्रमाज्ञानीयविषयतासामानाधिकरण्यमुपादाय लक्षणगमनसम्भवाच्च । अन्यथा पूर्वपूर्ववस्तुविशिष्टचरमवस्तुत्वपुरस्कारेण न्यायघटकचरमवस्तुघ-

नवगाहिभ्रमीयविषयतामादाय व्याप्यघटकत्वमेवस्त्राप्यघटिततद्रूपवस्तुसमुदायव्याप्यैकदेशेऽतिव्याप्तेस्तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वस्य व्याप्यत्वेऽसत्त्वात् अव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च । भ्रमानिरूपितवस्तुनिष्ठविषयतावच्छिन्ना या या जनकता प्रत्येकं तत्तदवच्छेदकीभूतभ्रमानिरूपितविषयतासामानाधिकरण्योक्तौ च लाघवानवकाश इति ध्येयम् । तथाऽवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वस्वीकारे व्याप्यघटकपदज्ञानस्य प्रत्येकमर्थबोधकत्वम् । तज्ज्ञानघटकैकवस्तुघटितसमुदायत्वस्यापि निरुक्ततावज्जनकतावच्छेदकविषयतासामानाधिकरण्यात्तादृशसमुदायत्ववत्यतिव्याप्तितादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वस्य व्याप्ये सत्त्वादसम्भवो वा स्यादतो नोक्तप्रकारः साधीयान् । न च निरुक्ता या या जनकता तन्निरूपितस्वसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकताश्रयविषयतासामानाधिकरण्योक्तौ नोक्तदोषः, अवच्छेदकतावच्छेदकविषयितायां निरूपितत्वसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावादिति वाच्यम् तथासति निरुक्तजनकतान्तर्गता या घत्वादिनिष्ठावच्छेदकतावच्छिन्नजनकता तन्निरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकताश्रयविषयतासामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वेऽसत्त्वादसम्भवापत्तेः । अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वस्वीकारे वस्तुनिष्ठविषयतावच्छिन्नत्वस्य जनकताविशेषणत्वेपि अप्रतीकारादिति ध्येयम् ॥ ३ ॥

अथ यत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितजनकतावच्छेदिका यत्किञ्चिज्ज्ञानीया वस्तुनिष्ठा या या विषयता प्रत्येकं तत्तत्समानाधिकरणसमुदायत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इति । न चानन्तसामानाधिकरण्यानिवेशे गौरवमिति वाच्यम् यत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयवस्तुनिष्ठविषयतात्वव्यापकसमुदायत्वस्य विवक्षितत्वात् । व्यापकता च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनेति । न च यत्किञ्चित्पदेन प्रतिज्ञामात्रविषयकत्वमादाय प्रतिज्ञायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशशाब्दबोधविशिष्टसमुदायस्यैव विवक्षितत्वात् । वैशिष्ट्यञ्च व्यापकत्वसम्बन्धेन । अत्र व्याप्यत्वं स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकत्वसामान्यवद्विषयपूर्वोक्तज्ञानीयवस्तुनिष्ठविषयतात्वोभयसम्बन्धेन ।

व्यापकता च स्वाश्रयवस्तुवृत्तित्वसम्बन्धेनेति चेत् । अत्राहुः—

यत्र स्थलविशेषे यन्न्यायविषयकज्ञानोत्तरं तादृशबोधो न जातस्तत्राव्याप्तिः तज्ज्ञानीयविषयतायां स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि स्वाव्यवहितपूर्वज्ञानीयत्वाभावेन तादृशसमुदायस्य शाब्दबोधविशिष्टत्वाभावादित्युक्तप्रकारो न सम्यक् । नच तत्रापि तत्रागतिरिति वाच्यम् स्वमते न्यायान्तरजन्यबोधमादायैव तत्र लक्षणगमनादिति ध्येयम् । नच तादृशी या या जनकता तत्तदाश्रयीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकत्वनिवेशेन दोषापत्तौ किमवच्छेदकत्वादिप्रविष्टघटनिवेशेनेति वाच्यम् यादृशन्यायविषयकज्ञानं नियतप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमेव जायते तादृशन्यायाव्याप्तिप्रसङ्गात्तादृशसमुदायत्वस्य तादृशशाब्दबोधनिरूपितजनकतावज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वाव्यापकत्वात् । स्वमते चाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञाने जनकत्वस्यासत्त्वेऽपि जनकतावच्छेदकविषयतासत्त्वान्नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

वाक्यान्तरसाधारणसमुदायमादाय वाक्यान्तरसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणाय तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वं निवेशितं भट्टाचार्येण । अथात्र निरुक्ता या या जनकता तत्तदवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वसमनियतसमुदायत्वनिवेशेनैव उपपत्तौ व्यर्थं तादृशन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वनिवेशनमिति चेन्न समनियतत्वनिवेशे यत्किञ्चित्पदेन न्यायद्वयविषयकज्ञानमेकन्यायघटकप्रतिज्ञाऽपरन्यायघटकसमुदायविषयकज्ञानञ्चादाय न्यायद्वये एकन्यायघटकप्रतिज्ञाघटितापरन्यायात्मकसमुदाये चातिव्याप्त्यापत्तेरिति । यत्र च न्यायद्वयविषयकज्ञानमेव नियमतो जायते तत्र तादृशन्यायद्वये न्यायत्वमिष्टमेव । एतेन स्वाश्रयीभूतयत्किञ्चित्प्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्ति यद्यत्स्वं तदन्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया तेनैवोक्तन्यायद्वयादावतिव्याप्तिवारणसम्भवे व्यर्थं न्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वविशेषणम् । यत्किञ्चित्त्वनिवेशात्प्रतिज्ञान्तरमवस्तुहेतूदाहरणोपनयनिगमनप्रतिज्ञावृत्तिसमुदायत्ववति नातिव्याप्तिः तादृशसमुदायत्वस्य च स्वाश्रयीभूतचरमप्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरत्ववद्धेतुवृत्तित्वादिति परास्तम् । यत्र नियमतो न्यायविषयकं ज्ञानं जायते तत्र न्यायद्वयाव्याप्तिरि

प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्या तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशापेक्षया तत्तद्व्यक्तित्वेन तादृशभेदव्यक्तीनां निवेश एव लघुरिति वाच्यम् अभावाधिकरणताभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे घटाभावादावपि स्वभेदसत्त्वेन घटाभावादावपि स्वभेदस्वरूपतया तत्तद्भावव्यक्तीनां निवेशेनैव विपरीतगौरवात् । प्रकृते तु भेदत्वनिरूपितत्वेन प्रतियोगितानिवेशनेनोक्तगौरवानवकाशादित्याहुः ।

अथ सत्यन्तदलघटकस्य प्रतिज्ञादिपञ्चकानुयोगितावच्छेदकधर्मतदवच्छिन्नानुयोगिताकभेदस्य प्रतिज्ञात्वादिप्रत्येकपञ्चधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदात्मकत्वविशेषणेनैव प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारणसम्भवेन स्वतन्त्रविशेष्यदलनिवेशो व्यर्थ इति चेत् ।

अत्र कश्चित् प्रतिज्ञाद्यन्यतमभेदस्य प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नत्वघटकत्वेन प्रतिज्ञादिभिन्ना भिन्ना यस्मात् स प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नस्तत्त्व प्रतिज्ञादिभिन्नो यस्मात् स प्रतिज्ञादिभिन्नस्तद्भिन्नस्याभाव व्युत्पत्तिद्वयेन एकान्यतमभेदस्य तात्पर्यार्थद्वयकत्वमभिप्रेत्य गुरुतरलक्षणमुक्तम् । न तु स्वातन्त्र्येण विशेषणान्तरमपि । अत एव प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताका यावन्तो भेदास्तदनुयोगितावच्छेदकस्य विशेष्यदलार्थः । प्रतिज्ञादिपञ्चभेदत्वसमानाधिकरणानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकपरत्वम्, प्रतिज्ञादिभेदपञ्चकान्यतमप्रतियोगितावच्छेदकपरत्वमेव वा प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वस्यास्ति कथं नोक्तमित्यपि समाहितम् । यथाश्रुतशब्दार्थानुरोधेन गुरुतरलक्षणस्योक्तत्वात् । अन्यलक्षणान्तरत्वेनोक्तलक्षणस्यादूषकत्वाच्चेत्याहुः ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति उभयघटकभागद्वयाघटितत्वमिति शिरोमणिद्वितीयलक्षणं प्रतिज्ञादिपञ्चभेदानुयोगितावच्छेदकत्वमप्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वमिति वस्तुतस्त्वित्यादिना भट्टाचार्येणोक्तम् । न च प्रतिज्ञादिपञ्चभेदत्वसमानाधिकरणानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वमिति कथं नोक्तमिति वाच्यम् तथासत्युभयघटकभागद्वयाघटितत्वेऽस्य वैयर्थ्यापत्तेः । उभयघटकभागद्वयाघटितत्वमित्यस्य स्वाश्रयवृत्तित्व-स्वानाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रतिज्ञात्वादिमदन्यत्वमिति निष्कर्षः । तत्र न्यायघटीयप्रतिज्ञाद्वयघटितसमुदाये यस्य प्रतिज्ञात्वाश्रयप्रतिज्ञात्वानाश्रयोभयवृत्तित्वेऽपि तादृश

प्रतिज्ञाद्वये नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ १० ॥

प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञानजनकवाक्यं तत्त्वमिति शिरोमणिः । अत्र प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकस्यान्यतमत्वेन निवेशे प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादावतिव्याप्तिस्तादृशसमुदायजन्यबोधस्यापि तादृशान्यतमबोधान्तर्गतत्वादतः प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतापञ्चकस्यान्यतमत्वेन निवेशः कृतः भट्टाचार्येण । न च केवलप्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकज्ञानव्यक्तीस्तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तादृशज्ञानपञ्चकस्यान्यतमत्वेन निवेश एव सामञ्जस्ये जन्यतानामन्यतमत्वेन निवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् तथा सति प्रतिज्ञाद्यर्थमात्रविषयकज्ञानजनके प्रतिज्ञाद्येकदेशेऽतिव्याप्तेः विभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानानामेकोपादानेऽन्यानुपूर्वीकप्रतिज्ञाद्यव्याप्तेश्च प्रत्येकमेकैकस्योपादाने चान्यतमत्वशरीरे गौरवात् । स्वमते च प्रतिज्ञाद्यर्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यतात्वेनानुगतरूपेण लिखितजन्यतानामेवान्यतमत्वप्रतियोगिकुक्षिनिविष्टत्वेन उक्तगौरवानवकाशादिति ध्येयम् ॥

अथैवं तादृशशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिवेशोऽसम्भवः । अन्यानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय तत्तदानुपूर्वीप्रकारकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वादेरपि जन्यतावच्छेदकघटकत्वात् । न च यत्किञ्चिज्ज्ञानोत्तरत्वसहिततत्तदर्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वनिवेशे नोक्तदोष इति वाच्यम् तावतापि तत्तद्वस्तुविषयताया अपि जन्यतावच्छेदकघटकतया तदनन्तर्भावेन पर्याप्तिनिवेशासम्भवादिति चेत्,

अत्र केचित्—यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वं प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकघटकं तादृशयत्किञ्चिदानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वसहिततत्तदर्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यनिवेशान्नोक्तदोष इत्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नभेदेनान्यतमत्वशरीरे गौरवस्यावश्यकत्वे एकदेशातिव्याप्तिभिया प्रतिज्ञार्थमात्रविषयज्ञानव्यक्तीनामन्यतमत्वेन निवेशासम्भवेऽपि जनकतायामन्यतमत्वनिवेशस्यैवोचितत्वादिति ।

अत्र ब्रूमः — तत्तदर्थविषयकशाब्दत्वातिरिक्तानिष्टाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य जन्यतायां निवेशान्नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ प्रतिज्ञाहेतुविषयकसमूहालम्बनज्ञानमादाय प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणार्थं यत्किञ्चिज्ज्ञाने तथाविधजनकताद्वयशून्यत्वं निवेशितम् । तत्र च हेत्वर्थप्रतिपादकभागघटितप्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिमाशङ्क्य व्याप्यव्यापकभावापन्नतथाविधजनकताद्वयशून्यत्वं निवेशितं भट्टाचार्येण ।

अत्रेयमाशङ्का । निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताभेदेन जनकताया नानात्वात् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाविषयकज्ञानेऽपि तथाविधजनकताद्वयसत्त्वादसम्भव एव स्यात् कथं प्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिरुक्तेति चेन्न स्वाभाववद्वृत्तित्व–स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तथाविधजनकताविशिष्टजनकताशून्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । सामानाधिकरण्यञ्च विशेषणविधया निवेश्यम् नोपलक्षणतया तेन प्रतिज्ञाहेत्वादिविषयकसमूहालम्बनान्तर्भावेन प्रतिज्ञाज्ञानीयजनकत्वहेतुज्ञानीयजनकत्वयोः सामानाधिकरण्येऽपि नोक्तदोपनादवस्थम् ।

अथवा तथाविधजनकताद्वयशून्यत्वेत्यस्य तथाविधजन्यताद्वयशून्यत्वमित्यर्थकरणान्नासम्भवः । शून्यत्वप्रतियोगितावच्छ स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्व–स्वनिरूपितजनकतानवच्छेदकविषयितावत्त्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नम् । एतच्चावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वमभ्युपेत्य, तदनभ्युपगमे तु उक्तसम्बन्धघटकस्वनिरूपितजनकता इत्यत्र स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकता निवेशनीयेति ध्येयम् ॥ १२ ॥

अथ किमिदं व्याप्यव्यापकभावापन्नतथाविधजनकताद्वयशून्यत्वम् ? न तावत् व्याप्यत्वव्यापकत्वान्यतरसम्बन्धेन तादृशजनकताविशिष्टान्यजनकताशून्यत्वं जनकतायां विषयतासमसंख्याकरे जनकताविशिष्टान्यजनकत्वस्यैवाप्रसिद्धेः । न च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वे सति स्वव्याप्यत्व–स्वाभाववद्वृत्तित्वे सति स्वव्यापकत्वान्यतरसम्बन्धेन जनकताविशिष्टनिवेशान्नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् पर्वतो धूमादालोककालीनवह्निमान् धूमादित्यादौ ता

वता जनकताविशिष्टान्यतथाविधजनकत्वाप्रसिद्धेरिति चेदत्राहुः–

व्याप्यव्यापकभावापन्नत्वं परस्परव्यभिचारित्वञ्च तथा च स्वाभाववद्वृत्तित्व–स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व–स्वसामानाधिकरण्यैतत्त्रितयसम्बन्धेन तथाविधजनकताविशिष्टतथाविधजनकताशून्यत्वं, स्वव्याप्यत्वस्वव्यापकत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्व—स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जनकताविशिष्टतथाविधजनकताशून्यत्वं वा समुदितार्थः । सामानाधिकरण्यञ्च विशेषणविधया निवेश्यं नातः समूहालम्बनात्मकांशेन सामानाधिकरण्यमादाय दोषः ।

अथवा स्वाश्रयत्व—स्वविशिष्टजनकताश्रयत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतथाविधजनकताशून्यत्वमेवार्थः । सम्बन्धघटकस्वविशिष्टत्वञ्च प्रागुक्तस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन इति न काप्यनुपपत्तिः ।

अत्रकल्पे धूमवदालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिप्रतिज्ञाहेतुसमुदायात्तदप्रसिद्धत्तमुभयविषयकज्ञाने तादृशजनकताश्रयशून्यत्वादतो वस्तुतोऽस्याव्याप्तिः स्वानवच्छेदकविषयताविशिष्टतादृशजनकताश्रयत्वं ज्ञाने विशेषणं देयमिति कल्पान्तरमुक्तं भट्टाचार्येण । अत्र चान्यतमजन्यतानिरूपितयादृशजनकतावच्छेदकीभूतविषयताश्रयवत्तुसमुदायत्वमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् । स्वपदं तादृशजनकतापरमन्यथा प्रतिज्ञाविषयकज्ञानेऽपि हेत्वर्थविषयकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकप्रतिज्ञात्वावच्छिन्नविषयताश्रयतादृशजनकताश्रयत्वसत्त्वेनासम्भवापत्तेः । तथा च यत्रावयवे लक्षणं सङ्गमनीयम् तदवयवविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतैव स्वपदेन धर्तव्या इति नानुपपत्तिः । अत एव स्वपदेन प्रतिज्ञासहकारेण हेतुजन्यबोधीयजनकतामादाय प्रतिज्ञाहेतुसमुदायातिव्याप्तिवारणाय तत्तदर्थविषयकत्वादरूपपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वनिवेशनमपि सफलम् । न चैवमपि प्रतिज्ञादिविषयकज्ञानीयजन्यतादिप्रकारतानिरूपितानवच्छिन्नविषयताव्यक्तीनां जनकतानवच्छेदकतयाऽसम्भवापत्तिरिति वाच्यम् स्वानवच्छेदकविषयतायाः किञ्चिदवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वात् ।

वस्तुतो यदीत्यादिना ग्रन्थकृतैव स्वानवच्छेदकविषयतापा-

ऽतिव्याप्तिरित्युक्ता न चेत्यादिना उदाहरणज्ञानीयजनकताव-
च्छेदकस्यान्यतमशरीरे द्वित्वेन निवेशमाशङ्क्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि-
न्नानुयोगिताकभेदानभ्युपगमे उदाहरणातिव्याप्तिं दत्त्वाऽभ्युपेत्य तु ते
व्याप्तिवारणेऽप्युदाहरणघटकमादायानिष्पत्तिर्दुर्वारा प्रतिज्ञाघट-
कस्य निवेश्य तत्रातिव्याप्तिवारणे गौरवमित्यस्वरसोऽयमुक्तो
भट्टाचार्येण ॥

अथोदाहरणज्ञानीयजन्यताश्रयस्यान्यतमजन्यताभिन्नेऽप्युदाह-
रणाद्यव्याप्तितादवस्थ्यम् उदाहरणविषयकज्ञानस्य ज्ञानावच्छेद-
कविषयताविशिष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वाभावात् इति चेद्,

अत्रोच्यते ज्ञानावच्छेदकविषयताविशिष्टतथाविधजनकता-
श्रयत्वपदेन ज्ञानाश्रयनिरूपितजनकतानवच्छेदकविषयिताविशि-
ष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वं वक्तव्यम् । स्वपदञ्च निरुक्तान्यत-
मत्वरूपभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मपरम् । उदाहरणविषयकज्ञा-
नीयजन्यताश्रयस्य चान्यतमत्वशरीरे न तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वेन निवेशः किन्तु द्वित्वेन तादृशजन्यताश्रयवृत्त्यन्यतमत्वे-
न वा, तथा च निरुक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यदुदाहरणज्ञानी-
यजन्यताश्रयवृत्तित्वविशिष्टद्वित्वादिकं तदाश्रयनिरूपितजनकतानवच्छेदकत्व-
नोदाहरणविषयकज्ञानीयविषयताया इति नाव्याप्तिः ।

केचित्तु ज्ञानावच्छेदकविषयिताविशिष्टतथाविधजनकताया-
मुदाहरणज्ञानीयजनकताद्वयभिन्नत्वनिवेशान्नोदाहरणाव्याप्तिः । स्व-
पदञ्चान्यतमजन्यतानिरूपितजनकताज्ञानजनकतापरमेव अत एव स्वा-
नवच्छेदकविषयिताशून्यत्वनिवेशनेन सामञ्जस्ये तथाविधजनकता-
शून्यत्वपर्यन्तविवक्षा व्यर्थेत्यपि समाहितम् हेतूदाहरणसमुदायाति-
व्याप्तिरपि स्वानवच्छेदकविषयितायामुदाहरणज्ञानीयविषयि-
ताभिन्नत्वनिवेशस्य उदाहरणस्य संग्रहीतुमशक्यत्वात् हेतूदाहरण-
समुदायज्ञानं हेतुज्ञानजनकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वसत्त्वा-
त्तादृशविषयताविशिष्टजनकताशून्यत्वनिवेशे च ज्ञानावच्छेदकोदा-
हरणविषयिताविशिष्टोदाहरणज्ञानीयजनकताभिन्नहेतुज्ञानजनक-
तापरत्वेन तादृशविषयिताविशिष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वाभा-
वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति । यथ प्रागुक्तन्यायादित्यादिष्व-
प्येऽप्युदाहरणसमुदाय प्रागुक्तभिन्नत्वसम्बन्धेन सामान्यतो भिन्न

यिताविशिष्टतादृशजनकतायामुदाहरणज्ञानजनकताभिन्नत्वं नि-
वेशनीयमिति प्राहुः।

अथ जनकतायामन्यतमत्वं निवेश्यान्यतमशरीरे उदाहरणज्ञानीयजनकताद्वयस्य द्वित्वेन प्रवेशे तादृशान्यतमत्वरूपभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मविशिष्टयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वविवक्षणेनैव प्रतिज्ञाघटकत्वमनिवेश्यापि उदाहरणैकदेशातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति । वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयानवच्छेदकीभूतविषयताविशिष्टजनकतात्वन्यत्व—स्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, तथाचोदाहरणज्ञानीयजनकतावृत्तितादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकद्वित्वमादायैवोदाहरणे लक्षणसमन्वयः एकदेशविषयकज्ञाने च निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशोभयत्वधर्मस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति चेन्न यादृशावयवज्ञानं नियतप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितं तत्रान्यतमत्वं तादृशावयवज्ञानयोरुक्तसम्बन्धेनोक्तधर्मवत्त्वाभावात्, प्रकृतोदासीनविषयतानियतविषयताकावयवत्वकाव्याप्तिश्च तादृशावयवव्यक्तिविषयकज्ञानीयविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वस्योदासीनसाधारणतया सम्भवद्वृत्तेः । न च स्वाश्रयानवच्छेदकविषयताविशिष्टजनकतान्यत्वविशिष्टयत्किञ्चिज्ज्ञानीयत्व—स्वाश्रयावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन तादृशधर्मविशिष्टविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वविवक्षणान्नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती इति वाच्यम् तथासत्युदाहरणैकदेशातिव्याप्तितादवस्थ्यात् एकदेशमात्रविषयकज्ञानीयविषयतायामपि निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशोभयधर्मसत्त्वादिति ध्येयम् ॥ १४ ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रम्। साध्यो विधेयधर्मविशिष्टो धर्मी तथा च पक्षतावच्छेदकधर्मवत्त्वादिविशिष्टसाध्यतावच्छेदकवद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको न्यायावयव इति पर्यवसितार्थः। उदाहरणाच्च साध्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञानं न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे उपनयाच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे न साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति तयोर्व्युदास इति शिरोमणिः ।

यद्यपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकत्वमात्रस्य निवेशे उपनयनिगमनयोरतिव्याप्तिस्तथापि पक्षवृत्तिधर्मविशिष्टे उद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टबोधजनकत्वनिवेशे न तत्रातिव्याप्तिप्रस-

क्षः उपनयजन्यबोधे उपनयार्थव्याप्तिशरीरघटकसाध्यस्य धर्मितावच्छेदकाप्रवेशात् निगमनजन्यबोधे च साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्याधिकस्य भानात् अन्यथा पक्षतावच्छेदकान्तर्भावेऽप्यनुपपत्तेरिति स्ताराद् इत्युदाहरणमात्रानुसरणम् तदापि उदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वं न विधेयतावच्छेदकतया भासते अपितु शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नत्वमेव सकलहेत्वधिकरणे भासत इति प्राचीनमतमनुसृत्य इति भट्टाचार्येणोक्तम्।

अथात्र शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं यदि साध्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वं तदा किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यम् उपनयजन्यबोधीयसाध्यप्रकारतायां हेतुव्यापकत्वेनाप्यवच्छेदात्। न च उपनयजन्यबोधे साध्यतावच्छेदक एव व्यापकतावच्छेदकत्वं भासत इति तदीयसाध्यप्रकारताया साध्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वमक्षतमेवावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वानुपगमादिति वाच्यम् तथासत्यपि उदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वभानानङ्गीकर्तृप्राचीनमते दीधितिकारीयोदाहरणातिव्याप्तिदानसङ्गमनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वापत्तेः। उदाहरणजन्यबोधस्य साध्यतावच्छेदक एव व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहितया तदीयसाध्यप्रकारतायां तादृशातिरिक्तानवच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वात्। अत एव साध्यतावच्छेदकनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकत्व तद्विरपि प्रयुक्तम्। उदाहरणादौ साध्यांशे व्यापकत्वभानाऽस्वीकर्तृप्राचीनमतानुसरणस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः। साध्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकत्वभानस्वीकारे च किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, उभयथा निगमनातिव्याप्ते तत्र हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य धर्मितावच्छेदकतया स्वरूपत एव वह्न्यादेर्भानात्। सखण्डसाध्यतावच्छेदकस्थले प्रतिज्ञायामव्याप्तश्चेति चेत् साध्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव वा शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वम् तथा चोदाहरणजन्यबोधे साध्यांशे व्यापकत्वभानेऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वमते साध्यतावच्छेदकांशे व्यापकतावच्छेदकत्वभाने वा उदाहरणातिव्याप्तिर्न सम्भवतीति प्राचीनमतानुसरणम्। न च हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणहेतुमान्पक्ष इत्याका-

रकोपनयजन्यबोधीयसाध्यप्रकारतायां निरुक्तशुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविरहादेवोपनयवारणसम्भवात् किञ्चिद्धर्म इत्यंशस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिबोधकोपनये स्वरूपत एव साध्यतावच्छेदकभानात् तादृशोपनयवारणायैव तत्सार्थक्यात् । न च साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तेरनुमित्युपयुक्तत्वमते वह्निमानेव धूमवानित्याकारकोदाहरणस्यैव प्रकृतोपयुक्ततया यो यो धूमवान् स वह्निमानित्याकारकोदाहरणस्यानुपयोगित्वेन तत्र व्यापकत्वमानाभिधानमसङ्गतमिति वाच्यम् एतन्मतमाश्रित्यैव दीधितिकारेणोदाहरणाद्व्याप्तिरुक्ता । ननु व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वबोधकोपनयस्यैवाकर्षणं तेनेत्यावेदयितुमेव तथाभिधानादिति केचित् ।

अथवास्तु हेतुव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुमान्पक्ष इत्याकारकोपनयजन्यबोधीयसामानाधिकरण्यविशेषणीभूतवह्नित्वप्रकारतायां निरुक्तशुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वासत्त्वेऽपि व्यापकतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकवह्नित्वेतरघटकीभूतवह्नीतरावृत्तित्वघटकेतरत्वविशेषणीभूतवह्निप्रकारतायां शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याक्षततयोपनयातिव्याप्तिप्रसङ्ग इति तद्वारणाय किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य सार्थक्यम् । न च वह्नित्वघटकेतरांशे इतरत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव वह्नेर्भानात् किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्युपादानेऽप्यतिव्याप्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्नीयवद्वृत्तित्वस्यैव वह्नित्वघटकत्वात् । न च तथापीतरत्वांशे भासमानप्रकारताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादेवोक्तातिव्याप्त्यसम्भव इति वाच्यम् प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निसाध्यकोपनय एव सम्भवादिति प्राहुः ।

केचित्तु अयम्पदस्यानुपादानपक्षे शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमनुपादायोपनयवारणार्थं किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्येव निवेश्यमनुपादानपक्षे तु किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यनुपादाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव निवेशनीयमिति पक्षद्वयाभिप्रायेण विशेषणद्वयम् । न चैवमनुपादानपक्षे तु निगमनेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । तत्पक्षे निगमनातिव्याप्तिवारकप्रकारस्य केचिदित्यन्तेन स्वयमे-

वोक्तत्वादिति वदन्ति ॥ १५ ॥

सत्यन्तस्यावयवघटकन्यायान्तर्गतत्वपरतया हेत्वन्तस्यावयमादिनिगमनान्तभागस्य च वारणाय तदिति शिरोमणिः ।

अत्रायमाशयः । एतल्लक्षणघटकन्यायावयवत्वशरीरे उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं न निवेशनीयम् अनतिरिक्तविषयकत्वनिवेशनेनैव तादृशभागद्वयसमुदायातिव्याप्तिवारणात् । न च शाब्दज्ञानस्यैव शाब्दबोधजनकतया तज्जनकत्वमत्र जनकज्ञानविषयत्वमेव वाच्यम् एवञ्च तादृशभागद्वयघटितसमुदायविषयकज्ञानमप्येकदेशप्रतिज्ञाविषयकत्वेन तथाविधबोधजनकमिति प्रतिज्ञाहेतुसमुदायातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । न च तादृशवर्णसमुदायस्य तादृशवर्णव्यापकसमुदायस्य तादृशञ्च प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायस्यापीति तत्समुदायेऽतिप्रसङ्ग एवेति तादृशभागद्वयाघटितत्वमवश्यं निवेश्यमिति वाच्यम् अनतिरिक्तपदसार्थक्याय तादृशयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताशालिपर्याप्तिसमनियतसमुदायत्वमेव निवेश्य प्रतिज्ञादेरादिसमुदायत्वस्य वारणीयत्वात् । समानार्थकप्रतिज्ञाद्वयादिविषयकयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताश्रयवर्णत्वसमनैयत्यस्य तादृशप्रतिज्ञाद्वयपर्याप्तसमुदायत्वे सत्त्वेऽपि न क्षतिः तदुभयस्यापि प्रतिज्ञात्वव्यवहारात् अपि तु प्रतिज्ञैकदेशस्यापि तादृशबोधनिष्ठशाब्दत्वविधित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकसमुदायविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वमादाय प्रतिज्ञात्वप्रसङ्ग इति प्रतिज्ञाघटकस्य प्रतिज्ञामात्राघटकस्य वा निवेश्यमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्रेयमाशङ्का । प्रतिज्ञाघटकत्वाविशेषणेनैव एकदेशातिव्याप्तिवारणसम्भवेन समनैयत्यघटकव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थं केवलव्याप्यत्वनिवेशेनैव प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारणसम्भवादिति चेदत्राहु—

समनैयत्यघटकव्यापकत्वानिवेशे पर्वतो वह्निमान् पर्वतो वह्निमान् इति प्रतिज्ञाद्वयविषयकज्ञानमादाय पर्वतो वह्निमान् पर्वत इति प्रतिज्ञामात्रे प्रतिज्ञैकदेशाघटितसमुदायात्मकेऽतिव्याप्तिः तादृशसमुदायस्यापि तादृशविषयताश्रयवर्णत्वव्याप्यत्वात् । न च समानार्थकप्रतिज्ञाद्वये प्रतिज्ञात्वस्य स्वयमेवाङ्गीकृ

तत्वेन प्रतिज्ञैकदेशाघटितसमुदाये प्रतिज्ञाघटकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशप्रतिज्ञाद्वयस्य प्रतिज्ञात्वाङ्गीकर्तृमते पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाया अपि प्रतिज्ञाद्वयात्मकप्रतिज्ञाघटकत्वेनासङ्गतमिया प्रतिज्ञयाऽघटिता या प्रतिज्ञा तद्घटकत्वस्यैव प्रतिज्ञाघटकत्वपदेन विवक्षणीयतया उक्तसमुदायेऽपि तत्सत्त्वात् प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मभिन्नत्वरूपप्रागुक्तप्रतिज्ञाघटकत्वस्य तत्र सत्त्वाच्च। न च समनियतत्वनिवेशोऽपि यत्किञ्चिज्ज्ञानपदेन प्रतिज्ञैकदेशाविषयकज्ञानमादायोक्तातिव्याप्तिवारणस्य दुर्वचत्वमिति वाच्यम् अन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वसमनियतसमुदायत्वविवक्षणेनैव प्रतिज्ञाप्रतिज्ञैकदेशोभयविषयकज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात्। एतेन समानानुपूर्वीकप्रतिज्ञाद्वयस्य लक्ष्यत्वेऽपि विभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञाद्वयस्यालक्ष्यतया तत्रातिव्याप्तिस्तादृशप्रतिज्ञाद्वयविषयकज्ञानीयविषयतामात्रस्यैव तादृशबोधजनकतावच्छेदकत्वादित्यपि समाहितमिति ध्येयम्।

केचित्तु तादृशविषयताश्रयवर्णत्वव्याप्तसमुदायत्वनिवेशे प्रतिज्ञैकदेशेऽतिव्याप्तिरतो व्यापकत्वनिवेश इत्यभिप्रायेणाह नचेत्यादि। प्रतिज्ञाघटकत्वनिवेशानर्थक्यञ्च वस्तुत इत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यतीत्याहुः।

तन्मन्दम्। तादृशविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकत्वनिवेशे दीधितिकारोक्तप्रतिज्ञाघटकत्वविशेषणस्य प्रतिज्ञैकदेशातिव्याप्तिवारकतया सार्थकत्वसम्भवे सत्यत्र व्यापकत्वं निवेश्याग्रे तद्वैयर्थ्यशंसनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वात्॥ १६॥

अथात्र प्रतिज्ञामात्राघटकत्वनिवेशे उदाहरणघटकवह्निमानिति भागेऽतिव्याप्तिस्तत्राप्यन्यूनानतिरिक्तविषयकप्रतिज्ञामात्रजन्यबोधनिष्ठवह्निसम्बन्धिबुद्धित्वाद्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वस्य प्रतिज्ञामात्राघटकत्वस्य च सत्त्वात्। न च प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मभिन्नत्वरूपप्रतिज्ञामात्राघटकत्वमेव तत्र नास्तीति वाच्यम् प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मभिन्नत्वरूपप्रतिज्ञामात्राघटकत्व-

निवेशे तेनैव हेतुवारणसम्भवादन्यूनविषयकत्वदलवैयर्थ्यापत्तिरत प्रतिज्ञाभिन्नत्वे सति प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्तदन्यत्वस्यैव प्रतिज्ञामात्राघटकत्वपदेन विवक्षणीयतया उदाहरणैकदेशेऽपि तत्सम्भवादिति ।

अत्र केचित् । फलोपधायकत्वरूपजनकत्वनिवेशनेनैवोदाहरणैकदेशवारणं सम्भवतीति तदभिप्रायेणैव प्रतिज्ञामात्राघटकत्वं निवेशितमित्याहुः ।

तन्न अन्यूनानतिरिक्तविषयकयोर्योपधायकत्वरूपजनकत्वस्य प्रतिज्ञैकदेशमात्रविषयकज्ञानेऽप्यसत्त्वेन प्रतिज्ञैकदेशेऽप्यतिव्याप्तिवारणसम्भवात् प्रतिज्ञामात्राघटकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

परन्तु एतत्कल्पे धूमादालोकयान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिस्थलीयहेत्ववयव इव उदाहरणैकदेशेऽतिव्याप्तिरस्त्यवाप्निमत्त्वस्य तद्वारणसम्भवादिति प्राहुः

प्रतिज्ञामात्राघटकत्वमेवाति वाक्यार्थोऽनास्थावानित्यपि कश्चित् ॥१७॥

प्रतिज्ञामात्रजन्यबाधनिष्ठधूमविशेषितहेतुत्वविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नकारणधूमादित्यादिविषयकज्ञानविषयतामादाय अवयवाघटके धूमादालोकयान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयहेत्वावतिव्याप्तिरतोऽनतिरिक्तविषयकबाधनिष्ठपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकपरिच्छिन्नज्ञानविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वमेव निवेशनीयम् तथा चावयवाघटकेस्यहेतुवैयर्थ्यमित्याशङ्कावयवाघटकेत्यनमावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतपरिच्छिन्नधर्मव्यापकविषयताकान्यत्वज्ञानत्वावच्छिन्नभेदोऽन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजनकतायां निवेशितो महाचार्येण ।

न च प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नस्य जन्यतायां निवेशेऽपि प्रतिज्ञैकदेशे वह्निमानिति भागेऽतिव्याप्तिनिरासस्यैव तादृशैकदेशीयजन्यतायामपि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वरूपान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वादिति तद्वारकतयैवावयवाघटकत्वस्य सार्थक्यसम्भवेन कथं वैयर्थ्यमुक्तमिति वाच्यम्

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकजन्यताया एवान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतापदेन विवक्षितत्वादेकदेशीयजन्यतायाश्चातथात्वादन्यथा प्रकृतपक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकत्वप्रकृतसाध्यप्रकारतानिरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यतावच्छेदकत्वयोरेकतरस्य जन्यताविशेषणत्वे धूमलिङ्गहेतुत्वपक्षकधूमहेतुकयोर्हेत्ववयवयोरतिव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

अथावयवघटकेत्यस्योक्तार्थकत्वेऽन्यूनविषयकत्वदलं व्यर्थम् धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत्प्रतिज्ञाघटकधूमादिति—भागविषयकज्ञानं तद्वृत्तित्वेन लक्षणाघटकतया तादृशजनकतामादायोक्तस्थलीयहेत्ववयवातिव्याप्त्यनवकाशात् । न च हुताशनादालोकवान्पर्वतो द्रव्यवान्वह्नेरित्यादौ वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत् प्रतिज्ञाघटकहुताशनादिति–भागविषयकज्ञानं तद्वृत्तिभिन्नत्वेन तादृशजनकतामादाय हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणाय तस्य सार्थक्यमिति वाच्यम् हुताशनज्ञानज्ञाप्यालोकवत्पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकद्रव्यसाध्यकस्थले वह्नेरालोकवान्पर्वतो द्रव्यवानित्याकारिकाया अपि प्रतिज्ञायाः सम्भवेन प्रतिज्ञाघटकवह्नेरिति–भागविषयकज्ञानवृत्तित्वेन तादृशजनकताया लक्षणाघटकतया तादृशजनकतामादायातिव्याप्त्यनवकाशादिति चेत् ।

अत्र केचित्—महानसीयवह्नेरालोकवान् पर्वतो वह्नेरित्यादौ वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत्प्रतिज्ञाघटकदेशविषयकं महानसीयवह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानं तद्वृत्तित्वेन तादृशजनकतामादाय वह्नेरिति हेतावतिव्याप्तिवारणायान्यूनविषयकत्वदलसार्थक्यम् । महानसीयवह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानोत्तर ज्ञानज्ञाप्यत्व वह्नीयमित्याकारकबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धतया वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायां तादृशज्ञानावृत्तित्वस्याक्षतत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

यत्तु निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभाववच्छे-

तुत्वविशिष्टपर्यन्तत्वावच्छिन्नपक्षकद्रव्यसाध्यकस्थले तादृशपक्षयोग्यत्वादिपदघटितसद्द्रव्यवान् धूमादित्यादौ धूमादित्यानुपूर्वीज्ञानजनकतायास्तादृशप्रतिज्ञादिघटकवस्तुविषयकज्ञानावृत्तित्वेन तामादाय हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणाय तद्दलमिति ।

तत्तुच्छम् । ज्ञानजन्यज्ञानविषयतात्वसामानाधिकरण्येन धूमाभावस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे तादृशविषयतात्वसामानाधिकरण्येन धूमकोटिकसंशयस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहिनिश्चयानिवर्त्यतया हेतुजन्यबोधस्य तादृशसंशयनिवर्तकत्वेनातिरिक्तविषयकत्वाभावादतिव्याप्त्यनवकाशात् तादृशविषयतात्वावच्छेदेन धूमाभावस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे च प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविधेयार्थाप्रसिद्ध्या तादृशवाक्यपञ्चकस्य न्यायत्वाभावादव्याप्त्यसम्भवात् ।

नव्यास्तु धूमव्याप्यवद्धेतुत्वपर्यालोचकवाक्यपर्यन्तो वह्निमान्धूमादित्यादौ हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणायान्यूनविषयकत्वदलं हेतुत्वावच्छेदेन धूमव्याप्यवत्त्वस्याप्रसिद्ध्या हेतुत्वावच्छेदेन धूमव्याप्यवत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे न्यायत्वासम्भवेऽपि हेतुत्वसामानाधिकरण्येन धूमव्याप्यवत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकतया तत्सम्भवात् । हेतुत्वसामानाधिकरण्येन धूमीयत्वाभावकोटिकस्य हेतुत्व धूमीय नवेति संशयस्य प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविधेयार्थविषयकनिश्चयानिवर्त्यत्वेऽपि हेतुत्वस्य सामानाधिकरण्येन धूमीयत्वप्रकारकहेतुजन्यबोधस्य तादृशसंशयानिवर्तकतया हेतुजन्यबोधेऽनतिरिक्तविषयकत्वस्य सत्त्वादिति प्राहुः ।

वस्तुतस्तु प्रमेयनिष्ठ हेतुत्व प्रमय प्रमेयात् हेतुत्व प्रमेयनिष्ठं तुल्यवत् प्रमेयादित्यानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया मवयवत्रयांशेऽवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यथा नावृत्तित्वमक्षतमेव प्रमेयनिष्ठहेतुत्वमित्यानुपूर्वीज्ञानजनकताया भिन्नत्वात् । एवमुक्तस्थलीयहेतुजन्यबोधेऽनतिरिक्तविषयकत्वमक्षतमित्युक्तस्थलीयहेत्ववयवातिव्याप्तिवारणायैवान्यूनविषयकत्वदलमावश्यकम् । न च तथाप्यन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशे उक्तस्थले प्रतिज्ञायामव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् अन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधे मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्व

स्यापि निवेशनीयत्वादिति ।

एतेनावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकेत्यादिकमनिवेश्य प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टव्यापकविषयताकान्यज्ञानावृत्तित्वं कथं न निवेशितम् तावतैव धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ हेतावतिव्याप्तिवारणसम्भवादिति केषाञ्चित्प्रलपितमप्यपास्तम् ।

तथासति प्रतिज्ञाहेत्वन्तभागवारकतयाऽनतिरिक्तविषयकत्वदलस्य सार्थकत्वेऽपि अन्यूनविषयकत्वदलवैयर्थ्यापत्तेः । प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यवच्छेदकेत्यादिविशेषणेनैव हेत्ववयववारणादिति युक्तमुत्पश्यामः ।

परे तु हेतुत्वं वाच्यप्रमेयत्ववत् प्रमेयत्वादित्यादिन्यायान्तर्गतहेतावतिव्याप्तिवारकमेवान्यूनविषयकत्वदलं तज्ज्ञानजन्यशाब्दबोधस्यानतिरिक्तविषयकत्वात् तज्ज्ञानविशुजनकतावच्छेदकयपावयवपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यज्ञानावृत्तित्वस्य चे सत्त्वादिति वदन्ति ।

नन्वेतत्कल्पे रमाधवः पूज्यो माधवत्वादित्यादिस्थलीय—रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक-माधवः पूज्य इत्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः माधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यद् रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक—माधवः पूज्य इति भागविषयकज्ञानं तद्वृत्तित्वात् । न चावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदक इत्यत्रावयवत्वं प्रतिज्ञाद्यघटकत्वाघटितमेव वाच्यम् तथा च रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक-माधव. पूज्य इति भागस्यापि प्रतिज्ञाद्यघटकत्वाघटितावयवत्वसत्त्वेन तद्विषयकज्ञानस्यापि तादृशविषयताकान्यत्वाभावादिति वाच्यम् धूमादिति—हेत्ववयवातिव्याप्तेतादवस्थ्यादिति चेदेतदस्वरसेनैव वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पान्तरमुक्तमित्याहुः ।

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वमेवान्यूनविषयकत्वम् । अथ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वमेवान्यूनविषयकत्वमिति कथं नोक्तम् । न च पक्षतावच्छेदका-

घटितप्रविशेष्यतानिवेशस्यावश्यकत्वे ज्ञाने तन्निरूपकत्वनिवेशमुपेक्ष्य प्रकारतायां तन्निरूपितत्वनिवेशे गौरवाभावाच्च दोष इति वाच्यम् लाघवाभावेऽपि ज्ञाने तन्निवेशसंभवे तमुपेक्ष्य प्रकारतायां तन्निवेशस्य ग्रन्थकारीयरीतिविरुद्धत्वादिति चेन्न धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतहेतावतिव्याप्तिवारणायान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशस्यावश्यकत्वे जन्यतायां पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसाध्यप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वयोर्निवेशापेक्षया पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारकत्वावच्छिन्नस्य निवेशेनैव लाघवादिति ध्येयम् ॥ १८ ॥

अनतिरिक्तविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविलक्षणविषयताशून्यत्वम् । तदर्थश्च तादृशप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावृत्तिसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वम् । तत्र प्रतिबन्धकतायां तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वमनिवेश्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वनिवेशेऽन्यूनविषयकत्वदलवैयर्थ्यम् । धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ हेतुजन्यबोधस्य तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्य—हेतुरयं धूमीयो न वेति—संशयप्रतिबन्धकत्वेनानतिरिक्तविषयकत्वाभावादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथ उक्तस्थलीयप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽपि तादृशप्रतिबन्धकताकान्य—हेतुरयं धूमीयो न वेति—संशयप्रतिबन्धकत्वेनानतिरिक्तविषयकत्वाभावात्तदीयोक्तस्थलीयप्रतिज्ञायामव्याप्तेरसम्भवेनान्यूनविषयकत्वदलवैयर्थ्याभिधानमनुचितमिति चेत्,

उच्यते—तादृशप्रतिबन्धकतावत्संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवादिति । न चैवमुक्तस्थले तादृशमुख्यविशेष्यताशून्यप्रतिज्ञामात्रजन्यबोधकत्वस्य हेतुवचनेऽपि सत्त्वेन हेतुवचनेऽतिव्याप्तिवारणायान्यूनविषयकत्वस्य सार्थक्यसम्भवे कथं तद्वैयर्थ्यमुक्तमिति वाच्यम् निरुक्तमुख्यविशेष्यताशून्यज्ञानीयमुख्यविशेष्यतावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

अथ वा तादृशनिश्चयत्वव्यापकसंशयप्रतिबन्धकतावच्छे-

दकविषयताशून्यत्वं ज्ञानेऽनिवेश्य जन्यतायां तादृशसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैवावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वानङ्गीकर्तृमते पक्षविशेष्यत्वावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तप्रतिज्ञायां लक्षणसमन्वयाद्याव्याप्तिरिति। नच तथापि तादृशनिवेशे निगमनेऽतिव्याप्तिस्तादृशप्रतिबध्यता-शून्यो यो ज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयस्तन्निवर्तकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यताशून्यत्वस्य निगमनजन्यबोधे निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानवच्छिन्नत्वस्य च जन्यतायां सत्वादित्यनतिरिक्तत्वदलनिवेशोऽपि कार्य इति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारताया निवेशात् साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यताशून्यतादृशज्ञानज्ञाप्य-वह्निमान्नवेति-संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यत्वादिशून्यत्वस्य निगमनजन्यबोधेऽसत्त्वादिति ध्येयम्।

केचित्तु 'इतरभेदानुमापकलक्षणस्यावच्छेदावच्छेदेनानुमित्यनुत्पादप्रयोजकाव्याप्तिरूपदोषापेक्षया विशेषणवैयर्थ्यरूपदोषस्यैव बलवत्त्वादिति वदन्ति।

अत्र निश्चयत्वशरीरे पर्वताद्यप्रवेशे निश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धिरुक्ता सा न सङ्गच्छते वह्निरवृत्तिरिति-ज्ञानीयप्रतिबन्धकताया एव तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वादिति ॥ नाशङ्कनीयम् उक्तरीत्या तादृशप्रतिबन्धकत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि असम्भवाधारणाप्रसिद्धिकथनेन तस्यैव सूचितत्वात्। वस्तुतः पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकोभयाप्रवेशे 'साध्यनिष्ठप्रकारताकनिश्चयत्वस्य वह्निमान्नवानिति-निश्चयसाधारणतया तादृशनिश्चयत्वस्य कस्याश्चिदपि प्रतिबन्धकतायामसत्त्वेन वह्निरवृत्तिरिति—ज्ञानीयप्रतिबन्धकतामादायापि न प्रसिद्धिसम्भव इति ध्येयम्।

अथात्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये गुरुतरनिवेशो व्यर्थ इति। न च हृदो वह्न्यभाववानित्यादि—प्रतिज्ञायामव्याप्तिः अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टाभावविषयकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकतयोक्तप्रतिज्ञाजन्यबोधे प्रतिबन्धकतान-

वच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नविषयतासत्त्वादिति वाच्यम् उक्तप्रतिज्ञाजन्यबोधीयवह्निविषयताया अपि वह्निज्ञानं जायतामितीच्छीयप्रतिबन्धकत्वात् । न च प्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतनिरवच्छिन्नविषयतामादायासम्भव इति वाच्य ज्ञाने तादृशविषयताशून्यत्वमनिवेश्य जन्यतायां तादृशविषयत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव निरवच्छिन्नविषयतामादायासम्भववारणसम्भवादिति सुधीभिर्भाव्यम् । इत्थञ्चानतिरिक्तविषयकत्वघटकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायां स्वानिष्ठत्वनिवेशेनैव न्यूनविषयकदर्शितहेतुजन्यबोधवारणसम्भवे पृथगन्यूनविषयकत्वनिवेशनमफलमित्यादि समाहितम् ॥ १९ ॥

तादृशविषयताया स्वानिष्ठत्वनिवेशे निगमनादिजन्यबोधस्य ज्ञानप्राप्यत्वविशेषितसाध्यविशिष्टपक्षविषयताशालित्वनियमात् स्वानिष्ठनिरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकज्ञानप्राप्यत्वादिसहायान्यसहायाप्रतिबन्धकतयाऽनतिरिक्तविषयकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथान्यूनविषयकत्वस्य पृथगनुपादाने धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिस्थलीयहेत्ववयवे दर्शितानतिरिक्तविषयकप्रतिज्ञामात्रजन्यबोधानिष्ठ—हेतुत्वं धूमीयमिति—बोधीयजन्यतामादायातिव्याप्तिः । न च तदुपादानेऽपि प्रतिज्ञार्थमात्रविषयकबोधानिष्ठहेत्वर्थविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् जन्यतायां तादृशान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तद्वारणादिति ।

मैवम् स्वावच्छेदकीभूततादृशविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यसहायप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्ति यज्जन्यत्वं तन्निरूपितजनकताविवक्षणेनैव दर्शितातिव्याप्तिवारणसंभवात् । स्वपदं जन्यतापरम् । दर्शितानतिरिक्तविषयकज्ञानीयप्रकृतपक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवे प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वनिवेशो व्यर्थ इत्याहुः ॥ २० ॥

प्रकृतहेतुत्वप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्यविषयकत्वं वा तदनतिरिक्तविषयकत्वमिति शिरोमणिः । यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृत-

हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्व प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमिति पर्यवसितम्। तादृशञ्च रूपं तत्तद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यत्वं तत्तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वञ्चेति भट्टाचार्येणोक्तम्।

अथात्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशो व्यर्थः। न च वृत्तिधूमकालीनवह्निसाध्यकधूमहेतुकप्रतिज्ञायामव्याप्तिस्तत्र परामर्शविषयतान्तःपातिवृत्तित्वविशेषितधूमविशिष्टपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वस्यापि स्वरूपसम्बन्धानुमितिजनकतावच्छेदकतयोक्तस्थलीयप्रतिज्ञाजन्यबोधे वृत्तित्वविषयताशून्यत्वाभावादिति वाच्यम् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितहेतुविशिष्टपक्षविषयतासामान्यमनुमितिजनकतावच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वविवक्षणेनैवाव्याप्तिवारणसम्भवात्। न च सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतयाऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशापेक्षया लाघवानवकाश इति वाच्यम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वपक्षेऽप्रामाण्यज्ञानाभावादिनिवेशस्यावश्यकतया स्वमते तदप्रवेशेनैव विपरीतलाघवात् इति चेत्।

अत्र केचित्। अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वातन्त्र्येणानुमितिहेतुत्वमतेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वपक्षेऽप्यप्रामाण्यज्ञानाभावादिनिवेशाकृतगौरवाभावात्। न च तथाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशकल्पे निश्चयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवमिति वाच्यम् संशयविषयतायाः निश्चयत्वाविषयताभिन्नत्वमते संशयविषयताया जनकतानवच्छेदकत्वेन भवन्मतेऽपि निश्चयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्।

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वनिवेशेऽपि यद्रूपपदेन साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षतानवच्छेदकत्वमुपादायैवोपनयनिगमनयोर्वारणसम्भवात् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षविषयतेत्यादिकाभिधानमनर्थकमिति चेन्न लाघवेन तथाऽभिधानात्

लघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ पर्याप्तिनिवेशकृतगौरवादिति केचित् ।

यत्तु यत्र स्थलविशेषे साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षविषयकपरामर्श एव यदङ्कुरविशेषस्य भानं तत्र यद्रूपपदेन तदङ्कुरस्यापि धर्तुं शक्यतया तदङ्कुरव्याप्तिघटितपक्षादिकतादृशस्थलविशेषीयप्रतिज्ञायामव्याप्तिरतो यद्रूपावच्छिन्नविशेषिणेत्याद्यभिधानमिति ।

तत्तुच्छम् अनुमितौ प्रतिज्ञाजन्यशाब्दबोधे च तदङ्कुरस्य भानेन तदङ्कुरविषयताया अनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावात् । तत्र प्रतिज्ञाजन्यबोधोऽपि परामर्शात्मक एव जायते इत्यभ्युपगमे प्रतिज्ञात एव व्याप्त्यादिप्रतीत्याकांक्षाविरहेण उदाहरणाद्यनुत्थानेन न्यायप्रयोगस्यैवासम्भवादिति ।

यद्येतत्कल्पे सिषाधयिषाधीनन्यायप्रयोगानुपगमेन, प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वविरहादेव नोदाहरणातिव्याप्तिः, हेत्वन्तभागे च सत्यन्तस्य न्यायस्वार्थकत्वापातिव्याप्तिरिति स्वयमेवोक्तम् । एवञ्च व्याप्त्यविषयकत्वदलं निगमनमात्रवारकमेव तथा च यद्रूपावच्छिन्नविषयतेत्याद्यनभिधानातिरिक्तवृत्तित्वमपहाय प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकताव्यविषयताशून्यत्वं कथं नोक्तं तावतैव निगमनवारणसम्भवात् । निगमनस्थतत्पदस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टपरत्वेन निगमनजन्यबोधीयविषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वात् । अत्र इतो निर्धूमो निर्वह्नित्वात् यो यो धूमवान् स वह्निमान् धूमव्यापकवह्न्यभाववांश्चायं तस्मान्निर्धूमवान् इत्यादिन्यायान्तर्गतनिगमनेऽपि नातिव्याप्तिः । अन्ययोक्तन्यायान्तर्गतोपनयनिगमनयोर्वह्निसामान्याभावत्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वभानात् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वस्यासत्त्वतयोक्तनिगमनवारणमशक्यमेव स्वमते चोक्तनिगमनजन्यबोधेऽप्यनुमितिजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्वादेवातिव्याप्त्यनवकाशादिति ।

यत्तु मन्मते व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यै-

वानुमितिजनकतया पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिगमनेऽनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्याक्षततया निगमनातिव्याप्तिर्दुर्वारैव इति नोक्तप्रकारः साधीयान् । अत एव यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वं कथं नोक्तमित्यपि समाहितम् उक्तक्रमेण निगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, स्वमते च यद्रूपावच्छिन्नविशेषितहेतुविशिष्टपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वमिति यथाश्रुतदीधितिकारोक्तव्याप्तिविषयताशून्यत्वनिवेशाभिप्रायेणोक्तम् ।

परमार्थतस्तु—यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वस्यैव व्याप्त्यविषयकत्वपदेन विवक्षणीयतया ह्रदो निर्वह्नित्वादित्यादिस्थलीयप्रागुक्तव्यतिरेकिनिगमनेऽपि नातिव्याप्तिः । तत्र यद्रूपपदेन धूमव्यापकवन्ह्यभाववत्त्वमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ।

तन्मन्दम् व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिजनकत्वमिति नव्यमते निगमनस्थतत्पदस्यापि साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षपरत्वावश्यकत्वेन तन्मते पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिगमनस्यैवानङ्गीकारात् । अन्यथा साध्यान्वितपक्षरूपार्थे निगमनस्थतत्पदार्थस्यायोग्यतयाऽनन्वयापत्तेरिति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥ २१ ॥

यादृशपक्षसाधिका पक्षे यादृशयादृशविशिष्टार्थबोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदायसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यनिवर्त्यस्य संशयस्यानिवर्तको यस्तावतां बोधानामन्यतमो बोधस्तज्जनकत्वमिति शिरोमणिः । अधिकन्त्वित्यादिन्यायेन साध्यांशे हेतुज्ञानजन्यत्वमवगाहमानेऽपि निगमनादिजन्यबोधे प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकत्वस्याक्षततया निगमनाद्यतिव्याप्तिवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वरूपमनतिरिक्तविषयकत्वं बोधविशेषणम् । तदर्थश्च तादृशतादृशविशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वम प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य स्वसमानाकारकानुमितौ सिद्धिविधया प्रतिबन्धकत्वात् तादृशानुमितेश्च सिषाधयिषाकालीनतादृशबोधा-

लघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ पर्याप्तिनिवेशाकृतगौरवादिति केचित् ।

यत्तु यत्र स्थलविशेषे साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षविषयकपरामर्श एव यदङ्कुरविशेषस्य भानं तत्र यद्रूपपदेन तदङ्कुरस्यापि धर्तुं शक्यतया तदङ्कुरव्याप्तिघटितपक्षादिकतादृशस्थलविशेषीयप्रतिज्ञायामव्याप्तिरतो यद्रूपावच्छिन्नविशेषितेत्याद्यभिधानमिति ।

तत्तुच्छम् अनुमितौ प्रतिज्ञाजन्यशाब्दबोधे च तदङ्कुरस्य भानेन तदङ्कुरविषयताया अनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावात् । तत्र प्रतिज्ञाजन्यबोधोऽपि परामर्शात्मक एव जायते इत्यभ्युपगमे तु प्रतिज्ञात एव व्याप्त्यादिप्रतीतावाकाङ्क्षाविरहेण उदाहरणाद्यनुत्थानात्तेन न्यायप्रयोगस्यैवासम्भवादिति ।

अथैतत्कल्पे सिषाधयिषाधीनन्यायप्रयोगानुपगमेन, प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वविरहादेव नोदाहरणादिव्याप्तिः, हेत्वन्तभागे च सत्यन्तस्य न्यायत्वार्थकत्वातिव्याप्तिरिति स्वयमेवोक्तम् । एवञ्च व्याप्त्यविषयकत्वदलं निगमनमात्रवारकमेव तथा च यद्रूपावच्छिन्नविषयतेत्याद्यनभिधानानतिरिक्तवृत्तित्वञ्चापहाय प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताया स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकताविद्विषयताद्यन्यस्य कथं नोक्तं तावतैव निगमनवारणसम्भवात् । निगमनस्य तत्पदस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टपरत्वेन निगमनजन्यबोधीयविषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वात् । अत्र ह्रदो निर्धूमो निर्वह्नित्वात् यो यो धूमवान् स वह्निमान् धूमव्यापकवह्न्यभाववांश्चायं तस्मान्निर्धूमवान् इत्यादिन्यायान्तर्गतनिगमनेऽपि नातिव्याप्तिः । अन्यथोक्तन्यायान्तर्गतोपनयनिगमनयोर्वह्निसामान्याभावस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वभानात् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षविषयताशालिनिश्चयस्यानुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वस्याक्षततयोक्तनिगमनवारणमशक्यमेव स्वमते चोक्तनिगमनजन्यबोधेऽप्यनुमितिजनकतावच्छेदकविषयतायास्सत्त्वादेवातिव्याप्त्यनवकाशादिति ।

यत्तु मध्यमते व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वमस्यै

धानुमितिजनकतया पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिगमनेऽनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्याक्षततया निगमनातिव्याप्तिर्दुर्वारैव इति नोक्तप्रकारः साधीयान् । अत एव यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वं कथं नोक्तमित्यपि समाहितम् उक्तक्रमेण निगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, स्वमते च यद्रूपावच्छिन्नविशेषितहेतुविशिष्टपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वमिति यथाश्रुतदीधितिकारोक्तव्याप्तिविषयताशून्यत्वनिवेशाभिप्रायेणोक्तम् ।

परमार्थतस्तु—यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वस्यैव व्याप्त्यविषयकत्वपदेन विवक्षणीयतया ह्रदो निर्वह्निरित्यादिस्थलीयप्रागुक्तव्यतिरेकिनिगमनेऽपि नातिव्याप्तिः । तत्र यद्रूपपदेन धूमव्यापकवह्न्यभावत्वमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ।

तन्मन्दम् व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिजनकत्वमिति नव्यमते निगमनस्थतत्पदस्यापि साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षपरत्वावश्यकत्वेन तन्मते पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिगमनस्यैवाङ्गीकारात् । अन्यथा साध्यान्वितपञ्चम्यर्थे निगमनस्थतत्पदार्थस्यायोग्यतयाऽन्वयानुपपत्तेरिति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥ २१ ॥

यादृशपक्षसाधिका पक्षे यादृशयादृशविशिष्टार्थबोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदायसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यनिवर्त्यस्य संशयस्यानिवर्तको यस्तावतां बोधानामन्यतमो बोधस्तज्जनकत्वमिति शिरोमणिः । अधिकन्त्वित्यादिन्यायेन साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वमवगाहमानेऽपि निगमनादिजन्यबोधे प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकत्वस्याक्षततया निगमनाद्यतिव्याप्तिवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वरूपमनतिरिक्तविषयकत्वं बोधविशेषणम् । तदर्थश्च तादृशतादृशविशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वम् प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य स्वसमानाकारकानुमितौ सिद्धिविधया प्रतिबन्धकत्वात् तादृशानुमितेश्च सिषाधयिषाकालीनतादृशबोधा-

निवर्त्यतया तादृशनिश्चयव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यत्वादसम्भव इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुधावनम् । प्रत्यक्षनिश्चयविशेषदर्शनकालीनविपरीतनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वमते प्रत्यक्षनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यतयोक्तदिशाऽसम्भव इत्यत प्रत्यक्षसामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुधावनमिति महाचार्येणोक्तम् ।

न च ग्राह्यप्रत्यक्षनिश्चयात्मक—उदासीनसंशयस्यापि प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यत्वात् संशयत्वाव तादृशोदासीनसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्य प्रकृतप्रतिज्ञाजन्यबोधे सत्त्वेन संशयपर्यन्तानुधावनेऽपि असम्भवतादवस्थ्यमिति वाच्यम् तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतानवच्छेदकसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्य विवक्षणीयत्वात्तथा चोदासीनसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वं प्रतिज्ञाजन्यबोधे नास्तीति नोक्तदोष । न च संशयत्वस्यार्थसमाजग्रस्ततया न प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् प्रकारत्वावच्छिन्नप्रकारिताया एव संशयत्वरूपतया प्रकारितात्वेन तस्यापि प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् । यद्यप्येवमपि स्मृतिनिवेशनेनैवोक्तदोषाणां वारणसम्भवे संशयपदनिवेशो व्यर्थ । न च संशयसंशयत्वमादाय पर्यनुयोगस्तुल्य एवेति वाच्यम् स्मृतित्वस्य सर्वसिद्धजातितया तन्निवेशे संशयत्वमादाय पर्यनुयोगाभावात्तथापि स्मृति म त्यनुभवसामग्रीविधयाऽनुमितिविधया वह्निव्याप्यसाध्यकप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य प्रतिबन्धकतया तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यधर्मादिस्मृतिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया व्याप्यसाध्यकप्रतिज्ञाजन्यबोधे सत्त्वेनाव्याप्तिरत संशयपदोपादानमित्यवधेयम् ।

उपनयधारणाय लिङ्गाविषयक इति दीधितिग्रन्थ । यत्र लिङ्गाविषयकत्वानियमो निगमनेऽप्यतिव्याप्तिसम्भवः तत्कथमुपेक्षितमित्याशङ्क्य वस्तुत इत्यादिना पक्षमुख्यविशेष्यकत्वनिवेशेऽपि गोत्व सास्नाभाववत् गोत्वाभावादित्यादौ यत्र सास्ना तत्र गोत्वमित्यु

दाहरणे पक्षमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव पक्षमात्रमुख्यविशेष्यकत्वनिवेशे च विश्वपक्षकस्थले मात्रार्थाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव निवेशनीयम् । तथाच निगमनेऽननुपक्तपक्षेऽव्याप्तिर्न सम्भवतीति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥ २३ ॥

अथ पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वनिवेशेऽपि गोत्वपक्षककालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावहेतुकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावसाध्यकव्यतिरेक्युदाहरणस्य यत्र गोत्वं तत्र गोत्वमित्याकारकस्य पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकबोधजनकस्यावारणमेव उक्तोदाहरणजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यताश्रयस्यैव पक्षतावच्छेदकीभूतगोत्वावावच्छिन्नत्वादिति । यदि च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावसाध्यककालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावात्मकहेतुर्व्यभिचारी तस्य प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेन प्रतियोगिमत्यपि सत्त्वेन केवलान्वयित्वात्तत्र सदुदाहरणमेव नास्ति उक्तहेतौ साध्याभावे उक्तसाध्यस्य हेतुभावे सद्धेतुत्वेऽपि तत्र साध्यस्य केवलान्वयितया व्यतिरेकव्याप्त्यप्रसिद्ध्या व्यतिरेक्युदाहरणमेव नास्ति इति कुतोऽतिव्याप्तिरित्युच्यते तदापि समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावहेतुकसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावसाध्यकगोत्वपक्षकस्थलीय–यत्र गोत्वं तत्र गोत्वमित्युदाहरणे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावसाध्यकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावहेतुकप्रमेयपक्षकस्थलीय–यत्र प्रमेयं तत्र प्रमेयमित्युदाहरणे चातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेत्,

अत्राहु –उक्तोदाहरणवारणाय स्वातन्त्र्येण स्वनिरूपकत्व–स्वाभिन्नत्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतावदन्यत्वमपि बोधविशेषणं देयम् तथा चोदाहरणजन्यबोधस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताद्वयनिरूपकतया न तादृशविशेषणत्वमिति नातिव्याप्तिः । अत्र धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधे आलोकप्रकारतानिरूपिता या पर्वतत्वावच्छिन्न-

मुख्यविशेष्यता तान्निरूपकत्वस्य अधिकत्वनिरासादिन्यायेन तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यनिरूपकत्वस्य च द्वयोः सत्त्वेन स्वपदेनालोकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादायाव्याप्तिः स्यादतः सामान्यतो मुख्यविशेष्यतावदन्यत्वमुपेक्ष्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतावदन्यत्वनिवेशः । द्वितीयसम्बन्धमध्ये स्वावच्छेदकतापर्याप्तत्वनिवेशो स्वपदेन साध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादायोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यमतस्तन्निवेशः । तत्र स्वभिन्नत्वानिवेशे साध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादाय सर्वत्रासम्भवः स्यादिति तन्निवेशः । स्वपदेनोपनयादिजन्यबोधीयपक्षमुख्यविशेष्यतामादायासम्भववारणाय प्रथमसम्बन्धनिवेशः । न च तथापि सास्नाभावसाध्यकगोत्वाभावहेतुकप्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणवारणाय पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वे धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः तज्जन्यबोधे पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्ना या आलोकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यता तन्निरूपकत्वसत्त्वादिति, पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टधर्मानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वविवक्षणे च प्रमेयगोत्ववान् यत्र पक्षता पूर्ववद्गोत्वाभावस्य साध्यता हेतुता च तत्र यत्र गोत्वं तत्र गोत्वाभाव इत्युदाहरणातिव्याप्तिस्तज्जन्यबोधीयविशेष्यताद्वयस्यैव पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टगोत्वावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानवच्छिन्नपक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवं प्रागुक्तोभयसम्बन्धघटकीभूतद्वितीयसम्बन्धघटकस्वभिन्नमुख्यविशेष्यतायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वमनिवेश्य स्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्यादि—प्रतिज्ञायामव्याप्तिर्यत्र गोत्वं तत्र सास्ना इत्यादि प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणातिव्याप्तेश्च वारणसम्भवेन पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वविशेषणवैयर्थ्यम्, तथा सत्यनुपपन्नत्वेऽपि निगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वाद्विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य विशेषणान्तरस्य खण्डनासम्भवात् । द्वितीयसम्बन्धघटकस्वभिन्नमुख्यविशेष्यतायां स्वावच्छे-

दकावच्छिन्नत्वदलस्याखण्डाभावघटकतयैव सार्थक्यामिति ध्येयम् ।

वस्तुतस्तु पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वाविवक्षणान्न कोऽपि दोषः । तादृशयत्किञ्चिद्विशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वञ्च स्वभिन्नस्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतावत्त्वमतो नाननुगमः । सर्वत्रैव प्रतिज्ञायां स्वजन्यबोधीयप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतां स्वपदेनादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् । प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणजन्यबोधेऽननुपक्षपक्षे निगमनजन्यबोधे चोक्तसम्बन्धेन न कदाचिदपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताऽस्तीति न तत्रातिव्याप्तिरिति युक्तमुत्पश्यामः ।

परे तु पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वे सति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकत्वस्य विवक्षितत्वान्न प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणातिव्याप्तिर्न वाऽननुपक्षपक्षे निगमनातिव्याप्तिः । समानाधिकरणविशेष्यतायाश्चैक्यान्न धर्मितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यताभावप्रसङ्ग इत्याहुः ।

केचित्तु उदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वमानस्यावश्यकतया पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वस्य विवक्षणीयतया नोक्ताव्याप्तिः व्यापकत्वविशिष्टगोत्वस्यावच्छिन्नविशेष्यकयत्पदार्थवृत्तित्वप्रकारकोक्तोदाहरणजन्यबोधे पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकव्यापकत्वविशिष्टगोत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वात् । न च साध्याभावव्यापकत्वं यत्पदार्थवृत्तित्वञ्चैकत्र द्वयमिति रीत्याऽवगाहमानव्यतिरेक्युदाहरणजन्यबोधमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्याऽवयवजन्यबोधस्य स्वयमेव खण्डितत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥ २५ ॥

वस्तुतो लिङ्गं लिङ्गित्वं तथा च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छि-

यस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगमकतौपयिकव्याप्तिविषयत्व तच्छून्यत्वमर्थ इति शिरोमणि ।

अथात्र किमिदं तादृशगमकतौपयिकत्वमित्याशङ्क्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयत्वाद्यो प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणो यो धर्मस्तदवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशेनोदाहरणम्-यथा धूमादिहेतुव्यापकसाध्यविषयतायाः साध्याभावव्यापकहेत्वभावविषयतायाश्च सङ्ग्रहो बोध्य इति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

नन्वत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितादिचतुर्थीविषयतानिवेशनैव सर्वत्र व्यतिरेकिपरामर्शीयसांसर्गिकविषयत्वानिवेशेऽपि सामञ्जस्ये पञ्चमीविषयतानिवेशो व्यर्थ इति चेन्न व्याप्तिपदकाधिकरण साध्यप्रकारेणैव परामर्शे भासते न तु अधिकरणांश धर्मितावच्छेदकीकृत्य साध्य भासते तथा च तदंशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तादृशचतुर्थीविषयतावच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रसिद्धेरिति तादृशपञ्चमविषयतानिवेश । ननु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयतावत्त्वमित्यादिनिवेशस्यापि सम्भवत्वे तादृशचतुर्थविषयता परित्यज्य मुख्यविशेष्यताघटितपञ्चमविषयतानिवेशो व्यर्थ इति चेन्न गोत्वाभावव्यापकसाध्याभाववृत्तिगोत्वाभाव सास्नाभाववान् गोत्वाभावव्यापकसास्नाभाववृत्ति गोत्वाभावादित्यादिस्वार्थ्यप्रतिज्ञान्यबोधस्य सास्नाभावव्याप्यगोत्वाभावव्यापकसास्नाभाववृत्तिगोत्वाभाववान् गोत्वाभावव्यापकसास्नाभाववृत्तिगोत्वाभाव—इत्याकारकपरामर्शीयपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतात्मकहेतुविषयतानिरूपितविषयताघटितहेतुतावच्छेदकान्तर्भावितसास्नाभावविषयतात्मकचतुर्थविषयताद्वे तादृशं यत् गोत्वाभावव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नसास्नाभावविषयताया तदवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतात्वेन तादृशप्रतिज्ञायामव्याप्तेरिति । यदि च तादृशपञ्चमविषयतानिवेशेऽप्युक्तरीत्या हेतुतावच्छेदकसास्नाभावविषयतायां सांसर्गिकविषयताघटितपञ्चमीविषयतात्मक-

अत्रेदं समाधानम्—स्वानिरूपितत्व—स्वानिरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वेन तृतीयादिविषयता निवेशनीया । स्वपदं पक्षमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतापरं । सा च सांसर्गिकविषयता प्रकारतारूपा वा । यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत—इत्याकारकपरामर्शीयधूमनिष्ठप्रकारताव्यपदेन ध्रियते तत्र धूमत्वप्रकारताया द्वितीयसम्बन्धविरहेऽपि निरुक्तभेदवत्त्वसम्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं सुलभम् । यत्र वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत—इत्याकारकपरामर्शीयसांसर्गिकविषयताव्यपदेन तत्र हेतुप्रकारतायाः प्रथमसम्बन्धविरहेण निरुक्तभेदवत्त्वसम्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं सुलभम् । तथा च सांसर्गिकविषयतया सहावच्छेद्यावच्छेदकभावविरहेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

अथ वा स्वानिरूपितत्व-स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वान्यतरसम्बन्धेन द्वितीयविषयताविशिष्टत्वं तृतीयविषयतायां निवेशनीयमिति सांसर्गिकविषयतयाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहेऽपि न क्षति भावः।

अथवा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयता पञ्चमविषयताव्यपदेन विवक्षणीया। विषयतावैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्यस्वावच्छेदकत्वान्यतरसंबन्धेन तथा च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत-इत्यादिपरामर्शीयपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितधूमनिष्ठप्रकारताविशिष्टधूमनिष्ठविशेष्यता-तन्निरूपितव्याप्तिप्रकारताविशिष्टव्याप्तिनिष्ठविशेष्यता एवम्प्रकारेण पञ्चमी विषयता ज्ञेया । तथा वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत इति-व्यतिरेकपरामर्शीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितसांसर्गिकविषयताविशिष्टस्वात्मकसंसर्गविषयता—तन्निरूपितहेतुप्रकारताविशिष्टहेतुविशेष्यता एव क्रमेण च ज्ञेयेति विभावनीयम् ।

ननु वह्न्यभावव्यापकाभावकालीनः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिप्रतिज्ञावाक्यजन्यानुमितिकालीनवाक्यबोधस्य तादृशपरामर्शीयवह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत-इत्याकारकपरामर्शीयसांसर्गिकवि

ननु विशिष्टाभावादिकमादाय सर्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितया व्यापकत्वाप्रसिद्ध्या व्यापकतावच्छेदकताया अवश्यं विवक्षणीयतया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वं विवक्षणीयम् । एवंसति वह्नित्वावच्छिन्नविषयताया एव पञ्चमीविषयत्वात्तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्युदाहरणेऽतिप्रसङ्गः । न च शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमिति—वह्नित्वेनादिना वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमित्योर्जनकज्ञानवैलक्षण्यानुरोधेन यत्र परामर्शे सामानाधिकरण्यघटकाधिकरणांशे शुद्धवह्नित्वादिना वह्निर्भासते तस्यैव शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिहेतुत्वं विवक्षणीयम् तथाच धूमव्यापकतावच्छेदकवह्नित्ववद्वह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शस्य शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिहेतुतया तादृशी या शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतात्मकपञ्चमीविषयता तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वप्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थलीय यो यो धूमवान् स वह्निमानित्युदाहरणेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । विशिष्टसाध्यतावच्छेदकपरामर्शीयतादृशपञ्चमीविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अप्रसिद्धत्वात् ।

अत्रेदं समाधानम्—साध्यांशे निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि ज्ञानस्य वह्नित्वावच्छिन्नमत्राति इत्याकारकबुद्धिं प्रति विरोधित्वात् तथा च प्रकृते तादृशपञ्चमीविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वय इति चिन्त्यम् ॥ २५ ॥

इतिश्रीचार्लीशाद्दुर्गासिद्धान्तवागीशविरचितम्
अवयवप्रकरणम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सटिप्पणं

गादाधरीसामान्यनिरुक्ति-क्रोडपत्रम् ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ ॐनमः सरस्वत्यै ॥

अत्रानुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेन अनुमितितत्कारणज्ञानपरमिति शिरोमणिः ॥ अत्र निरूपकत्वं यदि प्रतियोगित्वं तदा कार्यस्य कार्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसङ्ग्रहः । अतः सम्बन्धिपदं सम्बन्धिद्वयसाधारण्यस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मकस्य निरूपकत्वस्य लाभाय । अत्र पर्वतो वह्निमान् इदञ्च तथा इत्यादि–समूहालम्बनानुमितिविरोधिइदंनिष्ठवह्न्यभावादिरूपबाधादेः पर्वतादौ धूमादिना वह्न्यादिसाधने दोषताप्रसङ्ग इत्यादिदूषणं द्वितीयकल्पानुसरणबीजमुक्तं भट्टाचार्यैः ॥

अत्रेदमालोचयाम । अथ स्वावच्छेदकत्वस्वनिरूपितकारणतावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यताविशिष्टं यद्विषयत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे नैव दोष इति पूर्वकल्पस्यैव निर्दोषत्वे कल्पान्तरानुसरणं निर्बीजमिति चेन्न, एवमपि पक्षत्र त्रयमिति–रीत्या वह्निव्याप्यधूमघटवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शविरोधिज्ञानविषये घटाभाववत्पर्वते वह्निव्याप्यधूमघटोभयाभाववत्पर्वते चातिव्याप्तिरिति । न च निरुक्तान्यतरसम्बन्धेन तादृशकार्यताविशिष्टान्यविषयताशून्यज्ञानीयत्वस्य प्रतिबध्यताविशेषणत्वे नोक्तदोष इति वाच्यम् । परामर्शीयवह्नित्वप्रकारत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे पक्षसाध्यादिविषयतायाः प्रयोजनविरहेण कार्यतावच्छेदककोटावप्रवेशकल्पे बाधादेरसङ्ग्रहापत्तेः बाधनिश्चयप्रतिबध्यतायां तादृशविषयताशून्यज्ञानीयत्वाभावादिति । एतेन प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयत्वावच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्य भट्टाचार्योक्तदूषणवारणमित्यपि निरस्तम् ।

स्पर्धताद्यवृत्तित्वाप्तिरिति कृतं पल्लवितेन ॥ १ ॥

स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तत्तदनिरूपकत्वं सर्वांशे भ्रमभिन्नत्वं भट्टाचार्य्येण निवेशितम्(१) ।

अथात्र स्वाधिकरणवृत्तित्वं स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् अन्यथा संयोगेन वन्हिमान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्यापि प्रमात्वापत्तेः वह्न्यादेः कालिकादिसम्बन्धेन ह्रदादिवृत्तित्वादिति । एवञ्च गुणे गुणान्यत्वाविशिष्टसत्तावान् इति ज्ञानस्य संयोगेन गुणो गुणवान् इति ज्ञानस्य च प्रमात्वापत्तिः । आद्ये विशेष्यवृत्तिपदार्थस्य विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमेन सत्तावृत्तिगुणवृत्तित्वाभावस्य विशिष्टसत्तायामभावात् । द्वितीये च स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन गुणवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति । न च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व-एतदुभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव सर्वांशे याथार्थ्यं वाच्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमपि रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकमिदं रजतमित्यादिज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वापत्तिः । तत्र स्वावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्या स्वपदेन रजतत्वप्रकारताया धर्तुमशक्यत्वात् । नन्व स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव भ्रमभिन्नत्वं वाच्यम्, गुणादौ विशिष्टसत्तात्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य तद्विधामकीभूतविशिष्टनिरूपितसमवायस्वरूपावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वघटितदर्शितोभयसम्बन्धेन विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टविषयताकत्वेन निर्वाहः, रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यापि दर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालित्वात्

(टि०)[१] अथात्र स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वं स्वव्यधिकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं नतु तादृशप्रकारावच्छिन्नत्वं विशेष्यतायाः प्रकारावच्छिन्नत्वोपगमे घटावच्छिन्नविशेष्यकवह्निमत्ताबुद्धिस्थलीयघटाभाववद्घटवानित्याकारक—एकत्र द्वयमिति रीत्या निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तेः । तस्यापि घटावच्छिन्नविशेष्यकघटाभावप्रकारकत्वात् मत एवाऽयथार्थे गन्धनिष्ठस्य गन्धाभावादिविशेष्यत्वस्य गन्धवानवच्छिन्नत्वादित्युक्तं जगदीशेनेति ध्येयम् ।

यत्पक्षकयत्साध्यकस्थले एकेनैव लिङ्गेनानुमितिस्तत्र प्रकृतपराम
र्शाव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्यतावच्छेदककोटावप्रवेशेन व्यभिचार
दाववकाशाच्च । न च प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वव्यापक
प्रतिबध्यत्वम् यच्च प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकपरामर्शत्वव्यापकप्रति
बध्यत्वम् एतदन्यतरनिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशे न कोपि दोष
इति वाच्यम् व्यापकत्वाद्घटितद्विधा निवेशेन गौरवादित्यालोच्य प्रकृत
पक्षसाध्यप्रकारकप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुप्रकारकसमूहालम्बना
नुमितित्वव्यापकत्व प्रतिबध्यतायाः निवेशेन कल्पान्तरानुसरणं
दीधितिकृता कृतम् । न चैतत्कल्पेऽपि वह्निव्याप्याभाववत्
ह्रदादावतिव्याप्तिस्तस्य हेतुमत्ताग्रहाविरोधितया स्वरूपासिद्धत्वना
मकत्वादिति वाच्यम् । तस्यापि व्याप्यत्वासिद्धित्वेन लक्ष्यताया
असिद्धिग्रन्थे "पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यो हेतुः हेतुमान् पक्ष
इत्याकारकानुमिते प्रकृते निवेशाचारणसम्भवादिति बोध्यमिति"
मथुरानाथेन स्वीकृतत्वात् । आचार्यमतावलम्बनतोऽप्यनिस्तारात् ।
यत्तु प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतासाक्षात्कार
त्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतावद्विषयतावच
च्छिन्नप्रतिबध्यताको निवेश्यमतः पूर्वकल्पेऽप्यतिव्याप्त्यनवकाशान्न
कल्पान्तरानुसरणं निर्बीजमिति । तत्र तथाविधसाक्षात्कारत्वावच्छिन्न
प्रति अनुमित्यात्मकसन्निकर्षरूपसाक्षात्कारत्वेन परामर्शात्मकसन्
निकर्षस्य साक्षात्कारत्वेन च हेतुत्वे सन्निकर्षद्वयसाक्षात्कारस्य वाच्य
म् । अतोऽनुमितिविषयतायाः परामर्शविषयतायाश्च तथाविधसाक्षा
त्कारत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकविषयतात्वाभावात् तादृशविषय
तावद्विषयतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताव
दन्यत्वघटितबाधादावव्याप्तितादवस्थ्यात् । किञ्चानुमित्यादिविषयताया
तथाविधसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकविषयतात्वस्याप्येकत्र प्रमितत
या प्रागुक्तज्ञानमादाय घटाभाववत्पर्वतादावतिव्याप्तितादवस्थ्या-
त् । न च तथाविधसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकविषयत्वाभाववद्वि
षयताद्वयवत्त्वानीयप्रतिबध्यतानिवेशे न कोपि दोष इति वाच्यम् एवमपि
परामर्शादिविषयतात्वेन घटादिविषयत्वावगाहिनो निरुक्तसन्नि
कर्षसाक्षात्कारस्यापि तथाविधकार्यतासाक्षात्कारजनकतया घटादि-
विषयताया अपि साक्षात्कारजनकतावच्छेदकविषयतात्वेन घटाभाव

रपर्यंतादावतिव्याप्तिरिति कृतं पल्लवितेन ॥ १ ॥

स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तत्तन्निरूपकत्वं सर्वांशे भ्रमभिन्नत्वं भट्टाचार्येण निवेशितम्(१)।

अथात्र स्वाधिकरणवृत्तित्वं स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् अन्यथा संयोगेन वह्निमान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्यापि प्रमात्वापत्तेः वह्न्यादेः कालिकादिसम्बन्धेन ह्रदादिवृत्तित्वादिति। एवञ्च गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् इति ज्ञानस्य संयोगेन गुणो गुणवान् इति ज्ञानस्य च प्रमात्वापत्तिः। आद्ये विशेष्यवृत्तिपदार्थस्य विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमेन सत्तावृत्तिगुणवृत्त्यभावस्य विशिष्टसत्तायामभावात्। द्वितीये च स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन गुणवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति। न च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व-एतदुभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वमेव सर्वांशे याथार्थ्यं वाच्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यम्। एवमपि रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकमिदं रजतमित्यादिज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वापत्तेः। तत्र स्वावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्या स्वपदेन रजतत्वप्रकारताया धर्तुमशक्यत्वात्। न च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वमेव भ्रमभिन्नत्वं वाच्यम्, गुणादौ विशिष्टसत्तात्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य तन्नियामकीभूतविशिष्टनिरूपितसमवायस्वरूपावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वघटितदर्शितोभयसम्बन्धेन विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टविषयताकत्वेन निर्वाहः, रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यापि दर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालित्वात्

(टि०)[१] अथात्र स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वं स्वव्यधिकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं न तु तादृशप्रकारावच्छिन्नत्वं विशेष्यतायां प्रकारावच्छिन्नत्वोपगमे घटावच्छिन्नविशेष्यकवह्निमत्ताबुद्धिम्प्रति वन्ह्यभावघटत्वानिश्चाकारक—एकत्र द्वयमिति रीत्या निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः। तस्यापि घटावच्छिन्नविशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकत्वात् अत एवाऽवयवग्रन्थे गन्धनिष्ठस्य गन्धत्वांशविशेष्यत्वस्य गन्धत्वानवच्छिन्नत्वादित्युक्तं जगदीशेनेति ध्येयम्।

भ्रमत्वनिर्वाह इति वाच्यम् । तावतापि विषयितासम्बन्धेन प्रकारत्वेन घटत्वानवगाहि–घटत्वत्वेन घटत्वावगाहि–ज्ञानधर्मिकस्य विषयतया घटत्वत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानस्य स्वावच्छेदकीभूतविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वघटितदर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालित्वात् भ्रमत्वापत्तेः। एवं विषयितया प्रकारत्वेन घटत्वावगाहिज्ञाने विषयितासम्बन्धेन प्रकारत्वावच्छिन्नत्वाभाववत्त्वेन तद्धर्मिकस्य विषयितासम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकभ्रमस्य दर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताऽशालित्वात् यथार्थत्वापत्तेश्चेति ।

नैवम् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व—स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशून्यत्वे सति स्वनिरूपितत्व–स्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतात्वत्वोभयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टनिरवच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वस्य सामान्यतो भ्रमभिन्नत्वपदेन विवक्षितत्वात् । तादृशाधिकरणतात्वत्वं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन ग्राह्यम् । स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाश्रयनिष्ठनिरवच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन ग्राह्यम् स्वरूपतो घटत्वानवगाहि—घटत्वत्वेन घटत्वावगाहि–ज्ञानधर्मिकस्य विषयतया घटत्वत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानस्य प्रमात्वसम्पादनाय प्रकारतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशः । प्रकारत्वेन घटत्वावगाहिज्ञानधर्मिकस्य विषयतया स्वरूपतो घटत्वप्रकारकभ्रमस्य प्रमात्वापत्तिवारणाय सम्बन्धघटकनिरूपकतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशः(१) ॥

(टि०) (१) वस्तुतस्तु स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व-स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन विशेषणताविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वे सति स्वानिरूपितत्वस्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतात्वत्वोभयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टनिरवच्छिन्नविशेषणतानिरूपकत्वमेव भ्रमभिन्नत्वं वाच्यम् । स्वावच्छेदकावच्छिन्नाभावश्च स्वत्व निरवच्छिन्नाधिकरणतायाम् । तेन कपिसंयोगवान् वृक्ष इत्यस्य न भ्रम-

अथ यद्रूपपदेन किं वक्तव्यम् ? तत्र यदि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वमुच्यते तदा धर्मितावच्छेदकविधया ह्रदत्वानवगाहिनि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वह्न्यभाववद्ध्रदत्ववानित्यादिज्ञानेऽपि यद्रूपावच्छिन्नविषयतायाः सत्त्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादसम्भवः स्यात् । यदि च वह्न्यभावह्रदत्वोभयं गृह्यते तदा एकत्र द्वयमिति रीत्या तदुभयावगाहिज्ञाने तदुभयविशिष्टनिरूपितविषयतायाः सत्त्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितयाऽसम्भवः स्यात् इति चेत्,—

अत्र केचित् यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितं तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नविषयत्वाभावकूटवज्ज्ञानीयस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत् यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वं लक्षणम् । यद्रूपपदेन वह्न्यभावह्रदत्वोभयादिकमेव वक्तव्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने यद्विषयत्वं तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत् इति तद्व्युदासः । वह्न्यभावरूपैकदेशेऽपि नातिव्याप्तिः वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयत्वे 'वह्न्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नानिरूपितत्वं' वर्तते इति तादृशोभयावच्छिन्ननिरूपितविषयत्वाभाववत् यत्केवलं वह्न्यभावविषयकं ज्ञानं तदीयविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात् । एवञ्च जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानवारणाय अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं स्वतन्त्रं नाहिन पाषाणमयत्ववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिवारणाय अनतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेश इत्याहुः ।

(टी०)त्वापत्तिः । प्रकारतास्थले विशेषणतानिवेशात् मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगवानित्यादिज्ञानस्य वृक्षः सत्ताप्रतियोगिकसम्बन्धेन द्रव्यत्ववानित्यादिज्ञानस्य च न भ्रमत्वानुपपत्तिः । संसर्गसंसर्गतावच्छेदकादेः प्रकारत्वासत्त्वेऽपि विशेषणताया विशेष्यतायाश्च सर्वजनानुभवसिद्धत्वादिति । अतएव प्रतियोगितायां प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वं संसर्गप्रकारसाधारणविशेषणविशेष्यभावस्यैव भ्रमत्वघटकत्वात् । अन्यथा स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यालीकतयाऽखण्डसम्बन्धेन प्रमेयस्याभावधर्मिणि अन्यथासम्भवेन भ्रमत्वानुपपत्तिरिति व्याप्तिपञ्चकग्रन्थे जगदीशेनोक्तमिति ध्येयम् ॥

तदसत् । गोत्वाभावो गोत्ववानित्याकारकभ्रमात्मकज्ञानीयविषयितामादाय गोत्वाभावेऽतिव्याप्तिः गोत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयिताया गोत्ववन्निरूपितत्वासत्त्वात् ।

परेतु इदानीं इदन्त्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावघटितवह्न्यभाववद्ध्रदत्वमेव यद्रूपपदेन वक्तव्यम्। एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने च इदन्त्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविशिष्टस्वरूपस्य संसर्गत्वं स्वीक्रियते किन्तु इदन्त्वादिधर्मितावच्छेदककज्ञाने एवेति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे च धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य प्रकारसम्बन्धांशे नियतत्वादिति प्राहुः ।

केचित्तु वह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नाभावत्वावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वादिकमेव यद्रूपपदार्थं इति ।

तदपि न, पर्वतो वह्न्यभाववानित्यादिभ्रमविषयपर्वतादावतिव्याप्तेः । यदि च तादृशधर्मितावच्छेदकतापन्नवह्न्यभाववद्ध्रदत्वादिकं तदेव यद्रूपपदेनोच्यते तदा नाक्षेप इत्यवधेयम् ।

नव्यास्तु प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावृत्तिरूपावच्छिन्नानुयोगितापर्याप्तिकविषयतानिरूपकतावच्छेदकताश्रयत्वमेव यद्रूप तादृशरूपवत्त्व वा समुदितलक्षणार्थं । प्रतिबध्यतावृत्तित्व च इदमवच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयितात्वव्यापकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन बाध्यमिति प्राहुः ॥ २ ॥

वह्निविषयकत्वेन यादृशविशिष्टविषयकत्वेन तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमादौ साध्याभावादौ सद्धेत्वादिनिष्ठे नातिप्रसङ्ग इति शिरोमणिः । यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टत्वव्यवहारनियामकत्वोपगमे पर्वतविशेषणकवह्न्यभावज्ञानस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासंसर्गावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठप्रकारताकत्वेन विरोधित्वात्तेन सम्बन्धेन पर्वतादिमत्ताया पर्वतमहानसान्यतरत्वादिरूपसद्धेतौ सत्त्वेऽपि प्रकृतधूमादिहेतावसत्त्वात्तत्र दुष्टत्वव्यवहारापत्तेरयोग इति तदनुरोधेन पक्षविशेष्यकेत्युक्तमिति गादाधरी।(१)।

(टि०) (१) ननु सामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्यवत्स्थल पर्वतत्व

अथ यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामकत्वोपगमे धूमत्ववान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादेर्दुष्टत्वानुपपत्तिः(१) स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वाभावप्रकारकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतया तेन सम्बन्धेन धूमत्वाभावादेर्धूमादावसत्त्वात् । न च धूमत्वे पर्वतावृत्तित्वप्रकारकज्ञानस्यापि विरोधितया समवायसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावादेः स्वरूपसम्बन्धेन धूमादौ सत्त्वान्न तत्र दुष्टत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तावतापि रूपत्ववान्पर्वतो वह्निमान् तद्रूपादित्यादौ दुष्टत्वानुपपत्तेः । यदि च रूपत्वनिष्ठाधेयतायां पर्वतनिरूपितत्वाभावस्यापि अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-

---

(टि०)व्यापकवह्न्यभावप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धस्यैव दोषघटकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेन वृत्तितायामसिद्ध्या तत्सम्बन्धेन पर्वतादिमत्तायाः पर्वतमहानसान्यतरत्वादिसद्धेतौ सत्त्वेऽपि इति ग्रन्थः कथं संगच्छत इति चेत्, अत्र केचित्—तत्पर्वतपक्षकस्थले एव तादृशस्योक्तत्वादिति । तत्तुच्छम प्रसिद्धस्थलपरित्यागापत्तेः । धर्मिविशेषनियन्त्रितप्रतियोगिकप्रतिबन्धकत्वमत एवोक्तत्वात् तन्मतव्यापकतायाः अनावश्यकत्वादिति प्राहुः । परेतु पर्याप्तिनिवेशात्केवलस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन तादृशान्यतरत्वे प्रसिद्धसंभवादित्याहुः । तदप्यसत् तथासति धूमादावपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विहाय केवलाधेयतासंबन्धेन पर्वतादिमत्तायाः संभवात् पक्षविशेष्यकभ्रमेत्यादिग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु प्रकारतावच्छेदकसंबन्धे उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकप्रकारप्रतियोगित्वमिव उद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धे प्रकारव्याप्यउद्देश्यतावच्छेदकप्रतियोगिकत्वं भासते अवच्छेदावच्छेदकस्थले साध्यस्य व्यापकतातिरिक्तत्वविशिष्टपक्षतावच्छेदकताघटकसंसर्गावच्छिन्नस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वासत्त्वे इत्यादिनाऽनुमितिग्रन्थे जगदीशेना-घटनात् । तथा च केवलस्वरूपस्यैव भानान्नासङ्गतेरिति ध्येयम् ॥

(टि०) (१) इदन्तु कालिकसम्बन्धेन साध्यहेतुकाभिप्रायेण अन्यथा प्रतिबन्धकत्वमपि व्यापकवह्न्यभावमादाय दुष्टत्वव्यवहारस्य नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥

प्रकारत्वात् तमादाय दुष्टत्वोपपत्तिः, तत्रापि निरूपकत्वसम्बन्धेन पर्वतनिरूपिताधेयत्वनिरूपिताधेयत्ववान् पर्वतो वह्निमान् वाच्यत्वाद्वा पर्वतनिरूपिताधेयत्वादित्यादौ दुष्टत्वानुपपत्तिः तत्र निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशपक्षतावच्छेदकाभावस्य तादृशपक्षतावच्छेदकनिष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावस्य तादृशपक्षतावच्छेदकनिष्ठाधेयतायां पर्वतनिरूपितत्वाभावस्य च प्रकृतहेतावसत्त्वादिति । न च तत्रापि पक्षनिष्ठाधिकरणतायां तादृशपक्षतावच्छेदकनिरूपितत्वाभावस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारत्वात् तद्वत्त्वस्य च हेतौ सत्त्वात्तानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तावतापि पर्वततादृशाधेयत्वान्यतरत्वस्य पक्षतावच्छेदकप्रकृतहेतौ तादृशान्यतरनिरूपितत्वाभावादेरसत्त्वाद् दुष्टत्वानुपपत्तिरेवेति चेत् । रूपत्वाभावव्याप्य पर्वतवृत्तिरित्याकारकज्ञानप्रकारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय तद्रूपस्य दुष्टतासम्भवात् । एवं तादृशाधेयत्वाभावव्याप्य पर्वतवृत्तिरित्यादिज्ञानप्रकारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय तत्रापि दुष्टतासम्भवादिति । नचैव वह्न्यभावव्याप्य 'पर्वतवृत्तिरित्यादिपक्षविशेषणज्ञानप्रकारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय वह्निमान् धूमादित्यादिप्रसिद्धधूमादिहेतावपि दुष्टत्वप्रसक्तौ तद्ग्रन्थस्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । तावतापि बाधभ्रमस्थले पक्षविशेषणभ्रममादाय प्रसिद्धधूमादौ दुष्टत्वापत्तिः सम्भवतीति अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन तद्ग्रन्थोक्तिः सम्भवतीति ध्येयम् ।

केचित्तु दुष्टतास्थले तादृशपक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षनिष्ठभेदप्रतियोगित्वबुद्धेरपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टग्रहविरोधितया तादृशप्रतियोगित्ववत्त्वमादाय दुष्टत्वसम्भवात्तानुपपत्तिरित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

जातिमान्वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानमादाय वह्न्यभाववद्ध्रदादावसम्भववारणाय तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नविषयित्व तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्व यादृशविशिष्टविषयकनिश्चये निवेशितं भट्टाचार्येण ।

अथ ह्रदत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसाध्यतास्थले ह्रदत्वावच्छेदेन वह्न्यभावादेरेव दोषतया जातिमान् वह्न्यभाववानि-

त्यादिज्ञाने ह्रदत्वव्यापकवह्न्यभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धघटितवह्न्यभाववद्ध्रदत्वविशिष्टविषयिताया असत्त्वेन तत्र लक्षणगमनात्कथमसम्भव इति । न च जातिमान्वह्न्यभाववानितिज्ञान एव यत्र ह्रदत्वव्यापकवह्न्यभावप्रतियोगिकः स्वरूपसम्बन्धो भासते तज्ज्ञानमादाय तत्रापि लक्षणगमनासम्भव इति वाच्यम् । भट्टाचार्येण 'एकदेशव्यापकतानभ्युपगमेन जातिधर्मितावच्छेदकज्ञाने शुद्धह्रदत्वव्यापकत्वस्य संसर्गतया भानासम्भवादिति चेन्न उक्तस्थलेऽपि प्रकारीभूतवह्न्यभावत्वांशे प्रमेयत्वावगाहि-ह्रदो वह्निप्रमेयत्वविशिष्टवत्त्वानित्यादिज्ञानमादाय तत्रापि लक्षणगमनासम्भवादिति ध्येयम्(१) ।

अथ तादृशविशिष्टविषयकज्ञाने अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशेऽप्यभावत्वेन ह्रदत्वावगाहि-अभाववान्वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानवारणमशक्यम् । अभावत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्य वह्न्यभाववद्ध्रदत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् यद्रूपपदेनाभावत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात् । वह्न्यभाववदभाववत्त्वस्य धर्तुं शक्यत्वेऽपि तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्याभावत्वेन ह्रदत्वावगाहि-निरुक्तभ्रमे सत्त्वादिति । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वं निवेश-

---

(टि०)(१) नव्यास्तु परामर्शे यद्धर्मव्यापकत्वं हेतुसंसर्गांशे भासते तद्धर्मव्यापकसम्बन्धेनानुमितिः फलम् । तथा च जातिमान् वह्न्यभाववानिति निश्चयमादाय लक्षणगमनासंभव इति प्राहुः । वस्तुतस्तु ह्रदत्वादिव्यापकवह्न्यभावादिप्रतियोगिकस्वरूपादिसंसर्गांशे प्रमेयत्वावगाहि-तादृशसंसर्गतावच्छेदकांशे प्रमेयत्वावगाहि वा वह्न्यभाववान्ह्रद इत्यादिज्ञानमादायासंभवो बोध्यः । एवञ्च वह्नीयप्रमेयत्वविशिष्टवह्निमान् ह्रद इति ज्ञाने प्रमेयत्वविशिष्टवह्न्यभावत्वादिरूपधर्मेणैव व्यापकत्वं भासते न तु केवलवह्न्यभावत्वादिना भट्टाचार्येणाग्रे एतद्ग्रन्थे एव तथा वक्ष्यमाणत्वादित्युक्तावपि नासंगतिरिति ध्येयम् ।

णीयम् तथा घटाभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्न्यभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेवेति तादृशविषयताशून्यत्वं नोक्तज्ञानस्येति वाच्यम्। अभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्न्यभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्नविषयतायाः वह्न्यभाववद्धूमवद्विषयकज्ञानेऽपि सत्त्वेन तादृशविशिष्टविषयकत्वाव्यापकत्वाभावेन तद्व्यपदेशाभावत्वादेर्घटयितुमशक्यत्वात्। यदि च यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्य निवेशान्न दोषः यतो वह्न्यभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितत्वं न वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानीयाभावत्वावच्छिन्नविषयतायां किन्तु अभाववान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयाभावत्वावच्छिन्नविषयतायामेवेति तज्ज्ञानव्युदास इत्युच्यते तदा तादृशरीत्या गोत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितगोत्वत्वावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्य गोत्वाभावत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशविषयताशून्यत्वस्य गोत्वाभावो गोत्ववानिति ज्ञानेऽसत्त्वेन तादृशभ्रममादाय गोत्वाभावादावतिव्याप्तिविरहेण वक्ष्यमाणसामान्यपदव्यावृत्त्यसङ्गतेः। एतेन भ्रमसामान्यभिन्नत्वं निवेश्य अभाववान्वह्न्यभाववानिति ज्ञानवारणमित्यपि परास्तम्। एवं लक्षणस्य यथार्थत्वाघटितत्वेन एतत्कल्पे तस्यानुपादेयत्वाच्च। न च तादृशविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशविषयतात्वावच्छिन्नविषयताशून्यत्वविशेषणद्वयम्, तथाच वह्नित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यताश्रयस्तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेन उक्तज्ञानव्युदास इति वाच्यम्। एवमपि सामान्यपदव्यावृत्त्यसङ्गतेः गोत्वविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितगोत्वविषयतात्वस्य तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञाननिरूप्यनिरूपकभावापन्नद्वयादिभिन्ननिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरू-

पिताविशेष्यतात्वरूपस्य जातित्वेन रूपेण ह्रदत्वावगाहिज्ञाननिष्ठ-तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसत्त्वेनास-म्भवापत्तेश्च ।

नैवम् । स्वाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वनिष्ठप्रकारताकत्व-स्वाश्रयनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वनिष्ठप्रकारताकत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वेन स्वाश्रयाभाववद्वृत्तित्व-स्वनिरूपितत्वोभयस-म्बन्धेन अवच्छेदकताविशिष्टविषयताशालिज्ञानान्यत्वेन वा तादृश-विशिष्टविषयकनिश्चयस्य विशेषणीयतया अभाववान्वह्न्यभाववानि-त्यादिज्ञानवारणसम्भवादिति ।

केचित्तु यथाश्रुताव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वस्य निवेशो जा-तिमान् वह्न्यभाववानित्यादि-ज्ञानव्यावर्तनेऽप्यभाववान्वह्न्यभाव-वानित्यादिज्ञानवारणासम्भवः । एवं जातिमान् वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववज्जातिमद्ह्रदादिरूपबाधेऽव्याप्तिश्चालनीयन्यायेन सर्वा-सामेव वह्न्यभाववज्जातिमद्विषयितानां तादृशबाधविषयिताव्या-पकत्वेन · तादृशविषयिताशून्यत्वस्यैकबाधविषयकज्ञानेऽसत्त्वात् असौ यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितयत्किञ्चिद्विषयिताविशिष्टनिश्चयत्व-व्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वं लक्षणं वाच्य-म् । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्या-सावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियो-गितावच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन । यत्किञ्चिद्विषयतायां यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितत्वं च यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव तेन वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानीयवह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्न-विषयिताया अपि ह्रदत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वेन यत्किञ्चित्पदेन तादृशविषयित्वमादाय शुद्धह्रदे नातिव्याप्तिः । जातिमान् वह्न्यभा-ववानित्यादिज्ञानविषयित्वं च वह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्ननिरूपि-तयत्किञ्चिद्विषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकवि-षयताशालिवह्न्यभाववान् ह्रद—इत्यादिज्ञानवृत्तिभेदप्रतियोगि-तावच्छेदकमेवेति तच्छून्यत्वं न जातिमान्वह्न्यभाववानि-त्यादि ज्ञाने किन्तु वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिनिश्चय एवेति ताद-शनिश्चयव्यापकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायामक्षतमेवेति य-त्किञ्चित्पदेन ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयविषयतामादाय

याधादौ लक्षणसमन्वयः । एवं जातिमान्वह्निमानित्यादावपि वह्न्यभाववज्जातिमदादौ नाव्याप्तिः । जातित्वेन यत्किञ्चिज्जात्यवगाहिवह्न्यभाववज्जातिमदित्यादिज्ञानीयविषयताया एव यत्किञ्चिद्विषयपदेनोपादेयतया तादृशविषयिताविशिष्टनिश्चयत्वव्यापकत्वस्य प्रतिबन्धकतायामक्षतत्वात् ।

अथवा यत्किञ्चिद्विषयताविशिष्टरूपावच्छिन्नविषयिता तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वं दोषत्वम् । यत्किञ्चिद्विषयिताविशिष्ट्यं च स्वतादात्म्य-स्वनिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताकमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताद्वयज्ञानीयत्वोभयसम्बन्धेन । तथा च यत्किञ्चित्पदेन ह्रदो वह्न्यभाववान् इत्यादिज्ञानीयवह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतामादाय याधादौ लक्षणसमन्वयः । एवं जातिमान् वह्निमान् इत्यत्रापि जातित्वेन यत्किञ्चिज्जात्यवगाहि-जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयविषयतामादाय वह्न्यभाववज्जातिमदादौ लक्षणसमन्वयः । ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयवह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतायाः स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वसम्बन्धेन वह्न्यभावांशे विषयतायामेव सत्त्वात् । तादृशविषयिताविशिष्टवह्न्यभावांशे विषयताव्यापकत्वस्य च प्रतिबन्धकतायामक्षतत्वात् । यत्किञ्चिद्विषयतापदेन ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयवह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतामादायैकदेशेऽतिव्याप्तितः स्वतादात्म्यनिवेशः । केवलस्वतादात्म्यनिवेशेऽपि ह्रदो वह्न्यभाववानिति ज्ञानीयैकदेशविषयतामादाय तत्रातिव्याप्तिरत उभयसम्बन्धनिवेशः । तथा च ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयैकदेशविषयतायाः स्वतादात्म्यसत्त्वेऽपि स्वनिरूपकतावच्छेदकीभूत वह्न्यभावत्वादिक धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताक वाच्यत्ववह्न्यभाव इति ज्ञानीयविषयत्वम् तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । न च हेत्वादिघटकवह्न्यभाव इतिज्ञानीययत्किञ्चिद्विषयतायास्तादृशोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टत्वादतिव्याप्तिरदुष्टत्वम् इति

वाच्यम्, प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायां तादृशविशिष्टविषयिताव्यापकत्वाभावादिति । ह्रदो वह्न्यभाववानिति-ज्ञानीयमुख्यविशेष्यताया अपि वह्न्यभाववद्धूमवान् देश इति ज्ञानीयस्वनिरूपकतावच्छेदकवह्न्यभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्ननिरूपकताकप्रकारतात्मकविषयित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयताशून्यज्ञानीयत्वाभावेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्विषयिताविशिष्टविषयित्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवः अत उभयसम्बन्धघटकमुख्यविशेष्यतानिवेशः मुख्यविशेष्यतानिवेशेऽपि ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयवह्न्यभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्नविषयतायां ह्रदत्वावच्छिन्नावस्यापि सत्त्वेन यत्किञ्चित्पदेन तादृशविषयतामादाय ह्रदत्वावच्छिन्नैकदेशेऽव्याप्तिरतो यद्रूपावच्छिन्नविषयितापदेन यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयिता वाच्या। ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयविषयितायाः स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकविषयिताशालिजातिमान्वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनासम्भवः स्यात् अतः सम्बन्धघटकमुख्यविशेष्यतायाम् स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकत्वनिवेशः । एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्न्यभाववद्धूमवद्विषयकज्ञानीयविषयितायां वह्न्यभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्ना या प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयता तन्निरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकत्वाभावात्तमादाय दोषः । न च विषयभेदेन विषयताभेदाद्वह्न्यभाववद्धूमह्रदाद्यव्याप्तिः ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादियत्किञ्चिद्धूमवद्विषयकज्ञानीयविषयतायाः स्वनिरूपकतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकह्रदान्तराविषयताकतादृशज्ञानीयविषयत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तच्छून्यज्ञानीयत्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति वाच्यम् । स्वतादात्म्य-स्वघटितमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयताशून्यज्ञानीयत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकविषयतायां यत्किञ्चिद्विषयताविशिष्टत्वनिवेश इति । सम्बन्धघटकविषयतावैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकत्व—स्वनिरूपकनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यम् ।

तथा च यत्किञ्चिद्धर्मविषयकज्ञानीया या विषयता तन्निरूपकनि- रूपितत्वस्य इदान्तरविषयकज्ञानीयविषयतायामसत्त्वान्नैव दोष इत्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताकल्पे वक्ष्यमाणसामान्य- पदव्यावृत्त्यसङ्गतेः । निश्चयत्वांशनिवेशवैयर्थ्यापत्तेश्चेति ध्येयम(१) ।

वस्तुतस्तु यथैव जातिमान्घटाभाववानित्यादिप्रत्यय एतावता तद्विषयतासम्बन्धेन तादृशविशिष्टव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तादृशाभावस्यैव सम्यक्त्वात् । यत्र स्वरूपतोऽस्वरूपतो वा तादृशविशेषणघटिततादृशविशिष्टस्य संसर्गताविरहेण दोषत्रयम् तत्र तादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताया एव तादृशविशिष्टस्य संसर्गता स्वीक्रियते न तु अन्यविधाया इति जातिमद्घटाभाववद्भूतलरूपवि-

---

(१) नव्यास्तु यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालियत्किञ्चिज्ज्ञाननिष्ठ- भेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्माव- च्छिन्नविषयताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकत्वं प्रतिबन्धकताया निवेश्यम् तथा च यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालि- ज्ञानत्वसमानाधिकरणाभावावृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितज्ञान- निष्ठावच्छेदकतानिरूपितभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितेत्यादिरी- त्या तद्रूपवति निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविषयितानिरू- पकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयिताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयता- शालिनिश्चयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं ता- दृशाभावस्य समुदितनिवेशे तात्पर्यम् इदं वह्न्यभाववानिति ज्ञाननिष्ठ- भेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूत वह्न्यादिव्यावच्छिन्नविषयिता च रूपस्य इदं वह्न्यभाववानित्याकारकज्ञाने सत्त्वाल्लक्षणसम- न्वय । इत्थञ्च सामान्यपदानुपादाने पर्वताभावेऽतिव्याप्ति स्या- दतिव्याप्तिविषयताशालियत्किञ्चिज्ज्ञानपदेन पर्वताभाववान् इद इति ज्ञानमादाय तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयितानिरूप- कतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयिताशून्य पर्वताभाववान् इद इति ज्ञानं तद्वृत्तिपर्वताभावत्वावच्छिन्नविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपाव- च्छेदकत्वात् तन्निवेशे तु केवलपर्वताभाववानिति-ज्ञानस्यापि ताद- शस्यादतिव्याप्तिविषयिताशालित्वाभावान्न दोष इति प्राहुः ।

शिष्टस्य विषयितायाः स्वरूपतो ह्रदत्वघटितविशिष्टस्य संसर्गताविरहेण जातिमान्वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानमादायासम्भवाभावात्। परन्तु यादृशत्वमननुगतमिति। एतेन अभाववत्त्वेन ह्रदत्वावगाहिज्ञानवारणाय यथार्थपदसार्थक्यसम्भवेन दीधितिकृता यथार्थपदाघटितद्वितीयलक्षणावतारस्य विरोध इति परास्तम्। अत एवानुमितिग्रन्थे परामर्शग्रन्थे च भट्टाचार्येण विशिष्टव्याप्तिप्रसिद्धिस्थले खण्डशो विषयितामादाय विषयितासम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टस्यैव ज्ञाने निवेशः कृत इति।

परे तु अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वमिव यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य तादृशविशिष्टघटकता तत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तन्निष्ठविषयताभिन्नकिञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वरूपमप्युक्तविशेषणमप्यस्ति तथा च अभावत्वेन ह्रदत्वस्य न विशिष्टघटकता इति अभावत्वावच्छिन्नह्रदादिविषयता तादृशविषयताभिन्नैवेति तच्छून्यत्वं नाभाववान्वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानस्येति तादृशज्ञानमादाय न दोषः। एवं चाभावपक्षकसंयोगेन वह्निसाध्यकस्थले अभावो वह्निमान्न वेति संशयमादाय वन्ह्यभाववद्भावरूपबाधेऽव्याप्तिवारणाय निश्चयत्वनिवेशः गोत्वाभावो गोत्वाभाववान् इत्यत्र गोत्वाभावो गोत्ववानिति भ्रममादाय गोत्वाभावेऽतिव्याप्तिवारणाय वक्ष्यमाणसामान्यपदसार्थक्यमिति वदन्ति ॥ ४ ॥

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं स्वावच्छिन्नविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यत्र स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्व(१)समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये विशिष्टान्तराघटितत्वविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशो व्यर्थ इति। तथाहि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयतायामपि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतावच्छेदकीभूतशुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारज्ञानेऽसत्त्वा-

(१) भ्रमज्ञाने प्रतिबन्धकतासत्त्वादसम्भववारणायावच्छेदकविषयतापर्यन्तानुधावनमत्र बोध्यम्।

त् । एवं वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयताया अपि तादृशजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य च तादृशजलवद्ध्रदविषयकज्ञानेऽसत्त्वात् । न च व्यभिचारघटितबाधेऽव्याप्तिः तादृशबाधविषयकत्वस्य तादृशबाधविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकव्यभिचारविषयकत्वाव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य तादृशबाधविषयकज्ञानेऽसत्त्वात् । स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकेत्युक्तौ च बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिः तादृशव्यभिचारविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य केवलबाधविषयितायां केवलव्यभिचारविषयितायां चासत्त्वादिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वसमानाधिकरणाभाव इत्यस्य विवक्षितत्वात् । यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतापदेन बाधप्रतिबन्धकतामादायैव व्यभिचारघटितबाधादौ लक्षणसमन्वयादिति ।

अत्र केचित् उक्तरीत्या अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशे प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्राव्याप्त्यापत्तेस्तादृशसत्प्रतिपक्षविषयताया स्वावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभाववत्कालीनहेतुमत्पक्षविषयित्वाव्यापकत्वात् । न च स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वमवश्य वाच्यम् तथाच नोक्तसत्प्रतिपक्षादावव्याप्तिः कालीनत्वघटितविशिष्टविषयितायाः स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वाभावात्, परन्तु वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावव्याप्तिवारणाय विशिष्टवाघटितत्वनिवेशोऽस्तु विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो व्यर्थ एवेति वाच्यम् । यतः स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदक स्वावच्छिन्नवि

पयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतत्वनिवेशायोगः । किन्तु स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वमेव निवेशनीयम् अन्यथा ह्रदो वह्निमानित्यत्र जातिमद्वह्न्यभाववद्ध्रदोऽसिद्धिव्याप्यत्वापत्तेः, वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितया जातिमद्वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यजातिमान् वह्न्यभाववानिति ज्ञानेऽपि सत्त्वेन जातिमद्वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात्, तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वस्य च तादृशह्रदविषयकज्ञाने सत्त्वात् । एवञ्च प्रागुक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिर्दुर्वारैवेति प्राहुः(१) ॥ ५ ॥

टि० (१)एवं सर्वं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ गगनाभाववत्त्ववद्रूपबाधेऽव्याप्तिश्च बाधविषयतायास्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतगगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वाभावात् । अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयितायां यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वमिव स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वमपि देयम् तावतैव नोक्तस्थलेऽव्याप्तिः । न च लाघवानवकाश इति वाच्यम् भवन्मतेऽनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायाः द्विधा निविष्टतया गौरवम् । मम मते तु तादृशयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतायाः सकृन्निवेशेनातीव लाघवादिति चेन्न प्रतिबन्धकताया ज्ञानभेदेन भिन्नत्वे मम मतेऽपि सकृन्निवेशासम्भवादिति । तथाच विशिष्टान्तरं स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकतावच्छेदकतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतात्ववृत्ति यद्रूप तदवच्छिन्नविषयकत्वादिनिवेशः । वृत्तिश्चावच्छिन्नविषयिताव्यापकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । भवन्मतेऽप्येतादृशनिवेशस्यावश्यकतया गौरवापत्तेः यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितकल्पे मन्मते लाघवा-

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावदित्यत्र सामान्यपदं व्यर्थम् । हृदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयहृदत्वावच्छिन्नैकदेशविषयिताया स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य हृदत्वादिविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्धर्माव त्वावच्छिन्नविषयितात्व तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वाभावादप्रतिबन्धकत्वसम्भवात् हृदो वह्निमान्—इत्यादिज्ञानीयविषयितायाश्च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहात् । न चात्र कल्पे तादृशविशिष्टविषयिताव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं न निवेशनीयम् वह्न्यभाववज्जातिमत्त्वावच्छिन्नविषयिताया अपि जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानघटीतस्य जातिमान् हृद—इत्यादिज्ञानस्य ज्ञानवृत्तित्वावच्छिन्ना या हृदधर्मिकवह्न्यनुमितिप्रतिबन्धकता तन्निरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । हृदत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभाववत्त्वावगाहिधारणाय तादृशव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । तत्र जातिसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावविषयताया स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहात् । न च संयोग संयोगाभाववानित्यादौ संयोगः संयोगवानित्याकारकभ्रमात्मकज्ञानविषय संयोगत्वत्वाव त्व संयोगत्वावच्छिन्नविषयतात्वस्य संयोगत्वविशिष्टविषयतासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्तादृशव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वस्य भ्रमात्मकज्ञाने सत्त्वादिति वाच्यम् । संयोगावच्छिन्नविषयितायास्तादृशविशिष्टविषयकत्वव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य संयोगः संयोगवानिति भ्रमात्मकज्ञानेऽसत्त्वादिति चेत् गौरवाभावः गौरवाभाववानित्यादौ गौरवाभाव गौरववानित्याकारकभ्रमात्मकगौरवज्ञानविषय गौरवाभावादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदस्यार्थक्यात् । तत्र गौरवाभावत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गौरवत्वावच्छिन्नविषयितायामपि सत्त्वात् । न च पक्षतावच्छि

टि० ४ । पक्षतुल्यत्वं तादृशपक्षव्यभिचारविषयकज्ञाननिष्ठमेव पक्षविशिष्टव्यभिचारविषयकज्ञानं तत्र पक्षविशिष्टव्यभिचारोऽप्राप्तिरिति ध्येयम् ।

यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्संसर्गावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवः । गोत्वाभावत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्समवायसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वं तदवच्छिन्नाभावस्य गोत्वाभावो गोत्ववानिति ज्ञानेऽसत्त्वादिति वाच्यम् । तथासत्यपि गोत्ववत्समानकालीनगोत्वाभावप्रकारकस्थले तादृशगोत्वाभावेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्यापि तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकत्वाभावात् । जातिमज्जात्यवच्छिन्नविषयितायाः संसर्गानवच्छिन्नतया संसर्गनिवेशे ह्रदो जात्यभाववानित्यत्र ज तिमान् जातिमान् इत्यादिज्ञानवारणासम्भवाच्च । न च यद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवेशे नोक्तदोषः समवायत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितगोत्ववत्समानकालीनगोत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयतायास्तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकतया तच्छून्यत्वस्य गोत्ववत्समानकालीनगोत्वाभावो गोत्ववानिति बाधभ्रमेऽसत्त्वादिति वाच्यम् । तावताऽपि गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावो गगनत्वाभाववानित्यत्र गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावो गगनत्ववानिति बाधभ्रममादाय गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावेऽतिव्याप्तेः । तत्र स्वरूपत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितगगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयताया विशिष्टविषयित्वाव्यापकत्वाभावात् । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्ननिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वं निवेशनीयम्, तथाचोक्तस्थले बाधविषयकभ्रमे गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितगगनत्वत्वावच्छिन्नविषयतात्वरूपतादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नाभावासत्त्वेनोक्तस्थले नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवमपि

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वमित्यत्र तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वनिवेशे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वह्रदवृत्तित्वोभयवज्जले (१) इत्यव्याप्तिः । तत्र तादृशोभयावच्छिन्नजलत्वावच्छिन्नविषयताया एकत्वेन तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य ह्रदवृत्तिवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलत्वे सत्त्वात् । एवं तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वे सति तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वनिवेशेऽसाधारणेऽतिव्याप्तिः असाधारणस्यापि निरुक्तविशिष्टद्वयान्तर्गतत्वात् । अतस्तादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमपहाय तादृशविशिष्टविषयताविशिष्टतादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमेव भट्टाचार्येण निवेशितम् ।

अथ ह्रदो गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् जलादित्यादौ गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारणेऽव्याप्तिः तादृशासाधारणस्य गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् ह्रदस्तादृशवह्निव्याप्यजलवांश्च जलं च गगनवदित्याद्यनुमितिविरोधितया निरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वात् । अतः विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे प्रतिबन्धकतायामनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वनिवेशः (२) । न च व्यापकत्वनिवेशापेक्षया लाघवात् पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्दोषवारणसम्भवा-

टि० (१) व्याप्तिविशिष्टहेतौ पक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षावगाहिज्ञानस्य च अनुमितिकारणतया एकत्र द्वयमिति रीत्या निरुक्तोभयावगाहिनः कारणत्वाभावान्न तस्य सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः ।

टि० (२) गगनाभाववद्वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववत्कालीनजलादित्यादिस्थलीयासाधारणेऽव्याप्तिः समूहालम्बनानुमित्यात्मकाभावो गगनवानित्याकारकानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितया वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववान् गगनाभाववान् वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववांश्चाभाव इति ज्ञानैर्विशिष्टयावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तत्र सत्त्वादिति केचित् ।

यत्र संयोगवत्संयोगवत्संयोगाभावस्य साध्यता संयोगवत्संयोगस्य पक्षता(१) तत्र संयोगवत्संयोग संयोगवत्संयोगवत्संयोगत्वावच्छिन्ना-दिबाधप्रसिद्धयर्थीभूतसंयोगवत्संयोगवत्संयोगवत्संयोगरूपबाधेऽव्यापकत्वे-ऽतिव्याप्तिः । अत्र साध्यघटकीभूतप्रथमसंयोगस्य वैशिष्ट्यं संयोगसम्बन्धेन, द्वितीयस्य कालिकसम्बन्धेन, पक्षघटकसंयोगवैशिष्ट्यमपि कालिकसम्बन्धेन, साध्यघटकप्रतियोगिता च कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्यम् । न च यद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वम् निश्चयविधया बाधकं तद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वविशेषे गौरवात् इत्यादिस्थलीयबाधग्रहे तादृशव्यापकीभूतसंयोगत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषयताशून्यत्वविरहादिति वाच्यम् । गगनाभाववत्संयोगपक्षक—उक्तसाध्यकस्थले बाधप्रसिद्धये संयोगवत्संयोगवद्गगनाभाववत्संयोगवत्संयोगेऽतिव्याप्तिः । अत्र साध्यघटकप्रथमसंयोगवैशिष्ट्यं स्वरूपसम्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं कालिकेन । तथा च स्वरूपत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषयताशून्यत्वमपि न विशिष्टनिश्चयत्वव्यापकमिति ।

तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रत्यस्य च तत्तद्रूपविरहेण निवेशे गौरवमतोऽनुगतरूपेण निवेशः कार्यः । अनुगमश्चेत्थं—स्वावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकविषयतात्वोभयसम्बन्धेन समानविशिष्टान्यत्वम् । एवञ्च स्वानन्वयेन निश्चयस्यापि स्वत्वेनानियतत्वान्न सहायान्तरमपेक्षणीयम् । एतेन प्रत्याययसत्त्वदृशि तत्तद्धर्मविषयकनिश्चयधर्मिकप्रामाण्यज्ञानाभावादर्शनेऽनियतत्वेन सत्प्रतिपक्षादिवारणमस्मये विशिष्टबाधघटितत्वनिवेशो व्यर्थ इति परास्तम् । सम्बन्धघटिताकृतिस्तु स्वयमूह्या ॥६॥

टि० (१) संयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितसंयोगावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकविषयतायाः संयोगावच्छिन्नविषयतानिरूपितसंयोगसंयोगावच्छिन्नप्रकारताकविषयताव्यापकत्ववारणा य पक्षता संयोगद्वैविध्येन ।

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वमित्यत्र तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वनिवेशे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वह्रदवृत्तित्वोभयवज्जले(१)ऽतिव्याप्तिः । तत्र तादृशोभयावच्छिन्नजलस्यावच्छिन्नविषयतायाः एकत्वेन तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य ह्रदवृत्तिवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वजलत्वे सत्त्वात् । एवं तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वे सति तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वनिवेशेऽसाधारणेऽतिव्याप्तिः असाधारणस्यापि निरुक्तविशिष्टद्वयान्तर्गतत्वात् । अतस्तादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमपहाय तादृशविशिष्टविषयताविशिष्टतादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमेव भट्टाचार्येण निवेशितम् ।

अथ ह्रदो गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् जलादित्यादौ गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारणेऽव्याप्तिः तादृशासाधारणस्य गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् ह्रदस्तादृशवह्निव्याप्यजलवांश्च जलं च गगनवदित्याद्यनुमितिविरोधितया निरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वात् । अतः विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे प्रतिबन्धकतायामनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वनिवेशः(२) । न च व्यापकत्वनिवेशापेक्षया लाघवात् पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्दोषवारणसम्भवा-

---

टि०(१) व्याप्तिविशिष्टहेतौ पक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षावगाहिज्ञानस्य च अनुमितिकारणतया एकत्र द्वयमिति रीत्या निरुक्तोभयावगाहिनः कारणत्वाभावाच्च तस्य सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः ।

टि० (२) गगनाभाववद्वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववत्कालीनजलादित्यादिस्थलीयासाधारणेऽव्याप्तिः समूहालम्बनानुमित्यात्मकाभावो गगनवानित्याकारकानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितायाः वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववान् गगनाभाववान् वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववांश्चाभाव इति ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तत्र सत्त्वादिति केचित् ।

द्धर्ममेवेति वाच्यम् पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्धूमत्ववद्वृत्तिधूमत्ववद्धूमेऽतिव्याप्तिरिति ध्येयम्(१)।

अथ वह्न्यभाववद्ध्रदादावसम्भवः ह्रदत्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वाविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वादिति। (न च परस्परं यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वं निवेशनीयम् अतो न कोऽपि दोष इति वाच्यम् तथासत्यपि वह्न्यभाववद्ध्रदत्वादिविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वादिविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य परस्परमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वस्य चाघारौ सत्वादसम्भवतादवस्थ्यादिति चेन्न) यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्।

(अन्ये तु परस्पराघटकयादृशविशिष्टविषयक इत्यादेर्वक्तव्यत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः।)

अथैवमपि वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलाभाववद्ध्रदपक्षकवह्निसाधकस्थले तादृशजलवद्ध्रदात्मकाश्रयासिद्धावव्याप्तिः। तत्र तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वात्। (न चाश्रयासिद्धिविषयताघटकविषयताभिन्नत्वं तादृशविशिष्टद्वयाविषयतायां निवेशनीयमिति नोक्तदोष इति वाच्यम्। तथासति तादृशरीत्या साध्याप्रसिद्धि

टि० (१) अथ यत्र ह्रदत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन ह्रदत्वविशिष्टस्य पक्षता वह्नेः साध्यता ह्रदत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलवृत्तिकालीनजलत्वजातिमत्कालीनघटस्य हेतुत्वं तत्र वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्न्यभाववज्जलवृत्तिकालीनजलत्वजातिमत्कालीनघटरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः तत्र तादृशविशिष्टद्वयविषयतात्मकवह्न्यभाववज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयतायां जलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतासत्त्वात् जलत्वजातिमदन्तर्गतजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतासत्त्वादिति चेन्न यादृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशविशिष्टद्वयविषयताद्वयान्यत्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम्॥

विषयताघटकविषयताभिन्नत्वस्यापि निवेशनीयतया गौरवापत्तेः
ग्रन्थकारस्य सत्प्रतिपक्षविषयताभिन्नत्वमात्रनिवेशानौचित्याच्च ।
न च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टाघटकत्वं तादृशविशिष्टद्वये
निवेशनीयमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् तथा सत्यप्युक्तस्थले
एव वन्ह्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदादेरपि दोषत्वापत्तेर्व-
न्ह्यभाववज्जलवद्ध्रदादिरूपविशिष्टस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्र-
तिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयताकविशिष्टघटकत्वाद्विशिष्टपक्षप्र-
द्वयविरोधितया कालीनत्वघटितविशिष्टस्याश्रयासिद्ध्यात्मकत्वा-
च्च । न च वन्ह्यभाववज्जलवत्कालीनत्वकालीनजलवद्ध्रदादिरूप-
विशिष्टद्वयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तविष-
यताकविशिष्टाघटकत्वेन तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वान्नोक्तातिव्याप्ति-
रिति वाच्यम् कालीनत्वादिघटितविशिष्टद्वयसाधारणासंभ-
वस्योपरिष्टाद्वक्ष्यमाणत्वादिति चेन्न यादृशविशिष्टविषयकनिश्चय-
त्वं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशवि-
शिष्टविषयताघटकविषयताभिन्नत्वस्य निरुक्तविषयितायां निवे-
शनीयत्वात् । एवञ्च विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे प्रागुक्तासंभव-
वारणाय प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वमपि नोपादेयम्
वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वविशिष्टविषयिताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकविशिष्टविषयिताघटकविषयिता-
भिन्नत्वस्यासत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु लाघवाद्विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्यानव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताभिन्नत्वमेव विशिष्टद्वयविषयि-
तायां निवेशनीयमिति न दोषः । नन्वेवं ह्रदो वह्निमान्वह्निमज्जलव-
त्कालीनजलाभाववद्ध्रदादित्यत्र वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्र-
दादावतिव्याप्तिस्तत्र ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नं यद्धेतुमत्ताग्रहप्रतिब-
न्धकत्वं तदवच्छेदकविषयिताकविशिष्टविषयिताभिन्नं यन्निरुक्तवि-
शिष्टद्वयविषयित्वं तच्छून्यप्रतीतिविषयत्वस्योक्तविशिष्टे सत्त्वात् ।
न च तादृशविशिष्टान्तरं यज्जलवद्ध्रदादि उक्तविशिष्टस्य तद्घटि-
तत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशेषगुणवद्घटादिसद्धेतावग्रे वक्ष्य-
माणस्य यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वस्य ज्ञान-

वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादायोक्तविशिष्टेऽक्षतत्वात् ।

अथ वक्ष्यमाणयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेश एव नास्ति । स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वस्य कालीनत्वादिघटितविशिष्टविषयतायामपि सत्त्वात् तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वस्य च विरहेण वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिविरहादिति । न च स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वघटितत्वनिवेशस्यावश्यकतया तत एव कालीनत्वघटितविशिष्टविषयिताव्युदास इति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वघटितत्वनिवेशे प्रागुक्तयुक्त्या ह्रदो वह्निमानित्यत्र वन्ह्यभाववज्जातिमद्ध्रदादावतिव्याप्तेस्तत्र स्वावच्छिन्नविषयकस्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदक यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वघटित यद्रूपावच्छिन्नविषयत्व तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वव्यापकस्वावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वमित्येव वक्तव्यम् तेन कालीनत्वघटितविशिष्टविषयिताव्युदाससम्भवादिति चेन्न यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वस्यैव स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वपदेन विवक्षणीयत्वात् अन्यथा व्यापकतासामानाधिकरण्यकत्वादिविशिष्टहेतुमत्पक्षस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तु तत्राऽव्याप्त्यापत्तेः । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकृतहेतुव्यापकताभावकालीनप्रतिहेतुमत्पक्षविषयिताया स्वावच्छिन्ननिरूप्यत्वाभावादिति वक्ष्यमाणकल्पे विशिष्टद्वयाघटितत्वमवश्यं निवेशनीयमिति ।

मैवम् । स्वरूपासम्बन्ध—स्वरूपाभिन्नविषयतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वावच्छिन्नविशिष्टतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादृशविशिष्टावच्छेदकनिष्ठविशिष्टतादृशविशिष्टविषयकनिष्ठत्व तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वाभावेऽपि तद्दोषाणां वारणसम्भवात् । अत एव वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशात् वन्ह्यभाववद्ध्रदादौ न प्रागुक्तदोषः । तादृशप्रतिबन्धकतायां निरुक्तविषयतास्वरूपेण प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वनिवेशप्रयोजनाभावादित्याहुः

व्याप्तिः । न च वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्ह्रदपक्षकस्थले वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ह्रदेऽतिव्याप्तिः । यत्र घटकालीनवह्न्यभाववज्जलवृत्तिजलवद्ह्रदस्य स्वरूपासिद्धत्वं तत्र वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ह्रदेऽतिव्याप्तिश्च ।

अत्राहुः—ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताशून्यस्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयवृत्तियादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयघटितं यत्स्वं तत्पर्याप्तावच्छेदकताकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितत्वपदेन विवक्षितत्वात् । स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वस्य वा (१)विवक्षितत्वादिति ।

केचित्तु वह्न्यभाववद्ह्रदादौ प्रागुक्तासम्भववारणाय स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकान्यत्वेन विशिष्टद्वय निवेशनीयम् । तथाच स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयताकान्यत्वा-

---

टि० (१) न च तथापि यत्र गगनाभाववत्प्रतियोगित्ववत्कालीनवह्नेः साध्यत्वं गगनस्य हेतुत्वं पक्षत्वञ्च तत्र गगनाभाववत्प्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः तस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नहेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टद्वयघटितत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् तत्र व्यतिरेकव्याप्त्यन्वयव्याप्त्युभयव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतहेतुमत्तानिश्चयस्याहार्यत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादिति । न च तथापि यत्र गगनाभाववद्वह्निमद्वृत्तित्ववत्कालीनवह्नेः साध्यत्वं गगनवदभाववज्जलस्य हेतुत्वं ह्रदस्य पक्षत्वं तत्र तादृशसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि–अभाववज्जलरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः, एवं यत्र गगनस्य पक्षत्वं वह्नेः साध्यत्वं गगनाभाववद्वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्ववत्कालीनगगनस्य हेतुत्वं तत्रासाधारण्येऽव्याप्तिश्चेति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वपदेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् । व्यापकत्वं च स्वानाश्रयत्व–स्वकालीनपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभाववत्तासम्बन्धेन । तथाचासाधारण्यप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वस्य हेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतायामसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ॥

शविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकं यदस्ति तदन्यत्वस्य दोषतावच्छेदके निवेशनीयमतो नोक्तदोषः । तादृशनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वे स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशात् प्रागुक्ताप्रसिद्धावव्याप्तिः । निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वनिवेशाप्रोक्तविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकस्य पदार्थाप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषः । स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयताशाल्यत्वेन यादृशविशिष्टद्वयविशेषणाप्रसम्भवः । तथापि प्रतिबन्धकतासामान्यनिवेशेन वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदपक्षकस्थले वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादौ नातिव्याप्तिः । न च वह्न्यभाववज्जलवत्त्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टजलवद्ध्रदादिविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य निश्चयद्वयसाधारणतया वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वरूपत्वावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वविरहादतिरिक्तस्य पदार्थाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयित्वव्यापकत्वस्वरूपसम्बन्धरूपस्वावच्छिन्नविषयितावच्छेदकत्वयोरुभयथाप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य (१)विवक्षितत्वादिति प्राहुः ।

टि०(१) एतेन ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्ध्रदरूपबाधेऽव्याप्तिः तत्र वह्निमद्वृत्तिमत्तानिश्चयत्वेनैकं प्रतिबन्धकत्वम् अपरञ्च वह्निमद्वृत्ति जलमिति निश्चयविशिष्टजलवत्तानिश्चयत्वेन । निरुक्तस्वव्यापकत्व-स्वाभिचारित्वोभयसम्बन्धेन प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यतया प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकवह्निमद्वृत्तिजलरूपविशिष्टजलवद्ध्रदरूपविशिष्टद्वयघटितत्वादिति निरस्तम् । तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतवह्निमद्वृत्तिमत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वविरहेण रूपेण निरुक्तबाधत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादव्याप्त्यसम्भवात् । अत एव स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावच्छिन्नानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवि

स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं स्वावच्छिन्नविषयकाभाववच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकं यद्यत्त्वं तदन्यत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकं विशेषणीयमतो न कोऽपि(१) दोष इत्यपरे(२)॥

यत्तु ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयितामिन्ना या तादृशविशिष्टद्वयविषयता तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकं विशेषणीयम् तथाच वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदाम्मकाश्रयासिद्धिज्ञानीयविषयताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयितामिन्ना या उदासीनज्ञानीयतादृशविशिष्टद्वयविषयता तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्याश्रयासिद्धिरित्यादौ सत्त्वान्न तत्रातिव्याप्तिः। वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदहेतुकस्थले च वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतवृत्तित्वविषयताशून्यजलवान्ह्रद इत्यादिज्ञानीयविषयताभिन्नैव वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान् ह्रद इत्यादिज्ञानीयतादृशविशिष्टद्वयविषयतेति तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादौ नातिव्याप्तिरिति।

तन्मन्दम्। उक्तरीत्या मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेर्वारणसम्भवे वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः। वह्न्यभाववज्जल-

---

टि०षयकनिश्चयत्वे तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशात्पूर्वोक्ताश्रयासिद्ध्यादौ नातिव्याप्तिरित्यपि प्रत्युक्तम्। निरुक्तबाधेऽव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम्॥

(१) वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या धूमाभावधूमाभाववद्वृत्तिवह्न्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य सार्थक्यं बोध्यम्।

(२) केचित्तु परेत्वित्यादिकल्पद्वय एव असाधः संयोगेन वह्निमानित्यादौ प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्न्यवच्छेदेन वह्न्यभाववद्वह्निमत्यातिव्याप्तिः तत्र वक्ष्यमाणयुक्त्या ज्ञानाविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतावत्त्वेऽपि स्वपदेन धर्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम्।

गुणाश्रयासिद्ध्याद्यव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वघटकीभूतज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां स्वव्यापकत्व-स्वव्यभिचारित्वोभयसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तादृशोभयसम्बन्धेन तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वमेव निवेश्यम् तथा चोक्तस्थलीयबाधनिश्चयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वान्तरासत्त्वेऽपि प्रकृतसाध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतासत्त्वेनोक्तबाधज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबध्यताविशिष्टत्वान्नोक्तबाधाव्याप्तिः । न चोक्तस्थले गगनाभाववद्भाववत्कालीनघटाभाववद्घटादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वाभावादिति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्यैवोक्तातिव्याप्त्यनवकाशादिति वाच्यम् । ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभावव्याप्यादित्यत्र वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेः तज्ज्ञानीयवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितित्वव्यापकतादृशजलाभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिता या स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता तद्विशिष्टत्वात् । न चानुमितित्वव्यापकयादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वम् अनुमितित्वव्यापकतादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । सत्प्रतिपक्षादावव्याप्त्यापत्तेः तत्र स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न ।

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति प्रतिबध्यताविशिष्टान्यतादृशविशिष्टत्वविषयताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वात् । प्रतिबध्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकत्व-स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्तितादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वनिरूपितप्रतिबन्धकत्वञ्च स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति-

तत्कालीनजलाभाववज्जलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदपक्षकवह्निसाध्य-कस्थले वह्निमज्जलवत्कालीनजलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदपक्षकवह्निसाध्यकस्थले च वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेश्च उक्तज्ञानीयविषयताया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात्(१)।

अथ घटो गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनवानित्यादौ गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनाभाववद्घटरूपबाधेऽव्याप्तिः तादृशबाधज्ञानस्य शुद्धगगनवत्ताबुद्धिं प्रति अभाववान् गगनाभाववानभाववांश्च घट इत्याकारकनिश्चयस्य निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वेन तत एवोपपत्तौ गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनवत्ताबुद्धिं प्रति तादृशगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरे मानाभावेन गगनाभाववान् अभाववांश्चेत्याकारकनिश्चयविशिष्टाभाववद्घटविषयकनिश्चयत्वस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया तादृशविशिष्टविषयकत्वस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया च गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनाभाववद्घटस्य तादृशविशिष्टविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावादिति । न च वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्ध्रदपक्षकस्थले वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदात्मकबा-

टि० (१) स्वावच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वसम्बन्धेन निरुक्तनिश्चयप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यज्ञानीयविषयताभिन्नत्वनिवेशे निरुक्तविशिष्टघटकविषयतायाः कस्या अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात् निरुक्तविशिष्टज्ञानस्य निरुक्तसम्बन्धेन तादृशसकलप्रतिबन्धकताविशिष्टतया अतिव्याप्तिवारणेऽपि वह्न्यभाववद्ध्रदादावसम्भव लाघवादवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्नित्वविषयतानिरूपितअभावविषयता इत्यादिक्रमेण विषयताप्रतिबन्धकत्वकल्पनाद्वह्नित्वावच्छिन्नविषयताया अनवच्छेदकतया निरुक्तसम्बन्धेन सकलप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वात् । न चावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्नित्वविषयतया वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानेऽसम्भव इति वाच्यम् पारतन्त्र्येण तादृशमानाङ्गीकारात् । एतच्च व्याप्त्यनुगमे गदाधरेण दर्शितत्वादिति ध्येयम् ॥

गुरुत्वाश्रयासिद्ध्याद्यव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वघटकीभूतज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां स्वव्यापकत्व-स्वव्यभिचारित्वोभयसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तादृशोभयसम्बन्धेन तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वमेव निवेश्यम् तथा चोक्तस्थलीयबाधनिश्चयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वान्तरासत्त्वेऽपि प्रकृतसाध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतासत्त्वेनोक्तबाधज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबध्यताविशिष्टत्वान्नोक्तबाधाव्याप्तिः । न चोक्तस्थले गगनाभाववद्भाववत्कालीनघटाभाववद्घटादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वाभावादिति वाच्यम्, स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्योक्तातिव्याप्त्यनवकाशादिति वाच्यम् । ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभावव्याप्यादित्यत्र वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेः। तज्ज्ञानीयवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितित्वव्यापकतादृशजलाभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिता या स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता तद्विशिष्टत्वात् । न चानुमितित्वव्यापकयादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वम् अनुमितित्वव्यापकतादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशाद्योक्तदोष इति वाच्यम् । सत्प्रतिपक्षादावव्याप्त्यापत्तेः तत्र स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न ।

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयाविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति प्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वतादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वात् । प्रतिबध्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकत्व-स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्तितादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वनिरूपितप्रतिबन्धकत्वञ्च स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति-

बन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रकारताशाल्यनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्वे सति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन विवक्षणीयम् । अतो जलाभावव्याप्यसाध्यकह्रदपक्षकस्थले स्वपदेन जलाभावव्याप्यवत्त्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितजलत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रतिबध्यतामादाय जलाभावव्याप्याभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादौ नातिव्याप्तिः । न वा वह्निसाध्यकस्थले वह्निमान् जलाभाववान् वह्निमांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतामादाय वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदादौ अतिव्याप्तिः । एवञ्चोक्तस्थलाद्यबाधनिश्चयस्य तादृशविशेषाभाववत्तानिश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाभावेऽपि विशेषधर्मावच्छिन्नसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतासत्त्वात्तादृशबाधज्ञानीयविशिष्टद्वयविषयितायाः निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वाच्चोक्तबाधेऽव्याप्तिः । संसर्गघटकीभूतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतायां स्वनिरूपितप्रतिबन्धकताशालिज्ञानीयत्वनिवेशे ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यत्र वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिस्तज्ज्ञानीयविशिष्टद्वयविषयतायास्तादृशजलाभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यताविशिष्टत्वादत स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशः । तन्निवेशे च जलाभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानीयानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । न चैव वह्निमज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्ध्रदादिहेतुकस्थले वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयविशिष्टद्वयविषयताया हेतुमत्ताग्रहप्रतिबध्यताविशिष्टत्वादिति वाच्यम् । उभयसम्बन्धघटकस्यावच्छेदकत्वपदेन स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य विवक्षितत्वात् । एवञ्च सम्बन्धघटकीभूतस्वनिरूपितप्रतिबन्धकतायां प्रागुक्तजनकतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्व विशेषणं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वविशेषणं(१) चानुपादेयमेव ।

टि० (१) ह्रदो वह्निमान् वन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलाभावव्याप्यादित्यादावतिव्याप्तिभियाऽनुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वनिवेशमुपेक्ष्य तादृशविशेषः कृत इति ध्येयम् ।

इदमत्रावधेयम् । ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्वह्निमत्कालीनधूमादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः तादृशविषयताद्वयस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन ह्रदो वह्निमान् वह्निव्याप्यवद्धयभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्वह्निमत्कालीनधूमवांश्चेत्याद्यनुमितिनिष्ठं यद्वह्न्यवच्छेदेन वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववत्तानिश्चयविशिष्टवह्निमत्तानिश्चयस्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं तन्निरूपितप्रतिबध्य(१)ताविशिष्टत्वात् । स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशो एतद्दोषवारणसम्भवादित्याहुः[२] । अत एव स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वस्वरूपोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वं लक्षणार्थं इत्युक्तौ वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदविषयकज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशज्ञाने व्यावर्तकज्ञानीयप्रतिबन्धकताया स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सत्त्वेन स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वघटितोभयसम्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वात्तादृशविशिष्टेऽतिव्याप्तिविरहेण विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनं व्यर्थमिति निरस्तम् । गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनाभाववद्घटात्मकबाधेऽव्याप्त्यापत्तेस्तादृशबाधनिश्चयस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रति-

---

टि० (१) एवं वह्निव्याप्याभाववद्ध्रदभाववत्कालीनह्रदो वह्निव्याप्यवानित्यादौ महदभाववद्वह्निव्याप्याभाववद्ध्रदभाववद्ध्रदरूपोदासीनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रागुक्तजनकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेत्यादिविशेषणस्यापि देयत्वादिति ।

(२) ननु तथापि बाधग्रन्थे भट्टाचार्येण साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्पक्षस्यापि बाधत्वस्य स्वीकारेण तादृशबाधज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशविषयितायां प्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वेनाव्याप्त्यापत्तेरिति चेन्न अगत्या विशिष्टद्वयविषयितायां तादृशबाधविषयिताभेदनिवेशेनैव तद्वारणसम्भवादिति । वस्तुतस्तु निरुक्तस्थले गगनाभाववद्घट एव बाधः तत्रान्यथा गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनकालीनगगनाभाववद्घटस्यापि लक्ष्यत्वस्य सुवचत्वादिति ध्येयम् ।

बन्धकतया तादृशात्वस्य च निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशबाधी ययकनिश्चयत्वाव्यापकत्वादिति ध्येयम् ।

यथाभावप्रकारकसंयोगेन वह्निसाध्यकस्थले संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभाववद्वह्निमदात्मकेऽतिव्याप्तिः (१) प्रतियोगितासम्बन्धेन धूमावच्छेदेन धूमाभाववत्तानिश्चयकाले प्रमासत्त्वावच्छिन्नविशेष्यकप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयस्य नैयम्येन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयस्य वह्न्यवच्छेदेन धूमाभाववत्त्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतयैतयोर्वत्तौ ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरे मानाभावात् उक्तज्ञानीयविषयितायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहाच्च । न च प्रागुक्तबाधादावव्याप्तिभिया विशिष्टविषयितायां प्रतिबध्यतावच्छेदकघटकत्वनिवेशेनैव धूमाभाववद्धूमवदादावव्याप्तिवारणसम्भवाद्विशिष्टविषयताघटितस्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेश एव मास्त्विति वाच्यम् धूमाभाववद्धूमवादौ लक्षणसम्भवेऽपि धूमाभाववद्व्याप्यवद्धूमवदादावव्याप्तिवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् इति चेन्न तत्प्रतिबन्धकताभिन्नत्वेन प्रतिबन्धकताया विशेषणीयत्वादिति ।

वस्तुतस्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निमान् धूमाभाववान् वह्निमांश्च प्रमाव घटवान् वह्न्यभाववान् घटाभाववान् इत्यादिज्ञानानिधारणनिश्चयसाधारणनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वेनैवाभाववद्भावधर्मिकवह्निप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् न तु धूमावच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयत्वेन । निश्चयवैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरण्यस्वीयधूमाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन । तथा चोक्तस्थले ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टविषयघटितत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति

टि० (१) एवं रूपप्रकारकरूपसाध्यकस्थले नीलरूपाभाववन्नीलेऽतिव्याप्तिः समवायसम्बन्धेन नीलावच्छेदेन नीलरूपाभावनिश्चयकालरूपत्वसामानाधिकरण्येन नीलनिश्चयवैशिष्ट्येन नीलरूपाभावप्रकारकनीलविशेष्यकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति ।

युक्तमुत्पश्यामः(१) ॥ ७ ॥

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टाघटितत्वमेव निवेश्यतां किं शेशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशेनेति चेत् ।

अत्र केचित्-ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतालाभायैव ताशाभिधानमित्याहुः ।

परे तु यादृशविशिष्टपदेन वन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रादेरिव वन्ह्यभाववज्जलवत्कालनिजलवद्ध्रदादेरप्युपादेयतया ताशानन्तविशिष्टाघटितत्वनिवेशे गौरवमतो लाघवात्तद्घटकाविशेष्टद्वयमादाय तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनमेवोचितमिति । च तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि वन्ह्यभाववज्जलादिरस्वरूपविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टकालीनत्वविशिष्टजलवद्ध्रदविशिष्टविषयकनिश्चयत्वादेरपि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि निवेशनीयत्वाद्गौरवं त-

---

(१) अत्रेदमवधेयम् । उक्तरीत्या नानाविधनिश्चयसाधारण्यानुरोधेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासिद्धौ अभावो गगनवान् आधेयत्वादित्यत्र गगनत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-आधेयत्वरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः । असाधारण्यशरीरे व्यापकताघटकतया पक्षांशे हेतुमत्त्वस्य निविष्टत्वेन विशिष्टद्वयघटितत्वादिति ध्येयम् ।

परे तु विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वप्रतिबध्यत्वादिविशिष्टान्यत्वादिकं न निवेश्यं परन्तु उक्तासम्भववारणाय विशिष्टद्वयविषयितायां प्रकृतानुमितिप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वविशिष्टप्रकृतानुमितिविरोध्यनुमितिजनकतानवच्छेदकत्वमेव निवेशनीयम् । एवञ्च बाधसत्प्रतिपक्षविषयताया निरुक्तजनकतानवच्छेदकत्वासम्भवान्नासम्भवः । उक्तस्थलीयवन्ह्यभाववद्वह्निमदात्मकविशिष्टविषयितायां तादृशजनकतानवच्छेदकत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिरित्याहुः । तत्र वह्निसाध्यकवन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलाभावव्याप्यहेतुकस्थले वन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेस्तादृशविशिष्टविषयितायां प्रकृतानुमितिप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वविशिष्टनिरुक्तजनकतावच्छेदकत्वविरहादिति ध्येयम् ।

वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरूपविशिष्टविषयितायां सत्त्वेन जलत्वविशिष्टजलरूपविशिष्टवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरूपविशिष्टद्वयघटितत्वेनाऽसाधारण्येऽव्याप्तिवारणाय तत्साधकत्वमिति वाच्यम् यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चये प्रत्येकं तादृशविशिष्टविषयत्वाऽव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया जलत्वविशिष्टविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यजलमिति निश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यासाधारण्यविषयितायां विरहेणासाधारणेऽव्याप्तिविरहात् । अन्यथाऽनतिरिक्तवृत्तित्वकल्पेऽपि अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वानिवेशे जातित्वादिना जलत्वावगाहिज्ञानसाधारणतादृशनिश्चयत्वस्य तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशमाकिञ्चित्करं स्यात् । यदि च प्रथमविशिष्टविषयकनिश्चयेऽव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं न निवेश्य शुद्धजलत्वविशिष्टजलव्यापकताघटितसम्बन्धस्य शुद्धजलत्वविशिष्टजलधर्मितावच्छेदककज्ञाने एव भानात् जातिमद्व्यापकताघटितसंसर्गावगाहिज्ञाने वह्न्यभाववज्जलत्वरूपविशिष्टविषयित्वाभावादिति मन्यते, तदापि असाधारणेऽव्याप्तिवारणायैव तादृशाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं निवेशयितुमुचिते तावतापि अप्रामाण्यज्ञानाभावानिवेशनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपापेक्षया लाघवादिति चेत् अत्राहुः —

जलत्वसमानकालीनपर्वतो जलत्वसमानकालीनपर्वतकालीनवह्निमान् जलादित्यत्र जलत्वसमानकालीनपर्वतकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्येऽव्याप्तिस्तत्र जलप्रकारकपक्षविषयकनिश्चयविशिष्टजलत्वसमानकालीनपर्वतकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशपक्षरूपतादृशासाधारण्यरूपविशिष्टद्वयघटितत्वादतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेश इति । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयता तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापिका तद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवेशे नात्रातिव्याप्तिः तत्र प्रतिबन्धकीभूतहेतुमत्पक्षविषयकज्ञाने हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिततादृशपक्षविषयताया अव्यापिकायास्तद्रू-

न्यत्वाभावात् इति वाच्यम्। यत्र स्वरूपसम्बन्धेन जलविशिष्टं यत्संयोगेन जलवज्जलं तस्य पक्षत्वं स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवह्नेः साध्यत्वं स्वरूपवज्जलस्य हेतुत्वम्। साध्यघटकसकलजलवत्त्वं संयोगेन ग्राह्यम्। तत्रत्यासाधारण्ये स्वरूपजलवज्जलवज्जलात्मकतादृशासाधारण्यात्मकतादृशविशिष्टद्वयघटितत्वात्।

अथवा यत्र जलवज्जलवज्जलवज्जलस्य पक्षत्वं स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवह्नेः साध्यत्वम्, अत्र पक्षघटकप्रथमजलस्य वैशिष्ट्यं स्वरूपेण अन्यजलवैशिष्ट्यं तु संयोगेन साध्यघटकसकलजलवत्त्वमेव संयोगेन बोध्यम्(१)। तत्र स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलवज्जलरूपविशिष्टस्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिस्वरूपवज्जलात्मकासाधारण्यरूपविशिष्टद्वयघटितत्वेनाव्याप्तिरतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशः। अत एव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वम् अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वे सति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकं तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशस्यैव सम्यक्त्वे अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति परास्तमिति ध्येयम्।

केचित्तु अनुमितिं प्रति चिकीर्षासामग्र्याः प्रतिबन्धकतया कृतिसाध्यपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया च तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वनिवेशे महागौरवम्, अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे च कृतिसाध्यपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्च-

---

(१) वस्तुतस्तु पक्षघटकप्रथमवैशिष्ट्यमपि संयोगसम्बन्धेन पक्षे हेतुमत्ताज्ञानन्तु द्वितीयजलांशे जलत्वेन जलत्वावगाहि, तथाच तादृशभ्रमेऽव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वाभिरुक्तदोषसङ्गतिः। एतेन स्वतन्त्रयद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वमव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवेशात्प्रोक्तभ्रमसङ्ग्रह इति परास्तम्। जलत्वेन जलत्वावगाहिनिरुक्तभ्रमस्य वक्तुं शक्यत्वादिति ध्येयम्॥

यद्विशिष्टेष्टसाधनीभूतपाकत्वाविशिष्टविषयकनिश्चय यस्यानुमिति समानकालीनतादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टतादृशविशिष्टविषयकनिश्चय फलेच्छायासमानकालीनतादृशनिश्चये च सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् यादृशविशिष्टत्वेन इष्टसाधनपाकत्वविशिष्टेष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टरूपविशिष्टद्वयस्य धर्तुमशक्यत्वेन तद्घटितत्वानियमादव्याप्तिरित्याहु (१) ॥ ९ ॥

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमित्यत्र द्वापाद्य निश्चयत्वस्य सद्दोषान्यज्ञानत्वरूपस्याधन्य विपक्षणीयतया तादृशविशिष्टविषयकस्यापि तादात्म्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभिधानाद्वयोपपत्तौ प्रथमनिश्चयनिवेशनमनतिरिक्तप्रयोजनकमिति चेन्न ।

तादात्म्येन यादृशविशिष्टविषयकवैशिष्ट्याभिधाने तादात्म्येन वन्ह्यभावप्रकारकह्रदात्मकविशिष्टविषयकज्ञानविशिष्टजलवद्ध्रदविशिष्टविषयकनिश्चयस्य तादृशोभयविषयकस्याप्रसिद्ध एव तदुभयविषयकज्ञानस्य प्रसिद्धत्वेऽपि प्रत्येकविषयत्वाव्यापकीभूतविषयताऽभावविरहात् यादृशविशिष्टद्वयपदेन वन्ह्यभावप्रकारकह्रदात्मकविशि-

---

टि०(१) वस्तुतस्तु तत्तदनुमितौ बाधनिश्चयस्येव बाधानिश्चयसामान्या अपि प्रतिबन्धकत्वमस्तीति प्राचां मते नीलपर्वतो महानसीयवह्निमानित्यादौ महानसीयवह्न्यभाववन्नीलपर्वतादिरूपबाधेऽव्याप्तिरत्र महानसीयवह्निनिश्चयस्य नीलपर्वतनिश्चयस्य च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिविषयता अनुयोगितावच्छेदकविशिष्टानुयोगिनिश्चयविधया च बाधज्ञानकारणत्वेन तस्य वैशिष्ट्यनिश्चयविशिष्टापरनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्महानसीयवह्नेर्नीलपर्वतस्य च यथोक्तरूपान्तर्गतत्वान्नीलपर्वतो महानसीयवह्न्यभाववानिति ज्ञानविषयमहानसीयवह्न्यभाववन्नीलपर्वतस्य महानसीयवह्निनीलपर्वतोभयघटितत्वाच्च । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे तु बाधनिश्चयकालोत्पन्नतासमानकालीनतादृशोभयनिश्चयस्य नीलपर्वतो महानसीयवह्न्यभाववानिति ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् नीलपर्वतनिश्चयत्वस्य महानसीयवह्निनिश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वाभावो न दोष इति ध्येयम् ।

ष्टजलवद्ध्रदविशिष्टस्य च वक्तुमशक्यत्वेन वन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः ; तादृशविशिष्टद्वयाप्रसिद्ध्या असम्भवापत्तिर्वा स्यादतः सामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यानिवेशस्यावश्यकत्वेन प्रथमनिश्चयत्वनिवेशनमावश्यकमिति । न च यादृशविशिष्टद्वयपदेन वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदरूपविशिष्ट एव वक्तव्यः । तथाच यादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यवन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान्ह्रद इत्याकारकनिश्चयत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया नातिव्याप्तिरसम्भवो वेति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति इत्यस्यैव सम्यक्त्वे विशिष्टद्वयप्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यस्य समाधाने वृत्तित्वादिघटितविशिष्टसाधारणासम्भवस्य प्रागेवोक्तत्वात् । न च यादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापिका सती यादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापिका या विषयिता, तच्छून्यनिवेशान्न पूर्वोक्तदोषाणामवकाश इति वाच्यम् । तथासति ह्रदपक्षकजातिमज्जलवत्कालीनवन्हिसाध्यकानुमितौ जातिमज्जलवत्कालीनवन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेः जातिमज्जलवत्कालीनवन्ह्यभाववज्जलवदात्मकविशिष्टविषयिताविशिष्टजलवद्ध्रदविषयित्वाव्यापकत्वस्य जातिमज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयितायामसत्त्वान्निरुक्ताव्यापकीभूतविषयिताशून्यजलवाञ्जातिमज्जलवत्कालीनवन्ह्यभाववाञ्जातिमांश्च जलवानित्यादिनिश्चयेऽपि जातिमज्जलवत्कालीनवन्ह्यभाववज्जलवदात्मकविशिष्टविषयकविशिष्टजलवद्ध्रदात्मकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् यादृशविशिष्टपदेन निरुक्तविशिष्टद्वयस्य वक्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् ।

अथैवमपि पक्षवृत्तित्वाघटितासाधारण्यानुरोधेन यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभावस्तादृशत्वस्य विशेष्यदले विवक्षितत्वे ह्रदो वन्हिमाञ्जलादित्यादौ जलव्यापके वन्ह्यभावेऽतिव्याप्तिस्तादृविषयित्वव्यापकत्वस्य प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभावे सत्त्वादिति चेन्न ।

एतन्मते वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादेरेव जलव्यापकवन्ह्यभावस्यासाधारण्यरूपतया भट्टाचार्येण सव्यभिचारे लिखितत्वात् ।

अथ तथापि जलत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिं प्रति जलत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्न्यभावव्याप्यत्वज्ञानप्रतिबन्धकतायाः परामर्शग्रन्थे भट्टाचार्येण स्वयं व्यवस्थापितत्वात् जलवान्वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यत्वविशिष्टजलेतिव्याप्ति (१)तस्य पक्षाघटितत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाभावादिति चेन्न । पक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वे सति विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यग्रहविरोधित्वरूपबाधविभाजकस्य तत्र सत्त्वेन बाधमध्येऽन्तर्भावसम्भवात् तदनन्तर्भावे तु तत्तत्प्रतिबन्धकताभिन्नस्य लक्षणे निवेशनीयत्वाददोष (२) ।

एतेन ह्रदो वह्निमाञ्जलादित्यादौ वन्ह्यभाववज्जलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः तद्विषयकस्य व्यापकस्यानुमितिप्रतिबन्धकस्य पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वोभयाभावे सत्त्वादित्यपि परास्तम् (३) ॥ १० ॥

अथ ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक यद्रूपावच्छिन्नविषयित्व तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्युक्त एव सामञ्जस्ये किं विशिष्टद्वयघटितत्व निवेशनेनेति चेत् अत्राहु —

तत्र यदि अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व स्वरूपसंबन्धरूप तदा हेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्ति तादृशोभयाभाववदसाधारण्यज्ञानप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य हेतुमत्पक्षविषयितायां सत्त्वात् । यदि चानतिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्यते तदा जल वह्नि

---

(१) एवं ह्रदधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिं प्रति वह्निव्यापकाभाववद्ध्रदस्य प्रतिबन्धकस्य व्याप्त्यनुगमग्रन्थे भट्टाचार्येण व्यवस्थापितत्वात् तथा च ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्निव्यापकाभाववद्ध्रदे व्याप्तिरिति ।

(२) ह्रदधर्मिकवह्निबुद्धिं प्रति वन्ह्यसमानाधिकरणधर्मवद्ध्रदज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया वन्ह्यसमानाधिकरणधर्मवद्ध्रदस्य बाध बाधग्रन्थे दीधितिकृतोक्त । परामर्शग्रन्थे तस्य प्रतिबन्धकत्व तद्विरोधाभिप्रायेणोक्तमिति यथाश्रुतग्राहिणामिति ध्येयम् ।

(३) तस्यापि व्यभिचारमध्ये प्रवेशादिति हेतुमति तादृशोभयाभाववत्त्वस्य तादृशोभयाभाववति हेतुमत्त्वस्य इति साधारणग्रन्थे दीधितिकृतोक्तत्वात् इति भाव ।

मज्जलादित्यादौ वह्न्यभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववद्वृत्तितादृशप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारण्यघटितेतिऽव्याप्तिरतो विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनम् । एतेन पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानभिन्नज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशनमपि न सत्, तत्रापि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे हेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिः ह्रदो वह्निमाञ्जलादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवदादावतिव्याप्तिश्च । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपनिवेशे चोक्तस्थले जलवद्ध्रदकालीनवह्न्यभाववज्जलवदादावतिव्याप्तिः जलवद्ध्रदज्ञानविशिष्टवह्न्यभाववज्जलत्वविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः तादृशज्ञानभिन्नज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नतया तत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य तादृशविशिष्टविषयितायां सत्त्वात् । यद्यपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासाधारण्यविषयताभिन्नत्वोभयाभाववद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकतावत्तद्रूपवत्त्वं वक्तव्यमतो न पूर्वोक्तातिव्याप्तिः । न चैवं वह्न्यभाववद्ह्रदादावव्याप्तिः तद्विषयतायामभाववान्वह्न्यभाववानभाववांश्च ह्रद इत्यादिज्ञाननिष्ठज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासाधारण्यविषयताभिन्नत्वयोः सत्त्वादिति वाच्यम् ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वासाधारण्यविषयताभिन्नत्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमपि बाधाद्येकदेशेऽतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयैकदेशविषयितायां निरुक्तोभयाभावसत्त्वादिति, एवं उदासीनज्ञानीयैकदेशविषयतायां निरुक्तोभयाभावासत्त्वादिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छेदेन निरुक्तोभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति । यद्यपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वासाधारण्यविषयित्वावृत्तित्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तद्रूपवत्त्वं वक्तव्यमतो नोक्तदोष इति । तन्मन्दम् प्रागुक्तजलं (ह्रदो) वह्निमाञ्जलादित्यादौ वह्न्यभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववद्वृत्तितादृशप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारण्यघटितेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । यदि चासाधारण्यविषयिनापदेनासाधारण्यविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयित्वं विवक्ष्यते तदा स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वकल्पोऽपि साधीयानिति कश्चिदुपैति । तदपि न वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभा-

धवद्धूमवत्पक्षकवह्निसाध्यकस्थले वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्-
ह्रदेति व्याप्तिः तादृशविशिष्टविषयितायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्न-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति ध्येयम्(१)॥ ११॥

अथानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्तित्वद्रू-
पावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं त-
द्रूपवत्त्वमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये कृतं विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्ट-
त्वाघटित यद्व्यापकीभूतविषयताशून्यत्वविशेषणनिवेशेनेति । न
चैवं वह्न्यभावाधेयदेशेऽतिव्याप्तिः वह्न्यभाववान्ह्रद इति ज्ञानी-
यवह्न्यभावव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयिताया एव तादृशप्रतिबन्धकता-
नवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानीयत्वेन तस्याः तादृशप्रतिबन्धकता-
तिरिक्तवृत्तित्वादिति वाच्यम् । वह्न्यभाववत्कालीनजलवान् वह्न्य-
भाववान् तादृशजलवांश्च ह्रद इति ज्ञानस्याप्यनुमितिप्रतिबन्ध-
कत्वात्तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यवह्न्यभाववत्का-
लीनजलवान्वह्न्यभाववानिति-ज्ञानेऽपि वह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्नविषय-
तायास्सत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति चेन्न व-
ह्न्यभाववज्जलवत्कालीनत्वाभाववज्जलवत्कालीनजलाभाववद्धूमवत्प-
क्षकवह्निसाध्यकस्थले वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदादावति-
व्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वस्य पक्षत्रयमिति रीत्या
वह्न्यभाववद्धूमाभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघ-
टितत्वस्य सार्थक्यात् । न च यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
विषयिताशून्यत्वनिवेशेनोक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति वाच्यम्
एवमपि ह्रदः वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्र-
दादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वस्य मेयत्वविशिष्ट-
वह्न्यभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्याव-
श्यकत्वात् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतामात्र-

(१) पक्षे साध्याभाववद्वृत्तित्वाऽनिश्चयात्मकपक्षतायाः बाध-
ग्रन्थे महाचार्येण स्वीकारात् धर्म्यावृत्तित्वभ्रमानास्कन्दितत्वस्य
ज्ञाने विशेषणीभूतया सत्कालीनानिश्चयाघटनात् यस्य प्रतिबन्धक-
तातिरिक्तवृत्तित्वात् समानाधिकरणज्ञानीयविषयितायाः पेक्षया प्र-
सज्यते तादृशविषयितासामान्ये स्वरूपसम्बन्धकत्वावच्छेदकत्वादिति।

स्य मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतामात्रस्य च वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान् धूमाभाववान् तादृशजलवांश्च ह्रदः मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववान् धूमाभाववान् मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववांश्च ह्रद इति ज्ञाननिष्ठं यदनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदनवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वात् । न च यत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वविवक्षणे नोक्तदोष इति वाच्यम् तथा सति गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्यादौ बाधप्रतिबन्धकतामादाय बाधभ्रमाविषये गोत्वाभावादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति । न च स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयविषयितावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्युक्तौ नोक्तदोषः उक्तबाधप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यविषयितावच्छेदकं यत् गोत्वाभावत्वं तदवच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वात्तत्प्रतिबन्धकत्वस्येति स्वपदमनुमितिप्रतिबन्धकतापरमिति वाच्यम् । एवमपि ह्रदो वह्निमानित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्न्यभाववह्न्यभाववद्ध्रदे बाधप्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्त्यापत्तेरिति(१) अत एव (२)स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वस्वरूपोभयसंबन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्युक्तावपि सामञ्जस्ये विशिष्टद्वयाघटितत्वाविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो व्यर्थ इति प्रलपितमप्यपास्तमिति कृतं पल्लवितेन ॥ १२ ॥

अथ तादृशसमूहालम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताव्यापकीभूतप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्न

---

(१) वस्तुतो ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदादावव्याप्तिः तत्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन निरवच्छिन्नवह्नित्वप्रकारतानिरूपिताभावविषयतेत्यादिक्रमेण विषयताशालिज्ञानस्यैव लाघवात्प्रतिबन्धकतया वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतायास्तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् तच्छून्यत्वाभावेन वह्न्यभाववद्ध्रदादावव्याप्तिः । एवं निरवच्छिन्नाधिकरणतया वह्न्यभाववद्ध्रदादेरेव बाधता प्रतिबन्धकता च केवलविशेषणतयेति मते तत्राव्याप्तिश्चेति ध्येयम् ।

(२) वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वानवच्छेदकेत्यादि । जलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय स्वरूपेति ।

विषयताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे व्यर्थं विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशनमिति । न च सर्वस्या एवं प्रतिबन्धकताया ज्ञानभेदेन भिन्नतया तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापकत्वेन बाधप्रभृतावसम्भव इति वाच्यम् । अव्यापकप्रतिबन्धकतापदेन व्यापकत्वसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् । नन्वेवमपि वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिः वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभावात्मकविशेषाभावरूपसाध्यबुद्धेः प्रतिबन्धकतायास्तत्साध्यवत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वाव्यापकत्वेऽपि वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान्धूमाभाववांस्तादृशजलवांश्च ह्रद इत्याकारकज्ञानीयहेतुमत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकताव्यापकत्वेन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयस्य तादृशाव्यापकप्रतिबन्धकताशून्यत्वादिति वाच्यम् व्यापकतासम्बन्धेन स्वविशिष्टान्यप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयताव्यापकं स्वं तद्रूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्र स्वपदं अनुमितिस्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतापरम् । तथा चोक्तविशिष्टविषयकनिश्चयस्य हेतुमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकताशून्यत्वेऽपि तादृशप्रतिबन्धकताया उक्तविशिष्टविषयत्वाव्यापकत्वान्नातिव्याप्तिः । एतेन मेयत्ववाच्यत्वोभयवद्धूमाभाववद्वृत्तित्वाभाववद्वह्निपक्षकधूमसाध्यकवह्निहेतुकस्थले मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिस्तादृशव्यभिचारनिश्चयवृत्तिप्रतिबन्धकतामात्रस्यैवाश्रयासिद्धिप्रतिबन्धकताव्यापकत्वात् । एवं ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिमेयत्वविशिष्टजलाभावादित्यत्र वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः तादृशह्रदविषयकनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतामात्रस्यैव स्वरूपासिद्धिप्रतिबन्धकताव्यापकत्वात् अतः नोक्तरूपः साधीयानित्यपि परास्तम् । न च धूमव्यभिचारिवह्निमद्ध्रदादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानस्य निर्धर्मितावच्छेदकतया तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकताव्यापकप्रतिबन्धकत्वविरहादिति वाच्यम् तत्रापि वह्निरवृत्तिरित्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापिकाया सत्त्वेनातिव्याप्तिविरहादिति ।

मैवम् द्रव्यं समवेतमादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिसमवेतत्ववादौ चातिव्याप्त्यापत्तेः । द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिसमवेतत्वादित्या

कारकज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतप्रतिबन्धकताशून्यत्वात् । समवेतमवृत्तीत्यादिज्ञानस्याप्याहार्यत्वेनाप्रतिबध्यत्वात् । यद्यपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य समवेतत्वघटकतया तदवच्छिन्नेऽवृत्तित्वज्ञानं प्रति समवेतवानिति ज्ञानस्य विरोधित्वान्नातिव्याप्तिरिति उच्यते, तदापि यन्मतेऽसमानप्रकारकज्ञानस्य विरोधित्वं नास्ति तन्मते गगनादिधर्मिकावृत्तित्वज्ञानं प्रति गगनवत्ताबुद्धेरप्रतिबन्धकतया व्यभिचारवदादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । अनुमितिपरामर्शकार्यकारणभावग्रन्थेऽवृत्तित्वग्रहस्य वृत्तिमत्त्वग्रहं प्रति ग्राह्याभावावगाहितया विरोधित्वात् तादृशपरामर्शं प्रति विरोधित्वेनाभावादित्युक्तम् संगच्छते इति ध्येयम् । न च द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिसमवेतवदिति ज्ञाने जायतामित्याकारकेच्छाप्रतिबन्धकत्वमादाय न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । इच्छात्वावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वानिरूपितप्रतिबन्धकताया एव निवेश्यत्वात्, अन्यथा बाधादिविषयकतज्ज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छाप्रतिबन्धकतामादायासम्भवापत्तेरिति ध्येयम् ।

केचित्तु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्राव्याप्तिः तज्ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणहेत्वभावरूपविशेषाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताशून्यत्वाभावात् इत्याहुः(१) ।

नव्यास्तु सर्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकगगनप्रकारकबुद्धेः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति सव्यभिचारे भट्टाचार्येण दर्शितमते सर्वं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ गगनाभाववद्घटादेरपि वाच्यतया तत्राव्याप्तिः प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतस्य घटो गगनवानित्यादिज्ञानीयघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकगगनाभाव-

---

(१) निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववद्ह्रदस्य बाधत्वमते प्रतिबन्धकत्वं च केवलस्वरूपसम्बन्धेनेति तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापकं यन्निरवच्छिन्नस्वरूपेण वह्न्यभावाभाववत्ताबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं तच्छून्यत्वाभावादिति ध्येयम् ॥

स्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्य तादृशबाधनिश्चये सत्त्वादित्याहुः ॥ १२ ॥

प्रथमविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकानुमितिप्रतिबन्धकमात्रातिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदक यत्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्वमिति तु समुदितार्थः । अत्र स्वरूपसम्बन्धघटकपावच्छेदकत्वानिवेशेऽभाववान् वह्न्यभाववान् अभाववांश्च इह इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टान्तरेण अभाववद्ध्रदादिनः घटितत्वाद्बाधादावव्याप्तिस्तौ,(१) एवमसाधारण्यज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकहेतुमत्पक्षघटितवह्न्यभाववज्जलवद्ध्रदात्मकबाधेऽव्याप्तिश्चातो अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविषयकस्य व्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतावसत्त्वान्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावव्याप्तिरतः स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेश इति भट्टाचार्येणोक्तम् । तन्न सङ्गच्छते व्यभिचारत्वेन घटाद्यवगाहिप्रतीतेरेव मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविषयकत्वेन तदीयविषयतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारत्वे सत्त्वात्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादावसत्त्वादिति ।

केचित् उक्तरीत्याऽसम्भवभयेन स्वाश्रयविषयकप्रतीतिविषयवृत्ति-अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमेव निविष्टं तन्निवेशेनैव चातिव्याप्ति सङ्गच्छते स्वस्य स्वाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वाभावादित्याहुः ।

परे तु व्यभिचारत्वेन घटाद्यवगाहिप्रतीतावपि स्वाश्रयाविषयकत्वं नास्ति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचारपदार्थतया सामानाधिकरण्यघटकत्वेन तादृशप्रतीतौ स्वाश्रयभानात् तथाच यथाश्रुतमेव सम्यगि-

(१) असाधारण्यविषयत्वानवच्छिन्नत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वयोरुभयाभावपरत्वस्य प्रतिबन्धकताया निवेशेऽप्याह एवमिति ।

त्याहुः(१) । न च स्वाश्रयाविषयकत्वनिवेशे प्रमेयं गगनवदित्यादौ स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिद्ध्या गगनाभाववत्प्रमेयात्मकयाधादावव्याप्तिसंभवेऽतिव्याप्तिदानमसङ्गतमिति वाच्यम् प्रमेयनिष्ठगगनाभावादेरेव तत्र दोषत्वात् स्वाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्तादृशं तदवच्छिन्नघटितत्वावच्छेदकं यद्धत्त्वं तदन्यत्वरूपे प्रतियोगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्य विशिष्टान्तराघटितत्वं निवेश्याप्यव्याप्तिवारणसम्भवार्थं । तथैवं स्वपदार्थाप्रमेयवह्निमत्त्वविशिष्टव्यभिचारादेरपि स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । धूमव्यभिचारिघटकालीनघटत्वादेरेव स्वपदेनोपादातुं शक्यत्वादिति ध्येयम् ॥१४॥

स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यदनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकं तदाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वनिवेशे प्रमेयं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ व्यभिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्गगनाभाववत्प्रमेयत्वादि तदाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथ स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्साध्याभाववत्पक्षतावच्छेदकं साध्याभाववद्वृत्तिव्याप्यहेतुतावच्छेदकं च तदाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वात् सर्वथासम्भवसम्भवे अव्याप्तिदानमसङ्गतमिति चेत्,

अत्राहुः—घटो गगनवानित्यादौ गगनाभाववद्घटरूपपक्षे लक्षणगमनासम्भवः तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेः सत्प्रतिप-

---

(१) अत्र तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वनिवेशे प्रमेयमितिप्रतीतिमादाय मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिर्दत्ता भट्टाचार्येण । अत्रेयमाशङ्का—ननु प्रथमोपात्तस्वावच्छिन्नाविषयक इत्यस्य स्वावृत्तिमपहाय चरमव्यावृत्त्यनुसरणं सन्दर्भविरुद्धमिति चेत् चरमावच्छेदकत्वनिवेशसत्त्व एव प्रथमा स्वावच्छिन्नेत्यस्य व्यावृत्तिः सम्भवति अन्यथा तन्निवेशेऽपि प्रमेयमिति–प्रतीतिविषयवृत्तित्वमादायातिव्याप्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । नहि प्रथमस्वावच्छिन्नत्वसत्त्व एव चरमावच्छेदकत्वं सार्थकं येन तदसत्त्वेऽपि व्यभिचारवान्घटेऽतिव्याप्तिवारकतया सार्थकमिति ध्येयम् ।

क्षघटकत्वमते सत्प्रतिपक्षाभावात् पक्षावृत्तिसाध्यपक्षनिष्ठसाध्याभावादिकमादाय दोषस्यापि तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेनैव वारणसम्भवात् । न चैवमपि पक्षनिष्ठसाध्याभावकालीनप्रमेयत्वादेरपि तादृशविशिष्टान्तरतया तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेनैव प्रतीत्यप्रसिद्ध्याऽसम्भवो दुर्वार एवेति वाच्यम् स्वावच्छिन्नाधिविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक यदनुमितिप्रतिबन्धकताया अनतिरिक्तवृत्तित्वे सति स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताश्रयविषयतावच्छेदक तदवच्छिन्नाघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्(१) व्यापकसामानाधिकरण्यरूपसाध्याभावव्याप्तिविशिष्टधर्मादिकमादाय दोषस्य ज्ञानीयविशेष्यतावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयितानवच्छिन्नत्वाभावाभावप्रतिबन्धकतानिवेशेनापि वारणसम्भवात् । न चैवं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिस्तत्र तादृशविशिष्टान्तरयद्व्यभिचारादिकं तन्निष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यप्रमेयत्वविशिष्टधूमाभाववद्वृत्तिवह्निमानित्याकारकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यज्ञानीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ।

अथवा अप्रसिद्धिनिबन्धनासम्भवो न सम्भवतीति तदुपेक्षितमित्याहु ७ ।

अथ स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकमनुमितिप्रतिविषयतावच्छेदक यत्तदवच्छिन्नाघटित येनैव सामञ्जस्ये कृत प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनेनेति चेन्न पर्वतो वह्न्यभावव्याप्यवान्

---

(१) अत्र प्रकृतानुमितव्यवहितपूर्वक्षणज्ञानावृत्तिविषयितानिवेशे उक्तदोषवारणेऽपि जलाभाववद्वह्निमत्कालीनतत्पर्वतो पर्वतीयवह्न्यभाववान् जलादित्यादिस्थलीयपर्वतीयवह्निमत्त्वप्रतरूपबाधेऽव्याप्ति ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशक्षणज्ञानावृत्तिविषयिताकवह्निमत्पर्वतघटितत्वादिति । वस्तुतस्तु प्रमेयत्वविशिष्टवह्न्यभावव्याप्यवद्वृत्तिवह्न्यादावतिव्याप्ति । तादृशविशिष्टान्तर च सत्प्रतिपक्षस्तस्य प्रकृतानुमितिवृत्तित्वात् सत्प्रतिपक्षनिश्चयस्य कार्यकालवृत्तितया प्रतिबन्धकताया अस्वीकारादिति । एतच्च सत्प्रतिपक्षग्रन्थे "यदि धाय वह्निमान् वह्न्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमिति प्रामाणिकी" इत्यादिना दीधितिकृतोक्तत्वादिति ध्येयम् ।

पर्वतीयवह्निमत्पर्वतरूपासिद्धाव्याप्यत्वापत्तेः तत्र तादृशानुमित्यवृत्ति-विषयताकतादृशविशिष्टान्तरेण वह्निमत्पर्वतेन घटितत्वादिति।(१)॥१५।

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तराघटितत्वकल्पे स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकरूपस्याप्रसिध्याऽसंभवं दत्वा भट्टाचार्येण दूषितम् ।

अत्रावच्छेदकत्वद्वयम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् अन्यथा प्रथमावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धरूपं तदा अभाववान् वन्ह्यभाववान् अभाववांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकाप्रसिध्याऽसम्भवापत्तेः। एवं वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकस्य प्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताश्रयविषयतावच्छेदकीभूतविशिष्टान्तरं यत् ह्रदत्वादिकं तद्घटितत्वात्तुक्तदोषतादवस्थ्यम् अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् । [illegible] च स्वावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताचद् यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तादृशविशिष्टान्तरविषक्षणे ह्रदत्वादिकमादाय न दोष इति वाच्यम् एवमपि धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचा-

(१) अत्र प्रकृतानुमित्यवहितपूर्वक्षणज्ञानावृत्तिविषयतानिवेशे उक्तदोषवारणेपि जलाभाववद्वह्निमत्कालीनतत्पर्वतो पर्वतीयवन्ह्यभाववान् जलादित्यादिस्थलीयपर्वतीयवह्निमत्तत्पर्वतरूपबाधेऽव्याप्तिः ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशक्षणवृत्तिज्ञानावृत्तिविषयिताकवह्निमत्तत्पर्वतघटितत्वादिति । वस्तुतस्तु मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववत्याऽव्यवधानप्रदाशायतिव्याप्तिः । तादृशविशिष्टान्तरं यः सत्प्रतिपक्षस्तस्य प्रकृतानुमितिवृत्तित्वात् सत्प्रतिपक्षनिश्चयस्य कार्यकालवृत्तितया प्रतिबन्धकताया अस्वीकारादिति । एतच्च सत्प्रतिपक्षप्रभ्ये यदि चाय वह्निमान् वन्ह्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी इत्यादिना दीधितिकृतोक्तत्वादिति ध्येयम् ।

रिवह्निमदात्मकबाधव्याप्तेः, तादृशबाधविषयिताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावद्विषयितासामान्यरूपाप्रसिद्ध्या ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभावाभाववन्निरूपितत्वाभाववद्वृत्तित्वकालीनधूमादित्यादौ हेतुविशेषणासिद्धिघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । न च स्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावद् यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्य तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वमित्युक्तौ नोक्तदोष इति वाच्यम् एवमपि धूमव्यभिचारिवह्निमान्धूमवान्वह्नेरित्यादौ घटकालीनधूमव्यभिचारिवह्निमदात्मकेऽतिव्याप्तिः घटकालीनधूमव्यभिचारिवह्निमान्धूमाभाववानिति बाधज्ञानीयघटकालीनधूमव्यभिचारिवह्नित्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकतावद्विषयितासामान्यक विशिष्टान्तर यद्धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमदादि तदघटितत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु वह्न्यभाववद्भ्रमवान् धूमाभाववान् तादृशह्रदवान्ह्रदित्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि बाधविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया बाधविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितासामान्यकरूपाप्रसिद्धेरेव सत्त्वादिति ध्येयम्

यदि च स्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छिन्नत्वनिवेशमैवोक्तदोषाणां वारणसम्भवेऽतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेशो व्यर्थ इति मन्यते तदा व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्राव्याप्तिनिरुक्तविशिष्टान्तर यज्जलह्रदादि तद्घटितत्वादिति तद्वारणायानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेश इति ध्येयम् ॥ १६ ॥

(वक्ष्यमाणयुक्त्या यदि स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्व यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वे निवेश्यते तदा नोक्तदोष किन्तु घटो गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनवानित्यादौ गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्घटरूपबाधव्याप्तिः तत्र तादृशानुदेशानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशबाधत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितासामान्यकवदभाववद्घटत्वादिकं तद्घटितत्वात्, एवं व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्र चाव्याप्तिः निरुक्तविशिष्टा

न्तरं जलवद्ध्रदादि तद्घटितत्वादिति, तद्वारणायानतिरिक्तवृत्तित्व-
निवेशः ।)

अथ स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-
च्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्वावच्छिन्नविषयकप्रतीति-
विषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वोभयाभावकेवलान्वयिकं यत्त्वं तद्वत्त्वं
हेत्वाभासत्वमित्युक्तावेतल्लक्षणस्य निर्दोषत्वे कथं तत्परित्यक्तमिति ।
न च जातिमान्वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानमादाय दोषवारणार्थं स्वाव-
च्छिन्नविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा-
मान्यावच्छेदकविषयितायां च स्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकीभूत-
विषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचा-
राद्यापत्त्यभावात् तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्या-
पकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयतादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक-
विषयितावच्छेदकत्वघटितनिरुक्तोभयाभावस्य केवलान्वयित्वादिति
वाच्यम् तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायां स्वाव-
च्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वमनिवेश्य यद्रू-
पावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशेनापि
जातिमान्वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानवारणसंभवेन यद्रूपावच्छिन्नविष-
यित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं ता-
दृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तत्त्व–स्वावच्छिन्नविषयकप्रती-
तिविषयतावच्छेदकत्वैतदुभयाभावस्य व्यभिचारविशिष्टबाधस्या-
व्यापकत्वात् केवलान्वयित्वविरहेण बाधविशिष्टव्यभिचाराद्यापत्ति-
स्याप्यनवकाशादिति चेन्न । इदं वन्ह्यभावः वन्ह्यभाववान् इदं
इति ज्ञानद्वयसाधारणैकरूपेण प्रतिबन्धकत्वमते तादृशोभयाभाव-
स्य इदंवृत्तिवन्ह्यभावत्वाद्यवसत्त्वेन केवलान्वयित्वाभावादसंभवा-
पत्तेः । न च ज्ञानद्वयसाधारणैकतादृशरूपस्य प्रतिबन्धक-
तामताश्रयणे भट्टाचार्योक्तयथाश्रुतकल्पे तादृशप्रतिबन्धकतासामा-
न्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्वावच्छिन्नविषयकप्रती-
तिविषयतावच्छेदकत्व इदंवृत्तिवन्ह्यभावत्वादेरेव तादृशरूपस्य
प्रसिद्ध्या वन्ह्यभाववद्ध्रदादावसंभवशङ्कनमसङ्गतमिति वाच्यम् ।
भट्टाचार्योक्तकल्पे तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयिताया
स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वानिवेशस्य-

बाधकत्वेन इदंवृत्तिवन्ह्यभावत्वादेस्तादृशविशिष्टान्तररूपत्वाभावात् अन्यथा बाधविशिष्टव्यभिचाराद्यव्याप्त्यापत्तेः। व्यभिचारविशिष्टबाधत्वादेरेव तादृशरूपत्वेन प्रसिद्धत्वात् तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य च तत्र सत्त्वात्।

अत एव भट्टाचार्योक्तकल्पे स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकस्य पर्याप्त्यवच्छेदकताकनिरूपकताकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य तादृशविशिष्टान्तरपदेन विवक्षणे मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरेव तादृशत्वेन तदवच्छिन्नाघटितत्वस्य व्यभिचारादौ सत्त्वादसंभवदानमसंगतमिति परास्तम्, तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायामुक्तयुक्त्या स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरपि तादृशत्वाभावात्।

एतेन स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितावच्छेदकस्यानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य विशिष्टान्तरपदेन विवक्षणे वन्ह्यभाववद्ह्रदकालीनघटत्वादेरेव तादृशत्वादसम्भवदानमसङ्गतमित्यपि परास्तम् ॥ १७ ॥

स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकः कश्चित् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवंभूतं यत्त्वं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नाघटितत्वमित्यत्रापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वद्वयमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्, अन्यथा उभयत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे ह्रदो वन्हिमान्धूमादित्यादौ मेयत्वविशिष्टवन्ह्यभाववान् धूमाभाववान् तादृशद्वयाभाववांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि मेयत्वविशिष्टवन्ह्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य शुद्धवन्ह्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतायामसत्त्वात् स्वपदार्थाप्रसिद्धिः स्यादतः प्रथमावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम्। एवञ्च यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभाववद्भावस्य पक्षत्वं संयोगेन च वन्हिहेतुत्वं धूमादेः साध्यत्वं तत्र संयोगसम्बन्धाव-

छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निविशिष्टाभावरूपाश्रयासिद्धिघटितवन्ह्यभाववद्भावरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिः तद्घटकवह्निविशिष्टाभावत्वस्य तादृशस्वरूपासिद्धिविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूततादृशस्वरूपासिद्धिज्ञानीयविषयतावच्छेदकत्वेन तस्या अपि स्वपदेन धर्तुं शक्यत्वात्। तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतासामान्यकत्वविवक्षणे च अत्रैव मेयत्वविशिष्टस्वरूपासिद्ध्यादावतिव्याप्तिः मेयत्वविशिष्टतादृशासिद्धिविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यकत्वस्याप्रसिद्ध्या स्वपदेन मेयत्वविशिष्टतादृशासिद्धेर्धर्तुमशक्यत्वात्।

अथवा पर्वतत्वावच्छेदेन वन्ह्यभावस्य साध्यत्वे नीलत्वाभावस्य हेतुत्वे एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निमन्नीलपर्वतेऽतिव्याप्तिः तत्र तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गताया बाधप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपासिद्धिप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकविषयितासामान्यकतादृशरूपाप्रसिद्ध्या स्वपदेन वह्निमन्नीलपर्वतत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात्। वस्तुतो ह्रदो वह्निमज्जलपरकालीनवह्निमान् जलाभावादित्यादौ वन्ह्यभाववज्जलवद्ध्रदात्मके साध्यविशेषणासिद्धस्वरूपासिद्धिघटितबाधेऽतिव्याप्तिः तत्र तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितासामान्यकरूपाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तस्य धर्तुमशक्यत्वात्। एवं गगनाभाववद्भाववत्कालीनघटो गगनवानित्यादौ बाधाव्याप्तिश्च।

नव्यास्तु विषयितासमसंख्याकप्रतिबन्धकतायाः अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वानभ्युपगमेन स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकाऽप्रसिद्ध्याऽसम्भवः। अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् (१)।

अथवा घटत्वावच्छेदेनाभावप्रतियोग्यत्ववैशिष्ट्येन प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निमदन्यत्ववैशिष्ट्येन च घटितपक्षतावच्छेदकका-

---

(१) एवं प्रथमं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वानिवेशे वन्ह्यभाववद्ध्रदकालीनघटेऽतिव्याप्तिः स्वपदेन तादृशकालीनघटत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात्। तादृशाश्च मेयत्वविशिष्टवन्ह्यभाववद्ध्रदत्वादिकं तद्व्यापकस्य सत्त्वात्। अनतिरिक्तत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे पूर्वोक्तस्थलद्वय एवाव्याप्तिरिति ध्येयम्।

भावबदन्यघटकालीनपर्वतो द्रव्यत्वानित्यादिस्थले आश्रयासिद्धिद्वय घटिते वह्न्यभाववद्वृत्तेऽतिव्याप्तिः तादृशविशिष्टविषयित्वव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य विशिष्टविषयितायाः एवासत्त्वेन स्वपदेन तादृशविशिष्टस्य धर्तुमशक्यत्वात् । एवं यत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन नीलत्वस्य वह्नेश्च प्रत्येकं दोषः च, तथा नीलत्वसामानाधिकरण्येनापि वह्नेर्दोषत्वं तत्र वह्निमन्नीलपर्वतादावतिव्याप्तिः अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं वाच्यम् ॥ १८ ॥

स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतविशिष्टविषयित्व यादृशयादृशधर्मावच्छिन्ननिरूपितं तत् तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्यत्तत्त्वं तद्धर्मावच्छिन्नत्वम्, अथवा यद्धर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्व यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्यं तद्धर्मावच्छिन्नत्वमेव समुदितार्थ इति कल्पद्वये बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिर्दत्ता भट्टाचार्येण ।

न च प्रथमलक्षणे वह्न्यभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नविषयितायाः वह्नित्वावच्छिन्नत्वनिरूपितत्वस्य यावद्धर्मावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य वह्न्यभाववद्वृत्तित्वादावसत्त्वादसम्भव इति वाच्यम् । तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नानुवृत्तविशेष्यतात्वं न्यूनानीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । यादृशयादृशधर्मावच्छिन्ननिरूपितमित्यत्र यादृशयादृशत्वघटितधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वमेव वा निवेशनीयम् ।

अत्र कल्पद्वये एव स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतात्वम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं ग्राह्यम् । प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमपि तथा, अन्यथा उभयत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वे पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतेऽतिव्याप्तिः । न च तथापि प्रतिबन्धकतावच्छेदके यदनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशयता स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नम् इत्यत्र स्वरूपमेवास्तु, तथाच पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः अनतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकरूपाप्रसिद्ध्या पाषाणमयत्ववपर्वते नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । इदं वह्निमान्धूमादित्यादौ अलब्धद्वयाऽतिव्याप्त्यापत्ते

जलवान्वह्न्यभाववान् जलवांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयजलवद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतवह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितायाः जलवद्ह्रदत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वासत्त्वेन उदासीनतादृशधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वं तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य जलवद्ह्रदे सत्त्वात्। एवमभाववान् वह्न्यभाववानभाववांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतत्वेन तदनतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकरूपाप्रसिद्ध्या वह्न्यभाववद्ह्रदादावव्याप्तेश्च। न चोक्तदोषभिया प्रथमावच्छेदकत्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वघटकं विवक्ष्यतां द्वितीयन्तु स्वरूपसम्बन्धरूपमेवेति वाच्यम्। धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमदादावव्याप्त्यापत्तेः तत्र धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वावच्छिन्नविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं तद्रूपाप्रसिद्धेः(१) ॥ १९ ॥

अथ बाधविशिष्टव्यभिचारविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतं न बाधत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नविषयित्वमपि तु बाधविशिष्टव्यभिचारित्वावच्छिन्नविषयित्वमेवेति तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूपितमिति बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिरुक्ता भट्टाचार्येण।

---

(१) अत्र कल्पचतुष्टये यथोभयत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशो गुणः कपिसंयोगवाननित्यादौ केवलस्वरूपसम्बन्धेन कपिसंयोगाभाववद्गुणेऽतिव्याप्तिः। तत्र च प्रतिबन्धकत्वं केवलस्वरूपसम्बन्धेन। दोषाभावश्च निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेनाभावोऽलक्ष्यत्वमिति। तत्र स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नेत्यत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे प्रथमकल्पे तत्रैव मेयत्वविशिष्टकपिसंयोगाभाववद्गुणे, द्वितीयकल्पे बाधादिकालीनघटादौ, तृतीयचतुर्थकल्पे तत्रैव कपिसंयोगाभाववद्गुणेऽतिव्याप्तिरिति। प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व इत्यत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वानिवेशकल्पचतुष्टय एव निरुक्तकपिसंयोगाभाववद्गुणेऽतिव्याप्तिरिति ध्येयम्। तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमित्यत्र तदनवच्छिन्नविषयतावच्छेदकत्वानिवेशेनैवोपपत्तौ तावद्दूरानुधावनं व्यर्थमिति चिन्त्यम्।

सा न संगच्छते-बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूत यद्व्यभिचारविशिष्टबाधत्वावच्छिन्नविषयित्व तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽसत्त्वात् । न च ह्रदे वह्न्यभावः वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानद्वयसाधारणैकप्रतिबन्धकत्वे वह्न्यभाववद्ह्रदादावसम्भवः वह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूताया ह्रदे वह्न्यभाव इति-ज्ञानीयह्रदनिष्ठवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयिताया वह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वादिति तदसम्भववारणाय तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकयत्किञ्चिद्विषयत्वे स्वावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्रूपावच्छिन्नविषयिताक तद्रूपावच्छिन्नविषयितान्यतानुपित्व स्वावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयिताकविशिष्ट स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयताकत्व वा विशेषणं देयमेवेति बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिरस्त्येवेति वाच्यम् कालिकादिसम्बन्धेन वह्न्यभाववत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया स्वरूपसम्बन्धनिवेशावश्यकतया स्वरूपसम्बन्धस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वोभयसम्बन्धमादायैकप्रतिबन्धकताया दुर्वचत्वात् । न च चरमोल्लेखिप्रतीतिस्थले स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधारतानिरूपिताधेयता भासते प्रथमोल्लेखिप्रतीतिस्थले च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधारतेति ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वविषयितानिरूपितनिरूपितत्वविषयतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वविषयितानिरूपितवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयताकत्वनिश्चयत्वेनैकरूपेण प्रतिबन्धकत्वस्य दुर्वचतया असम्भववारणाय स्वावच्छिन्नविषयताव्यापकीभूतविषयितान्यत्वनिवेशनमावश्यकमित्यतिव्याप्तिरसङ्गतिरिति वाच्यम् । अप्रामाण्यग्रहाणामननुगमेन निश्चयत्वाननुगमेन च एकप्रतिबन्धकताया वक्तुमशक्यत्वात् । यथाकथञ्चित्प्रामाण्याननुगमेऽपि एतद्ग्रन्थस्यैकप्रतिबन्धकत्वमताभिप्रायकत्वे व्यभिचारादिघटितबाधादिसाधारणयद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वस्वावच्छिन्नवि

पक्षत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तरघटितत्वमिति प्रथमकल्पे ह्रदत्ववह्निधूमाभाववत्त्वादेरेव तादृशरूपान्तरत्वसंभवेनासंभवानवकाशात्तद्ग्रन्थस्योन्मत्तप्रलापापत्तेः। यदि च तत्कल्पे बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारणाय स्वावच्छिन्नविषयकत्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयितायां निवेशो सत्यसम्भवदानं सङ्गतमेवेत्युच्यते, तदापि स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकाविषयतानिरूपकतावच्छेदकः कश्चित्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवंभूतं यद्यत्त्वं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नघटितत्वकल्पेऽसंभवप्रसक्तौ धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वमादायाव्याप्तिदानस्य सन्दर्भविरोधो वक्ष्यमाण एवेति। द्वितीयकल्पे बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिभिया स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकाविषयिताशून्यत्वानिवेशायोगादिति।

(अथवा पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावस्य साध्यत्वे वह्न्यभाववन्नीलार्वाक्कालीनत्वस्य नीलत्वाभाववत्पर्वतत्ववत्कालीनधूमस्य हेतुतायां वह्निमन्नीलपर्वतरूपहेतुविशेषणासिद्धिद्वयघटितबाधेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्)।

यत्तु ह्रदे पक्षे महानसीयवह्नेः साध्यत्वे महानसीयवह्न्यभाववद्ध्रदो वह्न्यभाववद्ध्रदश्च द्वयमेव बाध इति तत्र महानसीयवह्निमत्ताबुद्धिं प्रति महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वे सति वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नं यदवच्छेदकत्वं तदनिरूपकप्रतियोगिताकाभाववन्निश्चयत्वेनैकप्रतिबन्धकतया महानसीयवह्न्यभाववद्ध्रदेऽव्याप्तिः महानसीयवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदिकाया वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयताया महानसीयवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वादिति तद्वारणाय तादृशाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशनमावश्यकमिति बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिसङ्गतिरिति।

तन्न वह्निसामान्याभावबुद्धेः वह्निमत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिप्रतिबन्धकताया फलबलेन तेनैवोपपत्तौ तत्साधारणैकप्रतिबन्धकतायां मानाभावात्। न च साक्षात्परम्परासाधारणैकनिरूपितत्वस्यापि स्वयं दूषितत्वाद्बाधादावसंभवः, वह्न्य-

मावत्त्वद्धूमत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-
च्छेदकीभूतवह्न्यभाववद्धूमवत्प्रमेयत्वविशिष्टविषयितायां साक्षा-
द्वह्न्यभाववद्धूमत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवच्छिन्नविशेष्यकप्र-
तीतिविशेष्यतानवच्छेदकत्वस्यापि वह्न्यभाववद्धूमत्वादावसत्त्वा-
दिति तद्वारणाय तादृशाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वं विशे-
षणं यत्किञ्चिद्विषयित्वे आवश्यकमित्यतो बाधविशिष्टव्यभिचारे-
ऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपितत्वाभा-
वेऽपि यादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितामित्यत्र यादृशरूपावच्छिन्नघ-
टितानिरूपितत्वनिवेशेनैवासम्भववारणसम्भवे तादृशाव्यापकीभूत
विषयिताशून्यत्वनिवेशस्यानावश्यकत्वात् ।

यदपि ह्रदो वह्न्यभाववानिति-ज्ञानीयवह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्नविष-
यिताया वह्न्यभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकीभूताया वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेनासम्भव इति
यद्रूपावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नं प्रति स्वावच्छिन्नविषयितावच-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यस्य व्यापकत्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं
यादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितामित्येव वाच्यम्, तथा च जाति-
मान्वह्न्यभाववानिति-ज्ञानसाधारणवह्न्यभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्नवि-
षयित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यस्य व्याप
कतामते स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयताशून्यज्ञानवृत्तियद्रू-
पावच्छिन्नविषयताव्यापकत्वं वाच्यमिति बाधविशिष्टव्यभिचारे-
ऽतिव्याप्तिरिति ।

ननु उक्तम् यद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्व
निवेशेन जातिमान्वह्न्यभाववानिति-ज्ञानवारणसंभवे दोष-
तावच्छेदकावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यत्वस्यानिवेशाद्
अतिव्याप्तिवारकासम्भववारकविशेषणसत्त्वे अतिव्याप्तिसम्पादकासं-
भववारकविशेषणदानस्यानौचित्यात् । दोषतावच्छेदकावच्छि-
न्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यत्वानिवेशे वह्न्यभाववज्जा-
तिमत्कालीनत्वादिविशिष्टवह्न्यभाववद्धूमादावतिव्याप्तेश्च—वह्न्यभा-
वज्जातिमत्कालीनत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्धूमत्वरूपदोषतावच्छेदक-
त्वाभिमतधर्मावच्छिन्नविषयिताया व्यापकं न वह्न्यभाववज्जाति-
मत्त्वावच्छिन्नविषयित्वं किन्त्वन्यदिति तद्रूपावच्छिन्नविषयि-

तादृशद्रव्यत्वस्य जातिमान्वह्न्यभाववानितिज्ञाने सत्त्वेन वह्न्यभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नविषयित्व न तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं यत्किञ्चिद्विषयतान्तर्गतं किन्तु वह्न्यभाववज्जातिमत्कालीनवह्न्यभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नविषयित्वमेवेति । तच्च तादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितं तादृशधर्मावच्छिन्नाघटितत्वस्य तत्र सत्त्वादिति ।

अथ बाधाभावविशिष्टव्यभिचारबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतत्वेन व्यभिचारविशिष्टबाधत्वावच्छिन्नविषयिता न तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदिकेति नासङ्गतिरिति चेन्न मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ तादृशरीत्या मेयत्वाभावबुद्धेः प्रतिबन्धकतामादाय शुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयितायामपि न तादृशयत्किञ्चिद्विषयतान्तर्गतमपि तु मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयित्वमेवेत्यतिव्याप्तिभिया प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतासामान्यस्य निवेशनीयत्वात् । न च द्रव्यत्वं वह्निमत् द्रव्यत्वाभाववच्छैवालादित्यादिस्थलीयवह्न्यभाववद्द्रव्यत्वरूपबाधविशिष्टवह्न्यभाववद्वृत्तिशैवालरूपव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः तत्र व्यभिचारविशिष्टबाधविषयितायास्तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतविशिष्टसाधनग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् तत्र द्रव्यत्वबह्न्यभाववद्वृत्तिशैवालविशिष्टवह्न्यभाववद्द्रव्यत्वरूपबाधविषयिताया अपि यत्किञ्चिद्विषयतान्तर्गततया तत्र स्वावच्छिन्नानिरूपितत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिविरहादिति चेन्न वह्न्यभाववज्जलाभाववद्वह्निव्यभिचारि जलं वह्निमज्जलादित्यादिस्थलीयवह्न्यभाववज्जलरूपबाधविशिष्टवह्न्यभाववद्वृत्तिजलरूपव्यभिचारादावतिव्याप्तिः तत्र व्यभिचारविशिष्टबाधविषयितायास्तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया विशिष्टपक्षग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितवह्निव्यभिचारिजलत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्न्यभाववज्जलत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वाभावात् । न च तत्र जलत्वविशिष्टे वह्नितदभाववगाहिज्ञानस्याहार्यत्वमिति वाच्यम् जलत्वसामानाधिकरण्येन वह्नितदभावयोरवगाहित्वात् । न च तादृशविशिष्टग्रहस्य विशिष्टपक्षग्रहविरोधितया लक्ष्यत्वमिति वाच्यम् जलत्व

व्यापकप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलरूपबाधविशिष्टव्यभिचारस्य शुद्धस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलविशिष्टव्यभिचारात्मकाश्रयासिद्ध्यन्तरघटितत्वेनालक्ष्यत्वादिति केचित्समादधिरे ।

तत्र साधीयान् शुद्धस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलविशिष्टवह्निव्यभिचारिजलं तद्विशिष्टं यज्जलत्वव्यापकप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावघटितबाधस्वरूपं तादृशविशिष्टविषयिताया अपि स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकतया तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारानिरूपितत्वेनोक्तातिव्याप्त्यभावात् स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलाभावबुद्धिं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावघटितवह्न्यभाववज्जलवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां जलत्वव्यापकप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्वरूपशुद्धस्वरूपसाधारणस्वरूपत्वेनैव स्वरूपस्य निवेशात् प्रतिबन्धकताया ऐक्यात् अन्यथा शैवालधार्मिकद्रव्यत्ववत्ताज्ञानवह्न्यभाववद्द्रव्यत्ववत्ताज्ञानयोरपि प्रतिबन्धकत्वद्वयापत्त्या पूर्वस्थलपरित्यागानौचित्यात् ।

परे तु प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षरूपसत्प्रतिपक्षमताभिप्रायकमिदम् । तथाच तादृशसत्प्रतिपक्षविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावकालीनतद्धेतुमत्पक्षविषयितायामपि सत्त्वेन तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वाभावात्तादृशसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः । अथवा प्रागुक्तगगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्घटेऽव्याप्तिस्तादृशबाधविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य गगनाभाववदभाववद्वृत्तिगगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नविषयतायामपि सत्त्वेन तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वाभावात्तन्निवारणाय स्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वस्यापि तादृशयत्किञ्चिद्विषयित्वे विशेषणीयतया व्यभिचारविशिष्टबाधत्वावच्छिन्नविषयताया धर्तुमशक्यत्वादतिव्याप्तिसङ्गतिः । अतएव वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि सफलः अन्यथा जलवद्ध्रदकालीनवह्न्यभाववज्जलत्वावच्छिन्नविषयिताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वात्तादृशविशेषणमनर्थकं स्यात्, परन्तु सा-

ध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षमते एतादृशरीतिर्न सम्भवति, विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि निष्फलः बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिश्च न सन्दर्भशुद्धेति प्राहुः।

वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतेत्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपञ्च। प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक इत्यत्र तु स्वरूपसम्बन्धरूपमेव। प्रथमे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशात् धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमद्ात्मकबाधे नाव्याप्तिः अन्यथा तादृशबाधविषयिताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः स्यात्। एवञ्च बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्न-व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव न तु साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्व तादृशप्रतिबन्धकत्वे बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतानिरूपकत्वाभावात्। तथा च बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक न व्यभिचारविशिष्टबाधविषयित्वं किन्तु बाधविशिष्टव्यभिचारविषयत्वमेवेति तत्रोदासीनवाह्शाघटत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वं तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिः। न च तादृशधूमाभाववद्वृत्तिविशिष्टधूमव्यभिचारिवह्नित्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिकाया व्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयिताया बाधत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन तादृशबाधावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य, बाधविशिष्टव्यभिचारत्वेऽसत्त्वान्न तत्रातिव्याप्तिसङ्गतिरिति वाच्यम् वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या धूमाभाववद्धूमाभाववद्वृत्तित्ववद्वह्नित्वविशिष्टबाधात्मकव्यभिचारेऽतिव्याप्तेर्ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतत्वादिति ध्येयम्।

एतेन उभयत्रैव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयतानवच्छिन्नत्वोभयाभावत्वावच्छिन्नविषयतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यविवक्षयैव ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय जलवद्ध्रदादौ प्रागुक्तदोषस्य वारणसम्भवे एतत्कल्पस्य निर्दोषत्वमिति प्रलपितमप्यपास्तम्। न

च प्रथमावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धात्मकं द्वितीयं त्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम्, ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय वह्न्यभाववद्ध्रदादावव्याप्तिस्तत्प्रतिबन्धकतायां निरुक्तोभयाभाववत्त्वस्य विरहेणैव वारणीया तथाच वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्वृत्तिवह्नित्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिधूमाभाववद्वह्निकालीनधूमाभाववद्वृत्तिवह्नित्वावच्छिन्नविषयतायां स्वावच्छिन्नानिरूपितत्वसत्त्वादुक्तकालिकव्याप्यत्वघटकादेनैतत्कल्पस्य निर्दोषत्वमिति वाच्यम्। तथासति वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाभाववज्जलं वह्निमज्जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वघटजलाभाववत्त्वाप्रतियोगित्वघटजलमित्यादिग्राहनीयप्रतिबन्धकताया निरुक्तोभयाभाववत्त्वेन सामान्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपाभावासिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥ २१ ॥

एतेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकविशिष्टानिरूपितविषयिताव्यापकत्वावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वमिति समुदितार्थ इति भट्टाचार्येणोक्तम्।

अत्र स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वघटकावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् अन्यथा जलवद्ध्रदादावतिव्याप्त्यापत्तेः जलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताकवह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वविशिष्टानिरूपितविषयिताव्यापकत्वस्य जलवद्ध्रदत्वावच्छिन्ननिरूप्यतायां सत्त्वात्(१) एवं यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमत्रापि अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्

---

(१) वस्तुतो ह्रद कपिसंयोगवानित्यादौ केवलस्वरूपसंबन्धेन कपिसंयोगाभाववद्ध्रदेऽतिव्याप्तिस्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वं निरवच्छिन्नत्वरूपेण वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वमेव तादृशविषयिताव्यापकत्वस्य स्वावच्छिन्नानिरूप्यतायां सत्त्वात्। एतेन प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्व–असाधारणविषयतानवच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशादेव जलवद्ध्रदादौ नातिव्याप्तिरिति कथमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशनमिति निरस्तम्। न

अन्यथा वह्न्यभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकह्रदत्वादिविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वस्य वह्न्यभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्ननिरूप्यतायामसत्त्वादसम्भवापत्तेः । यदि यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकेत्यत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितासामान्यं विवक्ष्यते तदा द्वितीयानतिरिक्तवृत्तित्वप्रयोजनं चिन्तनीयम् ।

अथ यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकस्वावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे प्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नविषयिताकत्वनिवेशो व्यर्थ इति । न च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ केवलह्रदादावतिव्याप्तिस्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकवह्न्यभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकत्वस्य ह्रदत्वावच्छिन्ननिरूप्यतायां सत्त्वादिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां निवेशावश्यकत्वेन तेनैवोक्तातिव्याप्तिव्युदासादिति चेन्न दोषतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यत्वानिवेशे प्रागुक्तरीत्या जातिमद्वह्न्यभाववद्धूमवदादावतिव्याप्ति-

---

स्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्धूमवदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टव्यापकत्वनिवेशापत्त्या गौरवापत्तेरतः स्वावच्छिन्नविषयत्वव्यापकत्वनिवेशः । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षस्यालस्थत्वाद्गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनसाध्यकस्थले गगनाभाववद्दस्यैव लक्षणयात्राव्याप्तिरिति । प्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे तत्रैव निरवच्छिन्नस्वरूपेण कपिसंयोगाभाववद्धूमदाऽव्याप्त्यापत्तेः तादृशविषयित्वं यत्केवलस्वरूपेण कपिसंयोगाभाववद्धूमवत्त्वावच्छिन्नविषयित्वं तत्र स्वावच्छिन्ननिरूप्यताऽव्याप्तिरुद्धाता तत्र च प्रतिबन्धकत्वं केवलस्वरूपेण साध्यत्वं च निरवच्छिन्नस्वरूपेणेति बाधग्रन्थे भट्टाचार्येणोक्तमिति ध्येयम् । एतेन यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति निरस्तम् । सर्वत्रैकदेशेऽतिव्याप्त्यापत्तेरपीति ध्येयम् ।

रतो यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वनिवेशाद्वयर्थतया केवलह्रदादावतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वमिवोक्तातिव्याप्तिभिया स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयताशून्यत्वमपि निवेशनीयम् तावतापि व्यापकत्वनिवेशापेक्षया लाघवादिति वाच्यम् तथासति वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ह्रदादावतिव्याप्त्यापत्तेः । न च विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशाच्च तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यापकत्वनिवेशापेक्षया विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशस्यैव गुरुत्वात् एतत्कल्पे विशिष्टद्वयाघटितत्वस्यानिवेशादिति ध्येयम्(१) ॥ २२ ॥

स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे विशेष्यदले विरोधिविषयतामयुक्तत्वदलस्य वैयर्थ्यमुक्तं भट्टाचार्येण ।

तत्र सगच्छते—घटादेरपि स्वपदेन धर्तुं शक्यत्वात् तथाहि यद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्तस्य बाधत्वम् । एतद्रीत्या व्यभिचारादिकं निवेश्य निर्वचनीयम् । तथाहि निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ घटविषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावसत्त्वाद्घटादावपि स्ववृत्तिहेत्वाभासविभाजकधर्मवत्त्वेन तद्वारणायैव सद्धलसार्थक्यमिति । न च वह्निमत्पर्वतरूपतादृशाश्रयासिद्धसद्धेतुः तत्र तादृशवह्न्यादिघटितस्वाश्रयादिराश्रयासिद्ध्यादिना साजात्यविरहेऽपि निरुक्तबाधत्वादिना साजात्यसत्त्वादिति वाच्यम् आश्रयासिद्धित्वमादायैव तत्र लक्षणसमन्वयात् । स्ववृत्तिहेत्वाभासविभाजकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मवत्त्वविशिष्टान्तराघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्, अन्यथा विशेषगुणवद्घटादेरसद्धेतुतापत्तेः । गुणवद्घटादेराश्रयासिद्धत्वादिना साजात्यविरहेऽपि

---

(१)अथात्र यत्किञ्चित्त्वनिवेशेऽपि विशेषगुणवद्घटेऽव्याप्तितादवस्थ्यम् । यत्किञ्चित्पदेन बाधत्वानियमप्रतिबन्धकतया धर्तुं शक्यत्वात् । अतोऽनुगमः क्रियते । तादृशसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वं दोषत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व–स्ववृत्तित्वोपलक्षितरूपावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । वृत्तित्वञ्च स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वसम्बन्धेन । विषयिताव्यापकत्वन्तु स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

बाधत्वादिना तदसत्त्वात् । यत्किञ्चित्त्वनिवेशे चाश्रयासिद्धित्वमादा-
यैव तत्र लक्षणसमन्वयः । अथ वह्न्यभाववान् ह्रदो वह्निमानि-
त्यादौ वह्न्यभाववद्भ्रमात्मकबाधेऽव्याप्तिस्तत्र निरुक्तविशिष्टान्तरव-
ह्न्यभावघटितत्वात्तन्निवारणाय वह्निविषयनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये
विरोधिविषयताप्रयुक्तः पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्तत्त्व-
मेव बाधत्वमित्यादिरीत्या हेत्वाभासविभाजको निर्वाच्यः, एवञ्च
घटादिवारणाय विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलवैयर्थ्यम् घटादेर्विरोधि-
विषयताप्रयुक्तत्वघटितसाजात्यविरहेण स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वा-
दिति चेन्न तथासति विशेष्यदलसमुदायस्यैव वैयर्थ्यसम्भवे विरो-
धिविषयताप्रयुक्तत्वदलमात्रस्यैव वैयर्थ्याभिधानानौचित्यात् । न च
सिद्धिविषयवारणाय विशेष्यदलसार्थक्यम् साजात्यघटकाविरोधि-
विषयताप्रयुक्तेरपत्र विषयतायां विरोधित्वस्यानुपादेयत्वात् यथास-
न्निवेशे वैयर्थ्याभावादिति वाच्यम् तथासति विशेष्यदले विरोधिवि-
षयताप्रयुक्तत्वदलस्यापि सिद्धिविषयवारणायैव सार्थक्यसंभवे तद्वै-
यर्थ्याभिधानसंगत्यापत्तेरिति ।

अत्र केचित् उक्तरीत्या बाधत्वादिनिर्वचने तादृशबाधत्वादेः
प्रतिदोषभिन्नत्वात् स्ववृत्तिहेत्वाभासविभाजकरूपत्वान्यत्रासत्वेन
स्वसजातीयाप्रसिद्ध्यासंभवापत्तिरतः स्वविषयताप्रयुक्तोभयाभावप्र-
योजकयत्किञ्चिदभावाधिकरणतायां ज्ञानवैशिष्ट्याप्रयोज्यत्वे सति
स्वावच्छिन्नाधिविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्नविषय-
तात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वं तद्धर्माव-
च्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्त्वं तद्वत्त्वमिति स्वसजा-
तीयविशिष्टान्तराघटितत्वदलनिष्कर्षो वाच्यः । तथाच वह्न्यभाववत्त-
द्भ्रमत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यं वह्न्यभाववद्ध्रदविषयकसमूहाल-
म्बनात्मकसत्प्रतिपक्षह्रदवृत्तिवह्न्यभावादिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्य
निष्ठतादृशसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणत्वं तत्र ह्रदवृत्तिव-
ह्न्यभावसत्प्रतिपक्षविषयताप्रयोज्यत्वमप्यस्तीति सत्प्रतिपक्षा-
दिष्वेव तादृशविशिष्टान्तरं तद्घटितत्वं वह्न्यभाववद्ध्रदत्वाव-
च्छिन्नेऽस्तीति तत्र लक्षणसमन्वयः । ज्ञानवैशिष्ट्याप्रयोज्यत्वनिवे-
शनं च भ्रमाद्यवान् वह्न्यभाववानिति—निश्चयकालीननिश्चयविषया-
भाववद्भ्रमत्वावच्छिन्नविषयताप्रयुक्तत्वमादाय दोषवारणाय । एक-

देशविषयतामादायासम्भववारणाय व्यापकत्वपर्यन्तनिवेशः विशेषगुणवद्वदादिसङ्ग्रहाय यत्किञ्चित्त्वानिवेशः । तथाचैकदेश वारणाय विशेष्यदलसार्थक्यम् । परन्तु घटादिविषयताप्रयोज्य तादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या स्वपदेन घटादेर्धर्तुमशक्यत्वात् तद्वारकविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलवैयर्थ्यमिति प्रतियोगिनि स्वत्वो क्तभावः । धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादिस्थले यथाधीविषयताप्रयोज्यायां प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहि त्वाभावाधिकरणतायां व्यभिचारविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्न प्रयोज्यत्वान्न तादृशविशिष्टान्तरं व्यभिचारत्वावच्छिन्नमिति तत्र नाव्याप्तिः । न चैवं व्यभिचारविशिष्टमेयत्वाद्यावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वविषयतापदेन स्वविषयतान्तःपातिविषयताविव क्षणात् तथाच व्यभिचारविशिष्टमेयत्वविषयतायाः तादृशाधिक रणत्वाप्रयोजकत्वेऽपि तदन्तः पातिव्यभिचारविषयतायास्तथा त्वात् स्वपदेन व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादेरपि धर्तुं शक्यत्वेऽपि न व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादिकमपि तत्सजातीयविशिष्टान्तराघ टितमेवेति नातिप्रसङ्गः । एवं चैतत्कल्पे व्यभिचारघटितबाधे ऽव्याप्तिदानमप्यत्र सङ्गच्छते बाधविषयान्तःपातिव्यभिचारविष यताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतायां व्यभि चारविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वात् स्वपदेन बाधादेरपि सङ्ग्रहः । स्व वृत्तिबाधत्वेत्यामासविभाजक इत्यादेरपि स्वविषयान्तःपातिविष यताप्रयोज्य निरुक्तोभयाभावप्रयोजकीभूतं यद्यदभावाधिकरणत्वं तत्तदभावाधिकरणत्व विशिष्टान्तरयद्धर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यं तद्धर्मावच्छिन्नाघटितमित्यर्थो वाच्यः । न च व्यभिचारविशिष्ट मेयत्वादावतिव्याप्तिवारणायान्तःपातिविषयतामनिवेश्य विरो धिदले विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वमित्यत्र स्वीयविरोधिविषयताप्रयु क्तत्वमित्यर्थो वाच्यः, तथाच न व्यभिचारघटितबाधादावव्या प्तिरिति वाच्यम् धूमवान् अवृत्तिवह्नेरित्यादिस्थलीयसाधना प्रसिद्धिघटितव्यभिचारात्मकधूमाभाववद्वृत्तिवह्नौ तादृशताव्यव्या प्तिरित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या घटादावतिव्याप्तिवारकतया विरोधिवि षयताप्रयुक्तत्वदलसार्थक्यासम्भवेऽपि नाहार्यस्थले एकदेशे

देशविषयतामादायासम्भववारणाय व्यापकत्वपर्यन्तानिवेशः विशेषगुणवद्द्रव्यादिसङ्ग्रहाय यत्किञ्चित्त्वानिवेशः । तथाचैकदेशवारणाय विशेष्यदलसार्थक्यम् । परन्तु घटादिविषयताप्रयोज्यतादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या स्वपदेन घटादेर्धर्तुमशक्यत्वात् तद्वारकविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलवैयर्थ्यमिति प्रतियोगिनि स्वत्वाभावः । धूमव्यभिचारिवन्हिमान् धूमवान् वन्हेरित्यादिस्थलीयबाधविषयताप्रयोज्यायां प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां व्यभिचारविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वाच्च तादृशविशिष्टान्तरं व्यभिचारत्वावच्छिन्नमिति तत्र नाव्याप्तिः । न चैवं व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वविषयतापदेन स्वविषयतान्तःपातिविषयताविवक्षणात्, तथाच व्यभिचारविशिष्टमेयत्वविषयतायाः तादृशाधिकरणत्वाप्रयोजकत्वेऽपि तदन्तःपातिव्यभिचारविषयतायास्तथात्वात् स्वपदेन व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादेरपि धर्तुं शक्यत्वेऽपि न व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादिकमपि तत्सजातीयविशिष्टान्तरघटितमेवेति नातिप्रसङ्गः । एवं चैतत्कल्पे व्यभिचारघटितबाधेऽव्याप्तिशङ्कनमप्यत्र सङ्गच्छते बाधविषयान्तःपातिव्यभिचारविषयताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतायां व्यभिचारविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वात् स्वपदेन बाधादेरपि सङ्ग्रहः । स्ववृत्तिबाधत्वाभासविभाजक इत्यादेरपि स्वविषयान्तःपातिविषयताप्रयोज्यं निरुक्तोभयाभावप्रयोजकीभूत यद्यदभावाधिकरणत्वं तत्तदभावाधिकरणत्व विशिष्टान्तरवद्धर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यं तद्धर्मावच्छिन्नाघटितमित्यर्थो वाच्यः । न च व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादावतिव्याप्तिवारणायान्तःपातिविषयतामनिवेश्य विशेष्यदले विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वमित्यत्र स्वीयविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वमित्यर्थो वाच्यः, तथाच न व्यभिचारघटितबाधादावव्याप्तिरिति वाच्यम् धूमवान् अवृत्तिवन्हेरित्यादिस्थलीयसाधनाप्रसिद्धिघटितव्यभिचारात्मकधूमाभाववद्वृत्तिवह्नौ तावताप्यव्याप्तिरित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या घटादावतिव्याप्तिवारकतया विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलसार्थक्यासम्भवेऽपि आहार्यस्थले एकदेशे-

ऽतिव्याप्तिवारकत्वेनैव सार्थक्यसम्भवेन तद्वैयर्थ्याभिधानासङ्गतेस्तादवस्थ्यादिति ॥ २३ ॥

यद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वमित्युभयाभावघटितहेत्वाभाससामान्यलक्षणं दीधितिकृता कृतम् । तत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारवारणाय निवेशितस्य विशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणस्य विशिष्टान्तराविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमित्यर्थो भट्टाचार्येण कृतः ।

अत्र धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमदात्मकबाधविषयताप्रयोज्यायां तादृशसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां तादृशबाधविषयतान्तःपातिव्यभिचारविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वात्तादृशबाधादावव्याप्तिरतो विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वपदेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वं विवक्षितम् । न च सर्वत्रैव एकदेशीयविषयतामादायासम्भवसम्भवे व्यभिचारघटितबाधादावव्याप्तिदानं सन्दर्भविरुद्धमिति वाच्यम् प्रकृतलक्षणाघटीभूतविशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविवक्षयापि एकदेशविषयतामादाय दोषवारणसम्भवेनाव्याप्तिदानस्यैवोचितत्वादिति । अथ व्यभिचारादिविषयतानिष्ठस्य प्रयोजकतावच्छेदकीभूतस्य निरवच्छिन्नवह्नित्वादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकतादृशविषयतात्वस्य जातिमान् धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानीयविषयितासाधारणव्यभिचारादिरूपविशिष्टान्तरविषयितात्वाव्यापकतया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारावति(१)व्याप्तिरतस्तद्वारणाय यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकत्वमेव वाच्यम् एवं च तादृशविशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयित्वाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव बाधविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयतामादाय व्यभिचारादावव्याप्तिवारणसम्भवे

---

[१] ननु तादृशविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवसम्भवेऽतिव्याप्तिदानमसङ्गतमिति चेन्न व्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतासम्बन्धेन तादृशरूपाभावस्य विवक्षितत्वादिति ।

विशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारकतयैव तत्सार्थक्यात् । न च तथापि विषयताप्रयोज्यत्वमेव निवेश्यतां किं विषयतायां स्वीयत्वनिवेशनेनेति वाच्यम् तावतापि पर्वतो धूमाभाववानित्याकारकभ्रमात्मकबाधज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयताप्रयोज्यायां निरुक्तोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वसत्त्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्त्यापत्तेः धूमाभाववत्पर्वताप्रसिद्ध्या विशिष्टान्तरपदेन बाधस्य धर्तुमशक्यत्वात् । न च तथापि स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विशिष्टनिरूपितविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशापेक्षया स्वावच्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव व्यभिचारघटितबाधादिसङ्ग्रहसम्भवे व्यापकत्वपर्यन्तनिवेशनप्रयोजनाभाव इति वाच्यम् तथासत्यसम्भवापत्तेः—व्यभिचारस्यावच्छिन्नविषयताशून्यभ्रमात्मकव्यभिचारादिप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्य तादृशाधिकरणतायां सत्त्वात् । एतेन स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयितावृत्तिरूपानवच्छिन्नप्रयोजकताकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये व्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति परास्तम् । न च तथापि यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नाप्रयोज्यत्वमनिवेश्य यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतावृत्तिरूपानवच्छिन्नप्रयोजकताकत्वमेव निवेश्यतां व्यापकत्वानिवेशेन लाघवात् व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः शुद्धव्यभिचारादिवृत्तिरूपानवच्छिन्नतया तादृशबाधाव्याप्तिवारणसम्भवादिति वाच्यम् । धूमव्यभिचारी वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादिस्थलीयबाधाव्याप्तिप्रसङ्गात् तादृशबाधविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः व्यभिचारात्मकविशिष्टविषयतावृत्तितादृशबाधविषयतात्वेनावच्छिन्नत्वात् । किञ्च सर्वैव बाधादिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः शुद्धहृदादिरूपविशिष्टान्तरविषयतावृत्तिरूपावच्छेद्यतया असम्भवापत्तेश्च ।

इदं त्ववधेयम् । विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्वविषयतानिष्ठप्रयोजकताकत्वमेव निवेशयितुमुचितम् । विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वस्य व्यभिचारघटितबा-

विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति । न च जातिमान् धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानवारणाय तादृशोभयाभावप्रयोजककिञ्चिद्विशिष्टान्तराविषयितात्वाव्यापकत्वमेव निवेशनीयमिति वाच्यम् तथा सति जात्यवच्छेदेन धूमव्याप्त्यवगाहिधूमव्याप्यजातिमद्वान् धूमवान् वह्नेरित्यत्र मेयत्वविशिष्टधूमाभाववद्वृत्तिवह्न्यात्मकव्यभिचारेऽतिव्याप्तेः—तत्र वह्नित्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताघटिततादृशविषयितात्वस्य उभयाभावप्रयोजकजातिमान् धूमव्यभिचारीतिज्ञानीयविषयतासाधारणविशिष्टान्तराविषयितात्वाव्यापकत्वादिति चेत्र अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशे व्यभिचारघटितबाधादावव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकज्ञानस्य व्यभिचारात्मकविशिष्टान्तरविषयत्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वविरहेण केवलव्यभिचारविषयकज्ञानस्यैव तादृशतया तज्ज्ञानीयविषयत्वाप्रयोज्यत्वस्य केवलव्यभिचारविषयकज्ञानाकालीनमेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकज्ञानोत्तरज्ञानवृत्तिव्याप्त्यवगाहित्वाभावाधिकरणतायाः सत्त्वात् मेयत्वविशिष्टव्यभिचारवारणायैव विशिष्टान्तरविषयताव्यापकरूपावच्छिन्नत्वपर्यन्तस्य सार्थकत्वात् । एतेन स्वावच्छिन्नविषयकज्ञानीयविषयत्वाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ विशिष्टान्तरविषयताव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशो व्यर्थ इत्यपि प्रत्युक्तम् । उक्तरीत्या मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिप्रसङ्गात् ।

वस्तुतः धूमव्यभिचारिवह्नित्वेन अभावावगाहिधूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमाभाववानित्यादिबाधभ्रमस्यापि विशिष्टान्तराविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यतया तद्विषयत्वाप्रयोज्यत्वस्य साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायामसत्त्वेनाव्याप्तिरतो व्यापकत्वनिवेशः । एतेन विशिष्टान्तराविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशनमपि हेयम् । न च स्वविषयताप्रयोज्यत्वनिवेशेन व्यर्थमिति वाच्यम् स्वपूर्ववर्तिज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया एव स्वनिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् सामान्यभावमात्रप्रयुक्ततादृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वसत्त्वेन मेयत्व-

अविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारकतयैव तत्सार्थक्यात् । न च तथापि विषयताप्रयोज्यत्वमेव निवेश्यतां किं विषयतायां स्वीयत्वनिवेशनेनेति वाच्यम् तावतापि पर्वतो धूमाभाववानित्याकारकभ्रमात्मकबाधज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयताप्रयोज्यायां निरुक्तोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वसत्त्वेन मेयत्वादौ विशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्त्यापत्तेः धूमाभाववत्पर्वताप्रसिद्ध्या विशिष्टान्तरपदेन बाधस्य धर्तुमशक्यत्वात् । न च तथापि स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विशिष्टनिरूपितविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशापेक्षया स्वावच्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव व्यभिचारघटितबाधादिसङ्ग्रहसम्भवे व्यापकत्वपर्यन्तनिवेशनप्रयोजनाभाव इति वाच्यम् तथासत्यसम्भवापत्तेः—व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयताशून्यभ्रमात्मकव्यभिचारादिप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्य तादृशाधिकरणतायां सत्त्वात् । एतेन स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयितावृत्तिरूपानवच्छिन्नप्रयोजकताकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये व्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति परास्तम् । न च तथापि यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नाप्रयोज्यत्वमनिवेश्य यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतावृत्तिरूपानवच्छिन्नप्रयोजकताकत्वमेव निवेश्यतां व्यापकत्वानिवेशेन लाघवात् व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः शुद्धव्यभिचारादिवृत्तिरूपानवच्छिन्नतया तादृशबाधाद्यव्याप्तिवारणसम्भवादिति वाच्यम् । धूमव्यभिचारी वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादिस्थलीयबाधाव्याप्तिप्रसङ्गात् तादृशबाधविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः व्यभिचारात्मकाविशिष्टविषयतावृत्तितादृशबाधविषयतात्वेनावच्छिन्नत्वात् । किञ्च सर्वत्रैव बाधादिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः शुद्धह्रदादिरूपविशिष्टान्तरविषयतावृत्तिरूपावच्छेद्यत्वस्य असम्भवाच्च ।

इदं त्ववधेयम् । अविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्वविषयतानिष्ठप्रयोजकताकत्वमेव निवेशयितुमुचितम् । विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वस्य व्यभिचारघटितबा-

धिविषयतानिष्ठोभयाभावप्रयोजकतायामेव सत्त्वेन उभयाभावाधिकरणताया विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्वविषयतानिष्ठप्रयोजकताकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्यादुभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतापर्यन्तानिवेशकृतलाघवाच्चेति ध्येयम(१)। न च विशेष्यदलप्रविष्टावरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावाधिकरणताया विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये पृथग्विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। तथासति सर्वत्रैवासम्भवापत्तेः ह्रदो वह्न्यभाववान् ध ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यधूमवांश्चेत्यादि–समूहालम्बनबाधादिविषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यविरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावव्या

(१) अत्र केचित्। सर्वं गगनवाच्यत्वादित्यादौ सर्वत्वावच्छिन्नगगनवत्ताबुद्धिम्प्रति गगनाभाववत्त्वावच्छिन्नप्रकारताकाकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वेन गगनाभाववत्सर्वं गगनाभाववान् घट इति ज्ञानसाधारणेन रूपेण प्रतिबन्धकताया सव्यभिचारे शिरोमणिनोक्तत्वात् [अतो] गगनाभाववत्सर्वरूपबाधादावव्याप्तिः गगनाभाववत्सर्वत्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठप्रयोजकताया गगनाभाववद्घटरूपविशिष्टान्तरविषयताव्यापकं यत् गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकिञ्चिदवच्छिन्नविषयतात्वं तदवच्छिन्नत्वात्। न च भवन्मते साध्यबाधादावव्याप्तिदुर्वारैव विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् मन्मते विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य घटकत्वात्। न च तथापि उक्तरूपावच्छिन्नविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकताभिन्नत्वस्य स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकताया निवेशात्प्रोक्तदोष इति वाच्यम् प्रयोजकत्वस्यैक्यमते उक्तस्याधेऽव्यावर्तयितुमशक्यत्वात्। स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकताया विशिष्टान्तरविषयतावृत्तिप्रयोजकत्वाभिन्नत्वात्। स्वमते तु स्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यस्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मविशिष्टान्यउभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वनिवेशान्नोक्तदोषावकाशः। वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वस्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयान्यथासिद्धोत्पन्नज्ञानवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनेति प्राहुः।

सत्वात् उक्तसमूहालम्बनविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिनिष्ठतादृशोभयाभावाधिकरणतायां विनिगमकासद्भावात्सत्प्रतिपक्षविषयताया अपि प्रयोजकत्वात् । एतेन यद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकविशिष्टान्तराविषयत्वाप्रयोज्यविरोधिविषयताप्रयोज्योभयाभावाधिकरणताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे स्वतन्त्रविशिष्टान्तराघटितत्वप्रवेशो व्यर्थ इत्यपि प्रत्युक्तम् । उक्तरीत्याऽसम्भवापत्तेः । अत्र यत्किञ्चिदधिकरणतानिवेशो नासम्भव इति ध्येयम् । न च धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान्वह्नेरित्यादौ बाधघटकीभूतधूमव्यभिचारिवह्निमत्यासिध्यासि' बाधविषयतान्न.पातितदीयविषयताप्रयोज्यायां तादृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वादिति वाच्यम् । स्वविषयताप्रयोज्यपदेनापि स्वविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । अथोक्तरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे तेनैवैकदेशवारणसम्भवे विशेष्यदलमनर्थकम् । एकदेशीयविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वाप्रसिद्ध्या स्वपदेन एकदेशस्य धर्तुमशक्यत्वेन विशिष्टान्तराघटितत्वासत्वादेव / एकदेशेऽतिव्याप्त्यसम्भवादिति । न चाननुगमसम्भवेन विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावाधिकरणताकं यद्यत्तदन्यरूपविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशात् – विशेष्यदलवैयर्थ्यमिति वाच्यम् तथासति बाधादेरसम्भवापत्तेः—बाधादेरपि स्वविषयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यबाधसत्प्रतिपक्षोभयविषयकसमूहालम्बननिश्चयोत्तरज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणताकत्वादिति 'चेन्न विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतासामान्यं यद्यत्तदन्यत्वस्य विशिष्टान्तराघटितत्वपदेन विवक्षयैवासम्भवासम्भवेन विशेष्यदलसार्थक्यात् । न चैवं व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् विरोधिविषयतायां स्वीयत्वनिवेशेनैव तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

परे तु विशेष्यदलानुक्तौ पाषाणमयत्ववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः पाषाणमयो न वह्निमानिति-ज्ञानकालीनपर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकतया पाषाणमयत्ववत्पर्वतविषयताया अपि प्रा-

पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नतादृशाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् । न च पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतविषयताप्रयोज्यतादृशाधिकरणताया वह्न्यभाववत्पाषाणमयत्वविशिष्टात्मकविशिष्टान्तरप्रयोज्यत्वान्नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पाषाणमयत्वावच्छेदेन वह्न्यभावघटितवह्न्यभाववत्पाषाणमयत्वविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यदलोक्तावपि निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पाषाणमयत्ववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः तत्र विशेष्यदलस्यापि सत्त्वात्, यदि च तत्र विरोधिविषयस्याभावान्नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदापि निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् नीलपर्वतादित्यत्र नीलत्वाभाववान् वह्निमान् नीलत्वाभाववान् पर्वत इति ज्ञानीयविषयतामादाय नीलत्वाभाववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः साध्यवत्पक्षविषयताबहिर्भूतविषयतारूपद्वितीयकल्पोक्तविरोधिविषयतायाः पाषाणमयत्ववत्पर्वतादावपि सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिश्चेति वाच्यम् । पाषाणमयो न वह्निमानिति ज्ञानाकालीनपाषाणमयत्ववत्पर्वतज्ञानोत्तरज्ञानवृत्तितादृशाधिकरणतायां विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वानभ्युपगमेन पाषाणमयत्ववत्पर्वतविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वेन विशेष्यदलाभावादेवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवादिति प्राहुः ।

वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्येण तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशापेक्षया लाघवेन दीधितिकारोक्तविशेष्यदलघटितोभयाभावाधिकरणतायामेव विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नविरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकताकत्वनिवेशाच्च विशेष्यदलस्यावश्यकत्वसङ्गतिः । अत एव पूर्वमुक्तं भट्टाचार्येण स्वातन्त्र्येण तादृशविशेषणं यत्पदार्थे अनिवेश्य निश्चय एव तादृशविशिष्टान्तराविषयकत्वं निवेश्यमिति स्वरसादस्य निरुक्तकल्पे उभयाभावाधिकरणताप्रयोजकतायां तादृशविशेषणमिति ध्येयम् ।

यत्तु गगनमभावाप्रतियोगि गगनादित्यत्राभावाप्रतियोगित्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनरूपासाधारणे बाधघटितेऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानोत्तरज्ञाननिष्ठतादृशसाध्याभावावगाहित्वाभावाधिकरणतायां बाधरूपविशिष्टान्तरविषयित्वप्रयोज्यत्वात् ।

तत्तुच्छम् । साध्यवत्ताबुद्धौ अभावप्रतियोगिगगननिश्चयत्वेन प्रतिबन्ध्यत्वस्यैवोपपत्तौ तत्र ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन बाधज्ञानस्य प्र-

तिबन्धकत्वान्तराभावेन तस्यालक्ष्यत्वात् स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वाभावेन दोषत्वायुक्तत्वात् व्यभिचारादिघटितबाधादेश्च स्वातन्त्र्येण दूषकत्वात् तत्सङ्ग्रहप्रकारस्यावश्यकत्वात् ॥ २५ ॥

व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयताप्रयोज्याया दीधितिकारोक्ताभयाभावाधिकरणताया व्याप्त्यादिविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितानात्मकव्यापकरूपावच्छिन्नबाधादिविषयताप्रयोज्यत्वनियमात् तत्सङ्ग्रहाय तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावपर्यन्तनिवेश इति भट्टाचार्येणोक्तम्। न च विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वविषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाधिकरणताकत्वमित्युक्तावेव व्यभिचारघटितबाधे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतावच्छिन्नमादाय लक्षणसमन्वयसंभवे उभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतायामभावीयत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। जन्यतावच्छेदकविषयताया जनकतावच्छेदकविषयताप्रयोज्यत्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकसंस्कारोत्तरस्मृतित्तज्जन्यस्मृतौ या मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयता तदधिकरणतामादाय मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारकतायां तत्सार्थक्यात्, स्मृतिनिष्ठतादृशाधिकरणतया तादृशस्मृत्युत्तरानाद्यर्थज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोजकत्वस्य संस्कारीयमेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयत्वप्रयोज्यत्वस्य च सत्त्वात्। न च स्मृतिनिष्ठतादृशाधिकरणतायां व्यभिचारात्मकविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वात् नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। जनकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण जन्यतावच्छेदकविषयताप्रयोजकत्वेन शुद्धव्यभिचारविषयताया तथाप्रयोजकत्वादिति ध्येयम्।

यत्तु तादृशाधिकरणतायामभावीयत्वानिवेशे मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नाभिन्नात्मकव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यमेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकानुमितिनिष्ठविषयताधिकरणतायामुभयाभावप्रयोजकत्वस्य विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वस्य च सत्त्वादिति।

*तत्तुच्छम्। अभावीयत्वानिवेशेऽपि व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताभिन्न*रूपतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य तत्र सत्त्वेनोक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति।

अथ पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमत्ता-

दावतिव्याप्तिः धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमाभाववान् धूमव्यभिचारिवह्निमांश्च पर्वत इत्यादिज्ञानीयधूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वावच्छिन्नविषयतायाः साध्याभावगादित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वेन स्वविषयताप्रयोज्यताश्रयसाध्याभावगादित्वाभावाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वसत्त्वेन विशिष्टान्तराघटितत्वस्य स्वस्वव्यभिचारघटिततया विशेष्यदलस्य च सत्त्वात्। न च स्वविषयताप्रयोज्यताश्रयाधिकरणतायां धूमव्यभिचारिवह्निमत्पर्वत रूपविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वात्कथं तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् धूमव्यभिचारिवह्निमत्पर्वतरूपविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या विशिष्टान्तरपदेन तस्योपादातुमशक्यत्वात्।

नैवम्, विशेष्यदलघटकविरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वस्य विशिष्टान्तराघटितत्वदलघटकस्वविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वस्य च द्वयोरेकरूपावच्छिन्नत्वविवक्षया वह्निव्याप्यवान्निश्चये तदनुमितिसामान्ये विरोधिविषयतानिष्ठयद्रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावद्धूमाभाववत्त्व स्वविषयतानिष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताया विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वे तादृशीयप्रयोजकताभावाधिकरणताकत्वमित्यर्थस्य पर्यवसितत्वेन प्रागुक्तातिव्याप्तिवारणानवकाशादिति। एवं च धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमव्यभिचारिवह्निमति प्रागुक्तातिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरे स्वविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वमपि निवेशनीयं प्रयोजकताद्वयोरैक्याविवक्षयैव तथाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम्। प्रयोजकतायां स्वविषयतानिष्ठत्वं प्रयोजकताया ऐक्यलाभायैवेति ध्येयम्।

एवं प्रतिबन्धकतावच्छेदकलक्षणेऽपि विषयतानिष्ठयद्रूपावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबन्धकताकत्वं विशेष्यदलघटकस्वविषयतानिष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वमत्र विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरेऽपि निवेशनीयम् नातस्तल्लक्षणे उक्तदोषसम्भवः ॥२६॥

विरोधिविषयतापदेन तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नविशिष्यावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नांशे तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्व्याप्यान्यतरविषयत्वं च सिद्धिविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय विवक्षितं भट्टाचार्येण।

न च उभयाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नवै-

शिष्टयावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नाभावत्वाप्यन्यतरविषयता-विवक्षणेनैव सामञ्जस्ये तद्रूपावच्छिन्नांश इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् च ह्रदमभाववद्ध्रदकालीनपर्वतो वह्निमानित्यादौ सिद्धिविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय तदुपादानादिति तु विभावनीयम्।

अथ विरोधिविषयताशरीरे तद्रूपावच्छिन्नाभावत्वेन तद्रूपावच्छिन्नाभावविषयत्वं वस्तुगत्या तद्रूपावच्छिन्नाभावविषयत्वं वा निवेशनीयम्? आद्ये पर्वतो वह्न्यभाववानित्यत्र वह्निमत्पर्वतरूपबाधेऽव्याप्तिः। द्वितीये पर्वतो वह्निमान् द्रव्याभावादित्यादौ वह्निमत्पर्वतात्मकसिद्धिविषयेऽतिव्याप्तिः वस्तुगत्या वह्नेरपि द्रव्याभावाभावत्वादिति। न च यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावगाहिता तत्स्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण तदभावविषयत्वं विवक्षणीयम् तथा च वह्नित्वस्य पर्वतो वह्न्यभाववानित्यत्र तत्स्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्, पर्वतो वह्निमान् द्रव्याभावादित्यत्र च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्न प्रागुक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्यवकाश इति वाच्यम्। एवमपि ह्रदो वह्न्यभाववान् द्रव्यात् गुणो द्रव्याभाववान् वह्नेरित्यादौ साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्द्रव्यत्वस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्न्यभावत्वे वह्नित्वस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च द्रव्यत्वाभावत्वे सत्त्वात्। न च यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नावगाहिता निविष्टा तद्रूपसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण तद्रूपावच्छिन्नाभावविषयतानिवेशान्न प्रागुक्तदोषः वह्न्यभावत्वादौ द्रव्यत्वादिसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादिति वाच्यम्। एवमपि यत्र समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावस्य साध्यत्वं संयोगेन वह्नेर्हेतुत्वं तत्र साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेर्वह्नित्वसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावत्वादेरपि सत्त्वात्। न च यदंशे यद्रूपघटितयद्रूपावच्छिन्नसंसर्गताकयद्रूपावच्छिन्नावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नसंसर्गताकतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वतद्रूपसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण तद्रूपावच्छिन्नाभावविषयतानिवेशान्न कोऽपि दोषः समवायावच्छिन्नवह्न्यभावत्वस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गताकप्रतियोगिताकाभावावृत्तित्वान्नोक्तातिव्या-

त्तियद्रूपघटितरूपावच्छिन्नत्युपादानात् पर्वतत्वावच्छेदेन व ह्निस्साध्यतास्थले विशिष्टसंसर्गतावच्छेदकाप्रसिद्धावपि न क्षति संसर्गतावच्छेदककोटिप्रविष्टसंयोगत्वमादायैव प्रसिद्धिसम्भवादि ति वाच्यम्। तावतापि ह्रदो धूमजनकतेजोभाववान् वह्नेरित्यादौ सा ध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् वह्नित्वसमनियतानुयोगितानिरूपित प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य च धूमजनकतेजोभावेऽसत्त्वादिति। यदि च धूमजनकतेजोऽभावो न च ह्रदाभावस्वरूप समनियताभावानामैक्यानभ्युपगमादित्युच्यते तदा कथाञ्चदुक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति सुधीभिर्विभावनीयम् (१)।

न चोक्तरीत्या विरोधिविषयतानिर्वचने विरोधिवह्निविषयतासामा न्यप्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तत्रास्तीत्यस्यैव सम्यक्त्वं दोषवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। तथा सति पर्वतो वह्निमान् नीलधूमादित्यत्र नीलत्वा भाववत्पर्वतेऽतिव्याप्त्यापत्तेः नीलत्वाभाववान् वह्न्यभाववान् नी लत्वाभाववांश्च पर्वत इत्याकारकज्ञानोत्तरानुमितिनिष्ठसाध्याव गाहित्वाभावाधिकरणतायाः नीलत्वाभाववत्पर्वतनिरूपितविरोधि विषयतासामान्यप्रयोज्यत्वादिति ध्येयम्। २७॥

अथ पक्षवृत्तित्वाघटितसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुरू पासाधारण्येऽपि पक्षवृत्तिघटितासाधारण्यमिदमविरोधिवि षयित्वाभावात्। तादृशासाधारण्यविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसा मान्य भिन्नत्वोभयाभावासत्त्वेन विशेष्यदलानाक्रान्तत्वात् क्वचित् यताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरण ताया हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्यविषयताप्रयोज्यत्वेन विशिष्टान्त राघटितत्वस्यासत्त्वाच्च। न च विशेष्यदलरक्षणाय वह्निविषयकनिश्चये पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वं विशेषणं देयमिति वाच्यम् त॰

(१) परन्तु तद्रूपावच्छिन्नाभावनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्व तद्रूपावच्छि न्नघटकतानवच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नाभाव यावच्छिन्नविषयितात्वा पत्र वह्नित्वस्य तद्रूपघटितविषयतावच्छेदकत्वस्य निरुक्तानु योगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकताया निवेशान्नोक्तदोष। विष यतायां घटकतानवच्छेदकत्वनिवेशात् धूमजनकतेजोऽभावकालि गर्भहेतुकधूमजनकतेजोऽभावसाध्यकस्थले न साध्यवत्पक्षेऽति व्याप्तिरित्याहुः।

धासति वह्निविषयकनिश्चये हेतुमत्तानिश्चये च अनाहार्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन स्वरूपासिद्धावव्याप्त्यापत्तेः । यत्तु वह्निविषयकनिश्चयोत्तरोत्पन्न इति प्रकृतलक्षणे तृतीयक्षणव्यावृत्ताव्यवहितोत्तरत्वमेव निवेशनीयम् तथाचासाधारण्यनिश्चयोत्तरं पक्षे हेतुसाध्यावगाह्यनाहार्यज्ञानानुत्पत्त्या तादृशनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये एव निरुक्तोभयाभावसत्त्वाद्विशेष्यदलमक्षतमेवेति । तत्तुच्छम् । द्वितीयक्षणमात्रपर्यवसाय्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र काञ्चनमयत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमत्वरूपस्यासाधारण्यात्मकस्यालक्ष्यतया तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः, ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र जलावच्छेदेन वह्न्यभावघटितवह्न्यभावजलवदात्मकेऽतिव्याप्तेश्च—तन्निश्चयद्वितीयक्षणे निरुक्तोभयाभाववगाहि-अनाहार्यज्ञानानुत्पादात्, एवमसाधारण्यविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये निरुक्तोभयाभावसत्त्वेऽपि उक्तविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वाविशिष्टतादृशोभयाभावासत्त्वात् असाधारणेऽव्याप्तितादवस्थ्याच्च । न च विशेष्यदलरक्षणाय हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनत्वासाधारण्यविषयकत्वैतदुभयाभाववैशिष्ट्यम् असाधारण्यज्ञाने विरोधिविषयतासम्पादनाय च मुख्यविशेष्यताशून्यत्वं वह्निविषयकनिश्चये निवेशनीयम्, तथाच साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमान्पक्ष इत्याकारकविशिष्टविषयताशालिज्ञानमादायैवासाधारणे लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् हेतुमत्पक्षाविषयकहेतुमत्पक्षज्ञानकालीनासाधारण्यज्ञानेऽपि निरुक्तोभयाभावस्य मुख्यविशेष्यताशून्यत्वस्य च सत्त्वात्तत्र च निरुक्तविरोधिविषयत्वाभावात्तदुत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावासत्त्वादसाधारण्येऽव्याप्तितादवस्थ्यात् जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानमादायासम्भववारणाय व्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया विशिष्टविषयताशालिज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयासम्भवाच्च । एतेन हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनत्वं परित्यज्य हेतुमत्पक्षविषयताशून्यत्वविशिष्टोभयाभावनिवेशे विशिष्टविषयताशालिज्ञानमादायैवासाधारण्यसङ्ग्रह इत्यपि परास्तम् । न च यदंशे यदवगाहित्वं तदंशे तदवगाहिप्रतिबन्धकतावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयत्वमेव विरोधिविषयतापदेन वाच्या व-

वह्निविषयकनिश्चये हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनत्वघटितोभयाभाववत्त्वमेव निवेशनीयम् तथाच हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनहेतुमत्पक्षविषयकासाधारण्यज्ञानमादायैव लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् विरोधिविषयतापदस्य उक्तार्थकत्वे पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः वह्निमान् धूमाभाववान् वह्निमांश्च पर्वत इत्यादिज्ञानविप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य वह्निमत्पर्वतविषयतायामपि सत्त्वात् इति चेत्।

अत्र केचित्-विरोधिविषयतापदेन यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नावगाहिता निविष्टा तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नविशेष्यत्वानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नाभावतद्व्याप्यान्यतरविषयता(१) वाच्या वह्निविषयकनिश्चये प्रागुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशनीयम् तथाच हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनसाध्यवत्पक्षविषयकासाधारण्यसङ्ग्रह इत्याहुः।

तदप्यसत्। उक्तक्रमेण विरोधिविषयतानिर्वचने पर्वतो वह्निमान् वह्निमत्पर्वताभावादित्यत्र साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्यापत्तेः।

नव्यास्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्तानिश्चयान्यत्वासाधारण्यविषयकत्वोभयाभाववत्त्वं वह्निविषयकनिश्चये निवेशनीयम् तथाच साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमान्पक्ष इत्याकारकज्ञानमादायैवासाधारण्ये लक्षणसमन्वयः। न चोक्तज्ञानस्याव्यापकीभूताभावप्रतियोगिविषयताशून्यत्वाभावात् कथं तदादाय लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वपदेनापि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षविषयतान्तःपातिअव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वस्य अव्यापकीभूतविषयतावत्त्वसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षविषयतान्तःपातिविषयतावत्त्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति प्राहुः।

एतेन विशेष्यदलप्रविष्टविरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये पृथक् विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो विफलः। न च विशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशे ह्रदत्वावच्छेदेन वह्निसाध्यतास्थले तदवच्छेदेन वह्न्यभाववद्ह्रदादावतिव्याप्तिः ह्रदत्वावच्छेदेन वह्न्यभावविषयता-

(१) विषयतात्वेन निवेशाद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नविशेष्यतामादाय लक्षणगमनादिति ध्येयम्॥

स्वावच्छेदेन तादृशोभयाभावप्रयोजकतायाः विशिष्टान्तरविषयताव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वात्। स्वमते तु तादृशोभयाभावप्रयोजकीभूतायां ह्रदत्वावच्छेदेन साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां सामानाधिकरण्येन वह्न्यभाववद्ध्रदात्मकविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तस्य लक्ष्यत्वात्। अन्यथा सामानाधिकरण्येन साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय तन्निवेशेऽप्यप्रतीकारादिति पूर्वपक्षो निरस्तः। साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षविषयत्वस्यैव निरुक्तविरोधिविषयतारूपत्वात् तन्निष्ठप्रयोजकतायां हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरविषयताव्यापकरूपावच्छिन्नतयाऽसाधारणेऽव्याप्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम्।

अथोक्तरीत्याऽसाधारण्ये विशेष्यदलसत्त्वसंपादनेऽपि हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरघटितत्वात्कथं तत्संग्रहः। न च विशिष्टान्तरपदेन प्रकृतलक्षणाक्रान्तविशिष्टान्तरं वक्तव्यम् हेतुमत्पक्षादिकं च न तथेति वाच्यम् तथापि जलाभाववद्ध्रदकालीनवह्नेस्साध्यतास्थले जलवद्ध्रदात्मकहेतुमत्पक्षस्य तादृशतया तत्रासाधारणेऽव्याप्तेरपरिहारात्। न च विशिष्टान्तराघटितस्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्याप्रयोज्यत्वे सति यद्विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वं तदभावनिवेशान्नासाधारण्यासङ्ग्रह इति वाच्यम् तथा सति मेयत्वविशिष्टासाधारण्येऽतिव्याप्त्यापत्तेः। अथासाधारण्यविषयतात्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितस्वज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्याधिकरणतावृत्तिर्योभयाभावस्य विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यतायां निवेशे हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरमादाय नासाधारण्यासङ्ग्रह इति। न चैवं असाधारण्यज्ञानकालीनमेयत्वविशिष्टबाधज्ञानोत्तरानुमितिनिष्ठमेयत्वविशिष्टबाधविषयताप्रयोज्यसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां बाधात्मकविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वेऽपि तत्प्रयोज्यतायां निरुक्तोभयाभावासत्त्वान्मेयत्वविशिष्टबाधेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। स्वविषयताप्रयोज्यतायामपि निरुक्तोभयाभावनिवेशात्।

अथ तादृशाधिकरणतानिष्ठहेतुमत्पक्षविषयताप्रयोज्यत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणघटकैर्यावद्भिर्निरूपितमेकमेव न तु नानेति कथं विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यतायां तादृशोभयाभावनिवेशेऽप्यसाधारण्यसंग्रह इति चेत्, तर्हि तादृशप्रयोज्यत्वस्यैक्येऽपि

रण्यविषयतात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववती या विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकता तन्निरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वेत्यनेन विवक्षणान्नोक्तदोष इत्याहुः ।

तत्र, धूमाभाववत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ आश्रयासिद्ध्यात्मकमेयत्वविशिष्टधूमवत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगी धूमः धूमवान् पर्वतः प्रमेय इति ज्ञानोत्तरघटाद्यनुमितिनिष्ठप्रमेयत्वविशिष्टधूमवत्पर्वतविषयताप्रयोज्यपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वसत्त्वात् । धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठतादृशाधिकरणताप्रयोजकतायामसाधारण्यविषयतात्वानवच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयताप्रयोज्यतानिरूपितत्वोभयसत्त्वात्, धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वे स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वे उभयत्रैव तादृशोभयाभावं निवेश्य विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोजकाधिकरणताकत्वमित्युच्यते तदा न कोऽपि दोषः । एवञ्च ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यतानिरूपितत्वघटितप्रागुपदर्शितोभयाभावस्य उभयप्रयोजकतानिवेशोऽपि साधीयानिति ।

अथैवं प्रागुक्तदोषवारणाय स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां च ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यतानिरूपितत्वासाधारण्यविषयतानवच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशावश्यके निरुक्तोभयाभाववद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभाववन्निरुक्तोभयाभाववद्विशिष्टस्वविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावदुभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे विशेष्यदलनिवेशो विफल इति चेन्न कपिसंयोगाभाववद्वृक्षा कपिसंयोगीत्यत्र कपिसंयोगाभाववद्वृक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । न च वह्निविषयकनिश्चये अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितत्वानिवेशस्यावश्यकतया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितकपिसंयोगाभाववद्वृक्षविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये तादृशोभयाभावसत्त्वात् तन्निवेशेऽपि तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् अव्याप्यवृत्तित्वभ्रमानास्कन्दितत्वं वह्निविषयकनिश्चये इत्येव विशेष्यदले निवेश्यतया तत्राव्याप्यवृत्तित्वभ्रमानास्कन्दितनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये ता-

ण्यविषयतात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववती या विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकता तन्निरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्येत्यनेन विवक्षणान्नोक्तदोष इत्याहुः ।

तत्र, धूमाभाववत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ आश्रयासिद्ध्यात्मकमेयत्वविशिष्टधूमवत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगी धूमः धूमवान् पर्वतः प्रमेय इति ज्ञानोत्तरघटाद्यनुमितिनिष्ठप्रमेयत्वविशिष्टधूमवत्पर्वतविषयताप्रयोज्यपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वसत्त्वात् । धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठतादृशाधिकरणताप्रयोजकतायामसाधारण्यविषयतात्वानवच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयताप्रयोज्यतानिरूपितत्वोभयसत्त्वात्, धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वे स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वे उभयत्रैव तादृशोभयाभावं निवेश्य विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोजकाधिकरणताकत्वमित्युच्यते तदा न कोऽपि दोषः । एवञ्च ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यतानिरूपितत्वघटितप्रागुपदर्शितोभयाभावस्य उभयप्रयोजकतानिवेशोऽपि साधीयानिति ।

अथैवं प्रागुक्तदोषवारणाय स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां च ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यतानिरूपितत्वासाधारण्यविषयतात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशावश्ये नियतोभयाभाववद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभाववन्नियतोभयाभावविशिष्टस्वविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावदुभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे विशेष्यदलनिवेशो विफल इति चेन्न कपिसंयोगाभाववद्वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्र कपिसंयोगाभाववद्वृक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । न च पक्षविषयकनिश्चये अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितत्वनिवेशस्यावश्यकतया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितकपिसंयोगाभाववद्वृक्षविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये तादृशोभयाभावसत्त्वात् तन्निवेशेऽपि तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् अव्याप्यवृत्तित्वभ्रमानास्कन्दितत्वं पक्षविषयकनिश्चये इत्येव विशेष्यदले निवेश्यतया तत्राव्याप्यवृत्तित्वभ्रमानास्कन्दिततद्विषयकोत्तरानुमितिसामान्ये ता-

ह्रदोभयाभाववत्त्वविरहादिति ध्येयम् ।

यत्तु नो विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्य विषयतानिष्ठप्रयोजकताकप्रयोज्यतावत्त्वात् ह्रदोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतास्त्वमेव विशिष्टान्तराघटितत्वं वाच्यमतो नोक्तदोषः असाधारण्यविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वादव्याप्तिविरहात् वह्निमान् यत्र जलवद्धूमवज्जलवद्धूमवद्ध्रदस्यावच्छेद्यविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां च जलवद्धूमवद्ध्रदात्मकविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नत्वेन व्याप्तिव्याप्तिविरहादेवेति युक्तमुत्पश्यामः ।

परे तु स्वघटकत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरस्य विशेषणीयतया असाधारण्यप्रसङ्गः, हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरस्य स्वघटकत्वाभावात् वह्निमान् जलवद्धूमवत्त्वाज्जलवद्धूमवद्ध्रदादौ च नातिव्याप्तिः जलवद्धूमवद्ध्रदात्मकविशिष्टान्तरस्य स्वघटकत्वात् । न चैवं वह्निमान् धूमवद्ध्रदाव्याप्तिरत्र स्वघटकविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नतादृशप्रयोज्यत्वासिद्धेरिति वाच्यम् स्वघटकविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वविषयताप्रयोज्यताह्रदोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतात्वाभावरूपं यत्तदन्यतमस्य विवक्षितत्वात् । सामान्यदोषादानात् विशेषगुणवद्घटादौ गुणवद्घटादिरूपविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यताह्रदाभाव्याप्यत्वादिरथाभावाधिकरणताकत्वेऽपि नाव्याप्तिः । व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादावतिव्याप्तिस्तु विशेषविषयतानां स्वघटकत्वनिवेशेन वारणीया । न च धूमव्यभिचारिविशिष्टधूमवान् वह्न्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्न्याद्यात्मकबाधादावव्याप्तिः व्यभिचारात्मकविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वविषयताप्रयोज्यताह्रदोभयाधिकरणतात्वाभावत्वेनाभावत्वधूमव्यभिचारिवह्न्यादिना घटितत्वादिति वाच्यम् धूमव्यभिचारत्वावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यताया एव तादृशाधिकरणताप्रयोजकतया धूमव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिधूमव्यभिचारिवह्न्यादिरूपविशिष्टान्तराघटितत्वात् तादृशाधिकरणताप्रयोजकत्वेन स्वघटकत्वे धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्न्यादिरूपं विशिष्टान्तरघटितत्वस्य अप्यनवकाशादित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् ॥२८॥

साध्यवत्पक्षविषयताबहिर्भूतविषयत्वं विरोधिविषयतापदेन विवक्षितम् भट्टाचार्येण ।

अथैतत्कल्पे पर्वतो वह्निमान् घटत्वभावादित्यादौ अव्याप्तिः स्वरूपासिद्धिविषयतायाः साध्यवत्पक्षविषयताबहिर्भूतत्वाभावेन तादृशस्वरूपासिद्धिविषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावादिति । न च साध्यवत्पक्षविषयताबहिर्भूतविषयतापदेन साध्यवत्पक्षविषयतात्वहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणत्वाप्रयोजकत्वोभयाभावघटितविषयताविवक्षणान्नोक्तदोष इति वाच्यम् तथापि सति पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः वह्निमान् धूमाभाववानितिज्ञानकालीनवह्निमत्पर्वतविषयकज्ञानस्यापि हेतुमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया विवक्षितत्वात् तथा च साध्यवत्पक्षविषयताया अपि निरुक्तोभयाभाववत्त्वादिति चेन्न

विरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकतापदेन साध्यवत्पक्षविषयतावृत्तित्वहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतानिष्ठप्रयोज्यत्वानिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रयोजकताया विवक्षितत्वात् तथा चोक्तस्थले हेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकताया एव तादृशोभयाभाववत्त्वेन तामादायैव लक्षणसमन्वयः । न च पर्वतः प्रमेयवह्निमान् घटत्वभावादित्यत्र साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिस्तत्र हेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकतायां निरुक्तोभयाभाववत्त्वेन तामादाय विशेष्यदलस्य साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वसत्त्वादिति वाच्यम् विशिष्टान्तराघटितत्वान्तर्गतस्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां साध्यवत्पक्षविषयतावृत्तित्व–निरुक्तोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ यद्देशे यदवगाहित्वं साध्यवत्पक्षविषयतातिरिक्तं तद्देशे तदवगाहित्वाभावनिष्ठप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकताभिन्नत्वएतदुभयाभाववत्त्वनिवेशेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसंभवात् ।

वस्तुतस्तु प्रागुक्तयुक्त्या विरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकतावच्छेदकस्य स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकस्य च द्वयोरैक्यविवक्षणस्यावश्यकतया तत्र च उक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति ध्येयम् ॥ २९ ॥

ननु पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निश्चयसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहि-

निश्चयावृत्तिविषयतैव विरोधिविषयतापदार्थः तथाच यन्निरूपित ताद्दशविषयताशालिनिश्चयात्तदनुमितित्वव्यापक उभयाभावस्तत्त्वमिति समुदायार्थः । निश्चयत्व विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावाभावप्रविरोधकोटिद्वयप्रकारकैकधर्मिविशेष्यकज्ञानान्यज्ञानत्वमित्युक्तं भट्टाचार्येण ।

अथ कोटिद्वये विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावाभावप्रत्यविशेषणानिर्वह्नि पयसो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैकस्य विरोधिकोटिद्वयप्रकारकत्वनियमेऽपि न ताद्दशनिश्चयाप्रसिद्धिः । एकधर्मिविशेष्यकत्वानुपादानात् ह्रदो वह्निमान् धूमान्वधूमादित्यत्र वह्न्यभाववद्घटादौ नाव्याप्तिः अन्यथा वह्न्यभाववद्घटादिविषयकस्य पक्षे साध्यादिनिश्चयस्यैव विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावाभावप्रविरोधिकोटिद्वयप्रकारकज्ञानान्यज्ञानत्वेन वह्न्यभाववद्घटादिविषयतायास्तदवृत्तित्वेनातिव्याप्तिः स्यात् । न चैव ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभाववद्ध्रदकालीनधूमादित्यत्र निरुक्तज्ञानान्यस्य पक्षे साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्याप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरिति वाच्यम् स्वनिरूपकत्व-स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टज्ञानान्यत्वस्य निरुक्तज्ञानान्यपदेन विवक्षितत्वात् । प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं च—स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्व-स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविरोधितावच्छेदकावच्छिन्नत्व-स्वनिरूपितविशेष्यतानिरूपितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेनेति । तथाचोक्तस्थले वह्न्यभाववद्ध्रदकालीनधूमवान्ह्रदो वह्निमानित्याकारकस्यैवोक्तप्रकारतासम्बन्धेन विशिष्टज्ञानान्यज्ञानस्य प्रसिद्धत्वान्नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

अथ धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निना धूमसाधने वह्निर्दुष्ट इत्यादिव्यवहाराद्धौ धूमत्वावच्छिन्नविधेयताकवह्नित्वावच्छिन्नलिङ्गकसमूहालम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्यैव प्रत्येतव्यतया पर्यंते धूमेन वह्निसाधने धूमो न दुष्ट इत्यादिनञ्समभिव्याहारस्यानुपपत्ति तत्र पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गताकसमूहालम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मा

वच्छिन्नवत्त्वरूपप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या योग्यताविरहात् नञा तदभा-
वस्य बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न वह्निना धूमसाधने वह्निर्दुष्ट
इत्यादौ स्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावृत्तिरूपावच्छि-
न्नवत्त्वसम्बन्धेन धूमत्वावच्छिन्नविधेयताकवह्नित्वावच्छिन्नलिङ्गता-
कसमूहालम्बनानुमितित्वस्य प्रतीयते । सम्बन्धघटकवृत्तित्वं च-स्वा-
वच्छिन्नविषयित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । तथाच पर्वते
धूमेन वह्निसाधने धूमो न दुष्ट इत्यादौ नञ्समभिव्याहृतस्य अन्यत्र
प्रसिद्धेन व्यधिकरणतादृशपरम्परासम्बन्धेन पर्वतत्वावच्छिन्न-
पक्षकवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गताकसमूहाल-
म्बनानुमितित्वाभाववत्त्वावगाहितयैवोपपत्तेरिति दिक् ।

एतेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकता-
वच्छेदकविषयताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वमिति । अ-
त्र वदन्ति यत्किञ्चित्पदनिवेशेऽपि विशेषगुणवद्दुष्टेऽव्याप्तितादवस्थ्यम्
यत्किञ्चित्पदेन यावज्ज्ञानीयप्रतिबन्धकतायाः धर्तुं शक्यत्वादिति ।
तत्रानुगमः क्रियते-तत्पक्षकतत्साध्यकतल्लिङ्गकसमूहालम्बनानुमि-
तित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यरूपवत्त्वं दोष-
त्वम् । प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यं च स्ववृत्तित्व-स्ववृत्तित्वोपलक्षितरूपा-
वच्छिन्नविषयतात्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । स्ववृत्तित्वं च-स्वाव-
च्छिन्नविषयताव्यापकत्वसम्बन्धेन । विषयतात्वव्यापकत्वन्तु-स्वा-
वच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ॥ ३० ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचिता सामान्यनिरुक्त्यर्थप्रका-
शिका कालीशङ्कर्याख्या पत्रिका समाप्ता ॥ श्रीरमेशः प्रीयताम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सटिप्पण

सव्यभिचारप्रकरणम् ।

फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकता यादृशधर्मे पर्याप्ता तादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयजनकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वमिति विवक्षणे कोटिद्वयोपस्थापकस्य वैयर्थ्यमुक्तं भट्टाचार्येण ।

अत्र फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशे नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वान्वय निश्चयो न भवति संशय इति तादृशसंशयधर्मितावच्छेदकताश्रय-शब्दत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनित्यत्वतदभावविषयकत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेन जनकतया तद्रूपवदेव नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वमादाय नित्यत्वसाध्यकशब्दत्वादिहेतोः सव्यभिचारत्वापत्तिरतस्तन्निवेशः । अथात्र फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्व संशयजनकतावच्छेदकतावदित्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽनतिरिक्तवृत्तित्वं वा । आद्ये धूमवत्पर्वतकालीनवह्निमान् धूमादित्यादौ धूमवत्पर्वतकालीनवह्निमान् वेति संशयजनकतावच्छेदकीभूतायां धूमवत्पर्वतकालीनवह्नितदभावसहचरितधूमवानयमित्यादिज्ञानविषयत्वान्तःपातिपर्वतत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नविषयतायां फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वसत्त्वात् उक्तसाध्यकधूमेऽतिव्याप्तिः । न च फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानस्य संशयजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमिति विवक्षणे नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथासत्यसंभवापत्तेः भ्रमप्रमासाधारणज्ञानस्य जनकत्वानुरोधेन परस्परोपश्लेषायगादिज्ञानत्वेनैव जनकता वाच्या अखण्डसाधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वस्य संशयजनकतानवच्छेदकत्वादिति । नापि

द्वितीयः—नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं ज्ञानवानिति ज्ञानीयतादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यो न वेति संशयजनकतानतिरिक्तवृत्तितयाऽयं नित्यो ज्ञानादित्यत्रातिव्याप्तेः ।

अत्रोच्यते—स्वरूपसम्बन्धरूपं जनकतावच्छेदकत्वं निवेशनीयम् धूमध्वंसकालीनवह्निमान्धूमादित्यत्र प्रागुक्तातिव्याप्तिस्तु फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारत्वस्य तादृशधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नप्रकारतासामान्यस्य वा निवेशेनैव वारणीयेति ध्येयम् ॥ १ ॥

अथैवमपि नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानिति—ज्ञानीयतादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिरूपिततादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यो न वेति संशयजनकतावच्छेदकतयाऽयं नित्यो ज्ञानादित्यत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैव। न च फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूप्यताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वं संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नमिति विवक्षणे नायं दोषः । इदन्त्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकनिरूप्यताघटितरूपस्यैव तादृशसंशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकतया नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकनिरूप्यतावत्तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वस्य तादृशजनकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् इति वाच्यम् । नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकनिरूप्यतायाः एकव्यक्तितया इदन्त्वावच्छिन्ननिरूपकताकनिरूप्यतात्वेन रूपेण तादृशजनकतावच्छेदकत्वात् तादृशप्रकारतात्वस्य जनकतावच्छेदकत्वाच्च विशिष्टस्य सुतरां जनकतावच्छेदकत्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यादिति । यदि तादृशविशिष्टप्रकारतात्वे जनकतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिर्विवक्ष्यते, तदा ता-

दृशविशिष्टघटकज्ञानत्वावच्छिन्नांशस्य तादृशजनकतावच्छेदककोटावनन्तर्भावेणोक्तातिव्याप्तिवारणेऽप्यसंभवः लाघवेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदकत्वस्वीकारेणैवोपपत्तावनवच्छेदकीभूतविशेष्यतात्वावच्छिन्नत्वांशान्तर्भावेण जनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तेरसंभवात्, एतच्चानुमितिग्रन्थे प्रकारान्तरानुसरणे गौरवमित्यादिना भट्टाचार्येणैव स्फुटीकृतमिति। किञ्च भ्रमसाधारण्यानुरोधेन निरूप्यनिरूपकभावापन्नप्रकारतात्वेनैव जनकतावच्छेदकतायाः वक्तव्यत्वेन साधारण्यावच्छिन्नप्रकारतात्वस्यापि जनकतावच्छेदकतात्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावेनासम्भवापत्तेश्चेति। एतेन फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वं संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणं तद्रूपवत्त्वमित्युक्तावपि न निस्तार इति चेत्,

अत्राहुः—तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यताकसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायाः तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वेनावच्छेदिका या प्रकारता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वमिति विवक्षणान्न कोऽपि दोषः। अनुगमस्तु—प्रकृतसाध्यसंशयीयकोटितानिरूपितविशेष्यताविशिष्टावच्छेदकतावत्प्रकारतावच्छेदकरूपवत्त्वम्। विशेष्यतावैशिष्ट्यं च—स्वघटितसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नत्व-उभयसम्बन्धेन। अतएव नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवताय नित्यो न वा अयं च नित्यो न वेति समूहालम्बनसंशयजनकतामादाय नित्यो ज्ञानादित्यत्र नातिव्याप्तिः नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानिति—ज्ञानीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतायामेतत्संशयीयेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वाभावात्, विशिष्टज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि तादृशावच्छेदकतायां विशिष्टज्ञानवदिदन्त्वपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नत्वाभावादिति॥

वस्तुतस्तु फलीभूतसंशयीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोटितानिरूपितविशेष्यताविशिष्टा या आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता तन्निरूपितधर्मितावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतानिरूपितमुख्यविशेष्यताभिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावत्प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वमेव विवक्षणीयम् ॥ तादृशकोटितानिरूपितविशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्व—स्वघटितसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । समूहालम्बनसंशयीयविशिष्टज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वस्येदन्त्ववृत्तितादृशावच्छेदकतायां सत्त्वेऽपि विशिष्टज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वाभावात्, तादृशसंशयीयशुद्धेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वसत्त्वेऽपि च तादृशविशेष्यताघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वाभावात् नोक्तसमूहालम्बनसंशयमादायातिव्याप्तिः । मुख्यविशेष्यतानिवेशाच्च धूमवत्पर्वतकालीनवह्निमान् धूमादित्यादौ न प्रागुक्तातिव्याप्तिः ।

केचित्तु—फलीभूतसंशयीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोटितानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकता यादृशधर्मे पर्याप्ता तादृशधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताविशिष्टा या तद्विशेष्यताशालिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वमिति । निरुक्तमुख्यविशेष्यतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्व—स्ववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वनिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वसम्बन्धेन, नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवान्—इति ज्ञानीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारता तु न निरुक्तमुख्यविशेष्यताविशिष्टेति नोक्ताऽतिव्याप्तिः । न च यत्त्वतत्त्वनिवेशादननुगमः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोटितानिरूपितविशेष्यताविशिष्टप्रकारतावच्छेदकरूपवत्त्वे तात्पर्यात् । विशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वघटितसंशयत्वाव-

च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतावत्त्वोभयसम्बन्धेन । उक्तसम्बन्धघटकमुख्यविशेष्यतावत्त्व च प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन । मुख्यविशेष्यताप्रसिद्धिस्तु पूर्ववदित्याहुः ।

यदि च वक्ष्यमाणयुक्त्या साधारण्यादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशभीत्या प्रयोजनविरहेण संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकतयाऽसम्भव इत्युच्यते, तदा प्रागुक्तोभयसम्बन्धघटकीभूतस्वघटितसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वमपहाय स्वविशिष्टविशेष्यताशून्यसाध्यसंशयनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वघटितोभयसम्बन्धेनैव विशेष्यतावैशिष्ट्य विवक्षणीयम् ॥ उक्तसम्बन्धघटकस्य वैशिष्ट्य च स्वाभिन्नत्व-स्वावच्छिन्नत्व-स्वनिरूपकज्ञानीयत्व-एतत्त्रितयसम्बन्धेन इति ध्येयम् ॥

केचिदित्यादिकल्पेऽपि स्वघटितसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वमपहाय उक्तत्रितयसम्बन्धेन स्वविशिष्टमुख्यविशेष्यताशून्यसाध्यसंशयनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व निवेशनीयमिति संक्षेपः ॥ २ ॥

जनकता च साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता ग्राह्या, अतः सम्बन्धान्तरज्ञानजन्यकाद्युपस्थितविशेषणज्ञानमुद्रया साध्यसंशयजनकत्वेऽपि न क्षतिः । यदि चासाधारणधर्मादिज्ञानजन्यसंशये व्यभिचारवारणाय साधारण्यादिज्ञानजन्योपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ तादृशोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया साध्यसंशयत्व तत्र प्रयोजनविरहेण न निवेश्यते, तदा साध्यसंशयत्वावच्छिन्नत्व परित्यज्य साध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तित्वमेव निवेशनीयम् । विशेषणज्ञानादिजन्यता च न तन्न्यूनवृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । न चैवमपि यत्र नित्यत्वतदभावोभयप्रकारकज्ञानवानयं नित्यत्वतदभावसहचरितप्रमेयत्ववांश्चायमित्याकारकज्ञानाभ्यां नित्यत्वतदभावविषयिणी एकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र तादृशोपस्थितिजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय ज्ञानेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशोपस्थितिव्यक्तेः साधारण्यादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतया साध्यसंशयत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वादिति वाच्यम् । साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानियतजन्यतानिरूपकीभूतजनकताया एव पक्षधर्मता

ज्ञानविशेषणत्वोपगमात् नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवत्साक्षाज्जन्यता च न तादृशाजनकतानियतेति भट्टाचार्येणोक्तम्।

अथात्रोक्तयुक्त्या साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया तादृशज्ञानजन्यत्वस्य साध्यसंशयाजनकतादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरघटज्ञानादिसाधारणतया साध्यसंशयजनकताव्यभिचारित्वेनासंभवापत्तिरिति चेत्।

अत्राहुः—साध्यसंशयजनकतानियतत्वं न तादृशजनकताशून्यावृत्तित्वं येनाऽसंभवः स्यादिति, किन्तु तादृशजनकताशून्यसाध्यतदभावविषयकोपस्थित्यवृत्तित्वरूपमेव वाच्यम्। तथाच साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिमात्रस्यैव साध्यसंशयजनकतात्वेन तादृशजनकताशून्यत्वमसाधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितावेवेति तादृशोपस्थित्यवृत्तित्वस्य साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यतायामक्षतत्वान्न दोषः॥ अथवा तादृशजनकतानियतत्वं—स्वव्यापकतादृशजनकताकत्वम्। स्वपदं तादृशजनकतानियतत्वाभिमतजन्यतापरम्। स्वव्यापकत्व [illegible] स्वाधिकरणीभूतसाध्यतदभावविषयकोपस्थितिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्, तथाच नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानजन्यतायाः साध्यसंशयाजनकसाध्यतदभावविषयकोपस्थितावपि सत्त्वेन साध्यसंशयजनकतायां तादृ-

योगितानवच्छेदकत्वस्याभावान्नातिव्याप्तिः। ... जन्यताशालिसाध्यतदभावविषयकोपस्थितिमात्र एव ... शयजनकतासत्त्वात् नोक्ताऽसंभवः। एतेन पूर्वकल्पे ... ज्ञानादिमुद्रया साध्यसंशयजनकताव्य... साध्यतदभावविषयक... स्थित्यप्रसिद्ध्यैव विशेषणज्ञानादिमु... जनकताभावात्... भावात् जन्यतायां(१) साध्यसंशयत्वावच्छिन्नं—साध्यसंश... मवृत्तित्वं वा स्वपदमिति परास्तम्। एतत्कल्पे विशेषणज्ञा... जनकतायामपि नित्यत्वस्य नित्यत्वतदभावविषय... जन्यताव्यापकत्वस्य सत्त्वेनोक्तातिव्याप्तिवारण... दिति ध्येयम्॥

(१) परिचायकजनकतानियतजन्यतानिवेशेनासं...

परन्तु अवच्छेदकतासम्बन्धेन नियतत्वप्रवेशान्न कोऽपि दो इत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । अथवेत्यादिउक्तकल्पस्यापि फलतस्तदर्थकतया सन्दर्भविरोधादिति ॥

केचित्तु उक्ताऽसम्भवभिया साध्यसंशयजनकताव्यापकत्वमेव निवेशनीयम् नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानजन्यता च न तादृशजनकतायास्तादृशज्ञानवत्ताज्ञानाजन्योपस्थितावपि सत्त्वात् । न च तादृशजनकतायाः साधारणधर्मवत्ताज्ञानाजन्यासाधारणधर्मवत्ताज्ञानादिजन्योपस्थितावपि सत्त्वात् साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यतायामपि तादृशजनकताव्यापकत्वं दुर्घटमिति वाच्यम् । व्यापकतासम्बन्धेन तादृशजनकताविशिष्टजन्यताया एव निवेशनीयत्वात् इत्याहुः ॥ (१)तच्चिन्त्यम् ॥ न च तथापि धूमवान् पर्वतो वह्निमान् न वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितं यद्धूमवान्पर्वत इत्याकारकधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानीयजनकत्वं तन्नियता या धूमविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यता तन्निरूपकजनकताशालि—पर्वतो धूमवानित्यादिपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि—अनुभवत्वावच्छिन्नजन्यतायां स्मृतिसाधारणधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजनकताव्यापकत्वाभावेन तादृशजनकताव्यापकतानिवेशपक्षे धूमाद्यतिप्रसङ्गाभावेऽपि तादृशजन्यताव्याप्यत्वनिवेशकल्पेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति वाच्यम् , एतत्समाधानस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३ ॥

अथवा उक्तातिप्रसङ्गवारणाय तादृशजनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव जनकतायां निवेशनीयम् , अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानविशिष्टतत्कोट्युपस्थितित्वरूपतादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्मेणैव संशयजनकतावच्छेदकः न तु तादृशज्ञानजन्यतत्कोट्युपस्थितित्वं जन्यतापेक्षया तद्घटकस्याव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वादित्याशयेन साधारण्यादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

---

(१)अत्रापि निरुक्तरीत्या संशयत्वावच्छिन्नप्रवेशो व्यर्थ इति चिन्ताबीजम् ।

अथात्र संशयजनकतावच्छेदककोटौ साधारणादिधर्मवत्धर्मिज्ञानजन्यत्वस्य प्रवेशेऽपि न क्षति प्रकृते संशयजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टा या साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यता तद्घटकाव्यवहितोत्तरत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिरूपिता या साधारणादिधर्मवत्ताज्ञाननिष्ठजनकता तदाश्रयपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयादिति । न च जनकतावच्छेदकताया यदि पर्याप्तिर्निवेश्यते तदाऽसंभवः क्षतिरिति वाच्यम् । जनकतावच्छेदकतायाश्च पर्याप्तिर्न निवेश्यते इति स्वयमेवोक्तत्वात् इति चेत् ।

उच्यते-जन्यताया अव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वमत एव तदपेक्षया लघुत्वेन तद्घटकाव्यवहितोत्तरत्वस्य संशयजनकतावच्छेदकत्वोक्तिसङ्गतिः अन्यथा जन्यताया अतिरिक्तत्वे जन्यतापेक्षयाऽव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वाभावेन जन्यताया जनकतावच्छेदकत्वखण्डनस्याप्रसक्त्यापत्तेः । एवञ्च जन्यतापेक्षया तद्घटकाव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वादिति ग्रन्थेन जन्यत्वं नातिरिक्तपदार्थः किन्त्वव्यवहितोत्तरत्वघटितमेवेति ज्ञापनात् । अत एव आत्माश्रयेत्यादिग्रन्थस्य यतो जन्यताया नातिरिक्तत्वम् अतः आत्माश्रयभयेन तस्या जन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिर्नाऽसंभवः, अन्यथा जन्यताया अतिरिक्तत्वेऽसंभवरूप एव क्षतिरित्यर्थ एव तात्पर्यम्, न तु अत एव जन्यत्वस्य स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्वाऽपेक्षया गुरुत्वेन संशयजनकतानवच्छेदकत्वादेव न क्षतिर्नाऽसंभव इत्यर्थ इति न कुत्राप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम्(१) ॥ ४ ॥

न चैवं साध्यसंशयत्वनिवेशनं व्यर्थं यत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवोपपत्तेः, नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञा-

---

(१) वस्तुतस्तु उपस्थितत्वस्य साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशापक्ष एवैतदुक्तत्वात् तत्पक्षे जनकतावच्छेदककेवलस्योपस्थितत्वमादायातिप्रसक्तिरिवार उभयत्रैव पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकतयाऽव्यवहितोत्तरत्वघटितजन्यत्वजनकतावच्छेदकत्वेपि क्षतिसम्भवादिति ध्येयम् ।

मविदितप्रन्तित्वत्वादिविषयकोपस्थितित्वस्य किञ्चित्कार्यं प्रति जनकतावच्छेदकत्वाभावेनाऽतिप्रसङ्गाभावादिति वाच्यम्। तथासति वह्न्यादौ साध्ये रासभसाहचर्यादिप्रकारताज्ञानमादाय धूमादावतिप्रसंगापाताद प्रकृतसाध्यसंशयजनकताया अवश्यं निवेशनीयत्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम्॥

अथाथ प्रागुक्तयुक्त्या प्रकृतसाध्यसन्देहजनकतापदेन प्रकृतसाध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकत्वमेव विवक्षणीयम्। तत्र न्यूनवृत्तित्वं यदि प्रकृतसाध्यसन्देहभिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति तादृशसंशयनिष्ठत्वरूपं तदा साध्यसंशयत्वोपादानेऽपि रासभतदभावसाहचर्यादिप्रकारकज्ञानजन्यतामादायातिव्याप्तितादवस्थ्यमेव रासभतदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितिजन्यतायामुक्तसाध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तित्वस्याक्षतत्वात्। नाऽपि साध्यसंशयत्वव्याप्यत्वमेव तन्न्यूनवृत्तित्वं—साध्यतदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितत्वस्य वह्निधूमवद्घटादिज्ञानसाधारणतादृशोपस्थितिजन्यतायामपि साध्यसंशयत्वव्याप्यत्वाभावादिति चेत्।

अत्रोच्यते—साध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तित्वं साध्यसंशयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यसाध्यसंशयनिष्ठत्वम्, रासभादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतायाश्च मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यसाध्यसंशयनिष्ठत्वाभावान्न निरुक्तन्यूनवृत्तित्वम्। यदि च संशये विशेष्यताद्वयमेव स्वीक्रियते, तदा स्वभिन्न-स्व-स्वानवच्छिन्नस्व स्वनिरूपकज्ञानीयत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन मुख्यविशेष्यताविशिष्टमुख्यविशेष्यताशून्यसाध्यसंशयनिष्ठत्वमेव न्यूनवृत्तित्वघटकं वाच्यमिति। इदमपि संशयीयविशेष्यताद्वयस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावमभ्युपेत्य।

वस्तुतस्तु किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतान्तः(१)पातित्वे सति किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नविषयतान्तःपातिनी या विषयता तच्छून्यसंशयनिष्ठत्वमेव न्यूनवृत्तित्वघटकं वक्तव्यमतो न काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम्॥ ५॥

(१) आद्यपक्षस्य सत्तात्पर्यः।

न च कोटिद्वयपदस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतदभावपरतया प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिविषयकोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशान्नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एवं सत्येतल्लाभायैव साध्यसंशयोपादानमिति भट्टाचार्येणोक्तम्।

अत्रेदमवधेयम्–प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिविषयकोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतापरेण प्रकृतसाध्यविषयकोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यता प्रकृतसाध्याभावोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यता च वक्तव्या तत्रोभयविधजनकतायामेव प्रकृतसाध्यसंशयानिरूपितत्वमवश्यं निवेशनीयमिति, अन्यथा प्रथमजनकतायां तदनिवेशे गोत्ववानश्वत्वादित्यादिविरुद्धे कालिकेन गोत्वकोटिकसंशयस्य साध्यताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रकृतसाध्याभावकोटिकसंशयस्य च जनकीभूतकोट्युपस्थितिजनककालिकेन गोत्ववद्वृत्तिसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभाववद्वृत्ति-अश्वत्ववदिदमित्यादिज्ञानमादायातिव्याप्तिः। एवं द्वितीयादिजनकतायां तदनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ व्याप्ये संयोगेन वह्निमद्वृत्ति कालिकेन वह्न्यभाववद्वृत्तिधूमवानित्यादिज्ञानमादायातिव्याप्तिरिति कथमुक्तमेतल्लाभायैव संशयपदोपादानमिति। न चोभयत्र जनकतायामेव साध्यतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नकोटिताकसंशयनिरूपितत्वमात्रनिवेशेनैव उक्तातिप्रसङ्गवारणसंभवे संशये प्रकृतसाध्यीयत्वखण्डन एवैतद्ग्रन्थस्य तात्पर्यमिति वाच्यम्। विशेषणतया घटत्वाभावसाध्यकघटत्वादिविरुद्धहेतौ कालिकेन घटत्वाभावकोटिकस्य विशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावाभावकोटिकसंशयस्य साध्यताघटकसम्बन्धेन प्रकृतसाध्याभावकोटिकसंशयस्य च जनकीभूतकोट्युपस्थितिजनकं कालिकेन घटत्वाभाववद्वृत्तिविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावाभाववद्वृत्तिघटत्ववानित्यादिज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणाय प्रथमजनकतायां विशेषणतया धूमाभावसाध्यकवह्न्यभावादिरूपव्याप्यहेतौ कालिकेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावाभावत्वावच्छिन्नविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकोटिसंशयस्य वि-

शेषणतया प्रकृतसाध्यकोटिकसंशयस्य च जनकीभूतकोट्युपस्थितिजनकं कालिकेन धूमाभावाभाववद्वृत्तिर्निर्धूमवति वह्न्यभाववानयमित्यादिज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयजनकतायां च प्रकृतसाध्यसंशयनिरूपितत्वनिवेशस्याप्यावश्यकत्वात् । अत एवैतदतिव्याप्तिभियैव यदि चेत्यादिनाऽभिधास्यमाने एतत्कल्पसमशीलद्वितीयकल्पे संशयपदद्वयोपादानं स्वयमेव करिष्यतीति चेत् ।

अत्र केचित्—उभयकोटिसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरेव संशयजनकत्वं न तु प्रत्येकसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरिति मते उक्तातिप्रसङ्गाभावात् तन्मतमालम्ब्यैवैतल्लाभायेत्यादिग्रन्थाभिधानात् सङ्गतिरित्याहुः ॥

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणसहकारितावच्छेदकनिवेशे निष्कृष्टत्वाभिप्रायेणैवैतद्ग्रन्थोऽभिहितः । तत्कल्पे साध्यसंशयनिवेशस्याप्रयोजकत्वात् इति ध्येयम् ॥ ६ ॥

अथ वह्निसाहचर्यमात्रेण वह्न्यभावसाहचर्यमात्रेण वाऽवच्छिन्ना या व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्याश्चोद्बोधकान्तरवशात् साध्यतदभावविषयकस्मृत्यालम्बनरूपसाध्यतदभावोपस्थितिजनकीभूतज्ञानीयतया प्रत्येकं साध्योपस्थितिभिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायां साध्याभावोपस्थितिभिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गः । यदि च साध्यविशेषणकोपस्थितित्ववृत्तिसाध्यसंशयजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां तादृशोपस्थितित्ववृत्तिसाध्यसंदेहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां च जनकतायामवच्छेदकीभूता या प्रकारता तस्या विवक्षितत्वान्नातिप्रसङ्ग इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्र कल्पे प्रथमं साध्यसंशयपदं जनकतायां साध्यसंशयस्यावच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वलाभाय द्वितीयमपि तदर्थमेवान्यथा गौरवात् अन्यत्वादित्यादिविरुद्धे वह्निमान् धूमादित्यादिव्याप्ये च गोत्वाभाववद्वृत्ति-द्रव्यत्ववद्वृत्ति-मद्गगनवानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमद्वृत्तिवह्न्यभावाभाववद्वृत्तिधूमवानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय चातिव्याप्त्यापत्तेः । केवलसाध्यसहचरितत्वग्रहजनकतायां केवलसाध्याभावसहच

रितहेतुमत्ताज्ञानजन्यतायां च समूहालम्बनसाध्यतदभावोपस्थितौ साध्यविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतायाश्च सामानाधिकरण्याद्व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिरतो नियतपदद्वयम् । न च विशिष्टजनकतासामानाधिकरण्यनिवेशेनैव पूर्वोक्तदोषवारणसम्भवेऽलं नियतपदद्वयेनेति वाच्यम् । वह्निसहचरितमीनसहचरितजलवत्ताज्ञानजन्यसमूहालम्बनोपस्थितौ तादृशजनकतासमानाधिकरणमीनसहचरितवत्ताज्ञानजन्यतामादाय वह्निमान् जलादित्यादिविरुद्धे समूहालम्बनोपस्थितौ तादृशजनकतासमानाधिकरणरासभसहचरितधूमवत्ताज्ञानजन्यतामादाय वह्निमान् धूमादित्यादिव्याप्ये चातिव्याप्तिरतो नियतपदद्वयम्(१) ।

अथ साध्याविशेषणकोपस्थितिपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणताशून्योपस्थितिरेव वाच्या अन्यथा साध्यनिष्ठविशेषणताशून्योपस्थितेरप्रसिद्ध्या प्रमेयसाध्यकव्यभिचारिण्यव्याप्त्यापत्तेः, एवं च स्वरूपतो द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति (२) । न च स्वरूपतो द्रव्यत्वसाध्यकस्थले साध्यनिष्ठविशेषणताशून्योपस्थितिरेव निवेशनीया तथाच द्रव्य-

(१) अत्र तादृशवृत्तित्व जनकतायां न तु जन्यतायां तथासति वह्न्यभावसहचरितजलवत्ताज्ञानजन्यताया घटज्ञानादिसाधारणतया साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तित्वेन साध्याभावोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतासमनियततया च तादृशजन्यतामादाय वह्निमान् जलादितिविरुद्धेऽतिव्याप्तिरतः साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तित्व जनकतायां निवेश्यम् । एवं साध्याविशेषणकोपस्थितित्ववृत्तित्वस्य जन्यतायां निवेशेऽसम्भव सर्वस्या एव जन्यताया घटज्ञानादिसाधारणतया तादृशावृत्तित्वाभावादिति ॥

(२) न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिसाध्यनिष्ठत्वनिवेशान्नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् तथासति वह्नित्वेन घटावगाहिवह्न्यभावोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतामादाय विरुद्धेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न च तथापि साध्यनिष्ठमुख्यविशेष्यतामिव मुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् वह्न्यभाववत्ववह्निघटावगाह्युपस्थितिमादाय तत्रातिव्याप्तेः ।

स्वसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यद्रव्यत्वमित्याकारकोपस्थितेरेव तादृशत्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। द्रव्यत्वमित्याकारकोपस्थितेरपि द्रव्यत्वत्वघटकतया स्वरूपतो द्रव्यत्वविशेषणकत्वादिति चेत्,

उच्यते—स्वरूपतो द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले साध्यावच्छिन्नविशेषणताशून्योपस्थितिरेव निवेशनीया तत्तदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिवत् तत्तदन्योन्याभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितेरपि संशायकतया उक्तस्थले द्रव्यतदन्यवृत्तिधर्मवानित्याकारकज्ञानजन्यद्रव्यमित्याकारकोपस्थितिमादायैव लक्षणसमन्वयादिति ध्येयम्॥

अथ साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताविशिष्टप्रकारताविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये प्रत्येकसाहचर्यमात्रावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानजन्योद्बोधकान्तराधीनसाध्यतदभावविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकतामादायातिव्याप्तिवारणसम्भवेन साध्याविशेषणकेत्यादिगुरुतरारम्भो निष्फलः॥ जनकतावैशिष्ट्यं च स्वनियतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व-स्वभिन्नसाध्यसंशयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन इति चेन्न। स्वरूपसम्बन्धात्मकजनकताया उपस्थितिभेदेन भिन्नत्वे उक्तसमूहालम्बनोपस्थितिमादायोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् (१)उक्तपरम्परायाः संसर्गत्वे मानाभावाच्चेति ध्येयम्।

अथाश्वत्ववान् गौर्न वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितसाध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानियत यद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यत्व तन्निरूपितजनकतायां साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसंशयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकीभूता या गोत्वाभाववद्वृत्त्यश्वत्ववानित्यादिज्ञानीयप्रकारता तामादाय गौरश्वत्वादित्यादिविरुद्धे वह्न्यभावकालीनधूमवान् वह्निमान् वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितसाध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्ति-

(१) स्वावच्छेदकावच्छिन्नभिन्नत्वनिवेशे न दोष इत्यत आह—उक्तेति। मानाभावः विनिगमनाविरहेण जनकता नाना तथा चान्यजनकतामादायातिव्याप्तिरिति भावः।

धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानियतं यद्वह्न्यभाववत्कालीनधूमविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यत्वं तन्निरूपितजनकतायां साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसंशयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकीभूता या वह्निमद्वृत्तिवह्न्यभाववत्कालीनधूमवानित्यादिज्ञानीयप्रकारता तामादाय वह्निमान्धूमादित्यादिव्याप्ये चातिव्याप्तिः। न च द्वितीयजन्यतायां मुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वनिवेशान्नायमतिप्रसङ्गः, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतायां मुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वाभावादिति वाच्यम्। तावतापि वह्न्यभाववत्कालीनधूमवान् पर्वतो वह्निमान्न वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितधर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानियतं वह्निविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यत्वं तन्निरूपितजनकतावच्छेदकीभूतवह्निमद्वृत्तिवह्न्यभाववत्कालीनधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् धूमादित्यादिव्याप्ये पर्वतीयत्वविरुद्धे चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न। द्वितीयजन्यतायामनुमितित्वानवच्छिन्नत्वस्य ज्ञानावच्छिन्नत्वस्य वा निवेशेनैवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवादिति। न च तथापि वह्न्यभाववत्कालीनालोकवान् पर्वतो वह्निमान्न वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितसाध्याविशेषणकोपस्थितित्ववृत्तिधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया नियतं यत्पर्वतो वह्न्यभाववत्कालीनालोकवानित्याकारकानुमितित्वावच्छिन्नपरामर्शजन्यत्वं तन्निरूपितजनकताया साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसंशयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकीभूता या वह्निमद्वृत्तिवह्न्यभाववत्कालीनालोकव्याप्यधूमवानित्यादिज्ञानीयप्रकारता तामादाय व्याप्यादावतिव्याप्तितादवस्थ्यमेव परामर्शजन्यतायां परामर्शात्मकज्ञानावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम्। परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यकतया प्रयोजनविरहेणानुमितित्वाप्रवेशेन परामर्शजन्यत्वस्य परामर्शोत्तरवर्तिसंशयाजनकज्ञानादावपि सत्त्वेन परामर्शजन्यतायां साध्यसंशयजनकतानियतत्वाभावादेवोक्तातिव्याप्तेरनवकाशादिति ध्येयम्॥

यत्तु द्वितीयजन्यतायां स्मृतित्वावच्छिन्नत्वनिवेशाद्योक्तातिप्रसङ्ग इति॥ तत्तुच्छम्—साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटा-

व्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशावश्यकतया स्मृतित्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमिति । स्मृतित्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे संशयजनकज्ञानसाधारण्यात् साधारण्यादिधर्मवज्ज्ञानजन्यतायां यथा संशयजनकता नियतत्वं तथोपपादितं प्राक् ॥ ७ ॥

एतदभिप्रायेणैव वा—साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नसंशयजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नसंशयजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां च जनकतायामवच्छेदिका या प्रकारता तद्वत्त्वं वा विवक्षणान्नोक्तदोष इति कल्पान्तरमुक्तं भट्टाचार्येण ॥

एवञ्च संशयपदद्वयोपादानव्यावृत्तिः प्रागेव विवृता ॥ अथात्र साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मानवच्छिन्नजनकतानिवेशेनैव सामञ्जस्ये तादृशजनकतायां साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नान्यनिवेशो व्यर्थः । न चाद्यत्वत्वद्भूतले गोत्वप्रकारकसंशयप्रति या साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यावच्छिन्नजनकता तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नाद् द्वाविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूता या गोत्वाभाववद्दूरस्थद्रव्यत्वादिति ज्ञानीयप्रकारता तामादाय गोत्ववान् भूतलमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय तन्निवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यताया साध्यसंशयजनकतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नत्वरूपतादृशजनकतावच्छेदकपर्याप्तानवच्छेदकताकत्वविरहादेवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवाद्दुमवत्त्वादपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकघटकत्वात्, अन्यथोक्तविवक्षणादपि गोत्वकालीनाद्यत्वत्वद्भूतले गोत्वप्रकारकसंशयस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नगोत्वकालीनाद्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतगोत्वाभाववद्वृत्तिगोत्वकालीनाद्यत्ववानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादायातिव्याप्तितादवस्थ्यापत्तेः ॥ [illegible] चोक्तज्ञानमादायातिव्याप्तिरिति तद्विशेषणं विहाय साध्यमुद्रयविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य निवेशावश्यकत्वमिति वाच्यम् साध्यमुद्रयविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वनिवेशनेऽपि भूतलवद्गोत्व गोत्ववत् इत्याकारकसंशयीयधर्मितावच्छेदक-

ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायां साध्यमुख्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वात् तादृशजनकतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति । एतेन स्मृतित्वादिसाधारणविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तातिव्याप्तिवारणाय साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वानिवेशनमित्यपि परास्तम् । तन्मते तद्विशेषणदानेऽप्युक्तरीत्याऽतिव्याप्तेरवश्यपरीहारतया जन्यतायां विशेषणान्तरं (१)प्रक्षिप्यैवोक्तातिव्याप्तिर्वारणीयेत्यादिदिति ।

यत्तु महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्याकारकसंशयजनकीभूतकोट्युपस्थितिजनकमहानसीयवह्निमद्वृत्तिवह्निसामान्याभाववद्वृत्तिपर्वतीयधूमवानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् पर्वतीयधूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नार्थकमिति ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ प्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशावश्यकत्वस्य प्रागेवाभिहितत्वेन उक्तसंशयजनकताया लक्षणाघटकत्वादेवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवादिति भावनीयम् ।

परे तु जनकतायां साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वानिवेशे वह्न्यभावाभाववद्वृत्तिवह्निमद्वृत्तिधूमवानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय ह्रदो वह्न्यभाववान् धूमादित्यादिविरुद्धेऽतिव्याप्तिरुक्तज्ञानीयप्रकारतायां साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्ना या वह्निविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्नवह्निमान् वह्न्यभाववानित्याकारकसाध्यसंशयजनकता तदवच्छेदकत्वस्य सत्त्वात् ॥ न चोक्तज्ञानीयप्रकारतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोटिताकसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिः । वह्निकोटिकसंशयत्व-वह्न्यभावकोटिकसंशयत्वयोरेवोक्तज्ञानजन्योपस्थितिजन्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतापदेन साध्यसंशयत्वान्यूनवृत्तिजन्यताया एव प्रागुक्तयुक्त्या विवक्षितत्वादित्याहुः ॥

(१) अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशज्ञानावच्छिन्नत्वं जन्यतायां निवेशनीयमिति ।

अन्ये तु यादृशविषयविशेषे साध्यसंशयसमनियत एव घटसंशयो जायते तत्र तत्साध्यकविरुद्धेऽतिव्याप्तिः । तथाच साध्याभावसहचरितत्वावच्छिन्नां साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूत (घट)सहचरितत्वावच्छिन्नां प्रकारतामादाय लक्षणगमनादिति साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशः । तथाच घटसहचरितवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतायां तादृशविषयकत्वानवच्छिन्नत्वादिति वदन्ति ॥ ८ ॥

अथवा साध्यसन्देहप्रयोजिका या साध्यस्य तदभावस्य चोपस्थितिविषयता तदुभयप्रयोजकप्रकारतावत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । उभयसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताया एव तथात्वान्नातिप्रसङ्गः । साध्यस्योपस्थितिविषयता च साध्याभावविषयतामन्तर्भाव्य ग्राह्या तेन वह्न्यभावसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताया वह्निविषयताप्रयोजकत्वेऽपि विरुद्धे नातिव्याप्तिरिति भट्टाचार्येणोक्तम्—इतिपाठः क्वाचित्कः ।

अथैतत्कल्पेऽपि यत्र नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानमयामयं नित्यत्वतदभावसहचरितधर्मवत्तयाऽध्यायमित्याकारकज्ञानाभ्यां नित्यत्वतदभावविषयिण्यैकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र तादृशोपस्थितिजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय नित्यत्वसाध्यकज्ञानहेतौ प्रागुक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशोपस्थितिव्यक्तेः साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यत्वेन तदीयसाध्यतदभावविषयतायाः साध्यसंदेहप्रयोजकत्वसत्त्वेन तादृशोभयविषयताप्रयोजकत्वस्य नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतायामपि सत्त्वात् इति चेन्न साध्यस्योपस्थितिविषयतानिष्ठसाध्यसन्देहत्वावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतानियतप्रयोज्यताकप्रयोजकतावत्त्वे सति साध्याभावस्योपस्थितिविषयतानिष्ठसाध्यसन्देहत्वावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतानियतप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतावत्प्रकारताया विवक्षितत्वादुक्तातिव्याप्तिवारणम् अन्यथा नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानप्रयोज्यतायाः साध्यसंदेहजनकोपस्थितिविषयतासाधारण्येन साध्यसंशयप्रयोजकताव्यभिचारित्वादिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वे यो धर्मस्तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तदवच्छिन्नसहचरितावच्छेदक-

साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां च जनकतायामवच्छेदकीभूतप्रकारताया निवेशेन नातिप्रसङ्ग इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्र महानसीयवह्निमद्वृत्त्यावृत्तित्ववह्न्यभाववद्वृत्त्यावृत्तपर्वतीयधूमवानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् पर्वतीयधूमादित्यादावतिव्याप्तिः–उक्तज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरपि महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्याकारकसंशयजनकत्वादतः साध्यविषयकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकत्वार्थकम् । तथा च महानसीयवह्निमद्वृत्तित्वमयस्त्वाज्ञानजन्यमहानसीयवह्न्युपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतायां साध्यतावच्छेदकताकविषयताकत्वावच्छिन्नत्वाभावान्नोक्तातिव्याप्तिः । एवं महानसीयवह्निमद्वृत्त्यावृत्तवह्न्यभाववद्वृत्त्यावृत्तपर्वतीयधूमवानिति ज्ञानीयप्रकारतामादाय महानसीयवह्निमान् पर्वतीयधूमवानित्यादिविरुद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयजनकतायां साध्याभावविषयकत्वावच्छिन्नेति । अत्र साध्यविषयकत्वं साध्यमुख्यविशेष्यकत्वरूपं ग्राह्यम् । तेन वह्निकालीनमहानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्याकारकसंशयजनककोट्युपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतवह्निकालीनमहानसीयवह्निमद्वृत्त्यावृत्तवह्न्यभाववद्वृत्त्यावृत्तपर्वतीयधूमवानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् पर्वतीयधूमादित्यादौ नातिव्याप्तिः ।

केचित्तु कालिकसम्बन्धेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावकोटिकसंशयजनककोट्युपस्थितिजनककालिकेन वह्न्यभाववद्वृत्तिकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावाभाववद्वृत्तिधूमवानिति ज्ञानमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यविषयकत्वेऽपि साध्यमुख्यविशेष्यकार्थकम् । एवं कालिकेन वह्निकोटिकसंशयजनकीभूतकोट्युपस्थितिजनक कालिकेन वह्निमद्वृत्ति–विशेषणतया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्ति धूमवानितिज्ञानमादाय तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयजनकतायां साध्याभावविषयकत्वावच्छिन्नेति ।
न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वावच्छिन्नत्वमात्रनिवेशेनाप्युक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् प्रकृतसाध्याभावनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् महानसीयवह्नित्वादावह्न्यभावसहचरितधूमवान् इत्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् धूमादि-

स्यादावतिव्याप्तिवारकत्वात् । न च साध्यविषयकत्वे साध्यतावच्छेदकातिरिक्तानिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं निवेश्यं तावतैव नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् एवमपि समानाधिकरणत्वसम्बन्धेन महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नकोटिकसंशयजनककोट्युपस्थितिजनकज्ञानमादायोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । न चैवमपि साध्यविषयतायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतास्थले सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतास्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकप्रकारतानिरूपितत्वस्य निवेशादव्याप्तिरिति वाच्यम् । तावताप्येकोक्तस्य सम्भवात् साध्याभावविषयकत्वेऽत्र साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वनिवेशेनैवातिव्याप्तिविरहेण तदपेक्षयोक्तप्रयासे गौरवाभावादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

अत्र कल्पे संशयश्च न निवेश्यते प्रयोजनाभावात् ॥ यच्च क्वचित् पुस्तके संशयजनकेति पाठो दृश्यते स च मूले साध्यसंशयेऽप्यनुरोधेनावधेयम् ॥ अत्र च साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नजन्यत्वमेव साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वमेव निवेश्यम्, अन्यथा सामान्यतः साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदका सती साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकसाध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तेत्युक्तौ वह्निमद्वृत्तिद्रव्यमात्रवद्वृत्तिधूमवानिति ज्ञानमादायातिप्रसङ्गो दुर्वार एव—द्रव्यमात्रवद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वस्यापि साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतवह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वात्, एतद्विवेचनसूचनायैव साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो धर्म इत्युक्तं तथा चोक्तज्ञानीयप्रकारतायां साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतवह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वरूपयावद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितजनकतावच्छेदकत्वं यद्द्रव्यमात्रवद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञान

जन्योपस्थितित्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ अनुगमस्तु–साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रकारत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व–स्वावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकीभूतसाध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति ॥ १० ॥

तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वं च तदवच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तफलोपधायकत्वाभाववत्स्वावच्छिन्नकत्वमित्युक्तं भट्टाचार्येण ॥

अत्र तदवच्छिन्ने स्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालित्व-स्वाभाववद्वृत्तित्वस्वाघटकधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशाल्युपस्थितिमत्त्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम्, नातो वह्निमद्वृत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नाया वह्निमद्वृत्तिधूमवान् वह्निमद्वृत्तिजलवानेतिज्ञानद्वयजन्योपस्थित्येकतरसमवधानप्रयुक्तस्य फलोपधायकत्वाभावस्य केवलवह्न्यभाववद्वृत्तिधर्मादिमत्ताज्ञानजन्योपस्थितावेव सत्त्वेऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थित्योः परस्परसहकारिभावः । स्वपदेन साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वमादाय तद्घटकीभूतधर्मिविषयतानिरूपितसाधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालित्वस्य केवलसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितावपि सत्त्वात् धर्मविशिष्टान्योपस्थित्यप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाभाववद्वृत्तित्वनिवेशः । एवं वह्निविषयकस्मृतिं प्रति वह्निविषयकज्ञानत्वेनापि जनकत्वसत्त्वात् स्वाभाववद्वृत्तिवह्निविषयकज्ञानत्वमादाय तथैवाप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाघटकत्वनिवेशः । वह्निविषयकज्ञानत्वं च न स्वाघटकम् । संसर्गघटकजन्यता च स्मृतित्वाद्यवच्छिन्ना ग्राह्या, तेन जन्यताद्यवच्छिन्नं प्रति कालत्वादिना जनकतामादाय नाप्रसिद्धिः ।

अथवा संसर्गघटकजन्यतायां ज्ञानावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यम्, तेन प्रागुक्तयुक्त्या स्मृतित्वस्य साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः, न वा स्मृतिं प्रति संस्कारत्वेन जनकतामादायाप्रसिद्धिः । एवं च स्वाघटकत्वमप्यनुपादेयमेव । द्वितीयसंसर्गघटकोपस्थितिमत्त्वं च सामानाधिकरण्य-समानकालीनत्वोभयसम्बन्धेन । अथवा तदवच्छिन्ने धर्मविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तदवच्छिन्ना-

रथाशावतिव्याप्तिवारकाभावात् । न च साध्यविषयकत्वे साध्यतावच्छेदकातिरिक्तानिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं निवेश्यं तावतैव नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् एवमपि समानाधिकरणसम्बन्धेन महानसीयत्वविशिष्टवह्निमावच्छिन्नकोटिकसंशयजनककोट्युपस्थितिजनकज्ञानमादायोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । न चैवमपि साध्यविषयतायां साध्यतावच्छेदकानिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतास्थले सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतास्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकप्रकारतानिरूपितत्वस्य निवेशान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तावताप्येकोक्तस्थलसम्भवात् साध्याभावविषयकत्वेत्यत्र साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वनिवेशेनैवातिव्याप्तिविरहेण तदुपेक्षणोक्तप्रयासे गौरवादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

अत्र कल्पे सहायत्व न निवेशयितुं प्रयोजनाभावात् ॥ यत्र क्वचित् पुस्तके सहायजनकतेति पाठो दृश्यते स च मूले साध्यसहायेत्यनुरोधेनैवाधेयम् ॥ अत्र च साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नजन्यत्वमेव साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वमेव निवेश्यम्, अन्यथा सामान्यतः साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वानिरूपितजनकतावच्छेदका सती साध्याविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकसाध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारतोक्ता वह्निमद्वृत्तित्वधूमाभाववद्वृत्तिधूमवानिति ज्ञानमादायातिप्रसङ्गो दुर्वार एव–वह्न्यभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिविषयस्यापि साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतवह्निमद्वृत्तित्वधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वात्, एतन्निवेशात्तु यथा च साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो धर्म इत्युक्ततया घोक्तज्ञानीयप्रकारतायां साध्याविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतवह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थित्या तद्रूपसाध्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितजनकतावच्छेदकत्व वह्न्यभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञान

जन्योपस्थितित्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ अनुगमस्तु–साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रकारत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व–स्वावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकीभूतसाध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति ॥ १० ॥

तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वं च तदवच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तफलोपधायकत्वाभाववत्स्वावच्छिन्नकत्वमित्युक्तं भट्टाचार्येण ॥

अत्र तदवच्छिन्ने स्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालित्व-स्वाभाववद्वृत्तिस्वाघटकधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशाल्युपस्थितिमत्त्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम्, नातो वह्निमद्वृत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नाया वह्निमद्वृत्तिधूमवान् वह्निमद्वृत्तिजलवानिति ज्ञानद्वयजन्योपस्थितेर्व्यक्तेरसमवधानप्रयुक्तस्य फलोपधायकत्वाभावस्य केवलवह्न्यभाववद्वृत्तिधर्मादिमत्ताज्ञानजन्योपस्थितावेव सत्त्वेऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थित्योः परस्परसहकारिभावः । स्वपदेन साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वमादाय तद्घटकीभूतधर्मिविषयतानिरूपितसाधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालित्वस्य केवलसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितावपि सत्त्वात्तद्धर्मविशिष्टान्योपस्थित्यप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाभाववद्वृत्तित्वनिवेशः । एवं वह्निविषयकस्मृतिं प्रति वह्निविषयकज्ञानत्वेनापि जनकत्वसत्त्वात् स्वाभाववद्वृत्तिवह्निविषयकज्ञानत्वमादाय तथैवाप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाघटकत्वनिवेशः । वह्निविषयकज्ञानत्वं च न स्वाघटकम् । संसर्गघटकजन्यता च स्मृतित्वावच्छिन्ना ग्राह्या, तेन जन्यताद्यवच्छिन्नं प्रति कालत्वादिना जनकतामादाय नाप्रसिद्धिः ।

अथवा संसर्गघटकजन्यतायां ज्ञानावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यम्, तेन प्रागुक्तयुक्त्या स्मृतित्वस्य साधारण्यादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षति, न वा स्मृतिं प्रति संस्कारत्वेन जनकतामादायाप्रसिद्धिः । एवं च स्वाघटकत्वमप्यनुपादेयमेव । द्वितीयसंसर्गघटकोपस्थितिमत्त्वं च सामानाधिकरण्य-समानकालीनत्वोभयसम्बन्धेन । अथवा तदवच्छिन्ने धर्मविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तदवच्छिन्ना-

समवधानप्रयुक्तत्वपदेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्न प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वमेव निवेशनीयं तावतैवोक्तदोषवारण सम्भवात्। एवं स्वावच्छेदकत्वमित्यत्रापि स्वावच्छिन्ननिरुक्तोभय-सम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम्, तेन केवलसाध्यवद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानादिजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तस्य फलोपधायकत्वाभावस्य साध्याभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिकालीनसाध्याभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितौ सत्त्वेऽपि नोक्तदोषतादवस्थ्यम् ॥

यत्तु तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिधर्मावच्छिन्नासमवधानाप्रयुक्तत्वविशिष्टतदवच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तत्वस्य विवक्षितत्वान्नोक्तदोषावसरः। वह्न्यभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिकालीनवह्न्यभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिनिष्ठस्य फलोपधायकत्वाभावस्य वह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानादिजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तत्वेऽपि वह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिधर्मावच्छिन्नासमवधानाप्रयुक्तत्वाभावाद्-धोपस्थितिनिष्ठफलोपधायकत्वाभावे निरुक्ताभावप्रतियोगि वह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्व तदवच्छिन्नासमवधानाप्रयुक्तत्वादिति।

तन्मन्दम्—केवलवह्न्यभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिनिष्ठफलोपधायकत्वाभावेऽपि निरुक्ताप्रयुक्तत्वविशिष्टवह्निसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तत्वाभावात्, वह्न्यभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिनिष्ठफलोपधायकत्वाभावे वह्न्यभावाभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नासमवधानस्यापि प्रयोजकत्वादिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

इदं द्व्यणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थितिं संशयं च प्रति हेतुतया तद्विषये धर्मिणि सद्धेतौ प्रसङ्गः स्यादतः पक्षधर्मतेति पक्षपदं धर्मिमात्रपरमिति शिरोमणिः ॥ अत्र समूहालम्बनविषयतामादायातिप्रसङ्गवारणाय कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतविषयताश्रयत्वनिवेशनमावश्यकं सम्बन्धविशेषस्य ज्ञानादपि सम्बन्ध्यन्तरस्मरणौचित्येन तत्कोटिसाहचर्यादिविशिष्टविषयकत्वेनैव हेतुतया धर्मिविषयताया जनकतानवच्छेदकत्वादित्याद

द्वय, वस्तुतस्तु साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषयकत्वमित्यस्य कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा या साध्यसन्देहजनकता जन्यतासम्बन्धेनाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन वाऽवच्छिन्नायां तदवच्छेदकतायामवच्छेदिका या विषयता तदाश्रयत्वमर्थः। एवं च साधारणधर्मादिविशिष्यकज्ञानस्य कोटिद्वयस्मारकत्वेऽपि संशये धर्मिज्ञाननियमाय तत्तद्धर्मिकसंशयप्रत्यक्षं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्तत्तद्धर्मिज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितित्वेनैव हेतुतेति धर्मिविषयताया अपि ताहशसन्देहजनकतावच्छेदकतायामवच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरतः पक्षधर्मतापदोपादानमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

तत्रापि प्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या जनकता तन्निरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायामवच्छेदिका सती तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायामवच्छेदिका या विषयता तदाश्रयत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः। तेन वन्हिमद्वृत्तिवन्ह्यभाववद्वृत्तिधूमवानित्यादिज्ञानमादाय न प्रागुक्तदोषावकाशः। वन्ह्यभाववान् पर्वतीयधूमादित्यादिविरुद्धे वन्ह्यभाववद्वृत्तिमहानसीयवन्हिमद्वृत्तिपर्वतीयधूमवानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादायातिव्याप्तिरुक्तज्ञानीयप्रकारतायां प्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या वन्ह्यभाववद्वृत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वावच्छिन्नजनकता तन्निरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वादतः संशयद्वयोपादानम्। यदि चात्रापि साध्यविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्ना या जनकता तन्निरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावती या विषयता तदाश्रयत्वं विवक्ष्यते तदा साध्यसन्देहपदमनुपादेयमिति ध्येयम्।

अथात्र प्रागुक्तार्थमपहाय धर्मिण्यतिव्याप्तिदानार्थमेतादृशार्थकरणमनुचितमिति चेन्न, प्रागुक्तकल्पापेक्षया लाघवानुसन्धानेनैवैतत्कल्पस्योक्तत्वात्।

वस्तुतस्तु साधारणधर्मादिविशिष्यकज्ञानस्यापि कोट्युपस्थितिजनकत्वे पूर्वव्याख्यायामसंभव एव स्यात् संशये धर्मिमाननियमाय

संशयजनकतावच्छेदककोटौ साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानविशिष्ट-स्यैव निवेशनीयतया संशयजनकतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नत्वरूप-साध्यसंशयजनकतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्य साधारणधर्मादिज्ञानजन्यतायामसत्त्वात् साधारणधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्यापि तज्जन्यतावच्छेदकघटकत्वादतो व्याख्यान्तरानुसरणमिति ध्येयम्॥१२॥

वस्तुतस्तु यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वम् अनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनज्ञानावृत्ति तादृशत्वमेव विवक्षणीयम् ॥ अथवा स्वव्यापकतत्कत्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापक पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभाव तादृशत्वमेव विवक्षणीयम्, अन्यथा स्वरूपासिद्धिवारकस्य हेतुमत्ताग्रहाविरोधित्वदलस्य वैयर्थ्यापत्ते —पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनतद्विषयकानाहार्य निश्चयस्याप्रसिद्ध्या यादृशविशिष्टविषयकपदेन तस्योपादानासम्भवात् । एवं सामान्यलक्षणस्याप्यव्याप्तेरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र प्रथमकल्पे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमिति प्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानावृत्तीत्युक्तौ, द्वितीये च विशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापक पक्षधर्मिकहेतुमत्ताविषयकत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभाव इत्युक्तावेव सामञ्जस्ये हेतुमत्त्वज्ञानकालीनत्वपर्यन्तं तन्निवेशो व्यर्थ इति ।

नैवम् । यादृशस्थले यादृशस्य वस्तुनो हेतुमत्पक्षविषयकज्ञान कदापि न जातं तत्र तादृशवस्तुन्यतिव्याप्तिवारणायैव तन्निवेशात् । जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानवारणायाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वस्यावश्य निवेश्यतया उदासीनेऽतिव्याप्तिवारणाय तन्निवेशावश्यकत्वाच्च । अन्यथा हेतुमत्त्वाविषयकोदासीननिश्चयस्यैवाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वादुदासीनातिव्याप्त्यापत्ते । वस्तुतो ह्रदो वह्निमान् जलाभावव्याप्यादित्यादौ जलवद्ह्रदादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव तन्निवेशनम् । जलवद्ह्रदविषयकहेतुमत्ताज्ञानस्याहार्यत्वेन वर्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् । यद्यपि हेतुमत्ताज्ञानाविगमकालावच्छेदेनोदासीननिश्चयसामान्ये निरुक्तोभयाभावसत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यमेव, तथापि हेतुमत्ताज्ञानक्षणावच्छेदेन निरुक्तोभयाभावविवक्षणान्न दोष । हेतुमत्त्वज्ञानकालीनत्वस्य भावप्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया

निवेशान्नोक्तदोषः। यदा कदाचित् तादृशज्ञानकालीनत्वसत्त्वे उपलक्षिताभावासत्त्वात् इत्यपि वदन्ति।

वस्तुतः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतानिवेशे न दोष इति ध्येयम्।

अथात्र कल्पद्वय एव ह्रदत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिसाध्यकजलादिहेतुकस्थले वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकासाधारण्येऽव्याप्तिः—सामानाधिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानकालीनतादृशासाधारण्यनिश्चये तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्यासत्त्वात्। न च सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुस्थलेऽवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वनिवेशान्नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम्। तथा सति सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनतादृशहेत्वभाववत्पक्षविषयकनिश्चयस्याहार्यतया तादृशहेतुमत्ताज्ञानाकालीनसामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षविषयकनिश्चयस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयपदेन वक्तव्यतया तत्रावच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वस्यासत्त्वादिति चेत्,

अत्रोच्यते—अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताग्रहकालीनत्वघटितोभयाभाव एवासाधारण्यसङ्ग्रहाय निवेशनीयः। सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षे वातिव्याप्तिशङ्कैव नोपजायते। यत्रादौ भाविज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानं ततः सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षविषयकनिश्चयस्ततोऽवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयस्तत्राप्रामाण्यज्ञानाभावावच्छेदकक्षणावच्छेदेन तादृशहेत्वभाववत्पक्षविषयकनिरुक्तोभयाभावासत्त्वात्। एवं चाप्रामाण्यज्ञानाभावावच्छेदकक्षणावच्छेदेन तादृशोभयाभावो निवेशनीयः, तेनाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वावच्छेदकीभूतक्षणावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयवृत्तिकाभावाप्रतियोगी निरुक्तोभयाभावस्तद्रूपवत्त्वमिति समुदितार्थः। नातो यत्रादावसाधारण्यनिश्चयस्ततस्तद्धर्मिकाप्रामाण्यज्ञानात्मकहेतुमत्तानिश्चयस्तत्रासाधारण्यनिश्चयेऽपि तादृशोभयाभावासत्त्वेऽप्यसाधारण्याव्याप्तिः। न च तथापि यत्र ज्ञानस्य पक्षत्वं घटादेः साधारण्येन साध्यत्वं प्रकारकत्वाभावस्य हेतुत्वं तत्र तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यग्रहे हेतु-

मत्ताज्ञानस्याहार्यत्वतया हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । तत्रापि संशयात्मकाप्रामाण्यज्ञानस्य सम्भवात्, तद्धर्मिकत्वादिधर्मितावच्छेदकरूपाप्रामाण्यनिश्चयस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वाभावरूपाप्रामाण्यनिश्चयस्य सम्भवाच्च । न च तथाप्यप्रामाण्यकोटौ तदभाववद्विशिष्टविशेष्यकत्वतद्वद्विशिष्टविशेष्यकत्वयोः प्रवेशाद् यत्र निष्ठत्वाभावस्य सामानाधिकरण्येन हेतुत्वं विशेष्यतायाश्च पक्षत्व विशेषणादौ संशयानभ्युपगमेन तत्र संशयात्मकाप्रामाण्यस्यासम्भवात् सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, तथापि भाविज्ञान निर्विशेष्यक निष्प्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यज्ञानस्य सम्भवात् । ह्रद काञ्चनमयह्रदवान् गगनादित्यादौ काञ्चनमयत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनात्मकविशिष्टे ह्रदे वह्निमद्धूमवान् जलादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलह्रदात्मकविशिष्टे चातिव्याप्ति-पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य तत्तद्विशिष्टविषयकनिश्चयस्य ह्रदधर्मिककाञ्चनमयत्ववह्निमत्त्वादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनतन्निश्चयस्य च हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वाभावेन तत्तद्विशिष्टविषयकनिश्चयसामान्य एव तादृशाभयाभावसत्त्वादिति ।

नैवम्—ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नयावदवधारणविषयकत्वावच्छिन्नोभयाभावस्य निरुक्तोभयाभावप्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्तप्रतिबन्धकतायां निरुद्धैनैवोक्तदोषवारणसम्भवात् । न चैवं यदा गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनवान् घटादित्यादौ तादृशगगनाभाववदात्मकसाध्येऽव्याप्तिः—तादृशपक्षनिश्चये सामान्यानिरूपितप्रतिबन्धकोपयुक्तया ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव कल्पनीयतया निरुक्तोभयाभावघटकनिबन्धकताशून्यत्वघटिततादृशोभयाभावासत्त्वादिति वाच्यम् । उक्तस्थले शुद्धगगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववपक्षस्यैव बाधत्वोपगमेनोक्तविशिष्टस्यालक्ष्यत्वात् । एवञ्च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयस्य व्यापकत्वे निरुक्तोभयाभाव इत्यत्र व्यापकत्वं न यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकनिष्ठाभावप्रतियोगिताभावमात्रं, किन्तु यादृशविशिष्ट यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविशिष्टयादृशविशिष्ट यादृशविशिष्टव्याप्यत्वतानिश्चयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावरूपमेव विवक्षणीयम् । तथाच यद्रूपावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाविशिष्टयद्रूपाव

च्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभाववान् तादृशोभयाभावस्तद्रूपावच्छिन्ने तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वमिति लक्षणार्थः पर्यवसितः। एवञ्चोक्तबाधविषयकनिश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वास्वीकारेऽपि तादृशबाधव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यस्वीकार्यतयोक्तबाधाव्याप्तिः सुपरिहारैवेति। न चैवं पर्वतो वह्निव्याप्याभाववानित्यादौ वह्निमत्पर्वतविषयकनिश्चये तादृशोभयाभावासत्त्वेऽपि वह्निव्याप्यवत्पर्वतविषयकनिश्चये तादृशोभयाभावस्याक्षतत्वादिति वाच्यम्। व्याप्यवत्तानिश्चये यत्प्रतिबन्धकताप्रयुक्तोभयाभावस्तत्प्रतिबन्धकतामादायैव लक्षणं संगमनीयम् तत्प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशून्यत्वस्य तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यवत्तानिश्चयविशेषणत्वेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवात्। न च तथापि गगनाभाववत्घटवत्कालीनभूतलं गगनवदित्यत्र घटवत्गगनाभाववत्घटवत्कालीनभूतले अतिव्याप्तिर्लाघवात् गगनाभाववद्घटवत्कालीनभूतलविशेष्यकघटवत्त्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतयैवोपपत्त्या घटावच्छेदेन गगनाभावनिश्चयविशिष्टगगनाभाववद्घटवत्कालीनभूतलविशेष्यकघटवत्त्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति वाच्यम्, उभयाभावप्रतिकोटिनिविष्टप्रतिबन्धकतायामंगत्या तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदादिकं निवेश्यैवोक्ताऽतिव्याप्तेर्वारणीयत्वात्।

वस्तुतस्तु घटवद्गगनाभाववत् घटवच्च तादृशभूतलं पटवद्गगनाभाववत् पटवच्च तादृशभूतलमित्यादिनानाविधनिश्चयसाधारणैकरूपेण पक्षतामाथुरीपत्रिकोक्तदिशा ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव सयुक्तिकतया उक्तातिप्रसक्तिरेव नास्तीति। एतेन यत्र वन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलस्य पक्षत्व वन्हेः साध्यत्वं जलस्य हेतुत्व तत्र वन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकासाधारण्येऽव्याप्तिः—वन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नधर्मिकवन्हिमत्त्वबुद्धिं प्रति लाघवात् तादृशजलत्वावच्छिन्नधर्मिकजलप्रकारकनिश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव स्वीकार्यतया पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनकेवलतादृशासाधारण्यनिश्चये प्रतिबन्धकत्वाभावेन निरुक्तोभयाभावस्यासत्त्वादित्यपि प्रत्यु-

कम्। दर्शितयुक्त्या नानाविधनिश्चयसाधारणनिश्चयस्यापि ज्ञान धीत्वादिरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव कल्पनीयत्वादिति। न चैव मपि ह्रदो वह्निमान् गगनवद्ध्रदकालीनगगनव्याप्यवज्जलवद्वृत्तिजला दित्यादौ जलावच्छेदेन गगनाभावादेर्दोषत्वापत्तिः, तद्विषयनिश्चयस्य पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनस्याहार्यतया पक्षधर्मिकहेतुमत्ता निश्चयकालीनस्य तद्विषयनिश्चयस्यैव धर्तव्यतया तत्र तादृशोभया भावस्याक्षतत्वादिति वाच्यम्। बाधज्ञानधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानादुत्तर कथंचिदनाहार्यस्यापि पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनस्य तद्विषय- कनिश्चयस्य सम्भवादिति ध्येयम्॥

अथवा सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुमत्स्थले सामानाधिकर- ण्येन हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वमेव निवेशनीयमतो न तादृशहेतुकस्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिः। सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुमत्स्थले असाधारण्यसत्त्वमस्तु असाधारण्याविषयकज्ञान निष्ठपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वानुमितिप्रतिबन्धकत्वोभयाभावघटितस्यै व करणीय। न चैवमसाधारण्याविषयकत्वानुमितिप्रतिबन्धकत्वो भयाभावमात्रस्यैव सम्यक्त्वे पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। धर्मिभेदेन वैयर्थ्याभावात्। न च तथापि वह्निव्याप कीभूताभावप्रतियोगि जलं वह्निमज्जलादित्यादौ सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुमत्स्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्ति र्दुर्वारैवोक्तस्थले तादृशहेत्वभाववत्पक्षविषयकज्ञानमात्रस्यैवासाधा रण्यविषयकत्वेनासाधारण्याविषयकज्ञाननिष्ठपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञा नकालीनत्वघटितनिरुक्तोभयाभावस्य तत्राक्षतत्वादिति वाच्यम्। असाधारण्याविषयकपदेनासाधारण्यविषयतानन्तर्गतविषयताशालि ज्ञानस्य विवक्षितत्वात्॥

यद्वा असाधारण्याविषयकपदेनासाधारण्यविषयताव्यापकीभूत- विषयताशालिज्ञानमेव विवक्षणीयम्, तत्र सामानाधिकरण्येन वह्न्या दिसाध्यकजलादिहेतुकस्थले असाधारण्यविषयतानन्तर्गतविषयता शालिनि वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं वह्निमदित्याकारकजलादौ पक्षेभ्रमात्मकासाधारण्यज्ञाने तादृशोभयाभावसत्त्वेऽपि नासाधा रण्याव्याप्तिः—उक्तभ्रमज्ञानस्यासाधारण्यविषयताव्यापकीभूतविषय ताशालित्वाभावात्॥

अथवा जातिमान् घटाभाववानित्यादिज्ञानवारणाय वह्निव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वमपहाय स्वावच्छिन्नविषयतानन्तर्गतविषयिताशून्यत्वमेव निवेशनीयम् । तावतैवोक्तभ्रममादायासाधारण्याव्याप्तिवारणसम्भवात् । अत एवैतत्कल्पे वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलं, वह्निमज्जलादित्यत्र वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नधर्मिकजलप्रकारकनिश्चयत्वेनासाधारण्यज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्वीकारेऽपि न प्रागुक्तासाधारण्याऽव्याप्तिः — असाधारण्याविषयकज्ञानानिष्ठपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वघटितनिरुक्तोभयाभावस्यासाधारण्यज्ञानेऽक्षतत्वात् । उक्तस्थले जलवद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकेऽतिव्याप्तिस्तु कथञ्चित् तत्प्रतिबन्धकताभेदादिकं निवेश्यैव वारणीया ॥

वस्तुतो जलवत्तादृशजलेऽसाधारण्यरूपविशिष्टान्तरघटितत्वेन विशिष्टान्तराघटितत्वविरहादेव नातिव्याप्तिः । गगनाभाववद्घटकालीनभूतलं गगनवदित्यत्र गगनाभाववद्घटवत्कालीनघटवद्भूतले प्रागुक्तातिव्याप्तिस्त्वगत्या तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदादिकं निवेश्यैव वारणीया । एतत्कल्पे पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानेऽनाहार्यत्वादिकं प्रयोजनविरहेण न निवेश्यते, तेन ह्रदः काञ्चनमयह्रदवान् गगनाद्ध्रदो वह्निमद्ध्रदवान् जलाद्ध्रदो वह्निमान्, गगनवद्ध्रदकालीनगगनव्याप्यवज्जलवद्वृत्तिजलादित्यादौ न प्रागुक्तातिव्याप्तीनामवकाशः — आहार्यात्मकहेतुमत्ताज्ञानकालीनतत्तद्विशिष्टविषयकनिश्चये निरुक्तोभयाभावासत्त्वादिति ध्येयम् ॥

परे तु सर्वत्रैव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वमेव निवेशनीयम् । सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय पुनर्यादृशविशिष्टविषयित्वमेव, ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वानासाधारण्यविषयकत्वावच्छिन्नोभयाभावप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत्त्वेन निवेशनीयम् । घटवद्ध्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिसामानाधिकरण्येन साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन धूमाभाववद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः ह्रदत्वसामानाधिकरण्येन धूमाभावविषयताया अपि धूमाभावावच्छेदेन घटाभावनिश्चयविशिष्टधूमाभाववद्ध्रदविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-

त्वादतः प्रतिबन्धकताग्राह्मुभयाभावत्वनिवेशः। न चैवं यादृशविशिष्टविषयित्वसामान्यं निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्ववत्तादृशान्वमेव सम्यक् अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वघटितोभयाभावदलवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। वृक्षः संयोगी तत्त्वादित्यत्र संयोगाभाववद्वृक्षादावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यात्। न च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयेऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानास्कन्दितत्वनिवेशावश्यकतयोक्तविशेषणदानेऽप्युक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्, यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयेऽव्याप्यवृत्तित्वभ्रमानास्कन्दितत्वस्यैव निवेशनीयत्वात्। अतएव ह्रदः काञ्चनमयह्रदवान् गगनादित्यादौ प्रागुक्तातिव्याप्तीनामप्यनवकाश —तत्तादृशविषयतायां निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावादिति। न चैवं वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलं वह्निमज्जलादित्यत्र सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षे प्रागुक्तातिव्याप्ति तादृशपक्षविषयताया अप्यसाधारण्यविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्, तदन्तर्गतवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितजलत्वावच्छिन्नविशेष्यताया एव तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन जलाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वजलत्वोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यतायास्ततो भिन्नत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतयोक्तातिव्याप्तेरनवकाशादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्॥

यत्तु अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वघटितोभयाभाव एव निवेशनीयः। सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय पुनः स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताधर्मावच्छिन्नविषयिताभिन्ना याऽवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता तदन्यतद्रूपावच्छिन्नविषयित्व विशेषणीयम्, अतो न कोऽपि दोष इति।

तत्तुच्छम्। जलं वह्निमज्जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकासाधारण्यविषयिताया स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रतिबन्धकताधर्मावच्छिन्नविषयिताभिन्नतया वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलाभाववदित्याकारकज्ञानीयतादृशप्रतियोगित्ववद्य जलमित्याकारकज्ञानीयावच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताप्रतिबन्धक-

बन्धकतावच्छेदकतया च निरुक्तविषयिताभिन्नत्वाभावादसाधारण्याव्याप्त्यापत्ते।

यदि चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेव निवेशनीयमतो नोक्तदोष। न च ह्रदत्वावच्छेदेन वह्निसाध्यकधूमहेतुकस्थले स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकधर्मावच्छिन्नविषयिताभिन्ननिरुक्तहेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयित्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। धूमत्वेनाव्याप्यवगाहि-अभावत्वेन घटावगाहि-धूमाभाववान् ह्रद इत्याकारकभ्रमविषयत्वस्यैव तादृशत्वेन प्रसिद्धत्वादित्युच्यते। तदापि यत्र ह्रदस्य पक्षस्य ह्रदत्वसामानाधिकरण्येन गगनाभाववद्ध्रदकालीनवह्नेः साध्यत्व गगनस्य हेतुत्व तत्र गगनाभाववद्ध्रदकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनरूपासाधारण्ये, एव-व्यभावस्य पक्षत्व सामानाधिकरण्येन वह्नेः साध्यत्व वह्निमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्याधेयत्वाभावस्य वा हेतुत्व, एवं वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्निमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपासाधारण्ये वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिन्याधेयत्वाभावरूपासाधारण्ये चाव्याप्ति—तत्तदसाधारण्यविषयितायामवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वेन निरुक्तविषयिताभिन्नत्वाभावादिति॥

वस्तुतस्तु असाधारण्यविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावो यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकस्तादृशत्वमिति विवक्षणे न कश्चिद्दोष इति नवीनपद्धी सुधीभिर्ध्येया॥ १३॥

सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकं तादृशविशिष्टत्वमिति भट्टाचार्येणोक्तम्।

अत्र सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयीयहेतुप्रकारकत्व हेतुतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तावच्छेदकताकत्वेन विशेषणीयम्। अतो जातिमत्त्वान् ह्रद-इत्याकारकहेतुमत्तानिश्चयकाली-

नस्य वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलमित्याकारकसाधारण्यनि-श्चयस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः। धर्मितावच्छेदकत्वं चोभयमेव निरवच्छिन्नं ग्राह्यम्। तेन जलवान् ह्रद-इत्याकारकहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककजातिमान् वह्निमानित्याद्यनुमित्यन्तर्भावेन प्रतिबध्यताया व्यापकत्वभङ्गेऽपि न क्षतिः। न चा दोषविषयकनिश्चयकालीनजातिमत्त्वात् जलत्वानित्यादिहेतुमत्तानिश्चयीयविशेष्यतावच्छेदकनिष्ठानिरवच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यताकानुमित्यप्रसिद्ध्याप्यसम्भवः।

यथात्र शब्दत्ववान् घटः शब्दत्वात् शब्दश्च इत्याकारकहेतुमत्तानिश्चयकालीननित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वमित्याकारकासाधारण्यनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गततया तत्समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यान्तर्गत-घटो नित्यः शब्दो नित्य-इत्यादिनानानुमितिसाधारणैकप्रतिबध्यत्वाभावात् तादृशानुमितित्वव्यापिका न कापि प्रतिबध्यतेत्यसाधारण्याव्याप्तिरिति। न च मुख्यविशेष्यताद्वयानिरूपकत्वेन हेतुमत्तानिश्चयविशेषणान्नोक्तदोष इति वाच्यम्, धर्मिकविभिन्नधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयद्वयसमानकालीनासाधारण्यनिश्चयमादायोक्तदोषतादवस्थ्यात्। अत एव प्रथमकालीनान्तेन मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यहेतुमत्तानिश्चयविशिष्टत्वं वक्तव्यम्। मुख्यविशेष्यता च धर्मितावच्छेदकस्यानवच्छिन्नप्रकारस्यानिरूपिता प्रकारत्वानवच्छिन्नविशेष्यता। निश्चयवैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्य-स्वाधिकरणमुख्यवृत्तित्व-स्वाश्रयसमयोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन, तथाच दोषविषयकनिश्चयाव्यवहितपूर्वोत्पन्नधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकहेतुमत्तानिश्चयस्यैव लक्षणघटकत्वान्नोक्तदोष इति परास्तम्। यस्मादौ मध्येऽनुत्पादस्मर्तृकधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयस्ततोऽपरधर्मिकनिश्चयस्ततोऽसाधारण्यम्, तत्रोक्तदोषतादवस्थ्याच्च। एतेनोक्तनियतसम्बन्धघटकस्वाधिकरणमुख्यवृत्तित्वमपहाय कालिकेन स्वाधिकरणमात्रनिवेशनमपि प्रत्युक्तम्।

मत्रोच्यते—स्वसमानकालीननिश्चयीयहेतुप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितित्व-

व्यापकत्वस्य निवेश्यत्वेन तादृशयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितित्वव्यापकत्वस्य तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकहेतुमत्तानिश्चयविशिष्टासाधारण्यज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतायामव सत्वान्नोक्ताव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

हेतुमत्तानिश्चयस्याऽवच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्यः—अत सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानकालीनासाधारण्यविषयकनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तत्स्थलीयासाधारण्याव्याप्तिः । अत एव संयोगसम्बन्धेन वह्निसाध्यकतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निहेतुकस्थले व्यभिचारनिश्चयस्याभावाच्च ...नियतहेतुविषयकत्वेन वह्निमानाधेयत्वादित्यादौ च वह्न्यभाववद्वृत्त्याधेयत्वरूपव्यभिचारनिश्चयस्याधेयत्वांशे हेतुविषयकत्वनैयत्येन लक्षणगमनात् प्रथमकालीनान्ता-

अर्थयमपि—ह्रस्वत्वावच्छेदेन जलवद्ध्रदकालीनवह्निसाध्यकजलहेतुकस्थले तादृशसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्ये लक्षणसमन्वयेऽसम्भवज्ञानासङ्गतिरेवेति । न च यावत्कस्य जलवद्ध्रदकालीनत्वस्य प्रमेयधूमत्वादेरिव प्रतियोगितानवच्छेदकतया तद्विशिष्टवह्निव्यापकत्वमप्रसिद्धं शुद्धवह्निव्यापकत्वमेव प्रसिद्धमिति वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नमेवासाधारण्यमिति तज्ज्ञानस्य च न हेतुविषयतानियमामिति वाच्यम्, तथापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन परिमाणत्वावच्छेदेन जन्यगुणविशिष्टपरिमाणस्य समवायेन साध्यताया सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जन्यगुणस्य हेतुत्वे महदल्पत्वावच्छेदेन परमाण्वादौ जन्यगुणविशिष्टपरिमाणाभावस्य सत्त्वात् परिमाणसामान्याभावस्य च तत्रासत्त्वात् तस्यातिरिक्तत्वासिद्धेः तादृशाभाववद्वृत्तिजन्यगुणरूपव्यभिचारनिश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तावगाहित्वनियमेन तत्र लक्षणसमन्वयात् । यदि च लाघवेन जन्यगुणवैशिष्ट्यमात्रस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीका

रेण तादृशधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्यप्रसिद्धिरित्युच्यते, तदापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन संयोगविशिष्टरूपस्य साध्यत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन संयोगस्य हेतुत्वे, एवं प्रमेयत्वविशिष्टवह्निनिरूपितविषयत्वस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वस्य च हेतुत्वे तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तिसंयोगादिरूपव्यभिचारेण लक्षणागमनादसम्भवदानासङ्गतिर्दुर्वारैव । वस्तुतस्तु हेतुमत्तानिश्चयेऽवच्छेद्यावच्छेदकभावगर्भितत्वनिवेशमनैव सामानाधिकरण्येन साध्यतास्थलेऽसाधारण्यसङ्ग्रहसम्भवात् पूर्वोक्तस्थलेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भव इति चेत् ।

अत्राहुः--वह्नित्वावच्छेदेन प्रमेयत्वविशिष्टवह्न्यादेरभावस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वस्य हेतुत्वे वह्नेः पक्षत्वे प्रमेयत्वविशिष्टवह्निविशिष्टवह्न्याधारात्मकबाधे, एवं संयोगविशिष्टरूपस्य साध्यत्वे रूपस्य पक्षत्वे संयोगस्य हेतुत्वे संयोगविशिष्टरूपाभाववद्रूपात्मकबाधे चातिव्याप्तिः—तत्रत्यज्ञानानां पक्षतावच्छेदकीभूतवह्नित्वाद्यवच्छेदेन तत्तद्धेतुमत्त्वावगाहित्वनियमेन स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयधर्मितावच्छेदकीभूतपक्षतावच्छेदकरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितिसामान्यविरोधित्वात्--अतः स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चये स्वभिन्नत्वं निवेशनीयम्, तथा चोक्तबाधज्ञानानां स्वसमानकालीनस्वभिन्नघटः प्रमेय इत्यादिहेतुमत्तानिश्चयीयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्याविरोधित्वान्नातिव्याप्तिः । एवं च केवलदोषविषयकनिश्चयस्य तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वभिन्नस्वसमानकालीननिश्चयाप्रसिद्ध्यैवासम्भवसङ्गतिः । एवं सति सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयेऽपि स्वभिन्नत्वं निवेश्यम्, अन्यथा तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनहेतुप्रकारकदोषविषयकनिश्चयकालीनस्वभिन्नहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तिरिति ध्येयम् ॥

यत्तूक्तबाधातिव्याप्तिवारणाय स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वं किञ्चिद्धर्मे निवेशनीयमुक्तबाधादिघटकीभूतहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकधर्मस्य तादृशत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । न च प्रमेयवन्ह्यभावादिसाध्यकवह्निपक्षकप्रमेयत्वहेतुकस्थले वन्हिवृत्तिप्रमेयवन्ह्यात्मकबाधेऽतिव्याप्तिस्तादृशबाधनिश्चये वन्ह्यात्मकमुख्यविशेष्यांश एव हेतुमानादिति वाच्यम् । यदवच्छिन्न

विशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वस्य मुख्यतायां निवेशनीयत्वात् ।। अथवा स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयविशेष्यतायामेवावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, तथा चोक्तबाधघटकप्रमेयत्वरूपहेतुप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतायां वह्निवृत्तित्वप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वात् प्रमेयवह्निविशिष्टवन्ह्यात्मकबाधग्रहे च हेतुप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायां प्रमेयवह्निन्यावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वादुक्तबाधघटकधर्मस्य तादृशत्वाभावात्तातिव्याप्तिः । एवं स्वधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयोऽपि मुख्यविशेष्यताशालित्वेन विशेषणीयः । अन्यथा वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलमित्यादिनिश्चयकालीनजलवद्ध्रदवान् देश इत्यादिनिश्चयीयहेतुप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः । एवं च प्रथमकालीनान्तानुक्तौ—उक्तव्यभिचारसामान्यान्तर्गतकेवलदोषविषयकनिश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयतादृशविशेष्यतावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽसम्भवो निष्प्रत्यूह एवेति।

तत्तुच्छम्—वह्निमान् आधेयत्वादित्यादौ वन्ह्यभाववद्वृत्त्याधेयत्वरूपव्यभिचारनिश्चयस्याधेयत्वरूपमुख्यविशेष्यांशे हेतुप्रकारस्य समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकस्य सुप्रसिद्धतया तादृशव्यभिचार एव लक्षणगमनसम्भवेन प्रथमकालीनान्तानिवेशप्रयुक्तासम्भवशङ्काया असङ्गतितादवस्थ्यात्, इत्थं वह्निमान् वन्ह्यभावादित्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदात्मकबाधनिश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकीभूतकिञ्चिद्धर्मपदेन ह्रदत्वमादाय वह्न्यभाववद्ध्रदात्मकबाधेऽतिव्याप्तिरवस्थ्यैवेति ध्येयम् ॥

परे तु नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यकहेतुमत्तानिश्चयकालीनासाधारण्यविषयकनिश्चयस्य तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितित्वस्य विभिन्नधर्मितावच्छेदककविभिन्नानुमितिसाधारणस्य व्यापकासाधारण्यज्ञानीयैकप्रतिबध्यताप्रसिद्ध्याऽसाधारण्याव्याप्तिवारणाय स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयस्य व्यापिका यानुमितिस्तादृशानुमितित्वव्यापकत्वं प्रतिबध्यतायां निवेशनीयम् । व्याप्यव्यापकभावश्च निरवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन, तथा च स्वसमानकालीननानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यकनानाहेतुमत्तानिश्चयानां तादृशसम्बन्धेन व्या-

पिका तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितिरेवेति तादृशानुमितित्वव्यापकत्वं प्रतिबध्यतायामक्षतमेव । अत्राप्युक्तबाधाद्यतिव्याप्तिवारणदिशाऽसम्भवसङ्गतिरिति प्राहुः ॥

केचित्तु उक्तरीत्या प्रतिबध्यतायामनुमितित्वव्यापकत्वरक्षणाय, सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितित्वव्यापकस्वनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताक तादृशविशिष्टत्वमिति लक्षणं व्याचक्षाणा उक्तबाधातिव्याप्तिं वारयन्तो हेतुमत्तानिश्चयसमानकालीनदोषविषयकनिश्चयस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्याऽसम्भवः यादृशदोषविषयकनिश्चये न हेतुमत्ताज्ञानवैयर्थ्यं तादृशदोषलक्षणसम्भवाभाव इत्येवासम्भवपदार्थ इति प्रचरन्ति ॥

अथात्र वह्निमद्धूमवत्कालीनवह्निमान् जलवद्ध्रदकालीनह्रदत्वादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्याद्यनात्मकेऽतिव्याप्तिः हेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य तन्निश्चयसामान्यस्यैव वह्निमद्ध्रदावगाहितादृशानुमितिसामान्यविरोधित्वात् इति चेन्न । ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नस्वासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् । न चैवमुक्तस्थले वह्न्यभाववद्धूमवद्ध्रदादिविषयताया हेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककप्रकृतसाध्यानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपिततादृशोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया वह्न्यभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रकृतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वदलेनैतद्वारणादिति ध्येयम् ॥

केचित्तु असाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्न यत् प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं तदन्यत्वस्य लक्षणघटकप्रतिबन्धकतायामनुमितिसाधारण्यविरोधित्वमित्यनेन विवक्षणीयतयोक्तस्थले वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया असाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वात् तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वाच्च नातिव्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥

परेतु समूहालम्बनतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतायां विशिष्टसाध्यग्रहत्वन्यूनवृत्तित्वानिवेशान्नोक्तातिव्याप्तिः। न चैवमुक्तस्थले वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्वरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः केवलह्रदत्वधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयकालीनतादृशासाधारण्यनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतत्वेन तत्समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यताया विशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम्, विशिष्टसाध्यघटकधर्मनिष्ठधर्मितावच्छेदकताशून्यत्वेन सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयस्य विशेषणीयत्वेनोक्तस्थले ह्रदत्वधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयस्य लक्षणघटकत्वादुक्तासाधारण्ये च घटत्वादिधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयमादायैव लक्षणसमन्वयादिति॥

अथवा–हेतुमत्तानिश्चये उक्तावच्छेदकताशून्यत्वनिवेशने उक्तन्यूनवृत्तित्वमनिवेश्य प्रतिबध्यतायां विशिष्टसाध्यघटकधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताऽनवच्छिन्नत्वं निवेश्यापि उक्तातिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यते–इत्याहुः।

अथ साध्याभाववद्व्याप्यधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयकालीनदोषविषयकनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गततया तत्समानकालीनहेतुमत्ताधर्मितावच्छेदकीभूतसाध्याभावादिधर्मितावच्छेदककसाध्यानुमितेरप्रसिद्ध्या असंभवः। न च धर्मितावच्छेदकतायां, निरवच्छिन्नत्वस्य निवेशितत्वान्नासंभव इति वाच्यम्। तथापि द्रव्यभेदसाध्यकगुणवत्त्वहेतुकस्थले द्रव्यभेदव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगुणत्वासाधारण्येऽव्याप्त्यापत्तेः। द्रव्यत्वनिष्ठानिरवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकताकगुणवत्त्वरूपहेतुमत्तानिश्चयकालीनदोषविषयकनिश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वधर्मितावच्छेदककद्रव्यभेदसाध्यकानुमितेरप्रसिद्धेरिति चेन्न। अनाहार्यांशतो साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकहेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वस्य कालीनत्वस्थानेन विवक्षितत्वादिति ध्येयम्।

अथ सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयीयत्वादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्याभिप्रायेण सामान्यपदस्य व्यापकत्वघटकतया तादृशनि-

श्रयत्वव्यापकतालाभः। तया च निश्चयस्याप्राक्रान्ततया स्वपदेन तस्य
बोधयितुमशक्यत्वात् स्वपदेन तादृशनिश्चयत्वस्यैव धर्मत्वेन तत्का-
लीनत्वस्याव्यावर्तकतया स्वाश्रयकालीनत्वमेव निवेशनीयम्, तथा च
सति तादृशदोषविषयकनिश्चयकालीनत्वस्य तादृशदोषविषयकनि-
श्चयकालीनधर्मिका यावन्तो हेतुमत्तानिश्चयाः सम्भवन्ति तावत्स्वेव
सत्त्वादसाधारण्याव्याप्त्यापत्तेः पूर्वोक्तरीत्या वारणेऽपि बाधाद्य-
सिद्ध्यादुर्वारैव तादृशनिश्चयत्वाश्रयकालीनहेतुमत्तानिश्चयधर्मि-
तावच्छेदकादिरूपयत्किञ्चिद्धर्मस्य सर्वस्य सर्वत्र ग्रहीतुं शक्य-
त्वादिति। न च तद्धर्मेण तादृशनिश्चयव्यापकत्वमेव निवेशनीयं,
तथा च स्वपदेन तत्तन्निश्चयमादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वये नो-
नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, व्याप्यादेरननुगतरूपेण तादृशनिश्चयत्वेन
निश्चयनिवेशे व्यापकदिशि स्वत्वघटितधर्मनिवेशे व्याप्यव्यापक-
भावसम्भवात् स्वत्वस्याननुगततया तद्घटितधर्मस्य व्यापकता-
वच्छेदकत्वाभावादिति चेत्।

अत्र केचित्—पक्षतासाध्यविषयकप्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यनि-
रूपितव्याप्तिप्रकारकानुमितिविशिष्टान्यत्वानतिरिक्तवृत्तिविषयतानि-
रूपकतावच्छेदकरूपवत्त्वघटितमेव लक्षणं वक्तव्यमतो नोक्तदोषः।
तादृशानुमितिवैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्व-स्वा-
श्रयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनि-
श्चयकालीनत्वोभयसम्बन्धेन। भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वनिष्ठ-
प्रतियोगिकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वसम्बन्धेन। सम्बन्धस्य व्याप्तिः स्व-
यमूह्येत्याहुः। तच्चिन्त्यम्॥

वस्तुतस्तु सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयद्रूपा-
वच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापकतावच्छेदकं ज्ञानत्वं तद्रूपवत्त्वं
लक्षणम्। व्यापकता च स्वतादात्म्य-स्वसमानकालीनहेतुमत्तानि-
श्चयीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकपक्षतासाध्यावगाहकप्रकृतहे-
तुधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्तिप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरू-
पितप्रतिबन्धकतात्वोभयसम्बन्धेनेति ध्येयम्।

कश्चित्तु समाधत्ते सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयद्रू-
पावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्ये पक्षतासाध्यप्रकारकप्रकृतहेतुधर्मि-

कश्चित्तत्साध्यव्याप्तिप्रकारकानुमितिवृत्ति तद्रूपत्वम्। तादृशानुमितिवृत्तित्वं च स्वसमानकालीननिश्चयीयहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्व-स्वानिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताभावएतदुभयसंबन्धेन। एतत् पुनश्चिन्त्यम्॥

ननु वह्निमान् महानसजलादित्यादौ अनाहार्यहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः महानसजलवानित्यादिनिश्चयस्य नियताहार्यत्वात्। न च हेतुतावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशाद्धेतुतावच्छेदकीभूतगुरुजलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिश्चयस्यानाहार्यस्य प्रसिद्ध्या तत्कालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादिनिश्चयमादायैव तादृशजलादौ लक्षणसमन्वय इति वाच्यम्। तथा सति वह्निमान् काञ्चनमयजलादुजलदालोमयमादिरादौ काञ्चनमयजलमित्यादिहेतुमत्तानिश्चयकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलमिति निश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गततया तस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलाप्रकाशाधारत्वेऽव्याप्तेरिति ध्येयम्।

निश्चयविशिष्टान्यहेतुतावच्छेदकताश्रयधर्मावच्छिन्नप्रकारकत्वसम्बन्धावच्छेदकत्वनिश्चयनिवेशेनैवोक्तदोषवारणसंभवात्। निश्चयवैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठसाध्यापेक्षविषयिताविच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतदर्शावच्छिन्नविषयितावत्त्व-स्वसमानकालीनत्व-स्वसामानाधिकरण्यैतत्त्रितयसंबन्धेन। तथाचोक्तस्थले एवंभूतं हेतुमत्ताज्ञानं वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानकालीनजलवान् ह्रद इति ज्ञानमेवेति तादृशविशिष्टावच्छिन्नविषयकनिश्चयमादायैव लक्षणसंगतिः। प्रथमस्वरूपानिवेशे निश्चयमात्रस्यैव विशिष्यत्वात् निश्चयविशिष्टान्यनिश्चयस्यैवाप्रसिद्धेरलक्ष्यत्वप्रसङ्गेरा। अतएवालोमयहेतुकस्थले वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगितालोमयत्वेऽपाव्याप्त्यत्वधर्मावच्छिन्नाभावविषयकनिश्चयकालीनहेतुमत्तानिश्चयस्यान्यत्वाधारत्वविषयकनिश्चयविशिष्टत्वादुपपत्तिरसौ विशेषणसम्बन्धनिवेशः। तन्निवेशे धूमवत्त्वाभावत्वेनाभावविशिष्टाभावत्वविषयकनिश्चयसामानाधिकरण्यहेतुतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिश्चयमादायैव लक्षणसमन्वयः। तृतीयपक्षे फलं गुरुत्वा-

न्तरीयनिश्चयमादायाव्याप्तिवारणम् ।

यद्वा हेतुतावच्छेदकघटकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नवत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यविरोधि तादृशत्वमेव लक्षणम् । उक्तस्थले च यत्किंचिद्धर्मपदेन हेतुतावच्छेदकघटकजलत्वमादायैव लक्षणं संगमनीयम् । अतएव वह्निमान् वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूताभावत्वकालीनजलादित्यादावभावत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वावगाहिभ्रमरूपहेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिभमाभावत्वकालीनजलरूपासाधारण्यविषयकनिश्चयस्य नियताहार्यतया तादृशासाधारण्याव्याप्तिरित्यपि निरस्तम् । यत्किञ्चित्पदेनोक्तहेतुतावच्छेदकघटकाभावत्वकालीनजलत्वमादायैव तत्र लक्षणसमन्वयादिति ध्येयम् ॥१४॥

सर्वमाकाशवत् प्रमेयत्वादित्यादिस्थलीयबाधप्रतिरोधयोरतिव्याप्तिः सर्वमाकाशाभाववदित्यादिनिश्चये सति कस्यचिदप्याकाशवदनुमितेरनुदयात् अनुभवानुरोधेनासमानधर्मितावच्छेदककज्ञानेऽपि तत्प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्तयोरनुमितिसामान्यविरोधित्वादतः सर्वं साध्याभाववत्तद्व्याप्यवद्वेत्यादिकन्तु साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि, साध्यानुमितिसामान्याविरोधित्वं वा विशेषणमित्युक्तं दीधितिकृता । निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्य बाधप्रतिबन्धत्वे सामानाधिकरण्यग्रहस्य साध्यांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तद्विरोधित्वमुक्तबाधादेरक्षतमेवेति, इत्याशयेनाह्यानुमितिसामान्याविरोधित्वं चेति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र विरोधवारकसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वदले साध्यवत्त्वांशेऽधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वनिवेशेनैव उक्तबाधेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवे कृतमनुमितिसामान्याविरोधित्वरूपातिरिक्तविशेषणेनेति । न च यत्र गगनं साध्यमधिकरणत्वं हेतुस्तत्र गगनाभावघदधिकरणात्मके व्यभिचारेऽव्याप्तिभियाऽधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वनिवेशासंभव इति वाच्यम् । अधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन गगनाभावस्यैव तत्र व्यभिचारतयाऽधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वस्य तत्र सत्त्वेनाव्याप्त्यनवकाशात् । एवं यत्र

द्रव्यमभाववद्वृत्ति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिसत्तात्मकव्यभिचाराद्व्याप्तिभिया साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वाव्यापकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेश्यतया व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतामादायैवोक्तव्यभिचारसंग्रहसम्भवाच्चेति चेन्न। यत्र गगनस्य साध्यता गगनाभाववदधिकरणस्य हेतुता तत्र साध्यांशेऽधिकरणत्वधर्मितावच्छेदककस्य प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्यानाहार्यस्याऽसम्भवेनाधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वनिवेशायोगात्। एवं यत्राधिकरणत्वाभावस्य साध्यता तत्र साध्यांशेऽधिकरणत्वधर्मितावच्छेदककसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्य नियताहार्यतया तन्निवेशासम्भवाच्चेति ध्येयम्। न चैतावताधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वानिवेशासम्भवेऽपि साध्यांशे स्वधर्मितावच्छेदककसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वनिवेशेनैव सामाञ्जस्यमिति वाच्यम्, तस्यापि प्रकारान्तरत्वादिति ध्येयम्॥ १५॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सव्य-

भिचारक्रोडपत्रम्॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ श्री कालीशंकराभ्यां नमः ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सटिप्पणं

साधारणक्रोडपत्रम् ।

यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशज्ञानान्तरसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहवत्त्वे सति यादृशविशिष्टविषयतासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृशत्वमिति मिश्रमतं भट्टाचार्येणोक्तम्

नन्वत्र तादृशज्ञानान्तरसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वञ्च अनधिकरणत्वं किं यादृशयत्किञ्चिदधिकरणत्वाभावः किम्वा तादृशाधिकरणत्वसामान्याभावः तादृशाधिकरणत्वाभावकूटवत्त्वं वा ॥ नाद्यः तादृशज्ञानद्वयाधिकरणक्षणस्यापि तादृशज्ञानसहितस्य ज्ञानव्यक्त्यन्तरस्यानधिकरणत्वेन ज्ञानद्वयकालेऽप्ययोगोलकवृत्तिवह्न्याद्यात्मकव्यभिचारादेरसंग्रहापत्तेः । नापि द्वितीयः यत्तत्पदयोरननुगमेन धूमाभाववद्योगोलकं अयोगोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानद्वयस्यायोगोलकवृत्तिर्वह्निर्हृदयोगोलकवृत्तिर्धूमाभाव इति ज्ञानद्वयस्य धूमाभाववदयोगोलकं वह्निमदयोगोलकमिति ज्ञानद्वयस्य अयोगोलकवृत्तिर्धूमाभावः वह्निमदयोगोलकमिति ज्ञानद्वयस्य चाधिकरणसाधारणानुगतानतिप्रसक्तरूपाभावादसम्भवापत्तेः । नापि तृतीयः जलवान् वह्न्यभाववान् जलवान् ह्रद इति ज्ञानद्वयकालेऽपि अयोगोलकवृत्तिवह्न्यादेर्व्यभिचारितापत्तेः ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतयावज्ज्ञानस्यैव यादृशज्ञानान्तरपदेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकयावद्विशिष्टस्यैव च यादृशविशिष्टपदेन प्रतिपाद्यतया जलवान् वह्न्यभाववानिति ज्ञानसहितजलवद्ध्रदविषयकज्ञानाधिकरणत्वाभावस्यापि तादृशाधिकरणत्वाभावकूटान्तर्गततया जलवान् वह्न्यभाववान् जलवान् ह्रद इत्यादिज्ञानशून्य-

कालस्यैव तादृशाधिकरणत्वाभावकूटवत्क्षणत्वेन तादृशक्षणवृत्तित्वविशिष्टविषयिताविरहस्य तदानीमक्षतत्वादिति ।

अत्राहुः—एकैकविशिष्टमादाय यादृशयादृशज्ञानविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशतादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टविषयिताकज्ञानाधिकरणत्वाभावकूटवत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहकूटवत्त्वमेव विवक्षणीयम् । तथा चायोगोलकवृत्तिवह्निरूपविशिष्टोपादाने तद्विषयकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकं धूमाभाववदयोगोलकं अयोगोलकवृत्तिर्धूमाभाव इत्यादिज्ञानस्य वैशिष्ट्यमेव, न तु जलवान् वह्न्यभाववान् जलवान्-ह्रद इत्यादिज्ञानस्य वैशिष्ट्यमिति—जलवावान् वह्न्यभाववान् इति ज्ञानकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्न्यात्मकव्यभिचारे नातिव्याप्तिः । जलवान् वह्न्यभाववान् जलवान्—ह्रद इत्यादिज्ञानद्वयाधिकरणत्वाभावस्यायोगोलकवृत्तिवह्निरूपविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहप्रतियोगिकोट्यप्रविष्टत्वादिति ॥

वस्तुतस्तु धर्मिविशिष्टविषयताविरहवत्त्वमेव सत्यन्तदलार्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वपर्याप्तत्व-स्वनिरूपितविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतज्ञानसहितस्वविषयताशालिज्ञानानधिकरणक्षणवृत्तित्वैतदुभयसम्बन्धेन, नातः पूर्वोक्तदोषाणामवकाशः ॥

न चायोगोलकवृत्तित्ववान् व्याप्यत्वाभाववानिति ज्ञानकालीनायोगोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्नौ व्याप्यत्वाभाववदयोगोलकवृत्तित्ववति च तदानीं व्यभिचारात्मकेऽतिव्याप्तिः।एवं वह्निर्धूमवान्वह्निरित्यादौ धूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्ववदयोगोलकवृत्तिवह्निरिति ज्ञानकाले चायोगोलकवृत्तिवह्न्यादावतिव्याप्तिः । अयोगोलकवृत्तित्ववद्धूमाभाववदित्यादिज्ञानस्यापि अयोगोलकवृत्तिवह्न्यात्मकविशिष्टविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकतयाऽयोगोलकवृत्तित्ववद्व्याप्यभाववदित्यादिज्ञानसहितायोगोलकवृत्तिवह्निविषयकज्ञानाधिकरणत्वाभावस्यापि अयोगोलकवृत्तिवह्निपर्याप्तविषयताविरहप्रतियोगिकोट्यप्रविष्टत्वादिति वाच्यम् । एतत्समाधानस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति ध्येयम् ॥

अत्र च तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानानधिकरणक्षणवृत्तित्वेऽपत्र यदवच्छेदेन तादृशज्ञानानधिकरणत्वं तदवच्छेदेन

तादृशानधिकरणक्षणवृत्तित्वं विवक्षणीयम्। तादृशज्ञानाधिकरणत्वाभाववत्त्वमेव वा निरवच्छिन्नत्वं ग्राह्यमेतल्लाभार्थमेव क्षणपदोपादानम्, अन्यथा स्थूलकालस्यैव क्षणपदार्थतया पूर्वदण्डाद्यवच्छेदेन च ज्ञानद्वयाधिकरणस्थूलकालस्य तादृशज्ञानाधिकरणत्वेन ज्ञानद्वयकालेऽपि सत्यन्तदलासत्त्वप्रसङ्गादिति ध्येयम्।

अथात्र पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पाषाणमयो न वह्निमान् पर्वतश्च पाषाणमय इति ज्ञानद्वयकाले पाषाणमयत्ववत्पर्वतादावतिव्याप्तिः, तदानीं तत्र सत्यन्तदलस्य विशेष्यदलस्य च सत्त्वात्, एवं ह्रदो वह्निमान् जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं जलवांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानकाले जलवद्ध्रदादावतिव्याप्तेश्चेति चेन्न।

विशिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वाव्यापकप्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यनिरूपितान्वयव्याप्तिग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितायाश्च ज्ञानीयविशिष्टधीवच्छिन्नत्व-असाधारण्यविषयित्वानवच्छिन्नत्वे सति निरुक्तनिश्चयावच्छिन्नाभावघटत्वेन विशेष्यदलघटकप्रतिबन्धकताविशेषणेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवादिति॥ धूमवान् वह्नेरित्यादौ अयोगोलकं धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानद्वयकाले व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकताभावादयोगोलकवृत्तिवह्न्यादावात्मकव्यभिचारे लक्षणगमनाय निरुक्तनिश्चयाभावप्रतियोगिकोटौ आनिरूपितान्तनिवेशः। काञ्चनमयधूमवान् वह्नेरित्यादौ नीलधूमवान् काञ्चनमयत्वाभाववान् नीलधूमवांश्च धूम इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां व्याप्तिग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वासत्त्वेन निरुक्तनिश्चयाभावसत्त्वाच्चाभावायोक्तज्ञानद्वयकाले नीलत्ववद्धूमादावतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबध्यतायां हेतुसाध्यकसामानाधिकरण्यग्रहत्वाव्यापकत्वनिवेशः॥ बाधादावसाधारण्ये चातिव्याप्तिवारणायान्तिमयोर्निवेशः।

न च तथापि वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादावयोगोलकवृत्तित्ववद्धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरित्यादिज्ञानकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्न्यादावतिव्याप्तिः अयोगोलकवृत्तित्ववद्धूमाभाववदिति ज्ञानविशिष्टत्वेनायोगोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन सत्यन्तस्य निरुक्तनिश्चयावच्छिन्नाभावविशिष्टव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकताभावादाय विशेष्यदलस्य च तत्र सत्त्वादिति वाच्यम्। यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व-

मित्यत्रापि प्रतिबन्धकतायां विशिष्टसाध्यसाधनग्रहत्वाव्यापकव्याप्तिग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वानिरूपितत्वासाधारण्यविषयित्वानवच्छिन्नत्वोभयाभावस्य निवेशनीयत्वात्, तथा चायोगोलकवृत्तित्ववद्धूमाभाववदिति ज्ञानस्य यादृशज्ञानान्तरपदेन धर्तुमशक्यत्वेन धूमाभाववदयोगोलकमिति ज्ञानस्य धर्तव्यतया धूमाभाववदयोगोलकमित्यादिज्ञानशून्यकाले नोक्तातिव्याप्तिः । तादृशज्ञानकाले च तस्य लक्ष्यत्वमेव । काञ्चनमयवह्निमान् वह्नेरित्यादौ–अयोगोलकवृत्तित्ववत्काञ्चनमयत्वाभाववत् अयोगोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानद्वयकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्न्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टसाध्यसाधनग्रहत्वाव्यापकेति । न च वाच्यं गगनादित्यादौ यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टमेवाप्रसिद्धमिति वाच्यम् । वाच्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनात्मकासाधारण्यस्यैव प्रसिद्धत्वादिति ध्येयम् ॥ न च तथाप्ययोगोलकवृत्तित्ववद्व्याप्यभाववत् अयोगोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानकाले वृत्तिमद्धूमव्याप्यभाववद्वृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानकाले चायोगोलकवृत्तिवह्नौ वृत्तिवह्नौ च व्याप्यभावावच्छेदकत्वेन गृहीतधर्मवत्ताज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां निरुक्तोभयाभावसत्त्वात्तामादायातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसामानाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञानवृत्तित्वेनापि विशेष्यदलस्य तद्दलघटकप्रतिबन्धकतयोर्विशेषणीयत्वात् । निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानवैशिष्ट्यञ्चैकक्षणावच्छिन्नैककालवृत्तित्वसम्बन्धेन । तथा च व्याप्यभावावच्छेदकत्वेन गृहीतधर्मवत्ताज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां व्याप्यभावावच्छेदकत्वेन गृहीतो यो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसामानाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञानवृत्तित्वाभावान्नोक्तातिव्याप्तिः । यदि च यत्र स्थले किञ्चिद्धर्मिकसामानाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टस्य धूमाभाववद्वृत्तिजलवद्ध्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादिस्थलीयपक्षादेर्घटकता तत्रत्यबाधादावव्याप्तिरित्युच्यते । तदा ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्व-निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञा-

नावृत्तित्वोभयाभाववत्त्वमेव प्रतिबन्धकतायां निवेश्यमिति ध्येयम्*।

ननु तथापि धूमवान् धूमव्याप्याभाववद्घटघटान्यवह्नेरित्यादौ अयोगोलकवृत्तितादृशवह्निरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तत्र व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकताया घटधर्मिकव्याप्तिधीप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञानावृत्तित्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वोभयसत्त्वं न घटयितुमशक्यत्वादिति चेत्, न—किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिज्ञानप्रतिबध्यताया स्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकत्वनिवेशात्। इत्थञ्चोभयाभावोऽपि न निवेश्य—पूर्वोक्तनिवेशेनैव चरितार्थत्वादिति ध्येयम् ॥

अथात्र धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्ह्रदात्मकबाधादौ ह्रदविशेष्यकवह्निप्रकारकज्ञानशून्यकालेऽव्याप्तिः निरुक्तबाधविषयकज्ञानस्यापि ह्रदो वह्निमानित्याकारकज्ञानान्तरविशिष्टत्वेनानुमितौ व्यापके प्रतिबन्धकतया ह्रदो वह्निमानित्यादिज्ञानशून्यकाले तत्र सत्त्वेऽपि तद्वैशिष्ट्यविरहादिति। न च दोषविशेष एव बाधादेर्लक्ष्यत्वमिति वाच्यम्। बाधादेर्नित्यदोषतया सर्ववादिसिद्धत्वादिति चेत्।

---

* परे तु पाषाणमयधूमवत्पर्वतादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणघटकप्रतिबन्धकताया प्रकारताविशिष्टान्यत्वे सति प्रकारताविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयं। प्रथमवैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्व स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वोभयसम्बन्धेन। प्रकारताया विशेष्यतावच्छेदकतावैशिष्ट्यञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन। स्वं ग्राह्याभावप्रकारता। द्वितीयवैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्व स्वविशिष्टावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। अवच्छेदकताया प्रकारतावैशिष्ट्यं च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन। स्वं व्यावर्तकधर्मनिष्ठप्रकारता। न च वह्निमद्वृत्तिजले जलवान् पर्वत इति ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया वह्निमद्वृत्तिजले,एव वह्निव्यापको धूम धूमाभाववानिति ज्ञानकाले धूमाभाववदयोगोलके चातिव्याप्तिः तत्प्रतिबन्धकताया निरुक्तप्रकारताविशिष्टान्यत्वादिति वाच्यम्। अगत्या तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदस्य निवेश्यत्वादित्याहुः ॥

अत्रोच्यते यादृशज्ञानान्तराविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमित्यत्र प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तिविषयिताकत्वेन यादृशविशिष्टं विशेषणीयम्, अतो यादृशविशिष्टपदेन बाधादेर्धर्तुमशक्यत्वान्नोक्ताव्याप्तिः । न चैवं महानसनिरूपितत्वाभाववद्वृत्तिकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसं वह्न्यभाववदित्यादिज्ञानशून्यकाले महानसवृत्तिधूमे निर्जलह्रदकालीनपर्वतो वह्निमान् सस्नेहजलादित्यादौ ह्रदो वह्न्यभाववानितिज्ञानशून्यकाले सस्नेहजलवद्ध्रदे एवमभावत्वावच्छेदेन वह्निमदन्यत्ववैशिष्ट्येन घटत्वावच्छेदेनाभाववदन्यत्ववैशिष्ट्येन प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्नीयवदन्यत्ववैशिष्ट्येन च घटितपक्षतावच्छेदकवह्निमदन्याभावकालीनाभाववदन्यवह्नीयवदन्यघटकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ घटवृत्तिर्धूम इत्यादिज्ञानशून्यकाले आश्रयासिद्धिघटितवह्न्यभाववद्घटात्मके चातिव्याप्तिः । तत्तद्विशिष्टविषयकज्ञानस्य ज्ञानद्वयकाले व्याप्त्यंशेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन विशेष्यदलस्य तत्तद्विशिष्टस्यानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तिविषयिताकत्वाभावेन यादृशविशिष्टपदेन धर्तुमशक्यत्वेन सत्यन्तदलस्य च तत्र सत्त्वादिति । अत एव बाधादावुक्ताव्याप्तिवारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताकत्वेन यादृशविशिष्टं विशेषणीयमित्यपि प्रत्युक्तम् । तथा सत्युक्ताश्रयासिद्धिघटितविशिष्टानां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताकत्वाभावेनोक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयितासामान्यं यत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तिविषयिताकत्वेन सत्यन्तदलघटकयादृशविशिष्टस्य विशेषणीयत्वे सर्वसामञ्जस्यात् । बाधादौ साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायैव लक्षणसमन्वयात् ज्ञानद्वयकालेऽनित्यदोषस्थले च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतामादायैव लक्षणसमन्वयात् । न च ज्ञानद्वयशून्यकालेऽपि पक्षज्ञानप्रतिबन्धकतामादायासिद्धिघटितोक्तातिव्याप्तिनादवस्थ्यमिति वाच्यम् । यत्प्रतिबन्धकतामादाय लक्षणं समन्वयनीयं तत्प्रतिबन्धकत्वघटितत्वेन विशिष्टान्तराघटितस्य विवक्षणीयतया पक्षज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वाविरहादेवोक्तातिव्याप्तिनिरासम्भवादिति ध्येयम् ॥०॥

परे ■ यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकत्व तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानाधिकरणत्व विवक्षणीयम्। प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यं च व्यापकतासम्बन्धेन। व्याप्यव्यापकभावश्च स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन। तथा च बाधविषयकज्ञाने पक्षज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायाः ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वात् यादृशविशिष्टपदेन बाधादेर्धर्तुमशक्यत्वादेव नाव्याप्तिः। उक्ताश्रयासिद्धिघटितविशिष्टविषयकज्ञानीयव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायाश्च पक्षज्ञानप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वाभावादेवोक्तातिव्याप्तिः॥

अथवा यादृशविशिष्टविषयिताव्यापकीभूतविषयिताशून्यं यादृशविशिष्टविषयकज्ञानसामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाभावः तादृशत्वेन सत्प्रतिपक्षघटकयादृशविशिष्टं विवक्षणीयम्। प्रतिबन्धकत्वाभावश्च स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः। तथा च बाधादिविषयकज्ञानसामान्ये तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावविरहादेव बाधादेर्यादृशविशिष्टपदेन धर्तुमशक्यत्वान्नाव्याप्तिः। उक्ताश्रयासिद्धिघटितविशिष्टविषयकज्ञानसामान्य एव च तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावसत्त्वात् ज्ञानद्वयशून्यत्वाद् नोक्तातिव्याप्तिः। अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वानिवेशात् ह्रदो वह्निमान् जलाभावादित्यादौ जलाभावह्रदविषयकज्ञानसामान्यान्तर्गतवह्न्यभाववान् ह्रद इत्याकारकज्ञाने तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावासत्त्वेऽपि ह्रदवृत्तिवह्न्यभाव इत्यादिज्ञानशून्यकालेऽभावघटकस्वरूपात्मके तदानीं व्यभिचारात्मके नातिव्याप्तिः। न च तथापि जलाभाववज्जलकालीनह्रदो वह्निमान् जलादित्यादौ जलवज्जले वह्न्यभाववत् जलवच्च जलवज्जलमिति ज्ञानद्वयशून्यकाले जलवज्जलेऽतिव्याप्तिः तादृशजलविषयकज्ञानसामान्ये निरुक्तप्रतिबन्धकत्वाभावविरहाद् यादृशविशिष्टपदेन धर्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्। जलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितजलवज्जलत्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकतायाः पक्षज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन तादृशजलविषयकज्ञानसामान्येऽपि तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावसत्त्वादित्याहुः॥

यादृशविशिष्टविषयितासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रति

यन्धकताविशिष्टान्यत्वं तादृशत्वेन सत्यन्तदलघटकयादृशविशिष्टस्य विशेषणान्नोक्तदोषः । प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यं च स्वानवच्छेदकविषयितान्यूनवृत्तित्वसम्बन्धेनेत्यपि वदन्ति । अथ यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेनेत्यन्तरपदं व्यर्थम् यादृशज्ञानविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तावेव सामञ्जस्यादिति चेन्न । ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतालाभाय तदुपादानादिति ॥

केचित्तु मिश्रमते प्रामाण्यनिश्चयविशिष्टग्राह्याभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वम् न त्वप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टग्राह्याभावनिश्चयत्वेन, तथा चायोगोलकं धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयविरहकाले साधारण्यस्य मिश्रैरनङ्गीकारादयोगोलकं धूमाभाववदिति निश्चयवैशिष्ट्ये सति स्वधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयविशिष्टो योऽयोगोलकवृत्तिर्वह्निरिति निश्चयस्तदनधिकरणत्वघटितमेव लक्षणं करणीयमित्येतादृशार्थमेव तदुपादानादित्याहुः* ॥

अथ निरवद्यस्यापि एतल्लक्षणलक्ष्यत्वेन लक्षणघटकज्ञाने तत्तत्पुरुषीयत्वानिवेशस्यावश्यकतयाऽनन्तसंसारे कस्यापि पुरुषस्य सर्वदैव तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानसत्त्वेन तदनधिकरणमेवाप्रसिद्धमिति । न चैकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टान्यतादृशविशिष्टविषयकज्ञाननिरूपितविषयताभाववत्त्वमेव सत्यन्तार्थो वाच्यः, अतो न तादृशलक्षणाप्रसिद्धिनिबन्धनो दोष इति वाच्यम् । कस्यापि पुरुषस्य तादृशज्ञानविशिष्टान्यधूमाभाववदयोगोलकमित्याकारकज्ञानसत्त्वेन तन्निरूपितविषयताभावविरहाद्धूमाभाववदयोगोलकादौ सर्वदैव लक्षणासत्त्वप्रसङ्गादिति चेन्न । यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य स्ववृत्तित्वोपलक्षितसमूहालम्बनानुमितित्वव्यापक-

* अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वस्वीकारमते धूमाभाववदयोगोलकमिति ज्ञानस्यापि ज्ञानान्तरनिष्ठप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वेनैव स्वनिष्ठनिश्चयत्वस्यापि तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् एतज्ज्ञानकालेऽतिव्याप्तिरित्यन्तरपदमुपात्तमिति ध्येयम् ॥

प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं स्वसमानाधिकरणतादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहवत्त्वे सति यादृशविषयितासामान्यं स्ववृत्तितादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृशत्वमित्यर्थकरणादेव सर्वसामञ्जस्यात्, सर्वत्र स्वपदेन ज्ञानद्वयसमानाधिकरणयत्किञ्चिदनुमितिमादाय लक्षणसमन्वयः कर्तव्य इति ध्येयम् ॥ १ ॥

यत्तु साध्याभावांशे निश्चयरूपं शेषांशे संशयसाधारणं साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकमिति शिरोमणिः ।

अथ किमिदं साध्याभावांशे निश्चयत्वमित्याशङ्क्य वस्तुतस्तु ज्ञानभेदेन विषयताभेदाभ्युपगमे निश्चयीयविषयतायां संशयत्वनिरूपकविषयताभेदो न दुर्घटः तन्मते आधेयत्वविषयतानिरूपकधर्मिविषयतायां ज्ञानविशिष्टान्यत्व निवेश्यम् । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपित-स्व-स्वीयसाध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । विषयताभेदानभ्युपगमे च साध्याभावप्रकारतानिरूपिता या हेतुविषयतानिरूपिताधेयताप्रकारतानिरूपिताधिकरणविषयता तद्विशिष्टत्वमेव निश्चयत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकत्व-स्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नं, साध्यप्रकारताविशिष्टान्यतादृशविशेष्यताशालित्वं वा । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्व-स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । संशयनिश्चयविषयतयोरभेदेऽपि सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया निश्चयवृत्तितावच्छेदेन भेदसत्त्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

संशयेऽपि प्रत्येककोटिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताद्वयस्यैव स्वीकारात् धूमतदभाववद्यो गोलकवृत्तिर्वह्निरित्याकारकसाध्याभावांशे संशयत्वाभावात् संशयस्यापि संग्रहः स्यादतः प्रथमतृतीयकल्पे सम्बन्धघटकतया साध्यप्रकारतानिरूपितत्वमनिवेश्य साध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वपर्यन्तनिवेशः । एवमुक्तदोषवारणायैव द्वितीयकल्पेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसम्बन्धे स्वनिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वमनिवेश्य स्वावच्छेदका-

वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वनिवेशः। अत्र प्रथमे प्रथमसम्बन्धमात्रनिवेशे स्वपदेन निश्चयमादाय द्वितीयसम्बन्धमात्रनिवेशे च स्वपदेन साध्यसंशयमादाय ज्ञानविशिष्टान्यतादृशविषयत्वाप्रसिद्धिः स्यादत उभयसम्बन्धनिवेशः। एवं द्वितीयेऽपि प्रथमसम्बन्धमात्रनिवेशे स्वपदेन संशयाकारज्ञानीयतादृशविषयतामादाय द्वितीयसम्बन्धमात्रनिवेशे च धूमाभाववत्पर्वतवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानीयतादृशविषयतामादाय धूमतदभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरित्याद्याकारकसंशयस्यापि निश्चयत्वापत्तिरत उभयसम्बन्धमात्रनिवेशः। एवं तृतीयेऽपि प्रथमसम्बन्धमात्रनिवेशे च स्वपदेन महानसं धूमवत् धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरितिज्ञानीयधूमप्रकारतामादाय तज्ज्ञानासंग्रहापत्तेः। द्वितीयसम्बन्धमात्रनिवेशे च स्वपदेन संशयाकारज्ञानीयसाध्यप्रकारतामादाय साध्याभावांशे सधर्मितावच्छेदककनिश्चयस्यासंग्रहापत्तिरत उभयसम्बन्धनिवेशः॥ अत्र कल्पत्रय एव साध्यप्रकारतापदेन साध्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वं वाच्यम्, तेन साध्याभावसाध्याभावाभावकोटिकसंशयाकारकज्ञानस्य न संग्रहः।

अत्र द्वितीयकल्पे साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानासंग्रहः स्यात् तज्ज्ञाने तज्ज्ञानीयतादृशाधिकरणविषयतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाधिकरणविषयतानिष्ठावच्छेदकताकभेदत्वाभावेन तादृशाधिकरणविषयताया अवच्छेदकाभावेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वस्य तादृशविषयताप्रतियोगिकसंसर्गत्वाभावादतो द्वितीयकल्पानुसरणम्। यदि च निरुक्तप्रकारताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभाववत्त्वघटितोभयसम्बन्धेन तादृशविषयतावैशिष्ट्यं विवक्ष्यते, तदा तत्कल्पोऽपि साधीयानिति ध्येयम्॥

अत्र कल्पत्रय एव अयोगोलकत्वसामानाधिकरण्येन साध्यकोटिकसंशयात्मकस्यायोगोलकत्वसामानाधिकरण्येन साध्याभाववगाह्ययोगोलकं धूमधूमाभाववत् धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्निरित्याकारकनिश्चयस्यासंग्रहापत्तिः। प्रथमे तज्ज्ञानीयाधिकरणविषयतायां ज्ञानविशिष्टान्यत्वस्य, तृतीये साध्यप्रकारताविशिष्टान्यत्वस्य, द्वितीये चोक्तनिश्चये तादृशाधिकरणविषयतावत्त्वस्याभावादिति। यदि च प्रथमतृतीयकल्पे निरुक्तोभयसम्बन्ध एवं साध्यप्रकारत्वावच्छिन्नप्र-

तिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व एतत्त्रितयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यम्, द्वितीये च भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानियामकस्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वसंसर्गघटकीभूतसाध्यप्रकारतायां स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं निवेश्य तत्सङ्ग्रहः क्रियते । तदा प्रथमतृतीयकल्पे साध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य द्वितीये च साध्यप्रकारताया स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति ध्येयम् ॥ २ ॥

यद्वा साध्यतद्वतोरन्यतरत्वोभयाभावौ साध्याभावव्याप्यत्वादिद्वयावृत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेनानुगमय्य तत्र हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधित्वं साधारण्यमिति शिरोमणिः ॥

साध्याभावव्याप्यादिद्वयावृत्तिसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं च तद्वत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका सती तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रयत्वम् । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य तद्वत्तानिश्चयाप्रतिबध्यतया तद्विषयव्युदास इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथैवमपि धूमाभावव्याप्याभाववद्धूमवत्कालीनपर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाभावव्याप्यनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यधारणमदुष्टमेव धूमाभावव्याप्यवत्ताबुद्धिंप्रति धूमवत्तानिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि धूमवत्तावच्छेदेन धूमाभावव्याप्याभाववत्तानिश्चयविशिष्टधूमवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकतया उक्तस्थलीयसाध्यवत्तानिश्चय तत्प्रतिबन्धकतायामनपायादिति । विशिष्टसाध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशे च उक्तस्थले धूमाभावसामानाधिकरण्यासङ्ग्रह । धूमाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ विशिष्टधूमत्वविषयत्वानिवेशात् । न च साध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबध्यतावच्छेदिका सती साध्यवत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रयत्वं विवक्षणीयमतो नोक्तदोष । द्वितीयप्रतिबन्धकतायां ज्ञानविशिष्टत्वानवच्छिन्नत्वानिवेशात् धूमव्याप्यसाध्यकस्थले धूमव्याप्याभाववद्धूमाभाववत्कालीनधूमाभावनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्ये नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवमपि धूमाभावव्याप्याभाववत्या

ष्यधूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावव्याप्यसामानाधिकरण्ये धूमव्याप्यवान् वह्नेरित्यादौ धूमव्याप्याभावव्याप्यधूमाभावसामानाधिकरण्ये चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तद्व्याप्यवत्ताज्ञाने तद्व्याप्याभावव्याप्यतदभाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोरुभयोरेव सत्त्वादिति चेत् ।

अत्रोच्यते—साध्यवत्ताज्ञाननिष्ठैकरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वप्रतिबध्यत्वनिवेशादेव धूमाभावव्याप्याभावव्याप्यधूमसाध्यकस्थले साध्यवत्ताज्ञाननिरूपितयोरेकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोरवच्छेदकप्रकारताश्रयत्वनिवेशादेव च धूमव्याप्यसाध्यकस्थलेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् तद्व्याप्यवत्ताज्ञाने तद्व्याप्याभावव्याप्यतदभाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोः सत्त्वेऽपि तयोरेकरूपावच्छिन्नत्वाभावात् तदभाववत्ताज्ञानत्वमात्रस्य प्रतिबध्यतायां तद्व्याप्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानत्वमात्रस्य च प्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वादिति ध्येयम् ॥

एकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतिबध्यताप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारकत्वञ्च साध्यवत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतिबध्यताविशिष्टप्रकारकत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व-स्वविशिष्टप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्व-स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति नव्या ॥ ३ ॥

अथ घटाभावादेरपि वह्न्यभाववत्त्वादिना ज्ञानस्य वह्निमत्ताज्ञानविरोधित्वात् घटाभावादिसामानाधिकरण्यमपि वह्न्यादिसाध्यके व्यभिचार स्यात् । साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतविषयतानिरूपितहेतुसामानाधिकरण्याभावविषयताशालिग्रहविरोधितानिवेशे चासम्भवः । धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभावप्रकारताया एव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया साध्याभावो न हेतुसमानाधिकरण इति ज्ञानीयसाध्याभावविषयताया अतथात्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्रेयमाशङ्का—अथ सर्वत्रैव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेतुसामानाधिकरण्यविषयताशालिहेतुसमानाधिकरणसाध्याभाववान्पक्ष इति स्वरूपग्रहविरोधितामादायैव व्य-

भिचारे लक्षणसमन्वयात् कथमसम्भव इति चेत्।

अत्राहुः—उक्तज्ञानीयपक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावप्रकारताया एव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तादृशप्रकारतानिरूपितत्वस्य उक्तज्ञानीयहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायामसत्त्वेन उक्तज्ञानमादायापि लक्षणसमन्वयो दुरुपपाद इति। साध्याभावविशेष्यताया एव उक्तज्ञानीयहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपकत्वात्, स्वमते समानाधिकरणप्रकारताविशेष्यतयोर्भेदात्।

वस्तुतस्तु समानाधिकरणप्रकारताविशेष्यतयोरैक्येऽपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशाली यो वह्न्यसमानाधिकरणघटाभाववधूमाभाववानित्याकारकघटाभावधर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यावगाहिघटाभावत्ववह्न्यसामानाधिकरण्यधूमाभावाद्येतत्त्रितयधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहस्तद्विरोधिनि वह्निसमानाधिकरणघटाभावे, एवं वह्निमान्धूमादित्यादौ सद्धेतौ साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशालिधूमासमानाधिकरणवह्न्यभाववान् पर्वत इत्याकारकग्रहविरोधिधूमासमानाधिकरणवह्न्यभावाभाववत्पर्वतादौ चातिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताया अवच्छेदकतानात्मकत्वमवश्यं निवेशनीयम्। एवञ्चोक्तज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयो दुर्घट इति। एतेन—प्रकारताविशेष्यतयोर्भेदेऽपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशालिग्रहविरोधित्वनिवेशेनैवासम्भववारणं सम्भवतीति—इत्यपि प्रत्युक्तम्। प्रकारताविशेष्यतयोर्भेदेऽपि उक्तातिव्याप्तिवारकप्रकारस्यानुसरणीयतयाऽसंभववारणस्यासम्भवादिति।

न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशालिग्रहाविरोधित्वनिवेशे उक्तप्रकाराविवक्षणेऽप्युक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवति सर्वत्र व्यभिचारे च हेत्वसमानाधिकरणः साध्याभावः पक्षवृत्तिरित्याकारकज्ञानमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति वाच्यम्। तथा सति हेत्वसमानाधिकरणघटाभावः साध्याभाववानित्याकारकज्ञानविरोधिताभा-

दायैव हेतुसमानाधिकरणघटाभावादावतिव्याप्त्यापत्तेः ।

यद्यप्येवमपि एकत्र द्वयमिति रीत्या साध्याभावधर्मिकपक्षवृत्तित्वहेतुत्वसामानाधिकरण्योभयावगाहिज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतसाध्याभावविषयितानिरूपितावच्छेदकतानात्मकहेतुत्वसामानाधिकरण्यविषयतामादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयसम्भव', तथापि एकत्र द्वयमिति रीत्या घटाभावधर्मिकसाध्याभावहेतुत्वसामानाधिकरण्योभयावगाहिज्ञानीयसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटाभावविषयतानिरूपितहेतुत्वसामानाधिकरण्यविषयतामादाय घटाभाववन्निष्ठवह्निसामानाधिकरण्ये धूमधर्मिकधूमाभाववह्न्यसामानाधिकरण्योभयावगाहिज्ञानीयसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकधूमविषयतानिरूपितहेतुत्वसामानाधिकरण्यविषयतामादाय वह्निसामानाधिकरण्यवद्धूमे चातिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतापदेन प्रकारताया विवक्षितत्वादसम्भवसङ्गतिः ।

अथैवमपि गुणत्वसामानाधिकरण्यसाध्यकगुणत्वहेतुकस्थले गुणत्वसामानाधिकरण्याभावो न गुणत्वसमानाधिकरण इति ज्ञानीयसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतगुणत्वसामानाधिकरण्याभावप्रकारतानिरूपितगुणत्वसामानाधिकरण्याभावविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदके गुणत्वसामानाधिकरण्यवद्गुणत्वसामानाधिकरण्याभावे लक्षणगमनादसम्भवदानासङ्गतिरिति चेन्न ।

धूमाभाववान् वह्नेरित्यादौ साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतधूमाभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्निसामानाधिकरण्याभावत्वावच्छिन्नविषयिताशालिवह्निसामानाधिकरण्याभावा धूमाभावाभाववान् इत्याकारकज्ञानविरोधिधूमाभाववद्वह्निसामानाधिकरण्याभावेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितहेतुत्वसामानाधिकरण्यविषयताया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्यापि निवेशनीयतयोक्तस्थले लक्षणगमनासम्भवादिति दिक् ।

यत्तु एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानमादाय प्रागुक्तातिव्याप्तिवार 5
णाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया हेतुत्वसामा

नाधिकरण्यप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वं निवेशनीयम्, धूमाभाववान् वह्नेरित्यत्र प्रागुक्तातिव्याप्तिस्तु हेत्वसामानाधिकरण्यविषयतापदेन प्रकारताविवक्षयैव वारणीयेति ।

तत्तुच्छम्-तथासति तादृशगुणत्वसामानाधिकरण्यसाध्यकस्थले साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यप्रकारताशालिरूपत्वं गुणत्वसामानाधिकरण्याभाववदित्याकारकज्ञानविरोधिगुणत्वसामानाधिकरण्यवद्रूपत्वेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति ध्येयम् ।

केचित्तु प्रकारताविशेष्यतयोर्नानात्वमते एवायं ग्रन्थः, तथाच प्रागुक्तातिव्याप्तीनां वारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतापदेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यप्रकारताया विवक्षणीयतया प्रकारतानिरूपितप्रकारत्वाप्रसिद्धैवासम्भवसङ्गतिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥ ४ ॥

अथ घटाभावादेरित्यादिना फक्किकामवतार्य इति चेन्न फलीभूतज्ञानधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकता तद्रूपावच्छिन्नाधेहेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधितानिवेशेनातिप्रसङ्गाभावात् साध्याभावत्वादेरेव तादृशत्वादित्यनेन सिद्धान्तितं भट्टाचार्येण ।

अथात्र घटाभावत्वधूमाभावत्वोभयावच्छिन्नघटाभावात्मकधूमाभाववानिति ज्ञानीयप्रकारतायास्तादृशत्वेन तदुभयावच्छिन्नविशेष्यकधूमसामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकधूमसमानाधिकरणघटाभावेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव । न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतायां विशेषणादेव नोक्तातिव्याप्तिः घटाभावत्वावच्छिन्नविषयितायास्तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया तच्छून्यत्वाभावादिति वाच्यम् । तथासत्यसम्भवापत्तेः-सर्वत्रैव निरवच्छिन्नविशेष्यतायाः सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविषयतायाश्च तादृश्यास्तच्छून्यत्वाभावादिति चेन्न ।

यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताया विवक्षणान्नोक्तदोष इत्याहुः ॥

वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्सा-
ध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छेदकं यद्रूपावच्छि-
न्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारत्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयक-
प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन यद्रूपं विशेषणीयम्, तथाच धूमाभा-
वत्वादेर्निरुक्तविशेषणाक्रान्तत्वेन तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविष-
यतावच्छेदकत्वस्य निरुक्तोभयधर्मेऽसत्त्वेन तमादायातिव्याप्त्यनव-
काशात् इति ध्येयम्॥

साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदका ये ये धर्मा इत्यस्यानुगमः—सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वव्याप-
क यत् प्रकारत्व तदवच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुत्वसा-
मानाधिकरण्यप्रकारताशालिग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्र-
तिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयताकरूपवत्त्वं तत्त्वम्। प्रकारतायां
तादृशावच्छेदकत्वव्यापकत्वं च स्वविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकत्वस-
म्बन्धेन। स्व—प्रकारता। विशेष्यतायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारतावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानि-
रूपितविशेष्यताविशिष्टप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वसम्ब-
न्धेन। स्वं-प्रकारता। विशेष्यतायां प्रतिबन्धकतावत्त्वं च स्वावच्छे-
दकत्व-स्वविशिष्टप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन। स्व—प्रति-
बन्धकता। प्रतिबध्यतायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकतात्वाव-
च्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्व-स्वनिरूपिततादृशप्रति-
बध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्र-
तिबन्धकतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन। स्वं-प्रतिबन्धकता। रूपव-
त्त्वं च उभयत्रैव व्यापकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छे-
दकत्वसम्बन्धेन। प्रतिबध्यतायां विशेष्यतावैशिष्ट्यं च व्यापकत्व-
सम्बन्धेन। स्व—विशेष्यता। साध्यतावच्छेदकसमनियतानुयो-
गितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविधेयतानिरूपितउद्देश्य-
तावच्छेदकत्वेन साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकं विशेषणीयम्, ना-
तः साध्यादेरपि तदवच्छेदकत्वाद्व्यापकत्वहानिरिति ध्येयम्। व्या-
प्तिः स्वयमूह्या॥५॥

साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नविष-
यतानिरूपितहेतुसामानाधिकरण्यविषयताया धर्मितावच्छेदकता-

भिन्नत्वमुपलक्षणविधया निवेश्यम्, धूमासमानाधिकरणवह्न्यभावो न घटसमानाधिकरण इति ज्ञानविरोधिनि धूमासमानाधिकरणवह्न्यभावादौ घटादिसामानाधिकरण्ये नातिप्रसङ्ग इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथ धर्मितावच्छेदकभिन्नत्वेन हेत्वसामानाधिकरण्यविषयताया विशेषणीयत्वेऽपि साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपिततादृशहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशाली यो धूमासमानाधिकरणवह्न्यभाववान् पर्वत इत्याकारकग्रहः, तथा एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्न्यभावधर्मिकधूमासामानाधिकरण्यजलासामानाधिकरण्य-उभयावगाहिग्रहश्च तद्विरोधिनि धूमासमानाधिकरणवह्न्यभावाभाववत्पर्वते धूमासामानाधिकरण्यजलासामानाधिकरण्योभयाभाववद्वह्न्यभावे चातिव्याप्तिरिति चेन्न।

हेत्वसामानाधिकरण्यप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितसाध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ॥

न चैवं हेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायामुक्तविशेषणान्यनिवेश्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतां निवेश्योक्तातिव्याप्तिवारणमेवोचितं लाघवादिति वाच्यम्। तथासति धूमवान् धूमाभावव्याप्यासमानाधिकरणवह्नेरित्यादौ धूमाभावव्याप्यसमानाधिकरणवह्न्यात्मकसाधनाप्रसिद्धावव्याप्त्यापत्ते। तद्वारणाय साधनग्रहाविरोधित्वनिवेशे लाघवानवकाशात्। एतच्च—अत एव साधनाप्रसिद्धावपि नातिप्रसङ्ग इति—स्वयमेवोक्तमिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

साध्याभावव्याप्यसाध्याभावावच्छेदकादिसामानाधिकरण्यवारणाय दर्शितप्रकारापेक्षया लघुप्रकारान्तरमाह—साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि हेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकरूपवत्त्वं वेति। अत्र हेत्वाभासत्वं प्रकृतानुमितिजनकज्ञानविरोधित्वम्। अनुमितिजनकज्ञानस्यापि अनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयतावच्छिन्नत्वेन निवेशः, न तु विशिष्टपक्षे व्याप्तिविशिष्ट-

वैशिष्ट्यावगाहित्वेन, तथासति अन्योन्याभावघटितनानाविधव्याप्तीनामननुगमेन तादृशनानाविधव्यभिचारासङ्ग्रहात् । तावद्व्याप्त्यवगाहिसमूहालम्बनानुमितिनिवेशेन तत्सङ्ग्रहसम्भवेऽपि पक्षधर्मत्वावगाहितायाः प्रयोजनविरहेणानिवेशप्रसङ्गेन तादृशाभावग्रहविरोधिताविशेषणवैयर्थ्याच्चेति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथ व्याप्तिग्रहविरोधित्वरूपहेत्वाभासत्वनिवेशेऽपि काञ्चनमयधूमवान् काञ्चनमयवह्नेरित्यादौ साध्यसाधनाप्रसिद्धिवारणायैव तादृशाभावग्रहविरोधितानिवेशसार्थक्यसम्भवेन कथं तद्वैयर्थ्यमुक्तमिति । न च साध्यसाधनग्रहाविरोधित्वनिवेशेनापि तद्वारणसम्भव इति वाच्यम् । तथासति भवन्मतेऽपि हेतुमत्ताग्रहाविरोधित्वनिवेशेनैव पक्षधर्मताज्ञानविरोधिस्वरूपासिद्धिवारणसम्भवेन तद्वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादिति । न चास्मन्मते ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमव्याप्याभाववद्ह्रदादावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । अनुमितिजनकतावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्यत्वानवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनापि तद्वारणसम्भवात् । न च विरोधिवारणायैव तदिति वाच्यम् । साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वनिवेशेनापि तद्वारणसम्भवात् । न च साध्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरण्याभाववद्वृत्तावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । तस्याप्युक्तनिवेशेनैव वारणसम्भवादिति चेत् ।

अत्राहुः—तादृशाभावग्रहविरोधित्वदलनिवेशेऽपि साध्यग्रहाविरोधित्व निवेशनीयम्, अन्यथा वह्निसमानाधिकरणधूमाभावव्याप्यकालीनधूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निसमानाधिकरणधूमाभावव्याप्यात्मकसाध्याप्रसिद्धावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति । एवं च साध्याप्रसिद्धिवारणाय न तत्सार्थक्यम् । साधनाप्रसिद्धिस्तु तादृशाभावग्रहविरोधितापेक्षया लघुरूपसाधनग्रहाविरोधित्वविशेषणेनैव वारणीयेत्यभिप्रायेण तद्वैयर्थ्याभिधानमिति ध्येयम् ॥

वस्तुतस्तु किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वनिवेशेनैव साधनाप्रसिद्ध्यादेर्वारणसम्भवात् साध्यवत्त्वज्ञानविरोधिधर्मिकतादृशाभावग्रहविरोधित्वपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ इत्यत्रैव तात्पर्यम् । अत एव वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वाभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानविरोधिनि अभावप्रतियोगित्वरूपानुपसंहारिणि ग-

गनसाध्यके तादात्म्येन हेतौ गगनाभाववत्तादात्म्यरूपव्याप्तिज्ञान-विरोधिनि घटाभावाप्रतियोगितादात्म्यरूपव्याप्यत्वासिद्धौ धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्वृत्तित्वव्यापकवह्निभेदाभाववद्वह्नौ चातिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यसम्भवेन वैयर्थ्याभिधानमसङ्गतमित्यपि परास्तम् । न चैवं धूमाभाववद्वृत्तित्वव्यापकवह्निसमानाधिकरणतद्वह्निभेदाभाववद्वह्न्यादावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यम् उक्तविशिष्टस्य किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रह प्रत्यपि विरोधित्वादिति वाच्यम् । किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहस्यावच्छिन्ननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्व व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्ननिरूपित तद्रूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् । वाच्यत्ववान् वाच्यत्वादित्यादौ वाच्यत्वाभाववद्वृत्तित्वव्यापकवाच्यत्वसमानाधिकरणवाच्यत्वाभावाभाववद्वाच्यत्वादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तदलनिवेशेऽपि सत्यन्तविशेष्यदलघटकप्रतिबन्धकतयोरेकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशस्य सर्वतोऽप्यावश्यकत्वात् ॥

अथैवमप्यनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वरूपहेत्वाभासत्वनिवेशेऽपि किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वविवरणेनैव स्वरूपासिद्ध्यादेर्वारणसम्भवात्तथापि तद्वैयर्थ्यं दुर्वारमेव, काञ्चनमयह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ ह्रदत्वसमानाधिकरणकाञ्चनमयत्वाभावादपि प्रथमान्तपक्षग्रहाविरोधित्वदलेनैव वारणसम्भवादिति चेन्न ।

ह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वह्निव्याप्याभावधर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधिनि ह्रदत्वसमानाधिकरणवह्निव्याप्याभावादावतिव्याप्तिवारणायैव स्वमते तत्सार्थक्यसम्भवादिति ध्येयम् ॥

अथ पूर्वकल्पापेक्षया लाघवानुसन्धानेनैवैतत्कल्पस्यानुसरणं भट्टाचार्येण कृतं, तत्र लघुत्वं—पूर्वकल्पे साध्याभाववद्वृत्त्यादिसामानाधिकरण्यघटकस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताघटकोभयदलस्य प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकविषयविशेषावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वेनाभासतावच्छेदकत्वविवरणापेक्षयैव लघुत्वादिति चेत् ।

अत्राहुः-पूर्वकल्पे काञ्चनमयधूमवान्वह्नेरित्यादौ साध्यवत्ता

नविरोधिकाञ्चनमयत्वाभावादौ हेतुसामानाधिकरण्यवारणाय साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदका ये ये धर्मास्तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताविरोधित्वस्य निवेशिततया तदपेक्षया एतत्कल्पस्थ लघुत्वमेव । एतत्कल्पे काञ्चनमयत्वाभावसामानाधिकरण्यादेर्हेत्वाभासतावच्छेदकत्वदलेनैव वारणात् । न च, ह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यत्र वह्निव्याप्याभावादेरपि समूहालम्बनसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात्तन्निष्ठहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहवारणायाऽत्रापि पूर्वोक्तविरोधित्वमेव विवक्षणीयमिति क्व लाघवमिति वाच्यम् । एतत्कल्पेऽपि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव वह्निव्याप्यादेर्वारणसम्भवादिति ॥

अथैवं पूर्वकल्पेऽपि प्रकृतसाध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वनिवेशेनैव काञ्चनमयधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन धूमाभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतया, धूमाभावे हेतुसामानाधिकरण्यसङ्ग्रहसम्भवेन साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदका ये ये धर्मा इत्यादिगुरुतरनिवेशो विफल इति । न च काञ्चनमयधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः काञ्चनमयत्वप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेन काञ्चनमयत्वाभाववत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबध्यतावच्छेदकतया काञ्चनमयत्वाभावादिवारणमशक्यमिति वाच्यम् । प्रकारताविशेष्यतयोरभेदेऽपि प्रकारतात्वेन प्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य वा प्रतिबध्यताविशेषणत्वेनैव तद्वारणात् । यद्यपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिनो वह्निमत्पर्वतवान् देशः वह्निमत्पर्वतो देशवृत्तिरित्याकारकस्य एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निघटवान् पर्वत इत्याकारकस्य च ज्ञानस्य विरोधिनि वह्निमत्पर्वताभावादौ वह्निघटोभयाभावादौ च हेतुसामानाधिकरण्येऽतिव्याप्तिः । तथापि धर्मितावच्छेदकताभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यताविशेषणत्वेनैव तद्वारणसम्भवः ॥

अथवा पूर्वकल्पेऽपि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्त्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वमेव निवेशनीयम् । काञ्चनमयत्वाभावा-

दोषवारणाय पुनः प्रतिबध्यतायां साध्यग्रहत्वाव्यापकत्वं निवेशनीयमिति पूर्वकल्पस्यैव लघुत्वम्। न च गगनवान् गगनत्वादित्यादौ किञ्चिद्धर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानसामान्यविरोधि-अवृत्तित्वधर्मिकहेतुत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनि अवृत्तित्वनिष्ठगगनत्वसामानाधिकरण्येऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। द्वितीयकल्पे गगनत्वसमानाधिकरणावृत्तित्वे हेत्वाभासतावच्छेदकत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताग्रहविरोधित्वेनैव, प्रथमकल्पेऽपि किञ्चिद्धर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतिबध्यतायां साध्यवत्ताग्रहत्वाव्यापकत्वविशेषणेनैव तद्वारणसम्भवादिति चेत्।

अत्रोच्यते-गगनत्वहेतुकस्थले किञ्चिद्धर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानसामान्यविरोधिसाध्यवत्ताज्ञानसामान्याविरोधि यत्पर्याप्तावृत्तित्वं तद्धर्मिकहेतुत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनि गगनत्वसमानाधिकरणपर्याप्तावृत्तित्वेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदका ये ये धर्मास्तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानसामान्यविरोधित्वस्य पूर्वकल्पे निवेशावश्यकत्वेन पूर्वकल्पस्य गुरुत्वमक्षतमेव। द्वितीयकल्पे च हेत्वाभासतावच्छेदकत्वदलेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् इति ध्येयम् ॥ ७ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
साधारणक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

असाधारणक्रोडपत्रम् ।

श्रीगणेशायनमः ॥

सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वमिति मूलम् ॥ सर्वसपक्षेति । सपक्ष साध्यवान्, पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति शिरोमणिः । यद्यप्येव सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य यद्धर्मिवृत्तित्वमित्यादिना बाधादिसाधारण्यवारणप्रकारो न सम्भवति पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्यापि धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वात् तादृशरीत्या आदरे निरुक्तासाधारण्यस्यैवासङ्ग्रहापत्तेः । तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिप्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाननिरूपिता या निरुक्तासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता तच्छून्यत्वे सति समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य बाधप्रतिरोधव्यावृत्तस्य निरुक्तासाधारण्यसाधारणस्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणत्वसम्भवादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्रेदमवधेयम् । अथ पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्य धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वेऽपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वांशमादायैव यद्धर्मिवृत्तित्व हेतोर्ज्ञायते तत्र तदनुमितिविरोधित्वमक्षतमेवेति कथमुक्त तादृशरीत्या आदरे निरुक्तासाधारण्यासङ्ग्रह इति चेत् ।

अत्राहु –पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्यापि धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वेत्यनेन यद्धर्मिवृत्तित्व हेतोर्ज्ञायते तत्रतदनुमितिविरोधित्वाभावेन निरुक्तासाधारण्यासङ्ग्रह इति नाभिहितम् , किन्तु भेयत्वविशिष्टासाधारण्यवारकविशिष्टान्तराघटितत्वविरहादेव तदसङ्ग्रह इत्यभिहितम् । यद्धर्मिवृत्तित्वमिति लक्षणाक्रान्त यत्साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूप विशिष्टान्तर निरुक्तासाधारण्यस्य तदघटितत्वमक्षतमेवेति । न च विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरे एव यद्धर्मिवृत्तित्वमित्याद्यनिवेश्य प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यावगाहिज्ञाननिरूपितासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताशून्यत्वे सति अनुमितिविरोधित्वमेव निवेशनीयमत साध्यव्यापकीभू

तामावप्रतियोगित्वमात्रस्य तादृशविशिष्टान्तर्गतत्वाभावाद्वैयधिकासाधारण्यासङ्ग्रह इति वाच्यम्। तथासति प्रमेयत्वविशिष्टसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वादावतिप्रसङ्गापातात् यद्यद्धर्मिवृत्तित्वमित्यादिदलस्य निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वद्दलस्य च तत्र सत्त्वादिति सुधीभिर्विभावनीयम्॥

असाधारणस्य पत्रिकान्तरम्॥

॥श्री.॥

पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति शिरोमणिः। यद्यपि सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य यद्यद्धर्मिवृत्तित्वमित्यादिना बाधादिसाधारण्यप्रकारो न सम्भवति पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्यापि धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वात् तादृशरीत्या आदरे सङ्ग्रहापत्तेः। तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाननिरूपिता याऽसाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता तच्छून्यत्वे सति समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य बाधप्रतिरोधव्यावृत्तस्य निरुक्तासाधारण्यसाधारणस्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणत्वसम्भवादिति मही॥

अत्रेयमनुपपत्तिः—अन्यत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशनमफलं प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशेनैव सर्वसामञ्जस्यात्। न च स्वरूपासिद्ध्यादावतिव्याप्तिः, प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाननिरूपिता या बाधादिप्रतिबन्धकता तच्छून्यत्वे सति समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम्। समूहालम्बनानुमितिपदस्य पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहितद्व्याप्यहेत्ववगाह्यनुमितिपरत्वात्। न च वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादिस्थलीयहेत्वसिद्ध्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिहेतुतावच्छेदकावगाहिज्ञाननिरूपितत्वस्य प्रतिबन्धकतायां विशेषणत्वेनैवैतद्दोषस्यापि वारणात्-हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानिवेशनमफलमिति चेन्न।

आचार्यमते एतल्लक्षणकरणात् स्वरूपासिद्धिवारणाय तन्निवेशसार्थक्यमिति ध्येयम्॥

नव्यास्तु हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानिवेशो इद-

पक्षकवह्निसाध्यकगगनहेतुकस्थलेऽवृत्तिगगने*ऽतिव्याप्तिः । गगनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिग्रहविरोधित्वात् गगनप्रकारकबुद्धौ तस्य विरोधित्वादिति । न च विरोधेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वस्यावश्यं निवेश्यतया तद्वारणाद्धेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशनं व्यर्थमिति वाच्यम् । व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यस्य प्रयोजनविरहेणानिवेश्यतया विरोधातिव्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वविशेषणस्यानावश्यकतया तद्विशेषणसार्थक्यादिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
असाधारणक्रोडपत्रम् ।

---

*साधारणग्रन्थे साधननिष्ठाप्रसिद्धत्वस्य स्वरूपासिद्धिप्रभेदस्येति महाचार्येणोक्तम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सत्प्रतिपक्षक्रोडपत्रम् ।

श्री गणेशायनमः ॥

साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यकलिङ्गकत्वमिति मूलम् ॥

वह्निव्याप्याभावादिसाध्यकस्थले । वह्न्यादिसाध्यकानुमितिजननयोग्यया वह्न्यादिव्याप्यवत्पक्षोपस्थित्या बाधनिश्चयरूपया कार्यप्रतिरोधदशायामतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं प्रथमोपस्थितिविशेषणम् । वह्निव्याप्यवत्पक्षोपस्थितेरपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धिकां वह्निव्याप्यवत्पक्षविषयकसमूहालम्बनरूपवह्निमत्पक्षविषयानुमितिं प्रति स्वरूपयोग्यतया यथाश्रुतउक्तातिप्रसङ्गदुर्वारतया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताविच्छिन्नानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वपर्य्यन्तं समर्थत्वेन विवक्षणीयमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथात्र वह्निव्याप्याभावाभाववद्वह्निमत्कालीनपर्वतो वह्निव्याप्याभाववानित्याद्यौ व्यावर्तकधर्मदर्शनाविषयया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका या तादृशपर्वतत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्न्यभावावच्छिन्नप्रकारता तदवच्छिन्नानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रयीभूत यत्तादृशपर्वतो वह्निव्याप्यवानिति बाधज्ञान तद्दशायामतिव्याप्ति -उक्तस्थले साध्यवत्ताज्ञान प्रति तादृशपर्वतधर्मिकवह्निमत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेऽप्यप्रतीकारात् । गगनाभाववदभाववत्काहीनगगनसाध्यकस्थले तादृशगगनाभावव्याप्यवत्तापरामर्शदशायामव्याप्त्यापत्तेश्च तादृशगगनाभावनिश्चयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावात् इति ॥

नैवम् । साध्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदिका सती प्रतिबध्यतावच्छेदिका या विषयता तदवच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताश्रयत्वविवक्षणेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् उक्तस्थले निरुक्तपर्वतधर्मिकवह्निमत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रति

बन्धकत्वेऽपि प्रतिबध्यत्वाभावात् । एतेन वह्निव्याप्याभाववत्साध्यकस्थ-
ले वह्नित्वावच्छिन्नविषयताया अपि वह्निमान् वह्निव्याप्याभावाभाववा-
निति ज्ञानविशिष्टवह्निमत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्ध-
कतया तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयवह्निव्याप्यवत्तानिश्च-
यदशायामतिव्याप्तिः । एवं वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभावात्मकवह्निसा-
ध्यकस्थले साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकं यद्वह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानं त-
ज्जनकवह्न्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयकालेऽप्यतिव्याप्तिरित्यपि निरस्तम् ।
साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां प्रतिबध्यतावच्छेद-
कत्वनिवेशेनोक्तातिव्याप्तिद्वयस्यापि वारणसम्भवात् । न चैवं सा-
ध्यवत्ताज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमेव निवेश्यतां किं प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वनिवेशेनेति वाच्यम् । तथा सति वह्निव्याप्याभावा-
त्मकवह्न्यभावव्याप्यसाध्यकस्थले साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकीभूतं
यद्वह्निमत्ताज्ञानं तज्जनकवह्निव्याप्यवत्तानिश्चयदशायां सत्प्रतिपक्षि-
तत्वव्यवहारापत्तेः । वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयेनाप्युक्तस्थले कार्यप्रति-
रोधादिति ध्येयम् ।

न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यत्वे
सति साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकविषयिताशून्यानुमिति-
निष्ठकार्यता यथाक्रमेण कथं न निवेश्यत इति वाच्यम् । तथा सति
महानसीयवह्नित्वव्याप्यभाववान्पर्वतो वह्न्यभाववानित्यादौ शुद्धव-
ह्निव्याप्यवत्ताधरामर्शादपीतरबाधसहकारेण महानसीयवह्न्यनुमि-
तेरेवोत्पत्त्या तादृशानुमितेश्च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छे-
दकविषयिताशून्यत्वाभावात् वह्निव्याप्यवान् वह्न्यभावव्याप्यवानि-
त्याकारकउभयपरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥

न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्न-
कार्यतैव निवेश्यताम् किमनुमितिनिष्ठत्वनिवेशनेति वाच्यम् ।
समानविषयकस्मृतौ समानविषयकानुभवस्य तद्धर्मिकतत्प्रकार-
कशाब्दं प्रति योग्यताज्ञानविधया तद्धर्मिकतद्वत्ताज्ञानस्य हेतुतया
तादृशकार्यतामादाय बाधनिश्चयकालेऽतिव्याप्तिवारणार्थमेवानु-
मितिनिष्ठत्वं निवेशनीयम् ॥ १ ॥

समानत्वं चागृहीताप्रामाण्यकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकपराम-
र्शकालीनत्वमिति शिरोमणिः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वशरीरेऽन्त-

अगृहीताप्रामाण्यकत्वसंवलितयोग्यत्वोपादाने तु बाधोपस्थितिसमर्थपरामर्शकालीनसाध्यासिद्धिसमर्थपरामर्शाविषयत्वं तद्वाच्यमिति शिरोमणिः ।

बाधोपस्थितिसमर्थेति । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धिका सती तत्प्रतिबध्या याऽनुमितिस्तद्योग्यतेत्यर्थः । साध्यवत्ताधीप्रतिबध्यत्वनिवेशात्साध्याभावव्याप्यानुमितिसमर्थपरामर्शकाले नातिप्रसङ्ग इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथात्र प्रतिबध्यत्वनिवेशेऽपि वह्न्यभावव्याप्यसाध्यकस्थले साध्यवत्ताधीप्रतिबन्धिका सती तत्प्रतिबध्या या वह्न्यभावव्याप्याभावव्याप्यवह्निमानित्याकारकानुमितिस्तत्समर्थवह्न्यभावव्याप्याभावव्याप्यवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शदशायामेवं वह्निव्याप्याभावव्याप्यवह्न्यभावसाध्यकस्थले साध्यवत्ताधीप्रतिबन्धिका सती तत्प्रतिबध्या या वह्निव्याप्यानुमितिस्तत्समर्थवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां चातिप्रसङ्गो दुर्वार इति कार्यप्रतिरोधनिवेश आवश्यक इति चेत् ।

साधारणोक्तप्रतिकोक्तरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वनिवेशेनैवोक्तातिप्रसङ्गद्वयस्य वारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

इदमत्रावधेयम् । एकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वनिवेशेऽपि वह्निव्याप्याभाववद्ध्रदभाववत्कालीनह्रदो वह्निव्याप्यवानित्याधी तादृशह्रदत्वावच्छेदेन साध्यवत्ताज्ञाननिरूपितैकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयवती या तादृशह्रदधर्मिकवह्न्यभावानुमितिस्तत्समर्थवह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षत्वापत्तिर्दुर्वारैवेति ॥ न चोक्तस्थले तादृशह्रदधर्मिकवह्न्यभाववत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानं प्रति व्यावर्तकधर्मदर्शनविधयैव प्रतिबन्धकत्वं तच्च ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नानुमितिप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैवोक्तातिप्रसङ्गव्युदास इति वाच्यम् । उक्तस्थले तादृशविशिष्टह्रदत्वावच्छेदेन साध्यवत्ताज्ञानं प्रति विशिष्टह्रदधर्मिकसाध्याभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतयैवोपपत्त्या ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे यत्र याऽप्रतिबन्धकतैव ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्ना तत्र सत्प्रतिपक्षतानुपपत्तिश्च ॥ न च कार्यप्रतिरोधनिवेशेऽपि उक्तपक्षस्थले एव वह्निव्याप्यवह्न्यभावव्याप्याभावोभयस्य साध्यतायामुक्तातिप्रसङ्गो

वीरः वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शेन वह्न्यभावव्याप्याभावघटितोभयानुमितित्वरूपकार्यप्रतिरोधादिति वाच्यम्। विरोधिपरामर्शप्रयुक्तयादृशधर्मानुत्पादस्तादृशधर्मावच्छिन्नकार्यकप्रकृतपरामर्शविषयत्वविवक्षया कथञ्चिद्वारयितुं शक्यत्वात्। वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शस्य वह्न्यभावव्याप्याभावानुमितित्वावच्छिन्नस्यैवानुत्पादप्रयोजकतया प्रकृतसाध्यीयपरामर्शकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नानुत्पादाप्रयोजकत्वादस्तु वा कार्यप्रतिरोधनिवेशेऽप्येतद्दोषो दुर्वार इति चिन्त्यम्॥४॥

प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका सती विशिष्टपक्षसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकानिरुक्तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका यादृशविशिष्टविषयिता तादृशानुमिति समुदितार्थ इति भट्टाचार्येणोक्तम्॥

अत्र सत्यन्तदले प्रकृतपक्षकत्वमनिवेश्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षकत्वनिवेशे यत्किञ्चिद्धर्मपदेन वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववद्ध्रदत्वमादाय तदवच्छिन्नविशेष्यकप्रकृतसाध्यानुमितिमादाय सत्प्रतिपक्षोन्नायके वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदादावतिव्याप्तिरतस्तन्निवेशः। एवमुन्नेयदले पक्षांशे तदप्रवेशे वह्निव्याप्याभावसाध्यकस्थले किञ्चित्पक्षपदेन वह्न्यभाववत्पर्वतत्वादिकमादाय तदवच्छिन्नविशेष्यकप्रकृतसाध्यानुमितिविरोध्युन्नायके केवलवह्निव्याप्यवत्पर्वतादिरूपबाधेऽतिव्याप्तिरतस्तद्दलेऽपि तन्निवेशः॥

अथ सत्यन्तदले प्रकृतानुमित्यवृत्तित्वमेव निवेश्यतां किं तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशेनेति चेन्न। वह्न्यभाववत्त्वचवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविधया वह्न्यभावावच्छेदकग्रहाविषयीभूतह्रदत्वावच्छेदेन वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्त्वादौ प्रकृतानुमित्यवृत्तिविषयिताके सत्प्रतिपक्षोन्नायके वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभावव्याप्यवान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदादिरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायके चातिव्याप्तिवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वात्। तन्निवेशे च वह्न्यभावावच्छेदकज्ञानसमानकालीनवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् ह्रद इत्यादिज्ञाने प्रकृतानुमिति-

प्रतिबन्धकताशून्यतादृशविशिष्टविषयितासत्त्वात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपतादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाविरहात् नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

केचित्तु सत्यन्तस्य उक्तार्थकत्वे वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदात्मकाश्रयासिद्ध्यादावतिव्याप्तिः, स्वमते च उन्नेये उन्नायके विरोध्यन्तविशेषणस्यैव उक्तातिव्याप्तिवारणसंभवात् । न चैतन्मतेऽपि तादृशानुमितिवृत्तिविषयितायां विशिष्टपक्षादिग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वानिवेशेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । तथा सति वह्न्यभावव्याप्याभाववान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदात्मकसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः तादृशसत्प्रतिपक्षविषयितायां विशिष्टपक्षग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वाभावात्, स्वमते च विरोध्यन्तदलेन सत्यन्तदलघटकप्रतिबध्यत्वोभयदलघटकप्रतिबध्यतयोर्विशिष्टपक्षग्रहत्वाव्यापकत्वविवक्षयैव सामञ्जस्यात् । एवं ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववद्वह्न्युभयवानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदात्मकबाधेऽतिव्याप्तिश्च तादृशबाधविषयितायां विशिष्टपक्षग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्यापि सत्त्वात्, स्वमते दलद्वये एकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव तद्वारणसंभवात् एतदस्वरसेनैव अथवेत्यादिना प्रतिबध्यतायामेकरूपावच्छिन्नत्वं निवेशितम् । एतेन वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदविषयितायां प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वाभावात् साध्यवैशिष्ट्याभावाधिकरणत्वाप्रयोजकत्वेन स्वविषयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यतादृशसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतावच्छेदकरूपावशिष्टान्तरघटितत्वविरहादेव सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिविरहात् सत्यन्तदलं व्यर्थमिति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः । सत्यन्तदलानुक्तौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान् ह्रदो वह्निमान् इत्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववद्वह्न्युभयवानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तादृशह्रदादिविषयितायां साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववान् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य सत्प्रतिपक्षोन्नायकविषयतायां अपि सत्त्वेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिसादवस्थ्यादित्याहुः ।

अथैवमपि सत्यन्तदलं व्यर्थं उभयविषयितायां प्रकृतसाध्यपक्षवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमनिवेश्य तादृशग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वनिवेशेनैव सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणसंभवात् सत्प्रतिपक्षाबध्यतायां तादृशग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वाभावादिति।

न च वह्न्यभावव्याप्याभावव्याप्यवान्-ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। विशिष्टपक्षसाध्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यत्रापि विशिष्टपक्षसाध्यग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वनिवेशेनैव तद्वारणसंभवादिति। एवं ह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभावव्याप्यवान् वह्निव्याप्यवान् वा इत्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदे वह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदे वाऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यवद्दलनिवेशस्यावश्यकत्वात्।

यत्तूभयविषयितायां विशिष्टपक्षसाध्यग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वनिवेशे वह्निव्याप्यवद्ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदादिरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः तादृशसत्प्रतिपक्षोभयविषयितायां विशिष्टपक्षसाध्यग्रहप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात् इति। तन्तुच्छम् प्रतिबन्धकतायां विशिष्टपक्षसाध्यग्रहव्याप्यत्वव्यापकत्वनिवेशेनैवोक्ताव्याप्तिवारणसंभवात्। विशिष्टपक्षसाध्यग्रहविषयितानिवेशपक्षेऽपि प्रतिबन्धकतायामेव विशिष्टपक्षसाध्यग्रहव्याप्यव्यापकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्। वह्निमद्ह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति ध्येयम्।

अथैवमुभयविषयितायां प्रकृतपक्षसाध्यविशिष्टग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमेव निवेश्यम् उक्तदोषवारणाय सत्यन्तदले परमनुमित्यविरोधित्वेन निवेशनीयं तावतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिवेशापेक्षया लाघवादिति चेन्न। एवमपि ह्रदो वह्निव्याप्यवह्न्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदादावतिव्याप्तेः। न च तत्रापि उभयविषयितायामेव प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकत्वमिव तादृशग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं निवेश्यताम् लाघवेनोक्तदोषवारणसंभवादिति [illegible] इति वाच्यम्। एवमपि ह्रदो वह्निव्याप्यवह्न्यभावव्याप्याभावव्याप्यवद्ह्रदे ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यवह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदे

चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

एतेन प्रकृतपक्षसाध्यविशिष्टग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोस्तादृशग्रहनिरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोश्चैकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशनैवोक्तातिव्याप्तिद्वयवारणसम्भव तद्व्याप्यवत्ताज्ञाने तद्व्याप्याभावव्याप्यतदभाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोरुभयोरपि तयोरेकरूपावच्छिन्नत्वाभावादिति पृथक् सत्यन्तदलमनुपादेयमेवेति केषाञ्चित् प्रलपितमप्यपास्तम् ।

वह्निव्याप्याभाववद्वन्ह्यभाववत्कालीनह्रदत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले तादृशह्रदत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रति तादृशह्रदधर्मिकवन्ह्यभाववत्ताज्ञानस्यैकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयसाधनतादृशप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयावच्छेदकीभूतवन्ह्यभाववत्तादृशह्रदत्वावच्छिन्नविषयिताकत्वघटितानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयिताके वह्न्यभावव्याप्यवत्तादृशह्रदे एव वन्ह्यभावव्याप्याभाववद्वह्निमत्कालीनह्रदत्वावच्छेदेन वह्निसाध्यकस्थले तादृशह्रदत्वावच्छेदेन वह्निमत्ताबुद्धिं प्रति तादृशह्रदधर्मिकवन्ह्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयसत्त्वात्तदुभयावच्छेदकीभूतवह्न्यभावव्याप्यवत्तादृशह्रदत्वावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयिताके वन्ह्यभावव्याप्यवत्तादृशह्रदे चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति कृतं पल्लवितेन ।

अथ तथापि आश्रयासिद्ध्युन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टपक्षसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमनुमेयविषयितायां निवेशितं तदपेक्षया लाघवाद्विशिष्टपक्षसाध्यानुमितिवृत्तित्वमेव कुतो न निवेशितम्, तावतैव काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्ध्रदादिविषयितायाः तादृशानुमित्यवृत्तित्वात् काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणसम्भवात् । वन्ह्यभाववद्ध्रदादिविषयितायाः विशिष्टपक्षसाध्यविषयकह्रदो वह्न्यभाववानित्याद्यनुमितिवृत्तित्वेन सत्प्रतिपक्षसंग्रहाच्चेति चेन्न ।

वह्निव्याप्यवद्ध्रदो वह्निमानित्यादौ संयोग संयोगव्याप्यवत्संयोगवानित्यादौ च वन्ह्यभावव्याप्यवद्ध्रदात्मके संयोगाभावव्याप्यवत्संयोगात्मके च सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः वन्ह्यभाववद्ध्रदात्मकोभे

याविषयितायाः विशिष्टपक्षविषयकानुमितौ सयोगाभाववत्संयोगात्मकोन्नेयविषयितायाश्च विशिष्टसाध्यविषयकानुमितौ प्रवृत्तिरिति ध्येयम् ॥

अथ तथाप्युन्नेयविषयितायां प्रकृतानुमित्यवृत्तित्वमेव निवेश्यताम् किं तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिवेशनेनेति चेन्न । वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यवद्वन्ह्यभावव्याप्यवत्कालीनह्रदो वन्ह्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ प्रकृतानुमित्यवृत्तिविषयिताकस्य पक्षतावच्छेदकविषयावह्न्यभावव्याप्यव्याप्यात्मकसाध्याभावावच्छेदकत्वग्रहविषयीभूतस्य वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदत्वावच्छिन्नस्योल्लायके ह्रदत्वावच्छेदेन वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तात्मकबाधेऽतिव्याप्त्यापत्ते । तन्निवेशे च तादृशपक्षज्ञानासमानकालीनवन्ह्यभावव्याप्यवान् ह्रद इति ज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धकताशून्ये तद्विषयितासत्त्वात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वविरहान्नातिव्याप्ति । एव वन्ह्यभावाभाववद्वन्ह्यभावव्याप्याभाववत्कालीनह्रदो वन्ह्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ प्रकृतानुमित्यवृत्तिविषयिताकस्य वन्ह्यभाववद्वन्ह्यभावाभाववद्वन्ह्यभावव्याप्याभाववत्कालीनह्रदस्योल्लायके वन्ह्यभावव्याप्यवत्तादृशह्रदात्मकबाधे तथा वह्निव्याप्यवद्ध्रदो वन्ह्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ अनुमित्यवृत्तिविषयिताके वन्ह्यभाववद्ध्रदस्योल्लायके वन्ह्यभावव्याप्यवद्ध्रदात्मकबाधे चातिव्याप्त्यापत्तेश्च । स्वमते चोक्तस्थलद्वये वन्ह्यभाववद्ध्रदविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

ननु तथापि वह्न्यभाववद्वह्न्यभावव्याप्यवत्कालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तादृशह्रदे चातिव्याप्ति वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तादृशह्रदनिश्चयस्य वह्न्यभावव्याप्यवत्तावच्छेदेन साध्याभावावगाहितया तादृशह्रदे साध्याभावावच्छेदकत्वग्रहविषयीभूतवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यावगाहितया च सत्यन्तदलाक्रान्तत्वात् सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे च प्रतिहेतुव्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्ति । न च यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितसाध्याभावविषयित्वानवच्छिन्नज्ञाननिष्ठावच्छेदकताकान्यतरस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे सामञ्जस्यमिति वाच्यम् । एवमपि प्रकृतहेतुभिन्ने पक्षवृत्तित्वविशेषितसाध्यव्यापकी-

वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिरतस्तादृशवैशिष्ट्यावगाहिग्रहत्वघटकसमुदायवृत्त्यवच्छेदकताकप्रतिबध्यता निवेशनीया, तथाच काञ्चनवद्ध्रदो वह्निमान् ह्रदो काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदादिरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिस्तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्य तादृशवैशिष्ट्यावगाहिताघटककाञ्चनमयत्वविषयितायामसत्त्वादतस्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेश इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताद्यवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव तादृशसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहः सम्भवति काञ्चनमयह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतायाश्च ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् । न हि तादृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्यते प्रयोजनाभावात् किं तादृशानुमितित्वव्यापकतानिवेशेनेति ॥ न च ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्याभावात्मकवह्निमानितिज्ञानीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि वह्न्यभावव्याप्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तादृशनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकता, अतः सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिरतस्तादृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वनिवेशस्यावश्यकतया व्यापकतानिवेशव्यावृत्तिसङ्गतिरिति वाच्यम् । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यताविशेषणतयैव सामञ्जस्यात् । न च तथापि ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्निघटोभयाभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिः एकत्र द्वयमितिरीत्या जायमान-वह्निघटवान् ह्रद इति-ज्ञानीयह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन वह्निघटोभयाभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन सत्यन्तदलस्य वन्ह्यभावव्याप्यघटितत्वात् विशेष्यदलस्य च तत्र सत्त्वादित्यनुमितित्वव्यापकत्वानिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वान्य-

प्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव तद्वारणसम्भवात् । किञ्च सत्यन्तदलघटकप्रतिबध्यत्वोभयदलप्रविष्टप्रतिबध्यत्वयोरेकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया तेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवाच्च । एतेन—पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववद्वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्धूमादावतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय तादृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबध्यतानिवेशाध्रौव्ये ह्रदः काञ्चनमयवह्निमान् इत्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्धूमादेरसङ्ग्रहभयेन तादृशानुमितित्वव्यापकत्वनिवेशः इति कैश्चिदुक्तमप्यपास्तम् । एकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्धूमादावतिव्याप्तेरसम्भवेन, तादृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबध्यतानिवेशस्याप्रयोजकत्वात्, अन्यथा व्यापकत्वनिवेशेऽप्यनिस्तारात् इति । प्रतिबध्यत्वद्वये एकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशात् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलव्याप्याभाववद्धूमवत्कालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलव्याप्यवद्धूमदेरतिव्याप्तिस्तस्य व्यावर्तकप्रतिबध्यत्वं आश्रयासिद्धिप्रतिबध्यत्वं चादाय दलद्वयसत्त्वादिति पूर्वपक्षोऽपि निरस्त इति चेत् ।

अत्र केचित्—यत्र, वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शोल्लाघवज्ञानवशेन काञ्चनमयवह्नितरवह्न्यभाववान् पर्वत इत्याकारकइतरबाधज्ञानवशेन वा काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिर्जायते तत्र काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवद्वह्निरूपसत्प्रतिपक्षे साध्याप्रसिद्ध्याघटनात्मकेऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताया अनिवेशात् वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वप्रकारताया एव तज्ज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् अतस्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशनमावश्यकम् । न च व्यापकत्वनिवेशेऽपि काञ्चनमयत्वाभाववद्वह्निविषयकज्ञानस्य विशिष्टसाध्यबुद्धिविरोधित्वात् तदसम्भव इति वाच्यम् । व्यापकतावच्छेदकत्वेन गृहीतस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वनियमेन काञ्चनमयत्वादेर्विधेयतावच्छेदकत्वाभावात् शुद्धवह्नित्वस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वेन शुद्धविशिष्टसाधारणविरोधित्वेन तथाभिमतत्वात् । सत्यन्तदले

तु विधेयतावच्छेदकधर्मो न निवेश्यते किन्तु प्रकारतावच्छेदकधर्म एवेति न सत्यन्तदलासत्त्वम् । काञ्चनमयत्वसहितवह्नित्वस्य विधेयतावच्छेदकत्वेन प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टग्रहाविरोधित्वमेव विरोध्यन्तेन विवक्षणीयमिति नानुपपत्तिः । एतेन पक्षतावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकत्वयोर्न्यूनवारकपर्याप्तिमनिवेश्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबध्यता निवेशनीया । तथा च काञ्चनमयह्रदो वह्निमान् ह्रद· काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वे वह्न्यभावव्याप्यवद्‌ह्रदविषयकनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्तिसत्त्वात्तत्स्थलीयसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहसम्भवे व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि परास्तम् । उक्तरीत्या काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवद्‌ह्रदादेरसङ्ग्रहापत्तेरिति ॥

अथैवं पर्वतोऽभावव्याप्यधूमाभाववानित्यादावभावव्याप्यधूमवत्पर्वतात्मकबाधेऽतिव्याप्तिस्तादृशबाधविषयितायां प्रकृतसाध्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावव्याप्यधूमाभावाभावेतराभाववानितीतरबाधजन्य–पर्वतोऽभावव्याप्यधूमाभावाभाववान्–इत्याकारकानुमितिविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वसत्त्वेनोक्तबाधस्य विशेष्यदलाक्रान्तत्वात्, एवं पर्वतो वह्निव्याप्याभाववानित्यादौ वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपत्वाच्च वह्निव्याप्यवह्नीतराभाववानितिबाधसहकारेण प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिवह्निव्याप्यवह्न्युत्पादकेऽतिव्याप्तिरिति । मैवम् । प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितात्वव्याप्यविषयितानिष्ठावच्छेदकताकजन्यतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात्—अभावव्याप्यधूमवान् पर्वतः वह्निव्याप्यवान्पर्वतः' इत्यादिपरामर्शजनकतावच्छेदकतायाः शुद्धाभाववान् शुद्धवह्निमानित्याद्यनुमितिविषयतायामपि सत्त्वेन तत्र नियतप्रतिबन्धकत्वाभावादित्याहुः ॥

अन्ये तु गुणीयसंयोगेन वह्न्यादिसाध्यकस्थले गुणीयत्वाभाववत्संयोगस्य बाधतया गुणीयत्वाभावव्याप्यवत्संयोगस्यापि सत्प्रतिपक्षत्वम् । एतच्च सामान्यनिरुक्तिग्रन्थे जगदीशेनोक्तम् । एवं च तादृशसत्प्रतिपक्षसंग्रहार्थमेवानुमितिस्वव्यापकतानिवेश इति वदन्ति ॥

परे तु पक्षतावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकत्वयोर्न्यूनवारकपर्याप्ति-मानिवेश्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्र-तिबध्यतानिवेशे जातिमान्वह्निमानित्यत्र वह्न्यभाववद्ह्रदकालीनवह्न्य-भावव्याप्यवज्जातिमत्यतिव्याप्तिः ह्रदत्वस्य जातित्वरूपेण पक्षताव-च्छेदकत्वादिति तद्वारणाय पक्षतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशः। ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववज्जातिमत्कालीनवह्न्यभावव्याप्य-

[illegible]

हित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वात् इति तद्वारणाय साध्यतावच्छेदक-तायाः पर्याप्तिनिवेशः। जातिर्वह्निमतीत्यत्र जातिमदभाववज्जातिका-लीनवह्न्यभावव्याप्यवज्जातिरूपाविशिष्टेऽतिव्याप्तिः—जातिधर्मिक-जातिमदभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटावपि जातित्वरूपेण वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया निवेशादिति तद्वारणाय प्रकारतावच्छे-दकतायाः पर्याप्तिनिवेशः। तथाच पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकर-

ष्टवह्न्यभाववद्ह्रदेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तदलघटकप्रतिबध्यता-याम्प्रकृतानुमितित्वव्यापकतानिवेशस्यावश्यकत्वात्। ननु तथापि विशेष्यदलघटकप्रतिबध्यतायां पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारत्वा-वच्छिन्नत्वमेव निवेश्यतां लाघवादिति चेन्न। घटाविशिष्टवह्न्यभावव्या-प्याभाववद्ह्रदकालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ घटाविशिष्टवह्न्यभाववद्ह्र-दकालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ घटाविशिष्टवह्न्यभाववद्ह्रदाभिका-श्रयासिद्ध्यादावतिव्याप्तिः सामानाधिकरण्यरण्यसम्बन्धेन घटवि-शिष्टवह्निमानित्याकारकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतामादायाश्रयासि-

ह्निमन्निष्ठप्रतिबध्यतामादाय च दलद्वयसत्त्वादिति प्राहुः ॥

उभये विरोध्यन्तविशेषणं पर्वतो वह्निव्याप्याभाववानित्यादौ वह्निव्याप्यवत्पर्वतादिरूपबाधस्य वारकमिति दीधितिकृतैव वक्ष्यते । तत्र तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिवेशे पर्वतो वह्निव्याप्याभाववान् वह्न्यभाववांश्चेत्याकारकसमूहालम्बनज्ञानविरोधिवह्निमत्पर्वतानुमापके उक्तबाध एवातिव्याप्तिस्तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे च उक्तदिशैव दोषः स्यादिति तत्रापि तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यता निवेशनीया इति । अत्रोभयोरयमाशयः उभयत्राविरोध्यन्तकल्पे प्रतिबध्यतायामेकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशकल्पे च सत्यन्तदल एव तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशो योग्यः न तूभयदलेऽपि, एकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे सत्यन्तदले तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशेनैवार्थादुभयदलेऽपि व्यापकतानिवेशकार्यनिर्वाहादित्यवधेयम् ॥६॥

विशिष्टसाध्यपक्षग्रहविरोधित्वशरीरे तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिवेशे च काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादिस्थलीयबाधग्रहस्यानुमितिविशिष्टपक्षग्रहविरोधितया तत्स्थलीयसत्प्रतिपक्षाव्याप्तितादवस्थ्यमिति विशिष्टपक्षादिग्रहत्वव्यापकतानिवेश इत्युक्तं भट्टाचार्येण ।

बाधलक्षणवदत्रापि उभयदले पक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वमित्यत्रैमेव उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तप्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिविरोधीयविषयतान्तःपातिप्रकारत्वावच्छिन्नत्वमेव प्रतिबध्यतायां निवेशनीयम्, तेन वह्निमान्ह्रदो वह्निमानित्यादौ प्रकृतपक्षग्रहविरोधिवह्न्यभाववद्ध्रदानुमापके सत्प्रतिपक्षे नाव्याप्तिः ।

वस्तुतो वह्न्यभावव्याप्याभाववह्न्यभाववद्ध्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदात्मकसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहार्थमेवोक्तप्रकारस्मिन्तर्नीपः । तत्र वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदात्मकाश्रयासिद्ध्युन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षग्रहाविरोधित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । एतेन लक्ष्यभेदेन लक्षणस्य नानात्वापत्त्या सत्प्रतिपक्ष एव विशिष्टपक्षग्रहविरोध्युन्नायकस्तत्रोभयदले नाद्यमेव पक्षग्रहाविरोधित्वविशेषणमित्युक्तावपि न निस्तार इति ध्येयम् ।

यत्तु महानसीयवह्न्यभाववान् ह्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाववान् इत्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदात्मकसत्प्रतिपक्षसंग्रहायोक्तप्र-

कारानुसरणम् । तत्र महानसीयवह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदात्मकाभयासिद्ध्युन्नायकवारणाय पक्षग्रहाविरोधित्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति ।

तत्तुच्छम् । प्रतिबध्यतायां पक्षग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवे तत्रोक्तप्रकारानुसरणवैफल्यापत्तेः । अत्र एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् ह्रद इति ज्ञानमादाय ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदे चातिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतायां जनकतायाञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं निवेशितं भट्टाचार्येण । तच्च यथाश्रुताभिप्रायेण ।

वस्तुतस्तु अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया तादृशज्ञानमादाय दोषो न संभवत्येव, किन्तु वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्यवान् तादृशह्रद इति ज्ञानमादाय वह्न्यभाववत्तादृशरूपबाधेऽतिव्याप्तिवारणाय जनकतायामनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं ग्राह्यम् तादृशज्ञाने ह्रदवृत्तिवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवस्तुनो ह्रदे भानादव्यापकीभूतवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदादिविषयिताशून्यत्वसत्त्वात् । एवं वह्न्यभावव्याप्यकालीनह्रदो महानसीयवह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यमहानसीयवह्न्यभाववान् तादृशह्रद इति ज्ञानविषये महानसीयवह्न्यभाववत्तादृशह्रदेऽतिव्याप्तिवारणायाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं जनकतावच्छेदकत्वं वाच्यम् उक्तज्ञानविषयीभूतवह्निसामान्याभावव्याप्यमहानसीयवह्न्यभावरूपन्तु विशिष्टमप्रसिद्धम् । एवं यादृशयादृशविशिष्टं प्रसिद्धं तद्विषयित्वं तु-द्देश्यत्वेनाभिमतस्य विषयिताया व्यापकमेव इत्यव्यापकीभूतविषयिताशून्यस्यापि तत्र सत्त्वात्पर्वतो वह्न्यभाववानित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निव्याप्यव्याप्यवान्पर्वत इति ज्ञानमादाय वह्निव्याप्यव्याप्यवत्पर्वतरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् । तादृशज्ञाने वह्नित्वेन पर्वतवृत्तिवह्नेर्भानात् अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वात् इति । यद्यपि यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्ये प्रतिबन्धकत्वजनकत्वयोः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविवक्षयैवोक्तदोषवारणसंभवेऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफलम् । तथापि ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् वह्न्यभाववान् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रद इति ज्ञानीयज्ञान-

वैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया वह्न्यभाववद्व्याप्यवह्न्यभावव-द्धद्विषयितासामान्ये सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिभिया प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानव- [illegible]

[illegible]

शिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशोऽसाधारण्यवारकदीधितिकारोक्तसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वानवगाहित्वविशेषणञ्च व्यर्थमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमावश्यकम्। एवं जनकतावच्छेदकमपि तादृशमेव, अन्यथा स्वमते प्रतिबन्धकत्वजनकत्वोभयस्मिन् यादृशविशिष्टविषयिताव्यापकतायाः सकलनिवेशापेक्षया मन्मते प्रतिबन्धकत्वे यादृशविशिष्टविषयिताव्यापकत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वे यादृशविशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वस्य निवेशे व्यापकताया द्विधा निवेशे महागौरवादिति। एतेन पक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वरूपविरोधित्वस्य ज्ञापकविशेषणत्वे विषयितामात्रस्य द्विधा निवेशेन गौरवादुभयत्र तावदकविषयितायामेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं निवेशितम् भट्टाचार्येण। तन्न सङ्गच्छते। उक्तरीत्याऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वे तदर्थञ्च सामान्यलक्षणोक्तदीधितिप्रतिबन्धकत्वनिष्ठतादृशविषयिताव्यापकत्व, जनकतानिष्ठतादृशरूपावच्छिन्नविषयित्वव्यापकत्वञ्च पर्यवस्यति, तथा चात्र विषयितामात्रस्य द्विधा निवेशादिति ध्येयम्॥

एवमुक्तयदलप्रविष्टं प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमपि अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेव न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तथा सति पर्वतविशेष्यकवह्निव्याप्याभावप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतं वह्निमान् वह्निव्याप्याभावाभाववान् वह्निमांश्च पर्वत इति ज्ञानीयवह्निमत्पर्वतविषयित्वं तदवच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयिताकवह्निव्याप्यवत्पर्वतात्मके पर्वते वह्निव्याप्याभाववन्हयभावव्याप्योभयवानित्यादेस्थलीयबाधेऽतिव्याप्तिः। ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशो च गगनाभाववदभावव्याप्यकालीनगगनसाध्यकसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिरिति ध्येयम्।

असाधारणविरुद्धयोरन्यतरस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृत-

साधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाघनवगाहिपरामर्शो ग्राह्य इति शिरोमणिः । तथाच प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यानवगाहिपरामर्शनिष्ठानुमितिजनकतावच्छेदकविषयिताकत्वमुन्नायकत्वं विवक्षणीयमित्यर्थः । रूपान्तरेण प्रकृतहेतोर्यत्र व्यतिरेकिहेतुता तत्स्थलीयप्रतिपक्षस्य सङ्ग्रहाय प्रकृतसाधनतावच्छेदकनिवेशः । रूपान्तरावच्छिन्नसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्वस्य यत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदकघटकता तत्स्थलीयसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्मकप्रतिपक्षसग्रहाय प्रकृतसाध्यतावच्छेदकनिवेशः । प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टसाधनवत्त्वेन रूपान्तरावच्छिन्नपक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदके यत्र प्रवेशः तत्रत्यप्रतिपक्षस्य तादृशपक्षतावच्छेदकाविशिष्टे साध्याभावव्याप्यरूपस्य सङ्ग्रहाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकनिवेश इति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र पक्षतावच्छेदकादौ प्रकृतत्वनिवेशे तद्ध्रदपक्षकस्थले तद्वह्निसाध्यकस्थले तज्जलहेतुकस्थले च वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलवद्ध्रदात्मकासाधारण्येऽव्याप्तिरिति चेन्न । प्रकृतपक्षतावच्छेदकाद्यवगाहित्वपदेन प्रकृतपक्षतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नविषयितानिवेशात् । न चैवं वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलवद्ध्रदकालीनह्रदो वह्निमान् जलादित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवत्तादृशह्रदरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः ह्रदत्वसामानाधिकरण्येन तादृशजलावगाहनेनाहार्यत्वाभावादिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्येन साध्यकस्थले पक्षतावच्छेदकाद्यतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशविशेष्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिकहेतुतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नावगाहित्वाभावनिवेशेनाव्याप्त्यनवकाशात् । न चोक्तस्थले तादृशह्रदत्वावच्छेदेन साध्यताया सत्प्रतिपक्षाव्याप्तितादवस्थ्यम्, अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यतास्थलेऽप्युक्तरीत्या अवच्छेदकावच्छेदेनावगाहित्वाभावनिवेशे च सामानाधिकरण्येनासाधारण्येऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यकस्थले उक्तरीत्या अवगाहित्वाभावस्यैव सामानाधिकरण्येनातिव्याप्तिवार-

स्य दुर्वचतया सत्प्रतिपक्षविषयिताबहिर्भूतत्वनिवेशायोगश्च, तस्य सुवचत्वे तु तस्यैव लक्षणत्वसंभवे एतत्प्रयासवैफल्यात् । स्वमते तु सत्प्रतिपक्षात्मकविशिष्टमादाय दोषस्तु सामान्यनिरुक्तिपत्रिकोक्तदिशा वारणीय इति ध्येयम् ॥

अथात्र लक्षणे ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्यव्याप्यउभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः तद्विषयताया वह्निमद्ध्रदविषयकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्, तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वाच्च । न च सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां तादृशजनकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकावच्छेदकत्वनिवेशान्नोक्तातिव्याप्तिः तादृशजनकतावच्छेदकीभूतवह्न्यभावव्याप्य-व्याप्यवद्ध्रदविषयितायास्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । प्रतिहेतुव्यापकत्वघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेर्जनकतावच्छेदकीभूतसामानाधिकरण्यविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् । सत्यन्तदलघटकप्रतिबन्धकतायां तादृशजनकतावच्छेदकविषयितावच्छेदकत्वनिवेशे च यत्र सत्प्रतिपक्षघटको बाधस्तत्र साध्याभावव्याप्यसाध्याभावोभयवत्पक्षेऽतिव्याप्तिः । न च बाधघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वं न स्वीक्रियते तद्घटकबाधेनैव तत्कार्यनिर्वाहात्, ह्रदः समानाधिकरणजलाभाववानित्यादौ जलव्यापकसमानाधिकरणजलसमानाधिकरणजलवद्ध्रदात्मकबाधघटितसत्प्रतिपक्षसम्भवेऽपि तादृशसत्प्रतिपक्षोन्नायकबाधोभयात्मके नातिव्याप्तिः तादृशसत्प्रतिपक्षविषयिताया बाधविषयितानियतत्वेऽपि तादृशसत्प्रतिपक्षोन्नायकविषयिताया बाधविषयिताशून्यवृत्तित्वेन बाधविषयितानियतत्वाभावात्, सामान्याभावसाध्यकस्थले सामान्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्पक्षस्यापि सत्प्रतिपक्षत्वेन लक्ष्यतया जलव्यापकसमानाधिकरणजलव्याप्यवत्पक्षस्यापि सत्प्रतिपक्षतया विशिष्टान्तराघटितत्वविरहाच्चेति वाच्यम् । जलं अवृत्ति इत्यत्र जलव्यापकवृत्तित्वसमानाधिकरणजलव्याप्यवृत्तित्वोभयवज्जले ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणवह्न्यभाववद्ध्रदादौ चातिव्याप्तेस्तथापि दुर्वारत्वात् । एतेन सत्यन्तघटकप्रतिब-

न्धकतायां तादृशजनकतावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्यतात्वव्यापकावच्छेदकताकत्वनिवेशे सत्प्रतिपक्षोत्थापकबाधोभयात्मके नातिव्याप्तिरित्यपि प्रत्युक्तम्—ह्रदो वह्निमानित्यादावुक्तातिव्याप्तेरपरीहारात्। अत एव स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रकारतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतावच्छेदकतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाघटितत्वनिवेशात् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभावोभयवद्ह्रदादौ नातिव्याप्तिः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयितावच्छेदकतादृशजनकतावच्छेदकीभूतवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदत्वावच्छिन्नघटितत्वादित्युक्तावपि न निस्तारः। ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदादावुक्तातिव्याप्तेस्तादवस्थ्यात्। ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदकालीनवह्निमानित्यादौ तादृशवह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदात्मकसत्प्रतिपक्षे निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणेऽव्याप्त्यापत्तेश्च। न चात्रविषयितायाः प्रागुक्तयुक्त्या प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्यापि निवेशितं येन उक्तातिव्याप्तीनां प्रसक्तिरेव नेति वाच्यम्। तावतापि वह्निव्याप्याभाववद्वह्न्यभावकालीनवह्निव्याप्यवान् ह्रद इत्यादिप्रागुक्तस्थल एव वह्न्यभावव्याप्याभावोभयवद्ह्रदे वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववद्ह्रदे चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत्।

अत्र मम —यथायथविशिष्टसत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्स्वन्तदृष्टप्रतिबन्धकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वमवश्यनिवेशनीयम्। तदर्थं च स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वे सति स्वघटकतावच्छेदकं यद्रूपं स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकं च सम्बन्धेन तद्रूपाविशिष्टान्यत्वम्, तथा च साध्याभावव्याप्यव्याप्यसाध्याभावोभयवत्पक्षादौ साध्याभावव्याप्यव्याप्यसाध्याभाववत्पक्षादौ च नातिव्याप्तिसम्भवः। तद्विशिष्टविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नाविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्वघटकतावच्छेदकं यद्रूपं तद्विशिष्टान्यत्वाभावात्। यावद्घटितसत्प्रतिपक्षे च बाधज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकताभिन्नव्याप्यत्वानिश्चयस्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताश्रयत्वमस्तीति तामादायैव च लक्षणसमन्वयः। स्वघटकतावच्छेदकरूपेण विशेषणात् प्रतिहेतुव्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षघटकीयप्रतिबन्धकतायाः प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानकाली-

नत्वादिघटितविशिष्टविषयकत्वव्यापकत्वेऽपि तत्र नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

केचित्तु विशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणेनैव उक्तस्थले नातिव्याप्ति, तथाहि-विशिष्टान्तराघटितत्वं विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठप्रयोजकताकप्रयोज्यतावत्प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताकत्वम् । विशिष्टान्तरं च स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम्। तथाच वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभावोभयवद्ध्रदादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाववद्ध्रदादौ च नातिव्याप्ति -तादृशह्रदत्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठायाः साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकतायास्तादृशविशिष्टान्तरवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितात्वरूपावच्छिन्नत्वात् । न च वृत्तित्व निरूपितत्वाभाववदित्यादौ अभाववद्वृत्तित्वघटितसत्प्रतिपक्षे जलमधिकरणत्वाभाववदित्यादौ व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितसत्प्रतिपक्षे चाव्याप्तिस्तयोर्बाधघटितत्वेऽपि तद्विषयितानिष्ठप्रयोजकतायास्तादृशबाधविषयितात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वात् । न चैव प्रतिहेतुव्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षे विषयितानिष्ठप्रयोजकतायास्तादृशविशिष्टान्तरप्रतिहेतुमत्पक्षविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशविशिष्टान्तरविषयकप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुविषयताविशिष्टान्यत्वसाध्याभावधर्मिकप्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयघटकधर्मावच्छिन्नप्रयोजकत्व उभयाभाववत्त्वविशेषणेनैव तद्वारणात् । विषयितावैशिष्ट्य च स्वनिरूपितत्वस्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन। मेयत्वविशिष्टप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणहेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय वैशिष्ट्यघटकसम्बन्धे निरूपितत्वान्तर्भाव'। मेयत्वपक्षवृत्तिप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतावतिव्याप्तिवारणाय तादात्म्यनिवेश इत्याहुः ।

तन्मन्दम् । उक्तरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे ह्रद समानाधिकरणजलाभाववानित्यादौ जलव्यापकसमाधिकरणजलसमानाधिकरणजलवद्ध्रदात्मकसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिस्तादृशसत्प्रतिपक्षविषयितानिष्ठप्रयोजकतायाः समानाधिकरणजलवद्ध्रदात्मकतादृशविशिष्टा-

न्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नत्वात्। न च यद्रूपेण प्रतिबन्धकतावच्छेदकता तद्रूपेणैव प्रयोजकतयैव सत्प्रतिपक्षविषयितायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावनिश्चयकालीनज्ञानीयप्रतिहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वेनैव तस्य च निरुक्तबाधविषयतात्वव्यापकत्वविरहेणाव्याप्तिविरह इति वाच्यम्। समानाकारकज्ञानीयविषयताया ऐक्येन प्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयकालीननिश्चयीयबाधविषयतयोरभेदात् प्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयकालीनप्रतिहेतुमत्पक्षविषयतात्वे निरुक्तबाधविषयतात्वव्यापकत्वस्याक्षतत्वात्, अन्यथा सत्प्रतिपक्षघटकहेतुमत्पक्षविषयताप्रकारकरूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वाप्रसिद्ध्यैवाव्याप्तिवारणसम्भवे सत्प्रतिपक्षघटकहेतुमत्पक्षस्य विशिष्टान्तरत्ववारकस्य विशिष्टान्तरत्वशरीरे अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वानिवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अत एव विशिष्टान्तराघटितत्वं स्वविषयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यम् विशिष्टान्तरं च पूर्वोक्तमेव। विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वं प्रागुक्तान्यतरसम्बन्धेन प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणहेतुविषयताविशिष्टान्यविषयतावृत्तित्वप्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयघटितधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वेन विशेषणीयम्। तेन प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावकालीनत्वादिघटितविशिष्टान्तरमादाय न पूर्वोक्ताव्याप्तिः। एवं चोक्तविशिष्टान्तराघटितत्वविरहादेव बाधसत्प्रतिपक्षोभयकोभयात्मकादौ न प्रागुक्ताव्याप्तिरिति प्रलपितमप्यपास्तम्। बाधघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेर्भ्रमलेपत्वादित्यलं वाग्जालेनेति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ॥

समाप्तोऽयं गादाधरीक्रोडपत्रसङ्ग्रहः ॥

